

EDİTÖRLER
PROF. DR. KÖKSAL ŞAHİN & DOÇ. DR. SUAT KOL

BAĞIMSIZLIĞIN 30. YILINDA
TÜRK DÜNYASI
ANALİZLERİ

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

BAĞIMSIZLIĞIN 30. YILINDA

TÜRK DÜNYASI ANALİZLERİ

*ANALYSIS OF THE TURKIC WORLD
IN THE 30TH ANNIVERSARY OF
INDEPENDENCE*

Editörler:

Prof. Dr. Köksal ŞAHİN

Doç. Dr. Suat KOL

www.sakarya.edu.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Köksal ŞAHİN

Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası
Uygulama ve Araştırma Merkezi
ksahin@sakarya.edu.tr
[0000-0001-9389-4223](tel:0000-0001-9389-4223)

Suat KOL

Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası
Uygulama ve Araştırma Merkezi
skol@sakarya.edu.tr
[0000-0002-8291-7546](tel:0000-0002-8291-7546)

YAZARLAR/AUTHORS

Anar EYYUBOV

[0000-0001-5307-8889](tel:0000-0001-5307-8889)

Gökçe CANDAN

[0000-0002-5966-0009](tel:0000-0002-5966-0009)

Hüseyin ÇALIŞKAN

[0000-0001-6849-1318](tel:0000-0001-6849-1318)

Kamil TAŞKIN

[0000-0002-8081-7445](tel:0000-0002-8081-7445)

Köksal ŞAHİN

[0000-0001-9389-4223](tel:0000-0001-9389-4223)

Mehmet Töre YILDIRIM

[0000-0003-0276-1383](tel:0000-0003-0276-1383)

Merve CENGİZ TOKLU

[0000-0001-9609-5136](tel:0000-0001-9609-5136)

Mustafa Zafer SOYDAN

[0000-0003-3655-4884](tel:0000-0003-3655-4884)

Refly SETİAWAN

[0000-0003-0719-1287](tel:0000-0003-0719-1287)

Samet GÜNER

[0000-0002-4095-3370](tel:0000-0002-4095-3370)

Selçuk Kürşad KOCA

[0000-0001-5974-7553](tel:0000-0001-5974-7553)

Stanislav Vladimirov

MLADENOV

[0000-0002-5950-2895](tel:0000-0002-5950-2895)

Suat KOL

[0000-0002-8291-7546](tel:0000-0002-8291-7546)

Terane ŞİRVANOVA

[0000-0001-6886-9907](tel:0000-0001-6886-9907)

Tuğrul KORKMAZ

[0000-0001-5497-6314](tel:0000-0001-5497-6314)

Yusuf YILDIRIM

[0000-0003-0035-8443](tel:0000-0003-0035-8443)

Zahidova Sahovat

ABDUQODİROVNA

[0009-0000-2388-6156](tel:0009-0000-2388-6156)

Sakarya Üniversitesi Yayınları

Sakarya University Press

Adres

Address

Sakarya Üniversitesi, Bilimsel Yayınlar
Koordinatörlüğü, B2 Blok,
54050 Serdivan/ Sakarya/ Türkiye

Sakarya University, Scientific
Publications Office, B2 Block,
54050 Serdivan/ Sakarya/ Türkiye

<https://suyayinlari.sakarya.edu.tr>

Bağımsızlığın 30. Yılında
Türk Dünyası Analizleri

Analysis of the Turkic World in the
30th Anniversary of Independence

© e- ISBN: 978-605-2238-63-9

DOI: 10.59537/saupress.2343

Sakarya Üniversitesi Yayın No:234

Sakarya University Publication No: 234

Online Yayın Tarihi Ağustos, 2023

Published Online in August, 2023

Bu çalışma Creative Commons Atıf-
GayriTicari 4.0 Uluslararası
(CC BY-NC 4.0) lisansı altında online
olarak yayındadır.

This work is published online under
the terms of Creative Commons
Attribution. NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Kitap atıf vermek kaydıyla ticari
amaç haricinde kopyalanabilir,
düzenlenebilir, dağıtılabilir ve
yeniden kullanılabilir

The book can be copied, edited,
distributed and reused for non-
commercial purposes, provided that
attribution is provided.

Bu kitap içerisindeki çalışmalar,
yüksek akademik standartları
sağlamak adına hakem
değerlendirmesinden geçmiştir.
İnceleme politikalarının tamamı için
bakınız: <https://suyayinlari.sakarya.edu.tr/sayfa/hakem-rehberi-61>.

The full text of this book has been
peer-reviewed to ensure high
academic standards. For full review
policies, see: <https://suyayinlari.sakarya.edu.tr/sayfa/reviewer-guide-62>. Competing interests: The
authors have no competing interests to
declare.

Çıkar çatışması: Yazarların beyan
edecekleri herhangi bir çıkar çatışması
bulunmamaktadır.

1. Baskı, Ağustos 2023

1st Edition, August 2023

Kapak Tasarımı
Ecenur AYDOĞAN

Cover Design
Ecenur AYDOĞAN

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

Ön Söz	vi
<i>Preface</i>	

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri: 30 Yıllık Serencam	1
<i>Turkey and Turkic Republics: In the 30 Years of Independence</i>	

Köksal ŞAHİN

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Doğultusunda Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi Ülkelerin Mevcut Durum Analizi	30
<i>Analysis of Organization of Turkic States' Members Based on the Sustainable Development Goals</i>	

Gökçe CANDAN

Türk Dünyasında Bilim ve Teknoloji: Karşılaştırmalı Performans Analizi ..	48
<i>Science and Technology in the Turkic World: A Comparative Performance Analysis</i>	

Merve CENGİZ TOKLU

Türk Dünyasında Ulaştırma Sistemlerinin Gelişimi.....	68
<i>Development of Transportation System in the Turkic World</i>	

Samet GÜNER, Kâmil TAŞKIN

Türk Dünyasında Hükümet Sistemlerinin Evrimi	89
<i>The Evolution of Government Systems in the Turkic World</i>	

Tuğrul KORKMAZ

Türk Dünyasında Değerler Eğitime Genel Bir Bakış.....	145
<i>An Overview of Values Education in the Turkic World</i>	

Hüseyin ÇALIŞKAN, Yusuf YILDIRIM

Türk Kültüründe Çocuk ve Eğitimi.....	192
<i>Child and Education in Turkish Culture</i>	
Suat KOL	
II. Karabağ Savaşından Sonra Kafkas Bölgesi Ve Azerbaycan'ın Dış Politikası	228
<i>The Caucasus Region and the Foreign Policy of Azerbaijan After the 2nd Karabakh War</i>	
Anar EYYUBOV, Terane ŞİRVANOVA	
II. Karabağ Savaşı Öncesi Azerbaycan ve Ermenistan'da Toplumsal Güven	248
<i>Social Trust in Azerbaijan and Armenia Before the 2nd Karabakh War</i>	
Mehmet Töre YILDIRIM	
Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Rusya-Ukrayna Krizine Yaklaşımı.....	270
<i>Approach of Central Asian Turkish Republics to the Russia-Ukraine Crisis</i>	
Mustafa Zafer SOYDAN	
Gürcistan Türkleri ve Gürcistan'da Yaşayan Türk Kültürü	287
<i>Turks of Georgia and Turkish Culture Living in Georgia</i>	
Selçuk Kürşad KOCA	
Tataristan Cumhuriyeti'nde Etnokültür Politikası.....	313
<i>Ethnocultural Policy in the Republic of Tatarstan, Russia</i>	
Refly SETİAWAN, Stanislav Vladimirov MLADENOV	
Bağımsızlığının 30. Yıldönümünde Özbekistan	334
<i>On the 30th Anniversary of the Independence of Uzbekistan</i>	
Zahidova Sahovat ABDUQODİROVNA	
Editörler ve Yazarlar	363
<i>Editors and Authors</i>	

ÖN SÖZ

Soğuk Savaş sonrasında Avrasya coğrafyasında yaşanan başlıca jeopolitik değişim olarak bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkışı ve özerk statüdeki Türk kökenli toplulukların daha serbest şekilde uluslararası ilişkiler kurabilen aktörler haline gelmesi gösterilebilir. Bu gelişmeye paralel olarak Türk dili ve kültürü dâhilindeki ülke, topluluk ve akraba grupların “Türk Dünyası” kavramıyla ifade edilmesi de giderek yaygınlaşmıştır.

İletişim ve ulaşım teknolojilerinde sağlanan büyük ilerleme neticesinde 90’lı yıllarda mekânsal farklılık çoğu alanda engel olmaktan çıkmaya başlamıştır. Olgusal küçülme olarak ifade edilen bu tarihsel gelişmenin sonuçları arasında uluslararası iş birliğinin kolaylaşması da bulunmaktadır. Nitekim Türkçe konuşan ülke ve topluluklar arasında da iş birliği, yakınlaşma ve mobilitenin sürekli arttığı görülmektedir. 1991 yılından bugüne Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin karşılıklı samimi diplomasi içinde olmaları, Türkiye’nin bu ülkelerin bağımsızlığı ve istikrarı doğrultusunda kararlı bir duruş sergilemesi; Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın Türkiye’yi dünyaya açılan güvenilir bir kapı (köprü) ve daha da ötesinde model ülke olarak görmeleri ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayan sosyo-politik faktörler olmuştur. Geride kalan otuz yıllık döneme bakıldığında ekonomi, eğitim ve kültür alanlarında ilişkilerin oldukça yoğunlaştığı, bilimsel ve askerî ilişkilerde sağlam bir zeminin tesis edildiği söylenebilir. Ayrıca Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Devletleri Teşkilatı ve Türk Devletle-

ri Parlamenter Asamblesi gibi uluslararası; Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi Türkiye merkezli kuruluşlar da süreçte sahne almış ve birer marka hâline gelmişlerdir. Yine otuz yıllık zaman diliminde iş birliğinin seyrini etkileyebilecek kriz alanları ve muhtemel sorunlar da belirginleşmiş durumdadır.

Türk Cumhuriyetleri ve TİKA, TÜRKSOY gibi Türk Dünyasında bilinirlik kazanmış kuruluşların otuzuncu kuruluş yıldönümleri vesilesiyle son dönemde Türk Dünyasındaki entelektüel hareketliliğin hızlandığı görülmektedir. Türk Dünyasının hemen her köşesinde otuz yıllık sürece odaklanan bilimsel, kültürel ve sanatsal etkinlikler icra edilmektedir. Bu noktada 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı ve Türk Konseyinin 2021 yılında ismini “Türk Devletleri Teşkilatı” yaparak bir iş birliği örgütünden devletlerarası teşkilata geçiş sürecini başlatması gibi gelişmelerin de Türk Dünyasına yönelik akademik ilgiyi arttırdığına değinmek gerekir. Yine bu ilgiyi arttıran bir başka faktör olarak da Türk Cumhuriyetlerinin gerek sahip oldukları doğal kaynaklar ve gerekse başlıca enerji ve ulaşım koridorları üzerinde yer almaları sebebiyle ekonomi-politik bağlamda giderek önem kazanmaları gösterilebilir.

Anlaşılabacağı üzere Türk Dünyasına yönelik akademik literatür giderek zenginleşmektedir. Ancak ilişkilerin otuzuncu yılına atfen düzenlenen çalışmaların daha çok durum tespiti (muhasabe) niteliğinde olduğunu da ifade etmek gerekir. İşte bu kitabın hikâyesi de tam bu noktada başlamaktadır. Şöyle ki; Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezinde (TÜRKMER) Türk Dünyasının otuzuncu yılına yönelik bilimsel bir eser oluşturma kararı, durum tespiti tarzının dışına da çıkarak bilgi üretme düşüncesiyle alınmıştır. Bunun için de kategori ve analiz çeşitliliği sağlayarak Türk Dünyasını farklı açılardan resmedebilmek hedeflenmiştir.

Bu amaç doğrultusunda eserin akışı; Türk Cumhuriyetlerini, sürdürülebilir kalkınma, ulaşım sistemleri, bilimsel performans, hükümet sistemi ve değerler eğitimi gibi parametreler dâhilinde analiz etme; kronik kriz “Karabağ” ve güncel kriz “Rusya-Ukrayna Savaşı” bağlamlarında Türk Dünyasına sorunlar penceresinden bakma ve Türk Dünyasını topluluk, özerk bölge ve ülke kesitlerinden hareketle somutlaştırma şeklinde planlanmıştır. Ayrıca Türk Dünyasına yönelik bibliyometrik çalışmaların gösterdiği ortak bilimsel çalışma sayısındaki düşüklük de planlamaya yansımış; birlikte bilgi üretimine katkı sunan bir eser oluşturma hedefiyle Türkiye’nin yanı sıra Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinden yazarlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anlaşılabacağı üzere bu eser, ilişkilerin geldiği noktaya yönelik klasik durum tespiti kalıbının dışında, birden çok kategoride karşılaştırmalı analiz ve somutlaştırmaları içeren bir niteliğe sahiptir. Bilimsel manada boşluk doldurucu parametreler ve süreç analizleriyle özgün bir eser oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın 1. Bölümünde Türk Dünyasının lokomotif ülkesi Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin seyrine odaklanılarak bir zemin oluşturma hedeflenmiştir. 2-7. Bölümler karşılaştırmalı analizleri ve ülke kapasitelerini somutlaştırmayı içeren yazılara ayrılmıştır. Bu kapsamda Türk Cumhuriyetlerindeki sürdürülebilir kalkınma potansiyeli, bilimsel performans, ulaştırma sistemleri, siyasal sistemdeki evrim ve eğitim sistemi kapsamındaki süreçler yakın plana alınmıştır. 8-10. Bölümler ise Türk Dünyasını etkileyen krizlere ayrılmış; başlıca kriz konumunda olan Karabağ ve güncel kriz olan Rusya-Ukrayna Savaşına yönelik analizlere yer verilmiştir. Karabağ sorunu ele alınırken geline yeni evreyi anlama isteğinin yanı sıra, sürece toplumsal güven gibi yeni bir parametre aracılığıyla farklı bir perspektiften bakma çabası da söz konusudur. Son üç bölüm olan 11-13. Bölümlerde ise

otuz yıllık periyoda Türk Dünyasındaki topluluk, özerk bölge ve ülke ölçeklerinden hareketle göz atma hedeflenmiştir. Bu kapsamdaki somutlaştırma; Gürcistan'daki Türk toplumu, Tataristan Özerk Cumhuriyetindeki etnik gelişmeler ve Orta Asya'da jeopolitik ağırlığa sahip olan Özbekistan'ın otuz yıllık serencamı üzerinden yapılmıştır.

Son olarak kitabın arka planında yer alan bir başka husustan, küreselleşme ve bilgi devriminin şekillendirdiği yeni çevresel şartlarda kolektif sorunları çözme kapasitesine yönelik bazı tespitlerden bahsetmekte yarar vardır: Bilgiyi üretme, paylaşma, sahip olma ve inovasyon yapabilme toplumsal hayatın her aşamasında güç sahibi olmanın başlıca unsuru hâline gelmiş durumdadır. Günümüzde model ülke olma, bölgesel güç konumuna ulaşma, verimli bir devletlerarası entegrasyona imza atma ya da en azından bağımlı devlet durumuna düşmeme gibi hususlar, hiç olmadığı ölçüde, bilimsel bilgi üretmeyle alakalı hâle gelmiştir. Artık bilgiyi üreten ve ekonomik çıktıya dönüştürenlerin büyük avantaj sağladığı bir dünya söz konusudur. Bu tespitler bölgesel analizlere bilimsel iş birliği ve kurumsallaşmaya önem verme şeklinde yansımaktadır. Bu eserin filizlendiği TÜRKMER'in, bu tespitler dâhilinde, bilgi devriminin sosyal, ekonomik ve politik etkilerini ön planda tutarak çalışmalarını yürüttüğünü; bilimsel üretim ve iş birliğine dayalı bir kurumsallaşma çabası içinde olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Bu eserin ortaya çıkışına çok kişi katkıda bulundu. Kitabın basımını gerçekleştiren Sakarya Üniversitesi Yayınevi yetkililerine, TÜRKMER ekibine, dizgi ve iletişim sürecinde hep yanıımızda olan asistan öğrencimiz Emir Yılmaz'a ve en çok da talebimizi kabul ederek yazılarıyla bu eserin ortaya çıkmasını sağlayan değerli yazarlarımız; Anar EYÜBOV, Gökçe CANDAN, Hüseyin ÇALIŞKAN, Kamil TAŞKIN, Mehmet Töre YILDIRIM, Merve CENGİZ TOKLU, Mus-

tafa Zafer SOYDAN, Samet GÜNER, Selçuk Kürşad KOCA, Refly SETİAWAN, Stanislav Vladimirov MLADENOV, Tera-
ne ŞİRVANOVA, Tuğrul KORKMAZ, Yusuf YILDIRIM ve
Zahidova Sahovat ABDUQODİROVNA'ya teşekkürlerimizi
sunuyoruz. Eserin Türk Dünyası çalışmalarına katkı sunması,
bu alanda yeni bilimsel araştırma ve iş birliklerine vesile olma-
sı en büyük dileğimizdir.

Köksal ŞAHİN- Suat KOL

Sakarya, Ağustos 2023

PREFACE

The main geopolitical change experienced in the Eurasian geography after the Cold War was the emergence of independent Turkish states and the Turkish-origin communities of autonomous status becoming actors that can establish international relations more freely. Parallel to this development, it became increasingly common to refer to the countries, communities, and kin groups within the Turkish language and culture with the concept of “the Turkish World”.

As a result of the great progress made in communication and transportation technologies, spatial differences ceased to be an obstacle in most areas in the 1990s. One of the results of this historical development, which is expressed as factual shrinkage, is the facilitation of international cooperation. In fact, it is observed that cooperation, rapprochement, and mobility activities among Turkish-speaking countries and communities are constantly increasing. Since 1991, Türkiye and the Turkic Republics have been in mutual sincere diplomacy, and Türkiye has taken a determined stance in line with the independence and stability of these countries. The fact that Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan see Türkiye as a reliable gate (bridge) opening to the world and as a model country is among the socio-political factors contributing to the consolidation of good relations. Looking at the past thirty years, it can be said that relations in the fields of economy, education, and culture have intensified, and a solid ground has been established in scientific and military relations. In addition, international organizati-

ons such as the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), the Organization of Turkic States and the Parliamentary Assembly of the Turkic States, and Türkiye-based organizations such as the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA), the Presidency for Turks Abroad and Related Communities and Yunus Emre Institute have become prominent in the process. Again, in the thirty-year period, crisis areas and possible problems that may affect the course of cooperation have also become evident.

On the occasion of the 30th founding anniversaries of the Turkic Republics and organizations such as TIKA and TURKSOY, which have gained recognition in the Turkic World, it is seen that the intellectual activities in the Turkic World have gained momentum in the recent period. Scientific, cultural, and artistic activities focusing on the thirty-year period are organized in almost every corner of the Turkish World. At this point, it should be mentioned that the developments such as the Second Karabakh War in 2020 and the Turkic Council's initiation of the transition process from a cooperation organization to an interstate organization by changing its name to the "Turkish States Organization" in 2021 increased the academic interest in the Turkic World. Another factor increasing this interest is the increasing importance of the Turkish Republic in the economic-political context due to its natural resources and its location on the main energy and transportation corridors.

As can be seen, the academic literature on the Turkish World has been improving. However, it should be noted that the studies conducted with reference to the 30th year of relations are mostly descriptive. This is where the story of this book begins. The decision to create a scientific work for the 30th year of the Turkish World at Sakarya University Turkish World Application and Research Center (TURKMER) was taken

with the thought of producing information by going beyond the descriptive methods. Therefore, it is aimed to portray the Turkish World from different perspectives by providing category and analysis diversity.

For this purpose, the book aims to analyze the Turkic Republics within parameters such as sustainable development, transportation systems, scientific performance, government system, and values education, views the Turkish World from the perspective of problems in the context of the chronic “Karabakh” crisis and the current crisis of “Russia-Ukraine War”, and tries to embody the Turkish World from the community, autonomous region, and country perspectives. In addition, the low number of joint scientific studies demonstrated by bibliometric studies on the Turkish World was also reflected in the planning of the book, and with the aim of creating a work that contributes to the mutual production of knowledge, authors from various regions of the Turkish World as well as Türkiye were contacted.

As it can be understood, this work has a quality that includes comparative analysis and concretizations in more than one category, apart from the classical descriptive approach regarding the relations. It has been tried to create original work with the parameters and process analyses that meet the shortcomings in the scientific sense. To that end, the first chapter of the book, it is aimed to create a basis by focusing on the course of relations between Türkiye, the locomotive country of the Turkish World, and the Turkic Republics. Chapters 2-7 present articles that include comparative analyzes and embodying country capacities. In this context, the sustainable development potential, scientific performance, transportation systems, evolution in the political system, and the processes within the education system in the Turkic Republics are taken into consideration. Chapters 8-10 focus on the crises affecting

the Turkish World and analyze the Karabakh crisis as well as the Russia-Ukraine War. In addition to the desire to understand the new phase reached when the Karabakh problem is being addressed, there is also an effort to look at the process from a different perspective through a new parameter of social trust. In Chapters 11-13, it is aimed to take a look at the communities, autonomous regions, and countries in the Turkish World over the thirty-year period. The concretization in this context has been made with the Turkish community in Georgia, ethnic developments in the Autonomous Republic of Tatarstan, and the thirty-year past of Uzbekistan, which has a major geopolitical role in Central Asia.

Finally, it would be useful to note some facts regarding the capacity to solve collective problems in the new conditions shaped by globalization and the information revolution, which is one of the sub-themes of the book. The ability to produce, share, and own information and make innovation has become the main component of having power at every stage of social life. Today, issues such as being a model country, reaching a regional power position, marking an efficient interstate integration, or at least not falling into a dependent state status have become more relevant to producing scientific knowledge than ever before. Now, there is a world where those who produce knowledge and transform it into economic output gain a great advantage. These determinants are reflected in regional analyzes in the form of giving importance to scientific cooperation and institutionalization. TURKMER, which laid the groundwork for this book, carries out its activities by prioritizing the social, economic, and political effects of the information revolution, and endeavors to institutionalize based on scientific production and cooperation.

Many people contributed to this work. We would like to thank the officials of Sakarya University Publishing Hou-

se who published the book, the TURKMER team, our assistant student Emir Yılmaz, who was always with us in the typesetting and communication process, and most of all, our valuable writers Anar EYUBOV, Gökçe CANDAN, Hüseyin CALIŞKAN, Kamil TAŞKIN, Mehmet Töre YILDIRIM, Merve CENGİZ TOKLU, Mustafa Zafer SOYDAN, Samet GUNER, Selçuk Kürşad KOCA, Refly SETIAWAN, Stanislav Vladimirov MLADENOV, Terane ŞİRVANOVA, Tuğrul KODİRRKMAZ, Yusuf YILDIRIM and Zahidova Sahovat ABDUQODİROVNA, who accepted our request and contributed to the emergence of this work with their writings. It is our greatest wish that this work will contribute to the studies of the Turkish World and lead to new scientific research activities and collaborations in the field.

Köksal ŞAHİN- Suat KOL

Sakarya, August 2023

TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ: 30 YILLIK SERENCAM

TURKEY AND TURKIC REPUBLICS: IN THE 30 YEARS OF INDEPENDENCE

Köksal ŞAHİN¹

Özet

Bu çalışmayla amaçlanan Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki kültürel, ekonomik ve askerî ilişkilerin seyrinden hareketle otuz yıl içinde gerçekleşen iş birliği hakkında bir fikir sahibi olabilmektir. İlişki süreci Türk Dünyasına yönelik başlıca kuruluşlar ve klasik (katı) güç unsurları olan askerî ve ekonomik alandaki ilişkilerden hareketle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak kuruluşlara, ardından da Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ve askerî ilişkilerin seyrine odaklanılmıştır. Çalışmanın araştırma soruları, “Otuz yıllık süreçte ön plana çıkan kuruluş ve faaliyetlerin neler olduğu?” ve “Kültürel, ekonomik ve askerî ilişkilerin nasıl bir seyir izlediği?” şeklindedir. Betimleyici yöntemin kullanıldığı çalışma neticesinde ulaşılan başlıca sonuçlar ise; otuz yıllık dönemin bilhassa kültür ve ekonomi alanlarında yoğun bir işbirliğine sahne olduğu, Türkiye’nin Türk Dünyasına yönelik ilişki ve kurumsallaşmanın merkezinde yer aldığı, ilişkilerin ulaştığı düzey ve bilgi devrimiyle oluşan olgusal küçülmenin Türk devletleri arasındaki yakınlaşmanın giderek artacağına işaret ettiği ve bundan sonrası için Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında akılcı güç perspektifiyle kurumsallaşmaya öncelik verilmesi gibi hususlardır.

1 Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER), Türkiye, ksahin@sakarya.edu.tr
Prof. Dr., Sakarya University, Turkic World Application and Research Center (TÜRKMER), Türkiye

Extended Abstract

After the end of the Cold War era, the independence of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan and autonomous republics of Turkish origin have become actors that can establish transboundary relations more freely and represent a significant geopolitical change in the context of Eurasia. In parallel with these developments, a geopolitical terminology called “Turkic World,” which includes Turkish and related communities, has gradually settled.

In the 90s, when the transition to the information society was experienced and globalization became more profound, the rapprochement between the Turkic States and communities gradually increased. Meanwhile, the significant developments in transportation and communication are also influential factors for Turkish people to increase cooperation and realize cultural closeness.

This study aims to have an idea about the cooperation between Türkiye, the locomotive country in the Turkic World and the Turkic Republics, based on the cultural, economic and military relations in 30 years since the end of the Cold War. The cooperation process has been tried to be embodied by the public institutions established in Türkiye for the Turkic World, international organizations established under the leadership of Türkiye in this direction, and the relations in the military and economic field, which are classical (hard) power elements. For this reason, the study focuses on official institutions and then on economic and military relations between Türkiye and the Turkic Republics.

The research questions of the study are: “What organizations and activities have come to the fore in 30 years?”, “What are the main (characteristic) fields of activity these organizations undertake for the Turkish World?” and “What is the course of the cultural, economic, and military relations between the Turkish states?”

The main conclusions of the study are that the 30-year period has witnessed intensive cooperation, especially in the fields of culture and economy, Turkey has been at the center of relations and institutionalization towards the Turkic World, Turkey is a country with

high legitimacy (attractiveness) in the focus of Turkic Republics, the level of links and the phenomena emerging with the information revolution.

It can be mentioned that the shrinkage indicates that the rapprochement between the Turkish states will gradually increase and that institutionalization should be prioritized with a rational power perspective under the umbrella of the Organization of Turkish States for the future.

When these results are detailed a little more, the organizations belonging to Türkiye, such as the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA), Presidency for Turks Abroad and Related Communities and Yunus Emre Institute, have gained recognition in the Turkic World by implementing many projects in 30 years and have come to the fore in terms of relations. In the meantime, the Council of Higher Education (YÖK) also ensures that students from the Turkic Republics come to Türkiye for university education. It has been the main address of relations in the field of education as the primary institution that carries out the Great Student Project (between 1992 - 2012) and the Mevlana Student and Instructor Exchange Program (between 2012 - 2019). Meanwhile, it is helpful to underline that TIKA is among the first organizations that come to mind in restoring artefacts within the scope of common historical heritage.

In the last thirty years, it is seen that the interstate organizations established together by the Turkish states have also signed critical cooperation processes. As the main of these organizations, The International Organization of Turkic Culture (TÜRKSOY), the Parliamentary Assembly of Turkic States, and the Organization of Turkic States are at the forefront. It should be mentioned that the Organization of Turkish States is on a successful course toward becoming a combined power. The Organization of Turkish States, which can be said to carry out the institutionalization process with a smart power approach following the new environmental conditions created by globalization, can also be described as the ability to read the spirit of the time in the economic-political sense. Currently, there is an integration (blocking) process in the Turkic World under the umbrella

of the Organization of Turkish States, which is the subject of evaluations such as “combined power,” “regional integration movement,” or “potential globalization move”. In the meantime, it is helpful to mention the Turkic Universities Union platform within the Organization of Turkic States and the International Turkic Academy, which aims to coordinate the scientific cooperation established in Astana in 2012, as essential institutionalizations.

Finally, it is possible to talk about the result that military relations have remained in the background compared to cultural and economic ties for 30 years. However, by going beyond the joint educational activities of relations in the military field, the start of joint exercises and joint equipment production has been a significant development.

Establishing a Turkic World Ministry can be mentioned to make some Türkiye -oriented suggestions to strengthen relations with the Turkic Republics. As another Türkiye -oriented proposal, it can be said that Türkiye should lead through institutions such as the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) and YÖK in establishing a “Turkic Research Area” similar to the European Research Area. Adding the International Turkic Academy as a stakeholder to this activity may be beneficial over time.

Keywords: Turkic World, Cooperation, International Organizations.

1. Giriş

Soğuk Savaş döneminin bitmesi ve Sovyetler Birliği'nin (SSCB) tarihe karışmasının ardından yaşanan başlıca siyasal gelişmelerden biri de bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması olmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın eklenmesiyle uluslararası resmî egemenliğe sahip Türk devleti sayısının bir anda 6'ya ulaşması, Avrasya bağlamında önemli bir jeopolitik değişimi ifade etmektedir. Yine bu esnada çoğunluğu Rusya Federasyonu içinde olan Türk kökenli özerk cumhuriyetler de daha serbest şekilde sınır aşan ilişkiler kurabilen aktörler hâline gelmiştir. Bu yaşananlara paralel olarak da Avrupa'nın doğusundan Uzak Asya'ya kadar olan geniş bir coğrafyadaki Türk ve akraba toplulukları içeren “Türk Dünyası” şeklindeki adlandırma da giderek yerleşmiştir.

Bu şemsiye kavram dâhilindeki başlıca aktörler olan Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında güçlü tarihsel ve kültürel bağlar söz konusudur. Tarihin akışı içinde Türk halkları, Doğu - Batı - Kuzey eksenlerinde geniş bir alana yayılsa da, Anadolu - Karadeniz'in Kuzeyi - İdil Ural Bölgesi- Hazar Havzası ve Horasan Bölgesi'ndeki Türklerin birbirleriyle ve diğer Türk bölgeleriyle ilişkileri 20'nci yüzyıla kadar kopmamıştır. Bu ilişkilerde merkez durumunda Anadolu'nun yer aldığına da dikkat çekmek gerekir. Bu kapsamda; geleneksel sivil toplum kuruluşlarının sürdürdüğü ilişkiler, göç ve seyahatler açısından Anadolu'nun sahip olduğu cazibe ve yine yolların kesiştiği bir mevkide yer alan Anadolu'nun ticaret açısından taşıdığı önem başlıca etmenler olarak gösterilebilir.

Anadolu ile diğer Türk bölgeleri arasındaki irtibatı kesen gelişmeler ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin ilki olarak, Karadeniz'in Kuzeyi, Kafkasya ve Orta Asya'da Rus egemenliğinin 19. yüzyılın son

çeyreğine girilirken pekişmesi gösterilebilir (Yıldırım, 2015: 60). Bunu, 1924 yılıyla birlikte siyasi statüleri devam eden Türk kökenli birçok ülkenin komünist cumhuriyetler şeklinde dışa kapalı yeni bir siyasal düzenin parçası olması izlemiştir. Bu izole edici süreci tamamlayan son halka olarak da II. Dünya Savaşı'na müteakiben başlayan Soğuk Savaş döneminden bahsedilebilir. Türkiye ile diğer Türk toplulukları artık karşıt ideolojik cephelerde yer almaktadır.

20. yüzyılın sonu ise, aksi yönde bir sürecin başlangıcına sahne olmuştur. Bu sefer, bilgi toplumuna geçişin yaşandığı ve küreselleşmenin hiç olmadığı kadar derinleştiği bir periyotta, Anadolu Türklüğü ile diğer Türk toplulukları arasında bir yakınlaşma söz konusudur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsız devletler hâline gelmesi yakınlaşma sürecini başlatan asıl gelişme olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra ulaşım ve iletişim alanlarında yaşanan büyük gelişme de Türk halkları için iş birliğini arttırma ve kültürel yakınlığı fark etme noktalarında etkili bir faktör olarak devrededir.

Bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin Batı'ya yönelme doğrultusunda stratejik tercihte bulunmaları Türkiye ile yakınlaşmayı arttırıcı bir başka faktör olmuştur. Bu tercihin Türkiye'yi kardeş ülke olmanın ötesine, bir köprü ve model ülke rolü üstlenmeye ittiği söylenebilir. Soğuk Savaş boyunca siyasi ve ekonomik olarak Batı ile entegrasyonu artan Türkiye'nin; laiklik, Müslümanlık, demokrasi gibi özelliklere bir arada sahip olması ve Batı akademik dünyasıyla kurmuş olduğu yakın ilişkiler Türk Cumhuriyetleri tarafından model ülke olarak görülmesinde etkili olmuştur (Choaev, 2021: 52; Wheeler, 2013: 3). Tüm bunlara Türkiye'nin kararlılıkla izlediği bu ülkelerin bağımsızlıklarını güçlendirmeye odaklı diplomasi'nin (Wheeler, 2013: 4) de eklenmesiyle 90'lı yıllarda Anadolu Türklüğü ile Türk Dünyasının geri kalan kısmı arasında

çoşkulu bir yakınlaşma doğmuş, Türkiye Türk Dünyasındaki iş birliğinin lokomotif (çekirdek) ülkesi olarak ön plana çıkmıştır.

Bu çalışmada Türkiye'nin geçen otuz yıl zarfında Türk devletleriyle kurduğu ilişkiye kurumlar çerçevesinden yaklaşılacaktır. Asıl olarak Türk Dünyasına yönelik Türkiye'de oluşturulan kamu kuruluşları ve yine bu doğrultuda Türkiye öncülüğünde tesis edilen uluslararası kuruluşlardan hareketle iş birliği sürecini somutlaştırmak hedeflenmektedir. Bu kapsamda başlıca kuruluşlar ve bunların karakteristik faaliyetleri yakın plana alınacaktır. Yine Türkiye - Türk Dünyası ilişkilerinde geleneksel durum hakkında fikir yürütebilmek adına, ekonomik ve askerî ilişkilerin seyrine de göz atılacaktır.

2. Türk Dünyasına Yönelik Resmi Kuruluşlar

Türkiye 1991'den bu yana istikrarlı bir şekilde Türk Cumhuriyetleriyle kültür, eğitim ve ekonomi gibi alanlarda yakın ilişki içinde olan bir ülkedir. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinin tamamı için "ilk tanıyan ülke" unvanına sahip olması, bahsedilen bu yakın ilişki sürecinin hem başlangıcı hem de seyri açısından fikir verici bir husustur. Türkiye 90'lı yıllarda yetişmiş insan gücü, üretim altyapısı ve ulaşım imkânları zayıfken ulus devlet inşası gibi zorlu bir süreç içine girmek zorunda kalan bu ülkelere eğitim, ticaret, yatırım ve diplomasi gibi alanlarda önemli katkı sunmuştur.

Türkiye'nin Türk Dünyasıyla yakın ilişki stratejisi dâhilinde oluşturduğu kurumları ulusal ve uluslararası nitelikte olanlar şeklinde iki kategoride ele almak mümkündür. Ulusal nitelikte olanlar yumuşak güç niteliğindedir ve günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye geçen otuz yıl içinde uluslararası nitelikte iş birliği kurumlarının tesisine de öncülük etmiştir. Tüm bu kurumları başlıca faaliyet alanlarından hareketle yakın plana

almak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan ilişkileri hakkında fikir sahibi olmaya katkı sunabilir.

2.1. Türkiye'deki Resmî Kuruluşlar

Bu kapsamda; *Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı* (TİKA), *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı* (YTB) ve *Yunus Emre Enstitüsü* (YEE) yakın plana alınacaktır. Bu kuruluşların otuz yıllık süreçte Türk Dünyasında çok sayıda projeyi hayata geçirerek tanınırlık kazandığı söylenebilir. Bunlara ek olarak *Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı* (YÖK) bünyesinde yürütülen Türk Dünyasına yönelik başlıca faaliyetlerden bahsetmek de Türkiye- Türk Dünyası ilişkilerinde geline noktaı yorumlayabilmek adına faydalı olabilir.

TİKA: Hâlihazırda Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olan TİKA, faaliyetlerine 1992 yılında Dışışleri Bakanlığı bünyesinde başlamıştır. Yumuşak güç (soft power) niteliğine haiz bir kuruluş olarak Türkiye'nin Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlardaki etkinliğini arttırma doğrultusunda faaliyetlerini yürütmektedir. Bu kapsamda 60 ülkede 62 ofisle çalışmalarını sürdürmekte olan TİKA'nın ilk yurt dışı ofisi Türkmenistan'da açılmıştır (Todoroviç, 2021: 142; TİKA, 2022).

TİKA'nın zaman içerisinde Türk devlet ve topluluklarına yönelik kültürel faaliyetleri belirleme, koordine etme ve düzenlemede Türkiye'deki başlıca kuruluş hâline geldiği söylenebilir. Yine TİKA, ortak tarihî miras kapsamındaki eserlerin restorasyonu alanında dünyada ilk akla gelen kuruluşlardan biridir (Todoroviç, 2021: 143).

YTB: Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde dost ve akraba ülkelere yönelik eğitim ve kültür diplomasisi yürütmek amacıyla 2010 yılında kurulmuş olan YTB'nin hedef kitlesi içinde yurt dışındaki Türk vatandaşları (Türk diasporası) da yer almaktadır. YTB Türkiye'nin yumuşak güç bağlamında

yürüttüğü politikaların önemli bir paydaşıdır. Giderek bu kuruluşla özdeşleşen faaliyet ise Türkiye’de üniversite eğitimi görmek isteyen uluslararası öğrencilere yönelik yürütülen “Türkiye Bursları Programı” olmuştur (YTB, 2022). Etkili bir şekilde yürütülen ve Türkiye’nin jeopolitik havzalarında yoğun talep gören bu program; kültürel diplomasinin cezbedicilik, kabul görme ve iş birliği potansiyeli sağlama gibi hedefleri bağlamında önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

YTB Türk Dünyasına ilişkin olarak yükseköğrenim haricinde eğitim, kültür ve sanat gibi alanlarda da faaliyetler düzenleyerek ilişkileri güçlendirme çabası içindedir. Bu doğrultuda Türk Dünyası temalı belgesel, rapor, proje ve sanatsal faaliyetlere de bu kuruluş tarafından destek sağlanmaktadır. YTB’nin asıl olarak yükseköğrenim bursları ile Türk Dünyasında popüler hâle geldiğinin altını çizmek gerekir. Bir istatistik vermek gerekirse 2022 itibariyle Türk Cumhuriyetlerinden toplam 11.500 öğrenci YTB bursu almaktadır. Bu faaliyet kapsamında barınma, uluslararası ulaşım ve sağlık sigortası gibi kalemler de yer almaktadır (YTB, 2022; Turgunov, 2022).

YEE: Türk kültürünü tanıtmak ve Türkçeyi yaygınlaştırmak için Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde 2009 yılında kurulan YEE, tıpkı TİKA ve YTB gibi yumuşak güç niteliğinde bir kuruluştur. YEE’nin 13. yüzyıl Türk halk düşünürü Yunus Emre’nin sevgiye dayalı hümanist tarzından hareketle, evrensel değerlere dayalı bir kültürel tanıtım diplomasisine odaklandığı söylenebilir. Bu kapsamda Türk Dünyası özelinde de ortak kültürel değerler noktasındaki farkındalığı ve Türkiye’yle gönül bağı olan insan sayısını arttırmak için çalışmalarını sürdürmektedir. Dünya genelinde 66 adet kültür merkezi olan bu enstitünün faaliyetlerini yoğunlaştırdığı bölgeler arasında Azerbaycan, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova ve Macaristan gibi Türk dünyası kapsamındaki ülkeler de yer almaktadır (YEE, 2022). YEE’nin ortak ve evrensel kültürel

öğelerden hareketle geliştirdiği proje ve faaliyetlerin gelecekteki iş birliği potansiyeli açısından önem taşıdığı söylenebilir.

YÖK Kapsamındaki Faaliyetler: Yükseköğretim Kurulu, Türk Cumhuriyetlerinden üniversite eğitimi için Türkiye'ye öğrenci gelmesini sağlayan, Büyük Öğrenci Projesi (1992 – 2012 arası) ve Mevlânâ Öğrenci ve Öğretim Elemanı Değişim Programını (2012 - 2019 arası) yürüten ana kuruluş olarak eğitim alanındaki ilişkilerin başlıca adresi olmuştur. Ayrıca YÖK bünyesinde otuz yıllık süreçte 2 adet Türk Dünyası Enstitüsü² ve 17 adet de Türk Dünyası Araştırma Merkezi³ kurulmuştur. Yine YÖK 1993'te kurulan "Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi" ve 1995'te kurulan "Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi" gibi iki özel statülü uluslararası üniversitenin sevk ve idaresinde Türkiye adına aracı kurumdur. Hemen belirtilmelidir ki Türkiye'de diploma denkliğine sahip olan bu iki üniversite, ulaştıkları eğitim kalitesi ve gördükleri rağbetle akademik alandaki iş birliğine büyük katkı sunmaktadır.

Türkiye'nin 1992 yılında Türk Cumhuriyetlerinden 10.000 öğrenci getirerek başlattığı Büyük Öğrenci Projesi, Türk Dünyasıyla kurulan ilişkiler açısından kritik bir hamle olmuştur. Zamanla kapsamı genişleyerek özerk devlet ve akra-ba toplulukları da içine alan bu proje, Türk Cumhuriyetlerinin yetişmiş insan gücü açığını giderme ve Türk Dünyasındaki iş birliği potansiyelini arttırma gibi hedefler açısından fayda sağlamıştır. YÖK tarafından yürütülen bu proje YTB'nin Türkiye Bursları Projesi'ni devreye soktuğu 2012 yılına kadar sür-

2 Bu enstitüler; Ege Üniversitesi ve Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi bünyesinde.

3 Bu araştırma merkezleri; Afyon Kocatepe, Ankara Hacı Bayram Veli, Gazi, Bursa Uludağ, Çanakkale On Sekiz Mart, Anadolu, Eskişehir Osmangazi, Kastamonu, Er-ciyes, Niğde Ömer Halis, Sakarya, Sinop, Sivas, Tokat Gaziosman Paşa, Uşak, Üsküdar ve Yalova üniversitelerinin bünyesinde yer almaktadır.

müştür. Bu zaman zarfında Büyük Öğrenci Projesi'ne, önemli kısmı Türk Cumhuriyetlerinden olmak üzere 32 bin öğrenci dâhil olmuş, bunlardan 9541 tanesi Türkiye'deki üniversitelerden mezun olarak ülkelerine dönmüştür⁴ (Öztürk, 2014: 70). Bugüne gelindiğinde ise; 28,952'si Azerbaycan, 15,578'i Türkmenistan, 4859'u Kazakistan, 3391'i Özbekistan ve 1766 tanesi Kırgızistan'dan olmak üzere Türk Dünyasından 54,546 öğrenci Türkiye üniversitelerinde eğitim almaktadır (YÖK, 2022).

Yükseköğrenim alanındaki öğrenci ve akademisyen değişim programları Türkiye tarafından Türk Dünyasına yönelik olarak otuz yıl boyunca ara vermeden uygulanan bir faaliyetlerdir. Bu kapsamda YÖK'ün 2012- 2020 yılları arasında yürüttüğü Mevlânâ Değişim Programı'ndan da bahsetmek gerekir. Türk devlet ve topluluklarını da kapsayan bu programla üniversiteler arasında öğrenci ve öğretim elemanı hareketliliği sağlanmıştır. Covid 19 salgın sürecinin yol açtığı aksama ve kullanılamayan ödenekler gibi sorunların ortaya çıkmasıyla Mevlânâ Programı şimdilik askıya alınmış durumdadır. Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde oluşturulan Orhun Değişim Programı'nın devreye girecek olmasının da bu kararın alınmasında etkili olduğu söylenebilir.

2.2. Devletler Arası Nitelikteki Kuruluşlar

Geçen otuz yıllık süreçte Türk devletlerinin beraber kurdukları devletler arası kuruluşlar da sahne almıştır. Bunların başlıcaları olarak *Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı* (TÜRK-SOY), *Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi* (TÜRKPA) ve

⁴ Büyük Öğrenci Projesi ve devamı niteliğinde olan YTB bursları birlikte ele alındığında son otuz yıl zarfında; Azerbaycan'dan 21,000, Kazakistan'dan 5,350, Kırgızistan'dan 4,500, Özbekistan'dan 2,400 ve Türkmenistan'dan 5,000 olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinden toplamda 38,250 öğrenciye Türkiye tarafından yükseköğrenim bursu verilmiştir (Türgunov, 2022).

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) gösterilebilir. Bu kuruluşları yakın plana almadan önce TDT'nin bileşik güç olma doğrultusunda başarılı bir gidişat içinde olduğuna değinmek gerekir. Küreselleşmeyle oluşan yeni çevresel şartlara uygun bir şekilde, kurumsallaşma sürecini akılcı güç (smart power) yaklaşımıyla yürüttüğü söylenebilecek olan TDT, Türklerin zamanın ruhunu ekonomi-politik manada okuyabilme becerisi olarak da nitelendirilebilir.

TÜRKSOY: Türk devletleri tarafından kurulan uluslararası nitelikteki ilk iş birliği teşkilatı olan bu kuruluş, ortak kültür üzerine çalışmalar yapmak üzere Türkiye ve diğer Türk devletleri tarafından 1993 yılında kurulmuştur. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TÜRKSOY'un kurucu üyeleridir. Türk Dünyası özelinde kurulan ilk devletler arası teşkilat olan TÜRKSOY'da üye ülke kültür bakanlarından oluşan “Daimî Konsey” ortak kültürel değerleri yaşatma ve geliştirme doğrultusunda genel politikaları belirlemekte, bu doğrultudaki faaliyetler “Genel Sekreterlik” tarafından yürütülmektedir.

Merkezi Ankara'da olan TÜRKSOY'un 8 tane gözlemci üyesi⁵ bulunmaktadır. Bu kuruluşun özellikle Türk Dünyası Kültür Başkenti⁶ ve Nevruz kutlamaları gibi artık gelenek-selleşen etkinlikleri; iş birliği, tanıtım ve ortak kültür gibi hususlarda önemli bir platform konumundadır. TÜRKSOY tarafından Türk Dünyasının ortak kültürel değerleri kapsa-

5 Bunlar; Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Gagavuz Yeri ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir.

6 2012 yılından beri devam etmekte olan “Türk Dünyası Kültür Başkenti” uygulaması kapsamında bugüne kadar sırasıyla; Astana, Eskişehir, Kazan, Merv, Şeki, Türkistan, Kastamonu, Oş, Hive ve Bursa'da yıl boyu süren kültürel etkinlikler yapılmıştır. 2023 yılı Türk Dünyası Kültür başkenti ise Karabağ'daki Şuşa kentidir (TÜRKSOY, 2022b).

mında devlet adamları, yazarlar, sanatçılar anılmakta; eserler yayınlanmakta, sanatçı buluşmaları düzenlenmekte ve sanat topluluklarının uluslararası turneleri gerçekleştirilmektedir (TÜRSOY, 2022a).

TÜRKPA: 2008 yılında kurulan TÜRKPA'nın üyeleri; Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Merkezi Bakü'de olan bu kuruluşun yönetimi; üye ülke meclis başkanlarının sırayla dönem başkanı olması ve üye ülke meclis başkanlarından oluşan konsey (Asamble) ve her ülkeden dokuz parlamenterin ulusal delegasyon üyesi olarak görev almasıyla sağlanmaktadır. Etkin bir "Genel Sekreterlik" makamının olduğu TÜRKPA'nın başlıca fonksiyonu olarak ortak parlamento sürecinin takibi gösterilebilir. Bunun yanı sıra ortak diplomasi yürütülmesini temin ve Türk devletleri arasında siyasi diyalogun sağlanması gibi hususlar da TÜRKPA'nın faaliyetleri kapsamındadır (TÜRKPA, 2022)

TDT: Otuz yıllık süreçte iş birliği bağlamında yaşanan en kritik gelişme olarak TDT'nin geldiği nokta gösterilebilir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin küreselleşme ve teknolojik devrimle biçimlenen yeni çevresel şartları göz önüne alarak 2009 yılında temelini attıkları bu kuruluş, on yıl içerisinde bir iş birliği örgütünden devletler arası teşkilata dönüşmüş durumdadır. Özbekistan'ın da 2019 yılında tam üye olmasıyla üye sayısı 5'e yükselen Türk Devletleri Teşkilatının gözlemci üyeleri ise Türkmenistan, Macaristan⁷ ve Kuzey

7 Macaristan'ın TDT faaliyetlerine katılmasıyla; Türk Dünyası ile AB arasında köprü kurulması, organizasyonun bölge dışından bir aktörle derinlik kazanması ve AB üyesi olarak ekonomik ve siyasi entegrasyon konularında tecrübe sahibi olan bir ülkenin sürece dâhil olması gibi kazanımlar oluşmuştur. Bu arada Macaristan'ın 2010 yılından itibaren yeni bir dış politika stratejisi benimseyerek çeşitliliğe yöneldiği görülmektedir. Yeni stratejisinde ekonomik büyüme doğrultusunda dış politika hamlelerine öncelik verdiği görülen Macaristan'ın, Asya'nın ekonomik yükselişinin farkında olduğu görülmektedir (Baranyı, 2022: 121, 126). Bu noktada OECD'nin 2030 itibarıyla Dünya orta sınıf tüketicimin % 59'unun Asya kıtasında gerçekleşeceği şeklindeki

Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) dir. Bu teşkilat; iş birliği alanlarını netleştirme, öncelik verilecek konuları belirleme, ortak politika geliştirme süreçlerini oluşturma gibi kurumsal adımların yanı sıra Türk Dünyasının küresel yaklaşımını ortaya koyma gibi bir vizyonu da gündeme taşıyarak sinerji oluşturmaya başlamıştır.

TDT, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi (Türk Konseyi /Keneş) adıyla 2009 yılında ekonomik, siyasi ve kültürel iş birliğini teşvik etmek için Nahcivan Anlaşması ile kurulmuş, 2021 İstanbul Zirvesi'nde adını Türk Devletleri Teşkilatı olarak revize etmiştir. Bu revize bir isim değişikliğinin ötesinde iş birliği örgütünden devletler arası teşkilata geçiş hamlesidir (TDT, 2022a). Artık üye devletler için ikili iş birliğinden ziyade bir çatı altında çok taraflı iş birliğine geçiş evresi başlamış durumdadır. Nitekim kısa sürede TDT bünyesinde 19 adet iş birliği alanı belirlenmiş ve bu alanlara üye ülkelerden uzmanların atanması da tamamlanmıştır. Bu adımlar Avrupa Birliği (AB) ve “the BRIC Countries” (BRICS)⁸ gibi başarılı örnekleri olan bileşik güç kurumsallaşmasına yönelme olarak da ifade edilebilir. Yine TDT’ye geçiş, yumuşak ve katı güç olmanın ötesinde akılcı güç yaklaşımıyla entegrasyon sağlama hamlesi olarak da ifade edilebilir. TDT’nin akılcı güç yaklaşımıyla sahne almış olan AB ve BRICS gibi modelleri analiz ederek ilerleyen bir kuruluş görünümüne haiz olduğunu da belirtmek gerekir.⁹

tahmininden bahsetmekte faydalı olabilir. Yine aynı tahmine göre 2030’larda Dünya orta sınıfının % 66’ ısı Asya Kıtası’nda yaşıyor olacaktır (Boz, 2018: 760).

8 Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika’dan oluşan bir ekonomik iş birliği örgütüdür. BRICS terimi bu ülkelerin İngilizce isimlerinin baş harflerinden oluşturulmuştur.

9 Akılcı güç; katı ve yumuşak güç unsurlarını bir plan dâhilinde birlikte kullanmaya yönelik hibrit bir yaklaşımdır. Avrupa Birliği şahsında katı ve yumuşak güç unsurlarını optimum kullanmaya yönelik; bir değerler sistemiyle uluslararası sahneye çıkma, bölgesel bir gelecek vizyonu ortaya koyma, iş birliği için öncelikli alanları belirleme

TDT'nin kurumsal gelişimi kapsamında Astana'da 2012 yılında kurulan *Uluslararası Türk Akademisi*'nden de bahsetmekte yarar vardır. Üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye olan bu kuruluşa Macaristan da 2018'den beri gözlemci statüsünde katkı sunmaktadır. TDT himayesinde çalışmalarını sürdüren akademi; Türk medeniyetine dil, edebiyat, kültür ve tarih gibi alanlarda katkı sunacak bilimsel bir iş birliği platformu niteliğindedir (Kydyralı, 2015: 30). Türk dünyasının ortak tarihî ve kültürel değerlerini tespit edip geliştirme, tarih ve edebiyat alanlarında ortak eğitim sistemi tesis etme gibi hususlara yoğunlaştığı görülen Akademi; ilk iş birliği projesi olan “Türk Tarihi Ortak Ders Kitabı” nı tamamlamış durumdadır. Ortak coğrafya ve edebiyat ders kitaplarını hazırlama süreci ise devam etmektedir. Bu arada Uluslararası Türk Akademisi Moğolistan'da yürüttüğü arkeolojik kazılarda bilim dünyasında ses getiren keşiflere de ulaşmıştır¹⁰ (TDT, 2022b; Kydyralı, 2015: 31).

TDT bünyesinde yer alan *Türk Üniversiteler Birliği* platformuna da ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. TÜB; Türk Dünyasındaki üniversiteler arasında bilimsel üretim, akademik hareketlilik ve tecrübe paylaşımı gibi alanlarda iş birliğini arttırma hedefiyle 2013 yılında kurulmuştur (TÜB, 2022a). Bilimsel iş birliği ve inovasyonun başlıca güç unsurları hâline geldiği, uluslararası öğrenci sirkülasyonunun hızla arttığı günümüz dünyasında TDT gibi kapsamlı bir organizasyon bün-

ve bunların ışığında kurumsallaşmayı merkeze alma gibi unsurlarla bir akılcı güç şablonu ortaya konulmuştur.

10 En son Uluslararası Türk Akademisi ile Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünün ortak yürüttüğü kazılar neticesinde 2022 yılı Ağustos ayında Moğolistan'daki Ötügen Bölgesi'nde İkinci Göktürk Devleti'nin kurucusu İltiş Kağan'a ilişkin M.S. 688 yılına ait bir yazıt bulunmuştur. Bu keşfin önemi Türkler' den kalan ilk yazılı eser ve içinde Türk adı geçen en eski belgenin kronolojik olarak 44 yıl daha eski bir tarihe (M.S 732'den -688'e) gerilemiş olmasıdır. Bu keşfe kadar Türklerden kalan es eski yazılı eser konumunda 732 yılına ait Kül Tigin Yazıtı yer almaktaydı.

yesinde TÜB şeklinde bir kurumsallaşmaya gidilmesi doğru bir girişim olarak değerlendirilebilir. Henüz bütçe aktarımı yapılmayan TÜB, Türk Dünyasında ortak bilimsel ağın temininden kültürel yakınlıktaki farkındalığın artmasına kadar geniş bir yelpazede önemli katkılar sunabilecek bir platformdur.¹¹ TÜB bünyesinde hayata geçirilen ilk somut adım olarak da Orhun Değişim Programı'ndan bahsetmek mümkündür. Orhun Süreci AB'deki Erasmus Hareketlilik Programı'nın benzeri bir yapılanmadır.

Yine TDT bünyesinde yer alan *Türk Kültür ve Miras Vakfı* da son zamanlarda ön plana çıkan bir başka iş birliği kuruluşudur. Merkezi Bakü'de olan Türk Kültür ve Miras Vakfı 2015 yılından beri faaliyetlerini sürdürmektedir. 2022 yılında Uluslararası Türk Akademisi ile birlikte bu kuruluşu da üye devletlerden bütçe aktarımı ve personel alımı yapılmıştır. Vakıf; Türk kültür mirasının keşfi, korunması ve tanıtılması amacıyla kurulmuştur ve Türk dili konuşan tüm halklar çalışma alanı kapsamındadır (ITCHF, 2022).

3. Ekonomik ve Askerî İş Birliğine Yönelik Göstergeler

Bu başlık altında Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin geldiği düzey, klasik (katı) güç unsurları olan ekonomik ve askerî alanlardaki iş birliğinden hareketle somutlaştırılmaya çalışılacaktır. Buraya kadar bahsedilen kültür, eğitim, diplomasi ve ilgili kuruluşlar hakkındaki değerlendirmelere, ekonomik ve askerî ilişkilere dair verilerin eklenmesi otuz yıllık ilişki sürecinin muhakemesine katkı sunabilir. Hemen belirtmelidir ki Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticaret hacmi bilhassa son yirmi yıl içinde katlanarak büyümüştür. Hâlihazırda Türkiye bu ülkelerin önde gelen ticari

11 TÜB'e üye üniversite sayısı 48'dir. Bu üniversitelerin ülkelere göre dağılımı: 5 Azerbaycan, 13 Kazakistan, 6 Kırgızistan, 18 Türkiye, 5 Özbekistan ve 1 adet Macaristan şeklindedir (TÜB, 2022b; TDT,2022c)

partnerleri arasındadır. Askerî alandaki ilişkiler ise son yıllarda ivme kazanmıştır.

Azerbaycan- Türkiye ekonomik ilişkilerinin seyrine göz atıldığında sıkı bir iş birliğinin olduğu görülmektedir. Bu noktada ilk olarak Türkiye'nin, İtalya'dan sonra Azerbaycan'ın ikinci büyük ticaret ortağı konumunda olduğunun altını çizmek gerekir. 2021 yılı verilerine göre iki ülke ticaret hacmi 4,7 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye 2021'de Azerbaycan'a 1,8 milyar dolarlık ihracat, 2,8 milyar dolarlık da ithalat yapmıştır. Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesinin 2021 yılı verilerine göre bu ülkenin toplam dış ticaret cirosu 33,9 milyar dolardır. Bu cironun Türkiye ile olan 4,7 milyar dolarlık kısmı, Azerbaycan toplam dış ticaretinin % 13,8 gibi büyük bir oranına tekabül etmektedir (BANKER,2022).

Türkiye'nin Kazakistan ile olan ekonomik ilişkileri de sürekli artış göstermiştir. Bir kıyaslama için Kazakistan'ın bağımsızlığına müteakip yaşadığı on yıllık geçiş sürecinin hemen sonrasında¹² 2021 yılına ait rakamlara göz atılabilir. Buna göre iki binli yılların başında 462 milyon dolar olan iki ülke ticaret hacmi 2021'de 2,9 milyon dolara ulaşmıştır (Turgunov, 2022). 2021 yılı verilerine göre Türkiye; Kazakistan'ın ihracatında 13'üncü, ithalat yaptığı ülkeler sıralamasında da 4'ncü sıradadır. İki ülke arasındaki toplam 2,9 milyon dolarlık ticaret hacminde; Kazakistan'ın 1,3 milyar dolarlık ihracatı, 1,6 milyar dolarlık da ithalatı söz konusudur (TCTB, 2022a: 9,12).

Kırgızistan - Türkiye ticari ilişkilerinde de yıllar içinde büyük bir artış yaşandığı görülmektedir. İki ülke arasında

12 Türk Cumhuriyetleri 90'lı yılları çalkantılı bir geçiş süreci şeklinde yaşamıştır. Bu ülkelerde yeni hükümet sisteminin netleşmesi, merkezi otoritenin tesisi ve siyasi istikrarın sağlanabilmesi için 2000'li yılları beklemek gerekmiştir. Bu sebeple çalışmada Türk Cumhuriyetleriyle olan ekonomik ilişkilerin seyrini 2000'li yılların başındaki verilerden yola çıkarak somutlaştırmak tercih edilmiştir.

2000 yılında 22 milyon dolar olan ticaret hacmi yaklaşık kırk kat artarak 2021’de 836 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye ithalatçı ülke karakterine sahip olan Kırgızistan’ın 2021 yılı itibariyle en çok ithalat yaptığı 4’ncü ülkedir. Kırgızistan’ın en çok ihracat yaptığı ülkeler listesinde ise Türkiye 5’nci sıradadır. Kırgızistan Türkiye’den 2021 yılında 749 milyon dolarlık ithalat yaparken 86 milyon dolarlık da ihracat gerçekleştirmiştir (Turgunov, 2022; TCTB, 2022b: 12).

Türkiye - Özbekistan ekonomik ilişkileri de canlılığını yitirmeyen, sürekli artış görülen bir seyirdedir. 2000 yılında 167 milyon dolar olan Özbekistan – Türkiye ticaret hacminin 2021 yılına gelindiğinde yaklaşık yirmi kat artarak 3,4 milyar dolara ulaştığı görülmektedir (Turgunov, 2022; TW,2022). Geline nokta Türkiye, Orta Asya’nın jeopolitik manada en önemli ülkelerinden biri olan (Yalçinkaya, 2022: 125, 126) ve ekonomik potansiyeliyle dikkat çeken Özbekistan’ın başlıca ticari partnerleri arasındadır. 2021 yılı verilerine göz atıldığında bu ülkenin toplam ihracatının %11,7’sine denk gelen 1,8 milyar dolarlık kısmın Türkiye’ye yapıldığı görülmektedir. Bu noktada Türkiye’nin Özbekistan’ın 2021’de en çok ihracat yaptığı üçüncü ülke olduğuna da değinmek gerekir. İthalat açısından konuya yaklaşıldığında ise yine 2021 yılı itibariyle Türkiye, Özbekistan’ın en çok ithalat yaptığı 4. ülke konumundadır. Türkiye’den yapılan 1,84 milyar dolarlık ithalat bu ülkenin toplam ithalatının %7’sine tekabül etmektedir (TCTB, 2022c: 12).

Türkiye - Türkmenistan ekonomik ilişkileri bu ülkenin bağımsızlığını kazandığı doksanlı yılların başından itibaren oldukça hareketlidir. Son yirmi yıl baz alındığında ise Türkiye’nin bu ülkenin bir numaralı ticari partneri olduğu görülmektedir. 2021 itibariyle 1,696 milyar dolar olan iki ülke ticaret hacmi daha 2000 yılında 1 milyar dolar seviyesindedir (Turgunov, 2022; Şahin, 2022: 238). Türkiye’nin

Türkmenistan için “istisnai ülke” şeklindeki nitelendirilmesinin arka planında ekonomik ilişkilere ait bu göstergeler yer almaktadır (Şahin, 2022: 237). 2021 verilerine bakıldığında ise Türkiye, Türkmenistan’ın toplam ihracatının %23,1’ine denk gelen 710,8 milyon dolarlık pay ile en çok ihracat yaptığı ülke konumundadır. İthalat açısından bakıldığında ise yine Türkiye, bu ülkenin toplam ithalatının %25,8’ine tekabül eden 984,9 milyon dolarlık pay ile birinci sıradadır (TCTB, 2022d: 8,12).

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki askerî ilişkilerin seyrine bakıldığında ise bu alandaki ilk anlaşmaların askerî eğitime yönelik olarak 90’lı yılların başında yapıldığı görülmektedir.¹³ Askerî iş birliği kapsamının net olarak belirlenip ilişkilerin ivme kazanması ise son on yıl içinde sağlanmıştır. Türkiye son on yıllık periyotta daimî tarafsızlık statüsüne sahip Türkmenistan dışındaki Türk Cumhuriyetleriyle önce yüksek düzeyli stratejik iş birliği seviyesine geçişi sağlamış; ardından da Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan ile ilişkilerini stratejik ortaklık düzeyine (müttefiklik) taşımıştır. Son yıllarda Türk savunma sanayi ürünlerinin Türk Cumhuriyetleri tarafından talep görmeye başlamasıyla askerî ilişkilerin yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. Bu arada Azerbaycan’ın “İkinci Karabağ Savaşı”nı kazanmasında, Türkiye’de eğitim gören askerî personeliyle Türk savunma sanayi ürünlerinin önemli rol oynaması Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasındaki askerî ilişkilere ivme kazandıran bir başka gelişme olmuştur.

Türk devletlerine yönelik genel bir tespit olarak, askerî ilişkilerin ve savunma sanayindeki iş birliğinin kültürel ve ekonomik ilişkilerde geline nokta nazaran düşük seviye-

13 Askerî eğitimde iş birliğine yönelik antlaşmalar; Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile 1993, Kazakistan ile 1994 yılında imzalanmıştır.

de olduğu hususundan bahsedilebilir. Nitekim bu husus 11 Kasım 2022'de Semerkant'ta toplanan 9. TDT zirvesi sonuç bildirisine de yansımıştır.

Askerî alandaki ilişkileri ülkeler bağlamında ele alırken önceliği, son yıllarda iyice güçlenen ve yukarıda bahsedilen genel sonucun istisnası olduğu söylenebilecek olan Türkiye-Azerbaycan iş birliğine vermek gerekir. Bu iki ülke arasındaki askerî iş birliğinin ilk olarak 90'lı yıllarda NATO bünyesinde başladığı görülmektedir. 1992'de NATO ile iş birliğine başlayan Azerbaycan'ın; bu kuruluşla olan entegrasyonunda, NATO barış gücü kapsamında üstlendiği görevlerde ve NATO imkânlarını millî savunma için kullanabilmesinde Türkiye tam bir yol gösterici olmuştur. Bu ilişkinin giderek güçlenmesinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) Azerbaycan ordusuna yönelik eğitim programları, Azerbaycan ordusunun ihtiyacı olan askerî uzmanların yetiştirilmesine TSK'nın verdiği büyük katkı, iki ülke kara, deniz ve hava kuvvetlerince yapılan ortak tatbikatların süreklilik kazanması ve Türk savunma sanayi ürünlerine bu ülkenin gösterdiği ilgi etkili olmuştur (Darıcı, 2018: 49, 51, 52).

Türkiye ile askerî ilişkileri son yıllarda hızlanan bir başka Türk devleti ise Kırgızistan'dır. Türkiye, 2016 yılında imzalanan Askerî Mali İş birliği Antlaşması ile Kırgızistan'a her yıl askerî araç, teçhizat ve teknik donanım desteği sağlamaya başlamıştır. 2021 itibariyle Kırgızistan'ın Türkiye'den insansız hava aracı satın almaya başlaması askerî ilişkileri hibe düzeyinin ötesine taşıyarak daha kapsamlı hâle getirmiştir. Yine Türkiye ile Kırgızistan arasında siber güvenlik ve narkotik alanlarında tecrübe paylaşımı ve eğitim desteği gibi programlar da devreye sokulmuş durumdadır. Ayrıca Türkiye'deki Kara Harp Okulunda ve Gülhane Tıp Fakültesinde Kırgız öğrenciler için ayrılan kontenjanlar da iki kat arttırılmıştır (Chotaev, 2021; Tayfur, 2022).

Özbekistan, kurucu devlet başkanı İslam Kerimov'un 2016'daki ölümüyle birlikte içe dönük otoriter yönetim tarzını bırakmış ve dışa açılma stratejisine yönelmiştir. Bu kapsamda Türkiye'yle başlayan yeniden yakınlaşma süreci askerî alana da yansımış durumdadır. 2021 yılında başlayan ortak askerî tatbikatlar bu durumun başlıca göstergesidir. Ayrıca 2022 yılında iki ülke; askerî iş birliğinin kapsamı, askerî bilgi ve tecrübe paylaşımı, askerî eğitim ve savunma sanayisinde iş birliği gibi konularda anlaşmalar imzalamıştır.

Kazakistan da son iki yıldır TSK'nın tatbikatlarına katılan bir ülkedir. Ayrıca Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev'in Mayıs 2022'deki Türkiye ziyareti sırasında imzalanan savunma sanayinde iş birliği anlaşmasıyla, Türkiye yapımı insansız hava araçlarının Kazakistan'da birlikte üretimi karara bağlanmıştır (Nogayeva, 2022).

1995 yılından bu yana daimî tarafsızlık statüsü bulunan ve uluslararası ilişkilerini bu statüye uygun olarak tesis eden Türkmenistan askerî alandaki ilişkilerinde son derece temkinli davranmaktadır.¹⁴ Bu doğrultuda Türkiye ile olan ilişkileri de savunma sanayi ürünlerine yönelik ticari ilişkiler şeklinde seyretmektedir. Bu ülke 2010 yılından itibaren Türkiye'den deniz savunmasına ilişkin devriye botu, korvet, hücumbot gibi askerî araç ve teçhizat satın almaktadır. Bu araç ve teçhizatları ortak üretme hususunda ülkeler arasında bir mutabakat da söz konusudur. Türkmenistan'ın 2021 yılı itibarıyla Türkiye'den insansız hava araçları da satın almaya başlamış olması askerî alandaki ilişkilerin savunma sanayi kapsamında güçlenerek devam edeceği şeklinde bir öngörü mümkün kılmaktadır.

14 Askerî ilişkilerde temkinli olmak Türkmenistan devlet politikasının önemli bir unsurudur. Bu arada yine daimî tarafsızlık statüsünden hareketle, askerî blok ve ittifaklara üye olunmayacağı şeklinde bir madde (Madde 6) ülke anayasasına eklenmiş durumdadır (Şahin, 2022: 224).

4. Sonuç

Çalışma ile ulaşılan sonuçlar ve bu sonuçlara dayanan öngörüler şu şekilde ifade edilebilir:

Öncelikle otuz yıllık döneme ilişkin başlıca sonuç olarak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri nezdinde meşruluğu (kabul görme ve cezbediciliği) yüksek bir ülke olduğundan bahsedilebilir. Geride kalan otuz yıl, bilhassa kültür ve ekonomi alanlarında yoğun bir iş birliği süreci şeklinde yaşanmıştır. Türkiye'nin kültür, ekonomi, eğitim, diplomasi ve hatta askerî ilişkiler hususlarında Türk Cumhuriyetlerinin öncelik verdiği bir ülke olduğunu söylemek mümkündür. Geline bu nokta, Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'yı yakın çevre olarak adlandırdığı ve yeniden etkinlik kurmak için agresif bir diplomasi izlediği göz önüne alındığında daha manidar olmaktadır.

Otuz yıllık ilişki sürecine ilişkin bir başka tespit de Türkiye'nin 1991 yılından bu yana Türk Cumhuriyetlerine yönelik aktif ve samimi diplomasiden vazgeçmemesidir. Türkiye, bu devletlerin uluslararası sisteme uyum sağlaması ve istikrar içinde olmaları doğrultusunda kararlı bir diplomatik tavır sergilemiştir. Türk Cumhuriyetleri de başlangıçta dünyaya açılan güvenilir bir kapı olarak yöneldikleri Türkiye'ye karşı hiçbir zaman olumsuz bir diplomatik tutum içinde olmamışlardır. Nihayetinde bugün gelinen nokta ise; “bileşik güç olma”, “bölgesel entegrasyon hareketi” veya “potansiyel küreselleşme hamlesi” gibi değerlendirmelere konu olan TDT çatısı altında bir entegrasyon (bloklaşma) sürecidir. Bu arada tüm bu gelişmelerin Türkiye'yi daha görünür bir uluslararası aktör haline getirdiği şeklinde bir tespitten de bahsetmek mümkündür.

Küreselleşmeyle oluşan yeni çevresel şartlar, kültürel ve coğrafi yakınlığı olan ülkeleri daha fazla iş birliğine yöneltmektedir. Küreselleşme bir yandan belirsizlik ve riskleri artırırken diğer yandan da sorunları çözme noktasında ikili ve

bölgesel ilişkileri kolaylaştırmakta, devletler arası kuruluşlar giderek aktifleşmektedir. Son çeyrek asırda sahne alan; AB, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), BRICS, Şanghay Beşlisi gibi devletler arası kuruluşlar ile popülerleşen Yeni Avrasyacılık ve Avrupa Değerleri gibi jeopolitik yaklaşımlar bölgesel (potansiyel) küreselleşme doğrultusunda bir uluslararası sistem şekillenmesinin habercileri olarak görülebilir. Devletleri uygun paktlar kurma ve akılcı güç olma doğrultusunda hamleler yapmaya iten bir konjonktürden bahsetmek mümkündür. Böyle bir ortamda, geride kalan otuz yıllık süreçte güçlü bir iş birliği altyapısı temin etmeyi başardığı görülen Türk devletlerinin artık Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında akılcı güç olma hedefine odaklanmaları önerilebilir.

Uluslararası ilişkilerin biçimlenmesinde ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki baş döndürücü gelişmelerin önemli rol oynayacağı çoktan anlaşılmış durumdadır. Ayrıca dijital yeniliklerin bilgiye ulaşmada zaman ve mekânı bir engel olmaktan çıkarmaya başlaması (olgusal küçülme) ilişki kurma ve kültürel yakınlığı fark etmeyi giderek kolaylaştırmaktadır. Bu gelişmelere bakarak Türk Dünyası özelinde; kültürel farkındalığın, mobilitenin ve ilişkilerdeki yoğunlaşmanın giderek artacağı şeklinde öngörülerde bulunmak mümkündür. Nitekim bu öngörüler doğrultusunda somut uluslararası projeler de gündeme gelmeye başlamıştır. Söz gelimi Çin'in, Asya'yı Avrupa ve Afrika üzerinden dünya ile bütünleştirerek yeniden küresel ticaretin merkezi hâline getirme söylemiyle 2013 yılında başlattığı “Bir Kuşak Bir Yol” (Yeni İpek Yolu) projesi, Türk devlet ve toplulukları arasındaki sosyo-ekonomik yakınlaşmayı da arttırabilecek niteliktedir. Zira 2049 yılında tamamlanması hedeflenen bu projenin başlıca güzergâhlarından olan “Orta Koridor” ulaşım hattı Türk Cumhuriyetleri üzerinden Türki-

ye'ye ulaşmaktadır.¹⁵

Otuz yıllık süreçte askerî ilişkilerin kültürel ve ekonomik ilişkilere oranla geri planda kaldığı şeklinde bir sonuçtan da bahsetmek mümkündür. Ancak askerî alandaki ilişkilerin ortak eğitim faaliyetlerinin ötesine geçerek; ortak tatbikatların ve birlikte teçhizat üretiminin başlaması önemli bir gelişme olmuştur. Bu alandaki ilişkileri kurumsallaştırma adına TDT çatısı altında savunma sanayi kapsamında çekirdek bir sektörün belirlenmesi faydalı olabilir.

Ortak dil, kültür ve tarihî mirasa yönelik çalışmalar diplomatik yakınlaşmaya katkı sunabilmektedir. Buradan hareketle özellikle TÜRKSOY'un Türk Dünyası Kültür Başkenti ve geleneksel Nevruz kutlamaları gibi klasikleşen etkinliklerinin desteklenerek sürdürülmesi bir öneri olarak dile getirilebilir. Türk Cumhuriyetleriyle olan ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik Türkiye eksenli bazı önerilerde bulunmak gerekirse ilk olarak bir *Türk Dünyası Bakanlığı*'nın kurulmasından bahsedilebilir. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin giderek yoğunlaşacağı ortadadır. Ayrıca Türkiye'deki Türk Dünyasına yönelik resmî kurumlar giderek büyümekte ve karmaşık bir hâle gelmektedir. Türk Dünyasına yönelik devletler arası kuruluşlara bakıldığında ise Türkiye'nin etken (lokomotif) devlet olarak sorumluluğu üstlendiği görülmektedir. Tüm bunlar Türk Dünyasına yönelik politika oluşturma ve koordinasyon gibi faaliyetlerin artık bakanlık düzeyinde yürütülmesinin bir zaruret hâline geldiğine işaret etmektedir.

15 Karşılıklı fayda (kazan –kazan) yaklaşımıyla hazırlandığı görülen, altmışın üstünde partner ülkenin yer aldığı ve gümrük engelleri olmaksızın ticaret yapılması esasına dayanan bu projenin merkezinde Pekin ile Londra'yı birleştirecek hızlı tren kullanımına uygun bir demiryolu hattı yer almaktadır. Proje kapsamında demir yolu ağının yanı sıra kara yolları, deniz yolu, enerji hatları, lojistik ve üretim altyapılarına yönelik yatırımlar da söz konusudur.

Türkiye eksenli bir başka öneri olarak da Avrupa Araştırma Alanı benzeri bir “Türk Araştırma Alanı” oluşturulması hususunda TÜBİTAK ve YÖK gibi kurumlar aracılığıyla Türkiye’nin öncülük etmesinden bahsedilebilir. Bu kapsamda bilimsel kaynakların bütünleştirilmesi, araştırmacıların serbest dolaşımı, ortak veri havuzu oluşturma, enstitü ve araştırma merkezlerini bir ağda toplama, ortak araştırma projeleri ve inavosyon gibi başlıklar altında bu iki kurum tarafından çalışmalar başlatılabilir. Bu faaliyete zamanla Uluslararası Türk Akademisinin de bir paydaş olarak eklenmesi faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

- Baranyi, T. P. (2022). Hungary's Role in the Organization of Turkic States as an Observer State: Limitations and Opportunities, *PERCEPTIONS JOURNAL OF INTERNATIONAL AFFAIRS*, Spring-Summer, XXVII (1), 121-137.
- BANKER (2022). Azerbaycan-Türkiye ticaret dövriyyesinin həcmi pandemiyaadan əvvəlki səviyyəni üstələyib, <https://banker.az/az%C9%99rbaycan-turkiy%C9%99-ticar%C9%99t-dovriyy%C9%99sinin-h%C9%99cmi-pandemiyadan-%C9%99vv%C9%99lki-s%C9%99viyy%C9%99ni-ust%C9%99l%C9%99yib/>, Erişim tarihi 12.08.2022
- Boz, M. (2018). *Kültürel ve Ekonomik Alanlarda Türk Dünyası İçin Yakınlaşma Aracı: İpek Yolu Projesi*. İçinde Ahmet Uysal (Ed.) TÜRKÜM 2018 Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler Kitabı (ss. 753-761)
- Chotaev, Z. (2021). Kırgızistan Dış Politikasında Türkiye İle İlişkilerine Genel Bakış, *Reforma*, 3 (91), 51-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/reforma/issue/65555/1015611>, Erişim tarihi 06.11.2022
- Darıcı, B. (2018). *Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Askerî İşbirliği Süreçlerinin Analizi*, İçinde İlyas Topsakal & Sema Ay (Ed.) TÜRKİYE TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİ *Politik ve Ekonomik Boyut* (ss. 49-63) Ekin Yayınları.
- ITCHF (Beynəlxalq Türk Mədəniyyətivə İrsi Fondu), (2022). Haqqımızda, <https://itchf.org/haqqimizda/>, Erişim tarihi 09.09.2022
- Kydyrali, D. (2015). International Turkic Academy: A New Platform For Intellectual Cooperation In Eurasia, In FIFTH SUMMIT OF THE TURKIC COUNCIL: A RISING ACTOR IN REGIONAL COOPERATION IN EURASIA (pp. 29–34). Center for Strategic Research (SAM), <http://www.jstor.org/stable/resrep05095.10>, Erişim tarihi 19.10.2022
- Nogayeva, A. (2022). Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Yeni Dönem, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-kazakistan-iliskilerinde-yeni-donem/2590139>, Erişim tarihi 05.11.2022
- Öztürk, S. (2014). *Büyük Öğrenci Projesinden Türkiye Bursları Projesine Geçiş Süreci ve Türkiye'nin Öğrenci Politikasındaki Değişim*. Uzmanlık Tezi, Ankara: YTB.

- Şahin, K. (2022). *Türkmenistan'ın Jeopolitik Konumu ve Türkiye Türkmenistan İlişkileri*, İçinde M. Ercan & M. Karaca (Ed.), *Değişen Uluslararası Sistemde Türkiye Türk Dünyası İlişkileri* (ss. 219-247) Efeakademi Yayınları.
- Tayfur, N. A. (2022). Türkiye Kırgızistan'a Askeri ve Teknik Teçhizat Yardımında Bulundu, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kirgizistana-askeri-ve-teknik-techizat-yardiminda-bulundu/2506162>, Erişim tarihi 06.11.2022
- Todoroviç, M. (2021), TİKA's Heritage Restoration Projects: Examples of Foreign Aid or Proof of Neo-Ottomanizm, *Insight Turkey*, 23 (3), 141-156. <https://www.jstor.org/stable/48673702>, Erişim Tarihi 04.11.2022
- Turgunov, E. (2022). Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Diplomatik İlişkilerin 30. Yılı, *Weekly e-bulletin*, Akhmet Yassawi University Eurasian Research Institute, 28.03.2022-03-04-2022, No: 348, <https://www.eurasian-research.org/wp-content/uploads/2022/05/Haftalik-e-bulten-28.03.2022-03.04.2022-No-348.pdf>, Erişim tarihi 14.08.2022
- TCTB (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı), (2022a). "Kazakistan Ülke Profili", https://ticaret.gov.tr/data/5ee21c4a13b876e308cc15c5/Kazakistan_2022.pdf, Erişim tarihi 15.08.2022
- TCTB (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı), (2022b). "Kırgızistan Ülke Profili", https://ticaret.gov.tr/data/5ed8e6c613b876d8ec73d58f/Kirgizistan_2022.pdf, Erişim tarihi 15.08.2022
- TCTB (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı), (2022c). "Özbekistan Ülke Profili", https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/Ozbekistan_2022.pdf, Erişim tarihi 16.08.2022
- TCTB (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı), (2022d). "Türkmenistan Ülke Profili", https://ticaret.gov.tr/data/5f05d4d213b8761868766d8d/Turkmenistan_2022.pdf, Erişim tarihi 18.08.2022
- TDT (Türk Devletleri Teşkilatı), (2022a). "İşbirliği Alanları", <https://www.turkkon.org.tr/isbirligi-alanlari#turk-devletleri-teskilatinin-faaliyetleri>, Erişim tarihi 09.09.2022
- TDT (Türk Devletleri Teşkilatı), (2022b). "Türk Akademisi", https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-akademisi_1, Erişim tarihi 09.09.2022
- TDT (Türk Devletleri Teşkilatı), (2022c). "Türk Devletleri Teşkilatı Türk

- Üniversiter Birliği 6. Genel Kurulu Türkistan'da Düzenlendi”, <https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-turk-universiteler-birligi-6-genel-kurulu-turkistanda-duzenlendi> 2698, Erişim tarihi 12.09.2022
- TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı), (2022). “Tarihçe”, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>, Erişim tarihi 10.09.2022
- TÜB (2022a). “Amaçlar”, <http://turkunib.org/tr/site/index/#about>, Erişim tarihi 12.09.2022
- TÜB (2022b). “Hakkımızda”, <http://turkunib.org/tr/site/index/#member>, Erişim tarih 12.09.2022
- TÜRKSOY (2022a). “Tarihçe”, <https://www.turksroy.org/tarihce>, Erişim tarihi 10.09.2022
- TÜRKSOY (2022b). “Kültür Başkentleri”, <https://www.turksroy.org/kultur-baskentleri>, Erişim tarihi 10.09.2022
- TÜRKPA (2022). “Hakkımızda”, https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/activities, Erişim tarihi 11.09.2022
- TW (Turkic World), “O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida o‘zarosavdohajmio‘smoqda”, <https://turkic.world/uz/articles/other/49582>, Erişim tarihi 17.08.2022
- Wheeler, T. (2013), Turkey’s role and interests in Central Asia, SAFERWORLD Briefing, London
- Yalçinkaya, A. (2022). “Mirziyoyev Dönemi ile Hızlanan Özbekistan Türk Dünyası Yakınlaşması”, *Yeni Türkiye*, (125), 123-130, file:///C:/Users/Asus/Downloads/Yeni%20T%C3%BCrkiye,%20%C3%96zbekistan,%20Mirziyoyev,%20Alaeddin%20Yal%C3%A7%C4%B1nkaya.pdf, Erişim tarihi 26.08.2022
- YEE (Yunus Emre Enstitüsü), (2022). “Yunus Emre Enstitüsü”, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, Erişim tarihi 30.08.2022
- Yıldırım, İ. (2015). *Türkiye’nin Türk Dünyası Politikaları: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri İle İlişkiler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- YÖK (Yükseköğretim Kurulu), (2022). “Öğrenci İstatistikleri”, <https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim tarihi 04.10.2022

YTB (Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı), (2022).
“Başkanlığımız”, <https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2>,
Erişim tarihi 07.09.2022

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ DOĞRULTUSUNDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ÜYESİ ÜLKELERİN MEVCUT DURUM ANALİZİ

ANALYSIS OF ORGANIZATION OF TURKIC STATES' MEMBERS BASED ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Gökçe CANDAN¹

Özet

Sürdürülebilir kalkınmanın ana hedefi ekonomik, çevresel ve sosyal boyutta kontrollü ve sorumlu şekilde büyüyerek bugünkü ve gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ülkelerin sürdürülebilir kalkınma performansları her yıl izlenmekte ve raporlanmaktadır. Ayrıca yapılan indeks çalışmalarıyla sıralamalar ve detaylı performans analizleri gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) İndeksi verilerinden yola çıkılarak Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi ülkelere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma konusundaki genel performansları ve her bir hedef için ayrı ayrı gerçekleşen performansları değerlendirilmiştir. Ayrıca üye ülkelerin kalkınmalarının sürdürülebilirliğinin sağlanmasında atılabilecek adımlar için güçlü ve zayıf yönleri ortaya çıkarılması doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Extended Abstract

The concept of sustainable development, first defined in the

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER), Türkiye, gcandan@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Turkic World Application and Research Center (TÜRKMER), Türkiye

Brundtland Report in 1987, presented under the leadership of the United Nations (UN), is defined as the development realized by meeting the needs of the present by considering the needs of future generations. Since then, the continuity of development has been aimed at many precautionary programs with sensitive approaches, especially on climate change and environmental issues. It is aimed to provide controlled socioeconomic development by considering the present and future benefits of all living things and nature on earth with three-dimensional sustainable development, including economic, environmental and social.

Each year, the UN publishes an SDG Progress report based on data from national statistical databases and information collected at the regional level. In addition, countries ranked by scoring with the Sustainable Development Index published based on these data. The ranking is performed at the general level and separately for each SDG. Thanks to the index, the countries' progress can be observed in detail within the framework of the targets.

The Turkic Council, whose name was changed to the Organization of Turkic States in November 2021, started to take steps in sustainable development with the encouragement of the UN. The main theme of the 8th Turkic Council Summit is "Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age". While looking at this theme, it is possible to say that the organization has an institutional awareness of sustainable development. In this study, based on the Sustainable Development Goals (SDG) Index data, the overall performances of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Türkiye, members of the Organization of Turkic States, on sustainable development and the performances, realized separately for each goal were evaluated. In addition, evaluations were made to reveal the strengths and weaknesses of the steps that can be taken to ensure the sustainability of the member countries.

When the organization's publications are examined, there is no study about the sustainable development achievements of the countries. In addition, when other studies in the literature are examined, such an application is not found. With this study, the gap in the literature is filled by conducting a situation analysis for achieving

sustainable development goals in the member countries of the Organization of Turkish States. The evaluations made in the study are a guide that sheds light on the future action plans, clarifying the strengths and weaknesses of the Organization of Turkish States in the context of development goals.

The SDG Index is calculated for 193 UN member countries, and the scores measure the country's overall annual progress for all 17 SDGs. Scores are interpreted as a percentage of achieving goals. In other words, a total score of 100 indicates that the goal has been fully achieved. According to SDG Index 2022, the most successful country is Finland, with 86.51 points, followed by Denmark, Sweden, Norway, Austria, and Germany, respectively.

According to the SKH 2022 Index scores, the highest score among the five member countries of the Organization of Turkic States belongs to Kyrgyzstan. Azerbaijan, Kazakhstan, Türkiye and Uzbekistan, respectively, follow this. It is seen that the success of countries in reaching the SDG targets is around 70-75%. According to the world ranking, Kyrgyzstan and Azerbaijan are in the top 50 and Kazakhstan, Türkiye and Uzbekistan are in the top 100 countries. Although the member countries of the Organization often make progress in accessing the SDGs, various problems need to be overcome. In this study, evaluations were made on a country basis for 17 different SDGs based on the SDG index data.

The Organization of Turkish States can comprehensively evaluate the strengths and weaknesses of countries by considering the results obtained. It can realize action plans to find common solutions to the development problems existing in the countries and decide on which problems can be eliminated with inter-country cooperation and solidarity. In addition, the findings obtained in this study can guide the scientists working in the countries of the region. New ideas and suggestions about the sustainable development of the countries can be included in future studies.

Keywords: Sustainable Development, Turkic Council, Digital Age.

1. Giriş

1992 yılında Orta Asya’da yer alan Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının gerçekleşmesiyle birlikte Zirveler Süreci başlamıştır. Türk Devletleri Teşkilatı 2009 yılında Türk Konseyi (Türk Keneşi) adıyla kurulmuş ve kuruluma kadar 10 ayrı Zirve gerçekleşmiştir. Ardından günümüze dek gerçekleşen zirveler Türk Konseyi Zirveleri olarak adlandırılmış ve gerçekleşen son Zirve olan Kasım 2021’deki 8. Türk Konseyi Zirvesi’nde ana tema “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler”dir. Bu Zirvede konseyin adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmesine karar verilmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022). 8. Zirve’nin ana temasına bakıldığında, teşkilatın sürdürülebilir kalkınma konusunda kurumsal bir farkındalığı olduğunu söylemek mümkündür.

Uluslararası barış ve güvenliğin korunması amacıyla 2. Dünya Savaşı’nın ardından 1945 yılında kurulan BM’nin günümüzde üye ülke sayısı 193’tür. İlk kez 1972 yılında BM’nin Stockholm Konferansı’nda çevre konusunda bir araya gelen ülkeler İnsan Çevresi Bildirisi’ni kabul etmiştir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ise ilk kez 1987 yılında Brundtland Raporu’nda tanımlanmıştır. Buna göre sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da gözeterek bugünkü ihtiyaçların karşılanması ile gerçekleştirilen kalkınma olarak tanımlanmıştır. Çevreye duyarlı ve iklim değişikliğinin farkında olarak birçok tedbir programı ile kalkınmanın sürekliliği hedeflenmektedir. 1992 yılında Rio Konferansı’nda BM İklim Değişikliği Çerçeve ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi imzaya açılmıştır. 2000 yılında Binyıl Kalkınma Hedefleri ortaya koyulmuş ve bunun bir devamı olarak 2015 yılında 17 ana ve 169 alt hedef ile 2030 yılına kadar erişilmesi planlanan SKH kabul edilmiştir. Küresel manada kalkınmayı sağlarken yoksulluğun sona erdirilmesi, iklim değişikliği ile mücadele, ekosistemin korunması, adalet ve barışın gerçekleştirilmesi, sürdürülebilir şehir-

ler ve toplulukların sağlanması bu hedeflerin temelini oluşturmaktadır. BM tarafından ülkelerde sürdürülebilir kalkınma seviyeleri sürekli izlenmekte ve gelişimleri gözlenmektedir ve her yıl rapor olarak yayınlanmaktadır (BM, 2022a).

Çevre ve ekosisteme zarar vererek gerçekleşecek ekonomik ve sosyal gelişmeler günümüz ihtiyaçlarını karşılasalar bile gelecek nesillerin ihtiyaçlarının gerçekleştirilmesinde problemler oluşturacaktır. Kontrolsüz büyüme ve kalkınma stratejileri çevresel felaketlere yol açabilir ve doğaya geri dönüşümü olmayan zararlar verebilir. Sürdürülebilir kalkınma ile yeryüzündeki tüm canlıların ve doğanın günümüzde ve gelecekteki faydaları gözetilerek kontrollü sosyoekonomik gelişme sağlamak hedeflenmektedir. Sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik çevresel ve sosyal olarak üç boyutta incelemek mümkündür (BM 2022b). Tüm bu boyutlar birbirine entegre olarak ilerleme ve büyüme kaydettiği zaman sağlıklı bir kalkınmadan bahsetmek mümkün olacaktır. BM sürdürülebilir kalkınma kapsamında 2020-2030 dönemini kapsayan on yılda özellikle yoksullukla mücadele, kadınları ve kız çocuklarını güçlendirme ve acil iklim durumunu değerlendirme hedeflerini öne almıştır.

Geçmiş dönemlere göre daha fazla refah ve yaşam konforu daha iyi hizmetler sağlayabilmeyi sürdürmek için iklim değişikliği ve çevreyi göz ardı etmeden oluşturulan hızlı eylem planlarına ihtiyaç vardır. Dünyanın her bölgesinde şartlar ve geçmişten gelen sermaye birikimi maalesef aynı değildir. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda tüm ülkelerde sürekli ilerleyerek kalkınma fırsatlarını değerlendirmek mümkün olabilir.

BM her yıl ulusal istatistik veri tabanlarından elde edilen verilere ve bölgesel düzeyde toplanan bilgilere dayanan SKH İlerleme raporu yayınlamaktadır. Ayrıca bu verilerden yola çıkarak yayınlanan sürdürülebilir kalkınma indeksi ile ülkeler

puanlanarak sıralanmaktadır. Sıralama genel seviyede ve her bir SKH için ayrı ayrı gerçekleştirilmektedir. İndeks sayesinde ülkelerin ilerlemesi hedefler çerçevesinde detaylı olarak gözlemlenmektedir (SKH İndeks).

COVID 19 salgınına kadar, ülkelerde sürdürülebilirliğin sağlanmasının önünde uzun yıllardır bir engel belirmemiştir. 2021 yılı sonunda COVID 19 salgınından dünya çapında 5,4 milyondan fazla insanın doğrudan, yaklaşık 15 milyon insanın ise dolaylı yollardan öldüğü bilinmektedir. Salgının zararları yalnızca sağlık sistemindeki ilerlemeleri durdurmakla kalmamış, daha fazla insanın yoksulluğa düşmesi, eğitimin aksaması ve özellikle kadınların sosyoekonomik yönden olumsuzca etkilenmesine sebep olmuştur. Salgın ile kötüleşen dünya ekonomilerine bir darbe de Ukrayna-Rusya savaşı ile vurulmuştur. Artan yiyecek ve yakıt fiyatları ile tedarik zincirindeki aksamalar ve oluşacak mülteci krizi ile sürdürülebilir kalkınmanın ilerlemesinin önemli bir darbe alması olasıdır. 2020 yılında salgın nedeniyle karbon emisyonları geçici olarak azalma gösterse de 2021 itibarıyla artışa geçmiş ve on yıl içerisinde yaklaşık yüzde 14 artacağı tahmin edilmektedir. Eğer kamu ve özel sektör ile sivil toplum kuruluşları ortak hareket ederek ciddi önlemler almazsa ortaya çıkacak iklim faciası kaçınılmaz olacaktır. BM, sürdürülebilirliği bozan tüm bu aksaklıkların bertarafı, salgın öncesi finansal gücün sağlanması ve ekonomik ve sosyal gelişimler için önlemlerini artırmayı planladığını belirtmiştir (SKH 2022 Raporu).

BM'nin hedef ve ilkelerine uyumlu uluslararası bir örgüt olan Türk Devletleri Teşkilatının kuruluş amacı Türk dilini konuşan devletler arasında iş birliği oluşturmak ve sürdürmektir. Üye ülkeler arasında barış ve güven ortamı sağlayarak beraber kalkınma için gerekli potansiyelin belirlenmesi konusu teşkilatın temel hedeflerini oluşturmaktadır. Teşkilatın yayınlarına bakıldığında ülkelerin sürdürülebilir kalkınma ba-

şarıları hakkında bir çalışma görülmemektedir. Ayrıca literatürdeki diğer çalışmalar incelendiğinde böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Bu çalışma ile Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelerde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine erişim için durum analizi gerçekleştirilerek literatürdeki boşluk doldurulmaktadır. Ayrıca çalışmada yapılan değerlendirmeler, Türk Devletleri Teşkilatına kalkınma hedefleri bağlamında güçlü ve zayıf yönleri belirleme hususunda açıklık kazandırma, gelecek eylem planlarına ışık tutan bir rehber niteliğindedir.

2. Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi Ülkelerin SKH Performansları

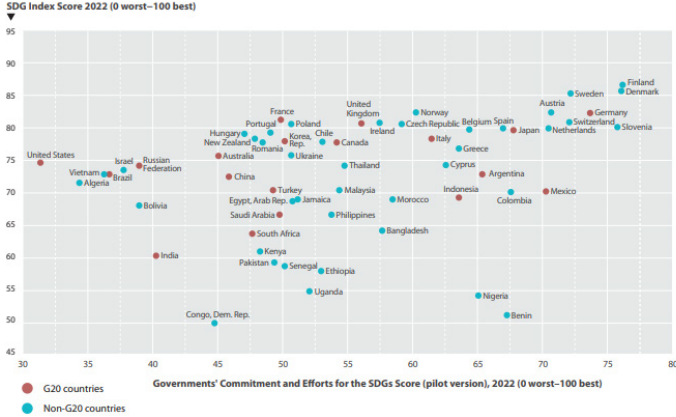
BM'nin 2015 yılında belirlediği 17 adet SKH Tablo 1'de görülmektedir. Sachs vd. (2022) her yıl ülkelerin SKH performanslarından yola çıkarak geliştirdikleri indeks ile ülkeleri sıralamakta geçmiş yıllara göre performanslardaki değişimleri saptamaktadırlar. Çalışmanın bu kısmında, SKH indeks verilerinden yola çıkarak Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi ülkelerden Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma konusundaki genel performansları ve ayrıca her bir hedef için gerçekleşen performansları değerlendirilmiştir.

Tablo 1: 17 SKH

Hedef 1	Yoksulluğa Son
Hedef 2	Açlığa Son
Hedef 3	Sağlık ve Kaliteli Yaşam
Hedef 4	Nitelikli Eğitim
Hedef 5	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
Hedef 6	Temiz Su ve Sanitasyon
Hedef 7	Erişilebilir ve Temiz Enerji
Hedef 8	İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme

Hedef 9	Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı
Hedef 10	Eşitsizliklerin Azaltılması
Hedef 11	Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar
Hedef 12	Sorumlu Üretim ve Tüketim
Hedef 13	İklim Eylemi
Hedef 14	Sudaki Yaşam
Hedef 15	Karasal Yaşam
Hedef 16	Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar
Hedef 17	Amaçlar için Ortaklıklar

SKH İndeks BM üyesi 193 ülke için hesaplanmakta ve puanlar ülkelerin 17 SKH'nin bütününe ait toplam yıllık ilerleme başarısını ölçmektedir. Puanlar hedeflere ulaşmanın bir yüzdesi olarak yorumlanmaktadır. Yani 100 tam puan hedefe tamamen ulaşıldığını göstermektedir. SKH İndeks 2022'ye göre en başarılı ülke 86,51 puan ile Finlandiya olup bunu sırasıyla Danimarka, İsveç, Norveç, Avusturya ve Almanya takip etmektedir. Ülkelere ait puanlar hakkında genel bir fikir vermesi açısından eklenen Şekil 1'de Afrika ülkelerinin çok düşük puanlara sahip olduğu görülmektedir. Maalesef dünyada Covid-19 salgını nedeniyle iki yıldır SKH ilerleme sağlanamamıştır. Özellikle Tablo 2'de yer alan SKH 2022 İndeks puanlarına göre; Türk Devletleri Teşkilatına üye beş ülkeden en yüksek puanın Kırgızistan'a ait olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan takip etmektedir. Ülkelerin SKH hedeflerine erişim başarısının yüzde 70-75 civarında olduğu görülmektedir. Dünya sıralamasına göre ise Kırgızistan ve Azerbaycan ilk 50, Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan ise ilk 100 ülke içerisinde yer almaktadır.

Şekil 1: Dünyadan çeşitli ülkelerin SKH İndeks puanları
(Kaynak: SKH İndeks 2022)

2022 SKH İndeksine göre ülkelerin her bir hedefe erişim için değerlendirilmesini şu şekilde yapmak mümkündür:

- Hedef 1'e erişim; yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfusun yüzdesi ve göreceli yoksulluk düzeyi gibi hesaplamalar ile gerçekleştirilmiş olup Azerbaycan ve Kazakistan dışındaki ülkelerde bu hedefe henüz erişilememiştir. Fakat ülkelerin tamamı geçmiş yıla göre bu hedef çerçevesinde ilerleme sağlamıştır.
- Hedef 2'ye erişim; besin alımı enerji gereksinimlerini karşılamak için yetersiz olan nüfusun yüzdesi, 5 yaşa kadar olan çocuklardan boyu kısa olanların ve eksik ağırlıkta olanların yüzdesi, vücut kitle endeksi obezite sınırından fazla olan nüfus oranı, ülkelerdeki mahsullerden alınan verim ve azot miktarları gibi he-

saplamalar ile gerçekleştirilmiş olup ülkelerden hiçbiri bu hedefe erişememiştir. Geçmiş yıla göre bu hedefe erişmek için Türkiye ilerleme sağlamış olup diğer ülkelerde bir ilerleme mevcut değildir.

- Hedef 3'e erişim; hamile ölümleri, yeni doğan ölümleri, tüberküloz, HIV, kardiyovasküler hastalıklar, kanser, diyabet ve solunum yolu hastalıklarından ölenlerin oranı, sağlık hizmetleri kapsamı ve kalitesi, sigara içen nüfus gibi hesaplamalar ile değerlendirilmiş olup geçmiş yıla göre tüm ülkeler bu hedefe erişim için ilerleme kaydetmiştir fakat ülkeler arasında bu hedefe erişen ülke bulunmamaktadır.
- Hedef 4'e erişim; ayrı ayrı ana okulundan yüksek öğrenime kadar eğitimin her aşamasına dâhil olan nüfus oranları PISA (uluslararası öğrenci değerlendirme) puanları dâhil edilerek hesaplanmıştır. Geçmiş yıla göre tüm ülkeler bu hedefe erişim için ilerleme kaydetmiştir fakat ülkeler arasında bu hedefe erişen ülke bulunmamaktadır.
- Hedef 5'e erişim; doğum kontrolü sağlayan kadınların yüzdesi, kadın ortalama eğitim süreleri, ekonomik olarak aktif kadınların yüzdesi, parlamentolarda kadın üye yüzdesi, kadın ve erkek ücretleri arasındaki fark gibi hesaplamalar dâhil edilerek gerçekleştirilmiştir ve ülkelerden sadece Özbekistan geçmiş yıla göre ilerleme kaydetmiştir. Diğer ülkelerde ilerleme gözlenmemektedir. Azerbaycan ve Türkiye bu hedefe erişmede diğer ülkeler göre daha uzak görünmektedir. Geçmiş döneme göre tüm ülkelerde bu hedefe erişim için ilerlemeler sağlanmıştır.
- Hedef 6'ya erişim; ülkelerdeki içme suyu kalitesi, tatlı su kaynaklarının yüzdesi, arıtılan atık su yüzdesi, gü-

venli içme suyu ve sanitasyon hizmeti sağlanan nüfus yüzdesi dâhil edilerek hesaplanmıştır ve bu hedefe erişimde Özbekistan diğer ülkelere kıyasla daha uzak görünmektedir.

- Hedef 7'ye erişim; elektriğe erişen nüfus oranı, yemek pişirmek için öncelikle temiz pişirme yakıtları ve teknolojileri kullanan nüfusun yüzdesi, yakıtların çıkardığı karbon emisyonları, yenilenebilir enerji payı dâhil edilerek hesaplanmıştır ve bu hedefe erişimde Kazakistan ve Özbekistan diğer ülkelere kıyasla daha uzak görünmektedir.
- Hedef 8'e erişim; gayrisafi yurt içi hasıla, zorla çalıştırılan insan sayısı, banka hesabı bulunanların oranı, işsiz ve iş arayanların oranı, sendikalar ve örgütlerin sayısı, iş kazaları, istihdam oranı dahil edilerek hesaplanmıştır ve Kazakistan bu hedefe erişimde diğer ülkelere göre daha iyi durumdadır. Bu hedefe erişim için Ülkelerden Kırgızistan ve Kazakistan geçmiş yıla göre ilerleme kaydetmiş olup diğer ülkelerde ilerleme sağlanmamıştır.
- Hedef 9'a erişim; internet kullanan nüfus, mobil hat abonelik sayısı, lojistik sistemlerin bilgi teknoloji kalitesi, üniversitelerin akademik performansları, araştırma ve geliştirme için ayrılan devlet payları, araştırmacı ve patent sayıları dâhil edilerek hesaplanmıştır ve bu hedefe erişimde Azerbaycan dışındaki ülkeler geçmiş yıla göre ilerleme sağlamıştır.
- Hedef 10'a erişim; gelir dağılımları ve Gini katsayısı dâhil edilerek hesaplanmıştır ve Azerbaycan ve Kazakistan'ın bu hedefe eriştiği Türkiye'nin ise diğer ülkelere göre daha geride kaldığı görülmektedir.
- Hedef 11'e erişim; gecekonduda yaşayan nüfus oranı,

hava kirliliği, toplu taşıma sistemleri ve kalitesi, konut maliyetleri dâhil edilerek hesaplanmıştır ve bu hedefe erişmek için Özbekistan'ın diğer ülkelere göre daha geride kaldığı görülmektedir. Kazakistan hariç diğer ülkelerde geçmiş yıla göre ilerleme görülmektedir.

- Hedef 12'ye erişim; atık miktarları (elektronik atıklar dâhil), kükürt dioksit ve nitrojen emisyonları, geri dönüştürülemeyen atık miktarları dâhil edilerek hesaplanmıştır. Kırgızistan ve Özbekistan bu hedefe erişmiş olup Türkiye'nin diğer ülkelere kıyasla daha geride olduğu görülmektedir.
- Hedef 13'e erişim; fosil yakıtların yanmasıyla çıkan emisyonlar, ithalat ve ihracat hizmetlerinde karbon emisyonları ve karbon fiyatlama puanı dâhil edilerek hesaplanmıştır. Bu hedefe erişimde Kazakistan ve Türkiye diğer ülkelere göre daha iyi performansta olup, geçmiş yıla göre Türkiye hariç tüm ülkeler ilerleme kaydetmiştir.
- Hedef 14'e erişim; için deniz biyoçeşitliliği sahaları, deniz ve okyanus kirlilikleri, balık avının kalitesi, balıkçılık yöntemleri, deniz türlerine yönelik tehditler gibi veriler dâhil edilerek hesaplanmıştır Türkiye hariç ülkelerde eksik veri mevcut olduğu için hesaplama gerçekleşmemiştir. Türkiye'nin de hedefe ulaşmasının uzak olduğu söylenebilir.
- Hedef 15'e erişim; korunan karasal biyoçeşitlilik alanları, ormansızlaşma oranları dâhil edilerek hesaplanmıştır ve tüm ülkelerin hedefe ulaşmasının uzak olduğu söylenebilir. Geçmiş yıla göre Kazakistan ve Türkiye dışındaki ülkelerin ilerleme kaydettiği söylenebilir.
- Hedef 16'ya erişim; cinayet sayıları, hükümlü sayıları ve hapisane nüfusları, güvende hisseden vatandaş

oranları, silah ihracatları, mahkemelere erişim ölçümleri dâhil edilerek hesaplanmıştır ve tüm ülkelerin hedefe ulaşmasının uzak olduğu ancak Kazakistan ve Özbekistan'ın geçmiş yıla göre ilerleme kaydettiği söylenebilir.

- Hedef 17'ye erişim; sağlık ve eğitim harcamalarının payı, alınan kalkınma yardımlarının miktarı, devlet gelirleri ve İstatistiksel Performans Endeksi dâhil edilerek hesaplanmıştır. Kazakistan hariç ülkelerin bu hedefe erişmeye yakın olduğu geçmiş yıla göre ise Azerbaycan ve Türkiye'nin ilerleme kaydettiği ancak Kırgızistan'ın gerilediği görülmektedir.

Tablo 2: SKH Performansları (Kaynak: SKH İndeks 2022)

Ülke	SKH İndeks Puanı	SKH İndeks Sıralama	HEDEF1: Yoksulluğa Son	HEDEF2: Açlığa Son	HEDEF3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam	HEDEF4: Nitelikli Eğitim	HEDEF5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	HEDEF6: Temiz Su ve Sanitasyon	HEDEF7: Erişilebilir ve Temiz Enerji	HEDEF8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme
Kırgızistan	73.7	48	↓	↓	↓	↑	↓	↑	↓	↓
Azerbaycan	73.5	50	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Kazakistan	71.1	65	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Türkiye	70.4	71	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Özbekistan	69.9	77	↓	↓	↓	↑	↓	↑	↓	↓

Ülke	HEDEF9: Sanayi, İnovasyon ve Altyapı	HEDEF10: Eşitsizliklerin Azaltılması	HEDEF11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar	HEDEF12: Sorumlu Üretim ve Tüketim	HEDEF13: İklim Eylemi	HEDEF14: Sudaki Yaşam	HEDEF15: Karasal Yaşam	HEDEF16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	HEDEF17: Hedefler için Ortaklıklar
Kırgızistan	↗	↑	↗	↑	↑		red ↗	red ↗	↑
Azerbaycan	→		↗	↑	↗		red ↗	red ↗	↗
Kazakistan	↗	↑	→	↗	↗		red →	red ↗	→
Türkiye	↑	↗	↗	↗	→	→	red →	red →	↑
Özbekistan	↗		↗	↑	↗		red ↗	red ↗	→

↑	Başarı devam ediyor
↗	Orta Derecede artan performans
→	Durgun performans
↓	Azalan performans

	Hedefe erişildi
	Zorluklar devam ediyor
	Önemli derecede zorluklar mevcut
red	Çok büyük zorluklar mevcut
	Yetersiz veri

3. Sonuç

Son yıllarda sürdürülebilir kalkınmanın öneminin daha fazla farkında olan Türk Devletleri Teşkilatı, yaptığı zirve toplantılarında çeşitli tartışmalarla üyelerinin hep birlikte kalkınmaları konusunda hedefler geliştirmektedir. Her yıl hesaplanan SKH indeksine göre dünyada en başarılı olan Avrupa ülkeleri olup performanslarının yüzde 80 ve üstünde olduğu izlenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin performansı yüzde 74,55 olup 41. sırada, Rusya ise yüzde 74,07 performansla 45. sırada yer almaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelere ise performansın yüzde 70-75 civarında olduğu; sıralamalarda Kırgızistan ve Azerbaycan ilk 50, Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan'ın ise ilk 100 ülke içerisinde yer aldığı görülmüştür. Teşkilat üyesi ülkelerin SKH'ye erişim için çoğu zaman ilerleme gösterse de önlerinde aşılması gereken çeşitli problemler vardır. SKH indeks verilerine dayanarak 17

ayrı SKH için değerlendirmeler ülke bazında yapıldığında ise durum şu şekilde özetlenebilir:

- Kırgızistan Hedef 12'ye erişmiştir. Hedef 1, 4, 7, 10, 11, 13 ve 17'ye erişim için önündeki zorluklar devam etmekte Hedef 4, 10 ve 13 için geçmiş yıla göre başarısını devam ettirmekte, Hedef 1, 7 ve 11'de ise artan bir performans göstermektedir. Hedef 17 için ise performansı azalmıştır. Hedef 2, 3, 5, 6 ve 9'e erişim açısından Kırgızistan'ın önünde önemli derecede zorluklar bulunmaktadır. Bu hedeflerden, Hedef 6 için geçmiş yıla göre başarısını devam ettirmekte, Hedef 3 ve 9 için orta derecede artan bir performans Hedef 2 ve 5 için durağan performans göstermektedir. Hedef 8, 15 ve 16'ya erişim açısından Kırgızistan'ın önünde çok büyük zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan 8 ve 15. Hedefler için geçmiş yıla göre performansı artmış fakat 16. Hedef için durgun bir performans sergilemiştir.
- Azerbaycan Hedef 1'e erişmiştir. Hedef 4, 11 ve 12'ye erişimde önündeki zorluklar devam etmekte bunlardan Hedef 12 için geçen yılki başarısını sürdürmekte olup Hedef 4 ve 11 için performansı artmıştır. Hedef 2, 6, 7, 9, 13 ve 17 erişim için önünde çok büyük derecede zorluklar bulunmaktadır. Hedef 6,13 ve 17 için orta derecede artan bir performansa sahip olup, Hedef 2,7 ve 9 için durgun performans göstermektedir. Hedef 5, 8, 15 ve 16'ya erişim için Azerbaycan'ın önünde çok büyük derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 15 ve 16 için başarısı artmış fakat Hedef 5 ve 8 için performansı durağandır.
- Kazakistan Hedef 1 ve 10'a erişmiştir. Hedef 5'e erişim için önündeki zorluklar devam etmekte ve bu hedef

için performansı durağandır. Hedef 3, 4, 6, 8, 9, 11 ve 12'ye erişim açısından Kazakistan'ın önünde önemli derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 3, 6, 8 ve 9 için artan bir performans sergilemekte olup, Hedef 4 ve 11 için performansı durağan Hedef 12 için ise geçen yılki başarısını sürdürmektedir. Hedef 2, 7, 13, 15, 16 ve 17 için önünde çok büyük derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 2, 7, 15, ve 17 için performansı durağan, Hedef 13 ve 16 için orta derecede artan bir performansa sahiptir.

- Türkiye için Hedef 1 ve 7'ye erişmenin önündeki zorluklar devam etmektedir. Hedef 1 için geçen yılki başarı sürmekte, Hedef 7 için ise orta derecede artan bir performans görülmektedir. Hedef 2, 4, 6, 11 ve 17 için Türkiye'nin önünde önemli derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 17 için geçen yılki başarısı sürmekte Hedef 2, 4, 6 ve 11 için orta derecede artan bir performans göstermektedir. Hedef 3, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15 ve 16'ya erişim için Türkiye'nin önünde çok büyük derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 9 ve 12 için başarısı sürmekte, Hedef 3 ve 10 için orta derecede artan performans ve Hedef 5, 8, 13, 14, 15, 16 için durağan performans sergilemektedir.
- Özbekistan Hedef 12'ye erişmiştir. Hedef 4, 5 ve 13'e erişim için önündeki zorluklar devam etmektedir. Hedef 1, 2, 3, 9, 10, 17'ye erişiminin önünde Özbekistan için önemli derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 1, 3, 9 için orta derecede artan performans, Hedef 2 ve 17 için durağan performans sergilemektedir. Hedef 6, 7, 8, 11, 15 ve 16'ya erişimi için önünde çok büyük derecede zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan Hedef 6 için ülkelerin başarısı devam

etmekte, Hedef 7 ve 8 için durağan performansa sahip olup, Hedef 11, 15 ve 16 için orta derecede artan bir performansa sahiptir.

- Türkiye hariç diğer ülkelerin Hedef 14 değerlendirmesi için veriler yetersizdir. Ülkelerin (Kırgızistan Hedef 17 dışında) hedeflere ulaşmadaki performanslarının geçmiş yıla göre düşmediği gözlenmektedir. 5 ülkenin tümünde Hedef 15 ve 16'ya erişimin önünde büyük engeller mevcuttur. Hedef 8'e bakıldığında Kazakistan hariç ülkelerde bu hedefe erişimin önünde büyük engeller söz konusudur. Ülkelerin en fazla başarılı oldukları hedefler ise 1. ve 4. Hedeflerdir.

Türk Devletleri Teşkilatı bu indeks verilerini göz önüne alarak ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerini kapsamlı şekilde değerlendirebilir. Ülkelerde var olan kalkınma sorunlarına ortak çözümler bulabilmek için eylem planları gerçekleştirebilir ve ülkeler arası yardımlaşma ve dayanışma ile hangi problemlerin ortadan kaldırılabilceği konusunda karara varabilir. Yapılan bu çalışmada elde edilen bulgular, bölge ülkeleri konusunda çalışmalar gerçekleştiren bilim insanlarına da rehberlik edebilir ve ülkelerin kalkınmalarının sürdürülebilirliği ile ilgili yeni fikir ve öneriler gelecek çalışmalarda yer alabilir.

KAYNAKÇA

BM (2022a). <https://sdgs.un.org/goals#history>

BM (2022b). <https://www.un.org/ecosoc/en/sustainable-development>

Sachs, J., Lafortune, G., Kroll, C., Fuller, G., Woelm, F., (2022). From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. Sustainable Development Report 2022. Cambridge: Cambridge University Press.

SKH 2022 Raporu https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/29858SG_SDG_Progress_Report_2022.pdf

SKH İndeks <https://www.sdgindex.org/>

Türk Devletleri Teşkilatı (2022) <https://www.turkkon.org/tr>

TÜRK DÜNYASINDA BİLİM VE TEKNOLOJİ: KARŞILAŞTIRMALI PERFORMANS ANALİZİ

SCIENCE AND TECHNOLOGY IN THE TURKIC WORLD: A COMPARATIVE PERFORMANCE ANALYSIS

Merve CENGİZ TOKLU¹

Özet

Bilim ve teknoloji modern dünyada ülkeler arası rekabette en etkili girdiler arasında yer alır. Bilgi ve teknoloji çağında gelişmiş ülke sınıfında yer almak isteyen ülkelerin bu iki önemli girdiyi yok saymaları imkânsız hâle gelmiştir. Dolayısıyla bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere önderlik eden ya da hızla uyum sağlayan ülkeler rekabet üstünlüğü sağlamaktadır. Bilim ve teknoloji birbirini besleyen iki unsurdur ve bu iki unsurdan birisinde olan gelişmeler diğerini de etkilemektedir. Üretim girdileri açısından bakıldığında da malzeme, iş gücü, sermaye gibi girdilerin yanında bilim ve teknoloji çok daha etkili bir girdidir. Bununla birlikte ülkelerin bilim ve teknoloji alanlarındaki iyileşmeleri sürdürülebilir olmalıdır. Sürdürülebilirliğin kanıtı da bilim ve teknoloji alanındaki verilerde düzenli olarak izlenebilen gelişmelerdir. Aynı zamanda ülkelerin bu iki başlık altında ortak projeler ile iş birliği içinde bulunması ve birbirini desteklemesi dünya genelindeki gelişmelerin de ivmesini arttıracaktır. Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin bilim ve teknoloji konusundaki performansları belli göstergeler ışığında karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği, Türkiye,
mervetoklu@sakarya.edu.tr

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Industrial Engineering, Türkiye

Extended Abstract

Science and technology are among the most influential inputs in the competition between countries in the modern world. In the age of information and technology, it has become impossible for countries that want to be in the developed country class to ignore these two essential inputs. The fact that countries have world-average technology can be achieved through science. Science and technology work like a cogwheel that supports each other. Science and technology policies are factors that directly affect the development levels of countries. There are long and short-term goals in the development plan of countries. In this context, countries must develop long-term strategies on these issues in their development plans to keep up with technological advances. It is not enough to develop strategies alone, but practical implementation of the developed strategies should be ensured. Then the objectives and the actual situation should be analyzed, and the success of the strategies should be checked at specific intervals. Thanks to the control carried out at certain periods, deficiencies and indicators that deviate from the target can be determined.

Countries that lead or rapidly adapt to developments in science and technology provide a competitive advantage. Science and technology are two elements that feed each other, and developments in one of these two elements affect the other. However, a malfunction in one adversely affects the other. Regarding production inputs, science and technology are much more effective than materials, labor, and capital. Because not using appropriate technology will prevent other inputs from participating in production efficiency. However, the progress of countries in the fields of science and technology must be sustainable. Evidence of sustainability is the developments in the data in the field of science and technology that can be monitored regularly. For these developments to be sustainable, they should be constantly fed by the country's policies.

The individual efforts of the countries are, of course, valuable. However, thanks to the synergy created by the cooperation of the countries with joint projects under these two headings and supporting each other, the acceleration of the developments around the world is also increasing. In this study, the performances of Azerbaijan, Ka-

zakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Türkiye, members of the Organization of Turkic States, in the field of science and technology are evaluated by comparing them in the light of specific indicators. R&D expenditures, training expenditures, the number of R&D researchers, the number of R&D technicians, and the number of enterprises making R&D expenditures are considered inputs in the evaluation. In addition, as output, patent applications, industrial design applications, exports of information and communication technology goods, and the number of scientific publications are discussed. Since R&D activities form the basis of science and technology policies, they are specially discussed in the inputs.

Establishing science and technology policies on solid foundations and their proper implementation will increase the number of patents, industrial designs, and scientific publications. In addition, individual awareness is essential for a sustainable science and technology process. Encouraging researchers working on R&D and innovation, increasing university-industry cooperation, and establishing long-term strategies will positively affect the development of science and technology mechanisms.

Keywords: Science and Technology, Turkic World, Performance Analysis.

1. Giriş

Sanayi devrimleri ülkeleri bilim ve teknoloji konularına daha fazla odaklanmaya yönlendirmiştir. Bilimsel araştırmalara ve teknolojinin gelişmesini sağlayacak faaliyetlere yatırım yapan ülkeler gelişmiş ülke olarak anılırken bunun tam tersi konumda olan ülkeler geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer almaktadır (Yılmaz ve Dalkıran, 2012). Bilim ve teknoloji politikaları ülkelerin gelişmişlik düzeylerini doğrudan etkileyen unsurlardır. Ülkelerin teknolojik ilerlemelere ayak uydurabilmesi için kalkınma planlarında bu konularla ilgili uzun vadeli stratejiler geliştirmesi önemlidir. Sadece stratejiler geliştirmek yeterli olmayıp geliştirilen stratejilerin etkili bir biçimde uygulanarak başarı durumu belli periyotlarda kontrol edilmelidir. Belli periyotlarda gerçekleştirilen kontrol sayesinde eksiklikler ve hedeften sapan göstergeler belirlenebilir. Bu sayede elde edilen geri bildirim mekanizması ile mevcut stratejinin güncellenmesi sağlanabilir. Bilim ve üretim teknolojilerine yatırım yapan ülkelerin rekabet üstünlüğü sağlaması tesadüf değildir. Sistem yaklaşımı bakış açısıyla incelendiğinde teknoloji tüm organizasyonların en önemli girdilerinden birisidir. Teknolojiden faydalanma şekilleri sayesinde organizasyonların verimliliğini arttıracak ortam sağlanmış olur (Ulutaş, 2021).

Ülkelerin en önemli amaçlarından biri de gelişmiş ülke sınıfında yer almaktır. Gelişmişlik düzeyi daha önceki zamanlarda ülkelerin ürettiği çelik ve enerji büyüklükleri ile ölçülürken artık bilişim teknolojileri ile elde edilen bilgi büyüklüğü ile ölçülmektedir (Yıldız vd., 2010). Bilgi çağımızın en kıymetli unsurları arasında yer alır. Ham verinin işlenerek hatalı, eksik ve gereksiz verilerden ayrıştırılarak bireylere/kurumlara karar vermede yardımcı olacak forma dönüştürülmesi kısaca verinin bilgiye dönüştürülmesi bilişim teknolojilerinin bir eseridir. Bilişim teknolojilerinin de etkisiyle ülkeler arasındaki ticari rekabet çok

daha artmıştır. Bu rekabette düşük maliyetle kaliteli ürün ve/veya hizmet üreten ülkelerin avantajlı olacağı aşîkârdır. Ancak sadece düşük maliyet ve yüksek kalite rekabet üstünlüğü için yeterli değildir. Aynı zamanda ürün yaşam döngüsünde yer alan araştırma-geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerinde de hızlı ve etkili bir süreç izlemek gerekmektedir. Sultansoy'a (2022) göre etkin bir Ar-Ge süreci olmadan ülkelerin kalkınmasından bahsetmek çok zordur. Ar-Ge faaliyetlerinin etkinliği de belirli göstergeler ışığında takip edilerek politika yapıcılara raporlanmalıdır.

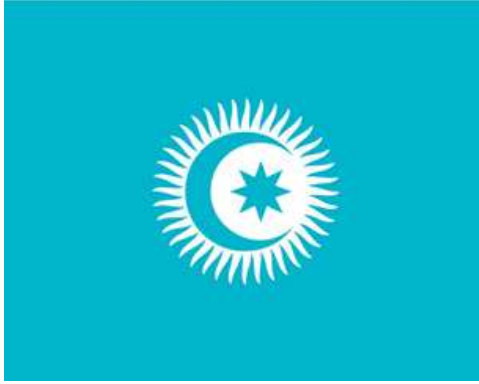
Bilim ve teknoloji hem ülkelerin rekabetinde önemli bir etkiye sahiptir hem de ekonomik gücün en önemli destekleyicisidir (Kaplan vd., 2021). Üretim teknolojilerinin yanı sıra bilişim teknolojilerindeki ilerlemeler de büyük önem arz etmektedir. 2019 yılında başlayan ve tüm dünyayı etkileyen Koronavirüs salgınında bilim ve teknolojinin önemi insanlık tarafından bir kez daha anlaşılmıştır (Ulutaş, 2021). Günümüzde bilim ve teknoloji direkt üretici güce dönüşmüştür. Aynı zamanda bilim ve teknoloji giderek iç içe geçmektedir. Temel bilimlerdeki çalışmalar uygulamalı araştırmalara ışık tutarak yeni teknolojilerin üretilmesine imkân sağlamaktadır (Yıldız vd., 2010). Dolayısıyla teknoloji ve bilim doğrudan birine bağlı iki unsur olup bu iki unsurun sürekli gelişimi birbirini beslemiş ve günümüzde gelişim ivmesi artmıştır (Kaplan vd., 2021).

Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin bilim ve teknoloji alanındaki performanslarının belli göstergeler kapsamında analiz edilmesi amaçlanmıştır.

2. Türk Devletleri Teşkilatı

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk devletleri arasındaki iş birliğini desteklemek amacı ile 2009 yılında kurulmuştur. Öncesinde Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi (Türk

Konseyi) olarak anılan organizasyonun adı 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye teşkilatın kurucu üyeleridir. 2019 yılında Özbekistan Türk Devletleri Teşkilatına tam üye olarak katılmıştır. Macaristan 2018 yılında, Türkmenistan ise 2021 yılında gözlemci statüsü kazanmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022). Türk Devletleri Teşkilatına ait logo ve bayrak (Şekil 1) üye devletlerin ulusal bayraklarının unsurlarını içermektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022).

Şekil 1. Türk Devletleri Teşkilatının logosu ve bayrağı
(Türk Devletleri Teşkilatı, 2022)

Türk Konseyinin amaçları aşağıda verilmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022):

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi,
- Bölge ve bölge dışında barışın korunması,
- Dış politika konularında ortak tutumlar benimsenmesi,
- Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır ötesi suçlarla mücadele için eylemlerin koordine edilmesi,

- Ortak amaçlarla ilgili her alanda etkili bölgesel ve ikili iş birliğinin geliştirilmesi,
- Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması,
- Kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin amaçlanması,
- Hukukun üstünlüğünün sağlanması, iyi yönetim ve insan haklarının korunması, konularının tartışılması,
- Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi,
- Kitle iletişim araçlarıyla etkileşimin ve daha yoğun bir iletişimin teşvik edilmesi,
- Hukuki konularda bilgi değişimi ve adli iş birliğinin teşvik edilmesi.

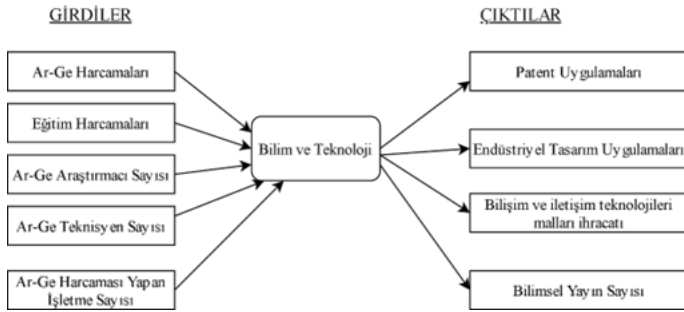
“Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi” amacı bu çalışma ile ilgilidir. Bilim ve teknolojinin ilerlemesinde ülkelerin teşvik edici politikaları etkili olmakla birlikte ülkeler arasında yapılan iş birlikleri de teşvik edilmelidir. Şahin ve Candan (2018) yaptıkları çalışmada Türkçe konuşan ülkeler (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan ele alınmıştır) arasındaki bilimsel üretkenlik ve iş birliği hakkında araştırma yapmışlardır. Yaptıkları çalışmada, Türk Konseyine üye olan ülkelerde 2000-2016 yılları arasında ortak yazarlı bilimsel belgeler ve atıflar referans alınmıştır.

3. Türk Dünyasında Bilim ve Teknoloji

Bilim ve teknoloji unsurlarının gelişmesi için öncelikle bu alanda çalışan yeterli sayıda araştırmacı olması gerekmektedir. Bilim ve teknoloji alanında insan kaynaklarının geliştirilmesi, ülkelerin rekabet gücünü artırmada önemli bir etkidir (Chou vd., 2019). Bilim ve teknoloji sadece ekonomik ilerlemenin ve endüstriyel rekabet gücünün temel bir ögesi olmayıp aynı

zamanda sosyal kalkınmanın, yaşam kalitesinin ve küresel çevrenin iyileştirilmesi için de gereklidir. Sanayileşmiş ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişme durumu büyük ölçüde, geçmişte bilim ve teknolojinin ilerlemesi adına gerçekleştirilen yoğun yatırımların sonucudur (Nour, 2005). Sürdürülebilir Ar-Ge faaliyetlerinin doğal bir sonucu olan yenilik sayesinde ülkeler rekabet güçlerini ellerinde tutmaktadır. Yenilik, mevcut bilgiye dayalı ekonomide, üretkenlik ve ekonomik büyümenin itici gücü olarak tanımlanmaktadır. Böylece ekonomik performansta teknoloji, bilgi ve öğrenmenin rolüne daha fazla odaklanmaya yol açmaktadır. On yıllardır bilim, teknoloji ve vasıflı işgücü, sürdürülebilir ulusal kalkınmanın sağlanmasında önemli bir role sahip olarak görülmektedir (Chou vd., 2019).

Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelerden Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin bilim ve teknoloji alanındaki performansları belli göstergeler ışığında incelenmiştir. Bilim ve teknoloji sistem bakış açısıyla incelendiğinde, bilim ve teknolojinin gelişiminde rol oynayan göstergeler girdi gösterge, bilim ve teknolojinin ilerlemesi sonucunda oluşan gelişmeler de çıktı gösterge olarak ifade edilebilir. Bu çalışmada Ar-Ge harcamaları, eğitim harcamaları, Ar-Ge alanında çalışan araştırmacı ve teknisyen sayısı ve Ar-Ge harcaması yapan işletme sayısı girdi gösterge olarak ele alınmıştır. Çıktı gösterge olarak patent uygulamaları, endüstriyel tasarım uygulamaları, bilişim ve iletişim teknolojileri malları ihracatı ve bilimsel yayın sayısı incelemiştir.

Şekil 2. *Bilim ve teknoloji sistemi*

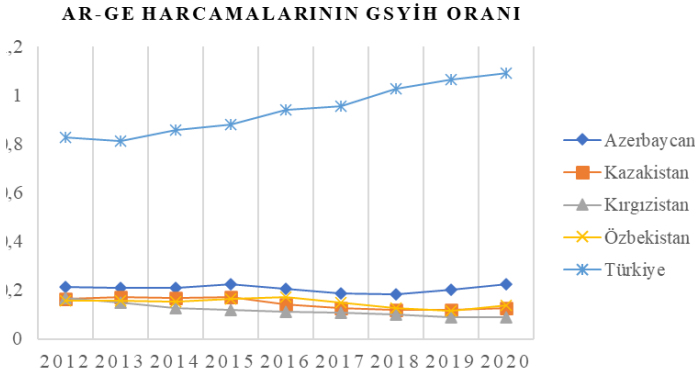
Ar-Ge faaliyetleri bilim ve teknoloji politikalarının temelini oluşturmaktadır. Ar-Ge çalışmalarının ayırt edici özelliği üretim için ihtiyaç duyulan bilgi, yenilik buluş gibi önemli girdileri sağlamasıdır. Ar-Ge çalışmalarında her zaman yeni bir ürün ortaya çıkmayabilir. Bazen mevcut ürünlerin daha verimli üretilmesine katkı sağlayabilir. Ar-Ge çalışmalarının getirileri, yurt içi ve yurt dışı pazarda rekabet üstünlüğü sağlayarak kalite, standart ve müşteri memnuniyeti getirmesidir (Ağır, 2010). Sultansoy (2022) çalışmasında ülkelerin GSM-H'nın içerisindeki Ar-Ge harcamaları oranının ülkelerin kalkınmasındaki önemli etkisinden bahsetmiştir. Bununla birlikte Ar-Ge harcamaları için ayrılan bütçe büyüklüğünden ziyade o bütçenin etkili kullanımını da vurgulamıştır. Ar-Ge faaliyetleri kapsamında yapılan harcamalar, özel sektör ve kamu sektörünün çabalarını içeren bilim ve teknoloji kapsamında rekabet avantajı getirecek önemli bir performans kriteridir (Işık ve Kılınç, 2011). Ar-Ge araştırmalarına ayrılan bütçe incelendiğinde Tablo 1 elde edilmiştir. Tablo 1'de Ar-Ge çalışmalarına ayrılan bütçe gayri safi yurt içi hasılanın (*GSYİH*) yüzdesi olarak ifade edilmiştir.

Tablo 1: *Ar-Ge harcamalarının GSYİH oranı*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	0,214	0,210	0,210	0,222	0,206	0,185	0,184	0,200	0,224
Kazakistan	0,165	0,171	0,167	0,170	0,142	0,127	0,117	0,118	0,126
Kırgızistan	0,166	0,149	0,125	0,119	0,111	0,107	0,101	0,090	0,089
Özbekistan	0,155	0,155	0,153	0,165	0,172	0,148	0,124	0,114	0,139
Türkiye	0,826	0,812	0,856	0,877	0,938	0,953	1,025	1,064	1,089

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

En güncel veri olarak 2020 yılı incelendiğinde Türkiye'nin önde olduğu, sonrasında da Azerbaycan'ın takip ettiği görülmektedir. Bununla birlikte son 3 yıl (2018,2019 ve 2020) baz alındığında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin yükselme eğiliminde olduğu görülmektedir (Şekil 3). Ulutaş (2021) yaptığı bir çalışmada Almanya, Japonya ve Türkiye'nin 2000, 2010 ve 2017 yıllarında Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ye oranını kıyaslamıştır. Bu çalışmada Japonya ve Almanya'nın 2017 yılındaki oranı 3'ün üzerinde olarak tespit edilmiştir. Almanya ve Japonya'nın özellikle teknolojide dünya liderleri olmalarının etkenlerinden birisi olarak bu oranlar gösterilebilir.

Şekil 3. 2012-2020 yılları arasında Ar-Ge harcamalarının GSYİH oranı (Databank: The World Bank (2022) kaynağından elde edilen verilerden faydalanılmıştır)

Gelişmekte olan her toplum, yeni fikirler, ürünler, süreçler ve ticari girişimler üretmek için yetenekli bireylere ihtiyaç duymaktadır (Utieyineshola, 2018). Bireylerin yetenekleri ise ancak eğitim ile desteklenirse ülkelere katkı sağlayacak bir unsura dönüşebilir. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin eğitime ayırdıkları bütçe de bilim ve teknoloji alanına katkı sağlayan önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Tablo 2’de ülkelerin eğitime yönelik harcamaları GSYİH’nın yüzdesi olarak verilmiştir.

Tablo 2: Eğitime yönelik devlet harcamaları, toplam (GSYİH’nın yüzdesi)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	2,06763	2,44213	2,63304	2,95168	2,90341	2,47382	2,45543	2,68108	
Kazakistan	3,90169	3,43737	3,42165	2,78858	2,9781	2,75082	2,61595	2,85697	
Kırgızistan	7,38423	6,7802	5,5316	5,98551	6,58615	6,02619	5,55267	5,36675	
Özbekistan	6,39523	5,74191	5,71323	5,49444	5,3809	5,03282	5,9	7,00186	4,92279
Türkiye							4,29407		

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Bilim ve teknolojinin ilerlemesinde Ar-ge faaliyetlerinin önemli katkısından daha önce bahsedilmiştir. Bu katkının artırılması hususunda Ar-Ge faaliyetleri için çalışan insan sayısının artırılması önem kazanmaktadır. Ar-Ge ile uğraşan araştırmacı sayısı Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: *Ar-Ge'deki araştırmacı sayısı (milyon kişi başına)*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan								1718,798	1734,855
Kazakistan	612,183	737,2203	798,6654	777,1448	693,6834	666,1497	666,9353	636,9321	689,2582
Kırgızistan									
Özbekistan	513,0833	507,0386	501,2426	497,4207	506,0469	495,5728	476,1788	417,9983	423,942
Türkiye	1100,084	1173,188	1160,924	1211,785	1254,675	1379,412	1533,265	1624,301	1775,347

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Tablo 3'e göre 2019 ve 2020 yılları incelendiğinde Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye'nin pozitif yönlü bir durumu olduğu görülmektedir. Kırgızistan'a ait verilere ulaşılamadığından o ülke için yorum yapılamamaktadır. Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan araştırmacıların yanı sıra Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan teknisyen sayısı da girdi kapsamında önemli bir göstergedir. Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan teknisyen sayısı Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: *Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan teknisyen sayısı (milyon kişi başına)*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan									
Kazakistan	64,11357	176,9047	183,9606	161,7913	149,2353	123,7831	123,8563		
Kırgızistan									
Özbekistan	61,08781	57,26192	58,50185	59,32836	62,3375	45,68241	48,0659		
Türkiye	190,022	197,9717	208,26	220,5279	316,2054	353,7384			

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Tablo 4'te yer alan veriler 2018 yılına kadar olduğu için en güncel yıl 2018 olarak ele alınmıştır. Türkiye ve Kazakistan Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan teknisyen sayısı (milyon kişi başına) açısından ön sıralarda yer almaktadır. Azerbaycan ve Kırgızistan'a ait verilere ulaşılamadığından o ülkeler için yorum yapılamamaktadır.

Girdi kapsamında ele alınan son gösterge de Ar-Ge faaliyetleri için harcama yapan işletme sayısıdır. Tablo 5'teki veriler araştırma ve geliştirmeye harcama yapan firmaların yüzdesi olarak verilmiştir.

Tablo 5: *Ar-Ge harcaması yapan firmalar (firmaların yüzdesi)*

	2013	2019
Azerbaycan	0	11,1
Kazakistan	1,7	2,1
Kırgızistan	12,9	10,3
Özbekistan	0,1	4,5
Türkiye	9,7	7,3

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Ele alınan ülkeler kapsamında 2013 ve 2019 yıllarına ait verilere ulaşılmıştır. Bu yıllara bakılarak Tablo 5 incelendiğinde Özbekistan'ın bu konudaki gelişim hızı yüksek olarak yorumlanabilir.

Şekil 2'ye göre bilim ve teknolojinin gelişmesiyle elde edilecek çıktıların başında patent sayısı yer almaktadır. Bir toplumun gelişmişlik düzeyinin tespitinde patent sayıları da önemli bir göstergedir. Bu, üretimi destekleyen en etkili girdilerin arasında yer alır. Bu nedenle bilimin teknolojiye katkısı da önemsenmelidir. Patent sayıları teknoloji kullanımını direkt etkileyen unsurlardan birisidir (Ulutaş, 2021).

Tablo 6: *Patent uygulamaları*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	144	156	168	184	144	204	155	147	90
Kazakistan		1824	1742	1271	993	1055	789		803
Kırgızistan	110	111	132	122	84	137		92	63
Özbekistan	257	299	345	288	353	357	470	374	356
Türkiye	4434	4392	4766	5352	6230	8175	7156	7871	7920

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Tablo 6 incelendiğinde en güncel veri olarak 2020 yılında Türkiye'nin önde olduğu, sonrasında da Kazakistan'ın patent sayılarında Türkiye'yi takip ettiği görülmektedir.

Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle elde edilecek sonuçlardan biri de endüstriyel tasarımlardır. Tablo 7 incelendiğinde Türkiye'nin 2018-2019 ve 2020 yıllarında yükselen bir grafik yakaladığı görülmektedir.

Tablo 7: *Endüstriyel tasarım uygulamaları*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	23	54		11	22	114	54	139	32
Kazakistan	119	135	107	94	89	105	83		
Kırgızistan	50	14	48	21	17	11			18
Özbekistan	218	291	366	406	358	321	307	249	149
Türkiye	39921	43631	41249	38709	39475	39255	35462	39239	42073

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Bilim ve teknoloji yatırımlarının beklenen bir sonucu da bilişim ve iletişim teknolojilerinde gelişme sağlamasıdır. Tablo 8'de Bilişim ve iletişim teknolojileri malları ihracatının toplam mal ihracatının yüzdesi verilmiştir. Ele alınan ülkelerin hepsi için mevcut olan en güncel veri yılı 2019'dur. 2019 yılında Türkiye bu kapsamda ön sıralarda yer almakta olup sonrasında Kırgızistan takip etmektedir.

Tablo 8: *Bilişim ve iletişim teknolojileri malları ihracatının toplam mal ihracatının yüzdesi*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	0,003	0,038	0,0078	0,0192	0,0227	0,019	0,0223	0,0206	0,144
Kazakistan	0,442	0,334	0,8426	0,1853	0,1552	0,125	0,1129	0,1151	
Kırgızistan	0,079	0,056	0,0565	0,0693	0,3717	0,146	0,1394	0,1753	0,269
Özbekistan						0,106	0,1127	0,1172	0,164
Türkiye	1,733	1,718	1,876	1,799	1,475	1,331	1,238	1,1460	1,004

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Bilimsel yayın sayısı hem girdi hem de çıktı göstergesi olarak ele alınabilir. Çünkü bilimsel yayınlar sayesinde bilim ve teknoloji gelişirken bilim ve teknoloji geliştikçe de bilimsel yayın sayısının artması beklenir. Yani bilim ve teknoloji birer dişli çark gibi birbirleriyle uyumlu çalışan bir mekanizma hâline gelmiştir. Bilimsel yayın göstergesi bu çalışmada çıktı göstergesi olarak ele alınmıştır. 2011-2021 yılları arasında yayınlanan Web of Science SCI-Expanded ve SSCI indekslerinde yer alan makale sayıları incelendiğinde Tablo 9 elde edilmiştir.

Tablo 9: *2011-2021 yıllarında Web of Science SCI-Expanded ve SSCI indekslerinde yayınlanan makale sayıları*

Ülke	Makale Sayısı
Azerbaycan	6939
Kazakistan	11284
Kırgızistan	1606
Özbekistan	4254
Türkiye	339652

Kaynak: Web of Science (2022)

Tablo 9'a göre son 10 yılda Web of Science SCI-Expanded ve SSCI indekslerinde yayınlanan makale sayılarına göre Türkiye 339652 makale ile en yüksek makale sayısına ulaşmıştır. Bunun yanı sıra Kırgızistan 1606 makale ile en düşük yayın

sayısına sahip ülke olarak belirlenmiştir. Ancak bu noktada ülkelerin makale sayılarını tek başına değerlendirmek yeterli olmamaktadır. Araştırmacı sayısı, yükseköğretim kurumu sayısı, ülkelerin yayın teşvik yaklaşımları da göz önünde bulundurulmalıdır. Yayınlanan makale sayıları son 5 yıl (2017-2021) baz alınarak incelendiğinde Tablo 10 elde edilmiştir.

Tablo 10: 2017-2021 yıllarında Web of Science SCI-Expanded ve SSCI indekslerinde yayınlanan makale sayıları

	2017	2018	2019	2020	2021
Azerbaycan	612	753	860	899	826
Kazakistan	1089	1211	1518	1747	2135
Kırgızistan	154	150	205	250	301
Özbekistan	332	327	422	544	699
Türkiye	28585	29366	35301	41221	46433

Kaynak: Web of Science (2022)

Tablo 10'a göre 2017 yılını baz yıl kabul ederek 2021 yılı ile karşılaştırılırsa Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın makale sayılarındaki artış ivmesi yüksek olarak değerlendirilebilir. Başka bir veri tabanından elde edilen veriler ile Tablo 11 oluşturulmuştur. Bu tabloda yer alan çalışmalar bilimsel ve teknik dergi makaleleri fizik, biyoloji, kimya, matematik, klinik tıp, biyomedikal araştırma, mühendislik ve teknoloji ve yer ve uzay bilimleri alanlarında yayınlanan bilimsel ve mühendislik makaleleridir (Databank: The World Bank 2022).

Tablo 11: Bilimsel ve mühendislik makalelerinin sayısı

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Azerbaycan	679	471	395	452	594	737	761
Kazakistan	446	629	935	1171	1601	1959	2367
Kırgızistan	50	61	53	51	107	107	137
Özbekistan	328	347	337	295	382	339	354
Türkiye	28451	30813	31593	33234	35510	33836	33536

Kaynak: Databank: The World Bank (2022)

Bu verilere göre 2017 yılını baz yıl kabul ederek 2018 yılı karşılaştırılırsa Kazakistan'ın makale sayılarındaki artış ivmesi yüksek olarak değerlendirilebilir.

4. Sonuç

Bilimsel ve teknolojik bilgiye erişim ve onu kullanma yeteneği, rekabetçi küreselleşmiş ekonomide ülkelerin ve bölgelerin ekonomik performansı için giderek daha stratejik ve belirleyici bir konuma gelmektedir (Nour, 2005). Ülkelerin devlet politikası çatısı altında geliştirecekleri bilim ve teknoloji politikalarının oluşturulması, uygulanması ve denetlenmesi sayesinde bilim ve teknolojide sürdürülebilir ilerleme sağlanabilir. Devletlerin geliştirdiği bilim ve teknoloji politikaları ülkelerin dünya ülkeleri arasında varlığını koruyabilmesi için büyük öneme sahiptir (Kaplan vd., 2021).

Bu çalışmada da Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin bilim ve teknoloji performansları göstergeler ile değerlendirilmiştir. Bu göstergeler bilim ve teknolojinin ilerlemesinde etkili olan girdi göstergeleri ile bilim ve teknoloji gelişimi sayesinde kazanılan çıktı göstergeleri olmak üzere iki alanda ele alınmıştır. Girdi göstergelerinde özellikle Ar-Ge faaliyetleri kapsamındaki veriler incelenmiştir. Teknolojinin etkin kullanımı ile artan rekabete ayak uydurabilmek için ülkelerin bütçelerinde Ar-Ge faaliyetleri için ayrılan payların artırılması gerekmektedir. Aynı zamanda ülkelerin ortak çalışması da teşvik edilmelidir. Sultansoy (2022)'a göre toplam Ar-Ge harcamalarının en az %5'i Türk Dünyasının ortak projelerine ayrılmalıdır.

Bilim ve teknoloji politikalarının sağlam temeller üzerinde oluşturulması ve sağlıklı bir şekilde uygulanması patent, endüstriyel tasarım ve bilimsel yayın sayısının artması ile sonuçlanacaktır. Ayrıca sürdürülebilir bir bilim ve teknoloji süreci

için bireysel farkındalık da şarttır. Ar-Ge ve yenilik konusunda çalışan araştırmacıların teşvik edilmesi, üniversite-sanayi iş birliklerinin artırılması ve uzun vadeli stratejiler oluşturulması bilim ve teknoloji mekanizmalarının gelişiminde olumlu etki sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağır, H. (2010). Türkiye ile Güney Kore’de bilim ve teknoloji politikalarının karşılaştırılması. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2):43–55.
- Chou, Y-C., Yen, H-Y., Dang V. T., & Sun, C-C. (2019). Assessing the human resource in science and technology for Asian countries: Application of fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS. *Symmetry*, 11(2):251. <https://doi.org/10.3390/sym11020251>.
- Databank: The World Bank. (2022). Retrieved September 2, 2022 from <https://databank.worldbank.org/home.aspx>
- Işık, N. ve Kılınç, E. C. (2011). Bölgesel kalkınma’da Ar&Ge ve inovasyonun önemi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2):9–54.
- Kaplan, A., Yakut, S. G. ve Camkıran, C. (2021). Bilim ve teknolojiye bakış açısına göre Türkiye’nin konumunun alternatif sınıflandırma teknikleri ile analizi. *Journal of Life Economics*, 8(1):35–45. <https://doi.org/10.15637/jlecon.8.1.04>.
- Nour, S. S. O. M. (2005). Science and technology development indicators in the Arab Region: A comparative study of Arab Gulf and Mediterranean Countries. *Science, Technology & Society*, 10(2):249–274. <https://doi.org/10.1177/097172180501000204>.
- Şahin, K. ve Candan, G. (2018). Scientific productivity and cooperation in Turkic world: a bibliometric analysis. *Scientometrics*, 115(3):1199–1229. <https://doi.org/10.1007/s11192-018-2730-x>.
- Sultansoy, S. (2022). Türk Dünyası bilim ve teknolojinin neresinde? https://tasam.org/Files/Icerik/File/turk_dunyasi_bilim_ve_teknolojinin_neresinde_cf0d7954-fdda-4989-941a-c5fc9dfe498.pdf adresinden 29 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-taraflı-ve-bölgesel-iliskiler/cok-taraflı-iliskiler/turk-devletleri-teskilati> adresinden 4 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2022). <https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-semasi> adresinden 4 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Ulutaş, M. (2021). Teknoloji yönetimi: Almanya, Japonya ve Türkiye karşılaştırılması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4): 1609-1625.

- Utieyineshola, Y. (2018). Scientometric analysis of research performance of African Countries in selected subjects within the field of science and technology. In Erdt M, Sesagiri Raamkumar A, Rasmussen E, Theng Y-L, (Eds). *Altmetrics for Research Outputs Measurement and Scholarly Information Management* (pp. 115-124). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1053-9_10.
- Web of Science. (2022). Retrieved August 2, 2022 from <https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search>.
- Yıldız, B., Ilgaz, H. ve Seferoğlu, S. S. (2010, Şubat, 10-12). Türkiye’de bilim ve teknoloji politikaları: 1963’den 2013’e genel bir bakış [Sözlü sunum]. 12. Akademik Bilişim Konferansı, Muğla, Türkiye
- Yılmaz, B. ve Dalkıran, Ö. (2012). Türkiye’nin bilim-teknoloji politikalarında kütüphane kurumuna yaklaşım. *Bilgi Dünya*, 13(1):57–81. <https://doi.org/10.15612/BD.2012.168>

TÜRK DÜNYASINDA ULAŞTIRMA SİSTEMLERİNİN GELİŞİMİ

DEVELOPMENT OF TRANSPORTATION SYSTEMS IN THE TURKIC WORLD

Samet GÜNER¹, Kâmil TAŞKIN²

Özet

Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından otuz yıl geçmiştir. Bu süre zarfında ülkelerin ulaşım altyapılarında ve taleplerinde önemli değişimler ve gelişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada uluslararası resmi kurumların yayınladığı verilere dayanarak bu ülkelerin ulaştırma sistemlerinde yaşanan değişimler incelenmiştir. Bu bağlamda hem genel ulaştırma sistemleri hem de karayolu, demiryolu ve havayolu özelinde değerlendirmeler yapılmış; ülkelerin her birine ilişkin altyapı gelişimi, altyapı kalitesi ve ulaşım talebine ilişkin değişimler yıllar itibarıyla gözlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde 90'lı yılların başlarından günümüze ulaştırma altyapısı, kalitesi ve talebinde önemli gelişmelerin yaşandığı ancak henüz geliştirilmesi ve iyileştirilmesi gereken birçok hususun da olduğu görülmüştür.

Extended Abstract

Transport infrastructure is extremely important for the efficiency and productivity of countries' economic activities. The transportation infrastructure supported by highways, railways, waterways, airlines, and pipelines ensures that raw materials and finished products are deli-

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi, Türkiye, sguner@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Business, Türkiye

2 Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi, Türkiye, ktaskin@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Business, Türkiye

vered to the market and production/sales points cost-effectively, safely, and quickly. In addition to its impact on the economy, transportation also supports social and cultural development by enabling the mobility of people. It allows citizens to move freely for education, health, entertainment, tourism, and commercial purposes. Thus, transportation creates the necessary infrastructure for societies' economic, social, and cultural development.

Almost thirty years have passed since Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Turkmenistan, and Uzbekistan gained their independence. During this period, significant changes and developments have been experienced in these countries' transportation infrastructures and demands. In this section, the changes in the transportation systems of these countries were examined based on the data published by official international institutions. In this context, road, rail, and air transport specific evaluations were made, and changes in infrastructure development, infrastructure quality, and transportation demand for each country were observed over the years. Although significant developments in transport infrastructure, quality, and demand have occurred since the early 1990s, many issues still need to be addressed and improved. Azerbaijan's infrastructure quality, Kazakhstan's great transportation economy, improvements in Turkmenistan's railway, Kyrgyzstan's airline infrastructure in recent years, and reductions in traffic accident death rates are remarkable developments. However, compared to developed countries, we conclude that more than these improvements are needed, and there are many issues that the Turkic Republics need to improve in the field of transportation.

In this study, the changes in the transportation infrastructure and demand of the countries were examined based on the data of official international institutions. Therefore, the findings in the study are limited to the official data published. Although these data provide important insights for observing the development and change in transportation systems, they do not provide sufficient information about the reasons and backgrounds of the changes. The evolution of a country's transportation infrastructure over the years is vital in showing investments and progress. However, this basic investigation cannot answer the following questions: were the investments made

by the state or with private sector participation, were they financed with domestic resources or foreign investments, were they operated by domestic or foreign operators, were foreign operators granted privileges for these investments, how much of the infrastructure was nationalized after independence, was the transportation system modernized? Moreover, in this study, countries were examined separately, but transportation integration among themselves (railway and road connections, customs gates, flight points and flight volumes, transport network structure, etc.) was not evaluated. Therefore, further studies are needed to understand the dynamics of development and change in transportation systems and policies after independence and to provide deeper insights into the future. In addition, future studies should also address future political, economic, and cultural impacts, potential risks, and opportunities of the Zangezur corridor (which connects Azerbaijan and Nakhichevan), the Baku-Tbilisi-Kars Railway, and the Iron Silk Road project (which connects China and Europe), and their impacts on the integration with Türkiye and Europe.

Keywords: Transportation Systems, Turkic World, Europe.

1. Giriş

Ulaştırma altyapısı, ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin etkin ve verimli bir şekilde gerçekleşmesi için son derece önemlidir. Karayolları, demiryolları, su yolları, havayolları ve boru hatları ile desteklenen ulaştırma altyapısı; hammadde, bitmiş ürünlerin ve diğer yüklerin uygun maliyetle, güvenli ve hızlı bir şekilde pazara ve üretim/satış noktalarına ulaştırılmasını sağlar. Etkin, verimli ve güvenli olmayan bir altyapı ise ekonomiyi aksatır, üretim verimliliğini azaltır ve fiyatların/maliyetlerin yükselmesine neden olur.

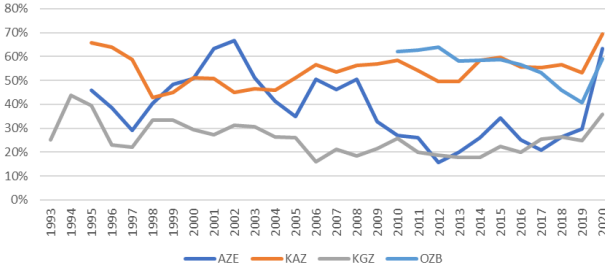
Ekonomiye etkisinin yanı sıra ulaşım, insanların hareketliliğine imkân vererek sosyal ve kültürel gelişimi de destekler. Hem şehir içi gibi kısa mesafelere hem de yurt içi/yurt dışı noktalara erişim sağlar ve eğitim, sağlık, eğlence, turizm ve ticari amaçlarla vatandaşların rahatça hareket edebilmesini olanak tanır. Böylece ulaşım, toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi için gerekli altyapıyı oluşturmuş olur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin ulaştırma altyapıları ve talepleri günümüze kadar ciddi değişimlerden ve dönüşümlerden geçmiştir. Bu bölümde, bağımsızlıklarının otuzuncu yılında Türk Cumhuriyetlerinin ulaştırma sistemlerinin gelişimi ele alınacaktır. Bu bağlamda karayolu, demiryolu ve havayolu altyapıları ve taleplerindeki değişim yıllar itibarıyla incelenecektir. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu ve Dünya Ekonomik Forumu'ndan temin edilmiştir. Bölümde öncelikle ulaştırma sistemlerinin genel değerlendirmesi yapılacaktır. Ardından karayolu, demiryolu ve havayolu altyapıları ve talepleri ayrı ayrı incelenecektir.

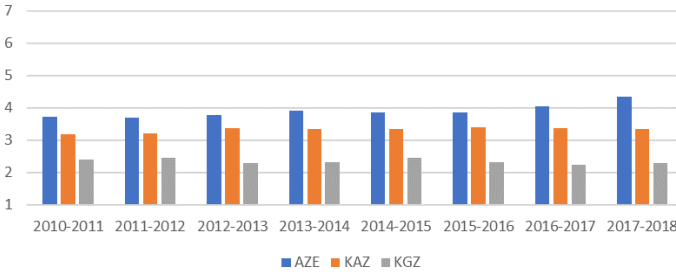
2. Ulaştırma Altyapısı ve Talebine Genel Bakış

Ulaştırma sektörünün genel ekonomi üzerindeki gücünü ve etkisini anlamak için sektörün GSMH içindeki payı, sektördeki çalışan sayısı ve bu çalışanların toplam istihdama oranı gibi değerlere bakılmalıdır. Ülkelerin bu verilerine ulaşılammıştır ancak ulaştırma sektörünün toplam hizmet ihracatı ve ithalatındaki oranı da sektörün gelişmişliğine ilişkin önemli öngörüler sunmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinde ulaştırma hizmetlerinin toplam ticari hizmet ihracatı ve ithalatındaki payı oldukça yüksektir. Ulaştırma hizmetleri deniz, hava, kara, iç su yolu ve boru hattı ile gerçekleştirilen yolcu ve yük taşımalarını, taşıyıcıların kiralanmasını, mürettebat ve ilgili destek ve yardımcı hizmetleri, posta ve kurye hizmetlerini kapsamaktadır (Dünya Bankası). Şekil 1 ve 2, toplam hizmet ihracatı ve ithalatındaki ulaştırmanın payını yıllar itibarıyla vermektedir. Ulaştırma hizmeti ihracatı ve ithalatı yıllar itibarıyla dalgalanma göstermekle birlikte, toplam hizmetler içerisinde oldukça yüksek bir paya sahiptir. 2020 yılı itibarıyla Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'ın hizmet ihracatının sırasıyla %63, %69 ve %59'u ulaşım hizmetlerinden oluşmaktadır. Bu rakam Kırgızistan için %36 iken, Türkmenistan'ın verisi bulunmamaktadır. Sektörün hizmet ithalatı içindeki payı ise Azerbaycan ve Kazakistan'da sırasıyla %24 ve %27'dir. İhracat oranının ithalat oranından oldukça fazla olması, bu iki ülkenin ulaştırma hizmetlerinde güçlü olduğunun göstergesidir. Özbekistan ve Kırgızistan'ın toplam hizmet ithalatında ulaştırmanın payı ise sırasıyla %59 ve %60'dır. Bu değerler, özellikle Kırgızistan'ın ulaştırma endüstrisinin zayıf olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. Toplam hizmet ihracatında ulaştırmanın payı (Kaynak: Dünya Bankası)

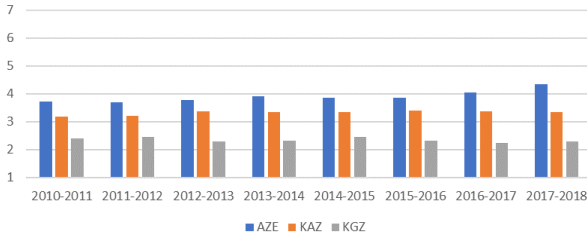

Şekil 2. Toplam hizmet ithalatında ulaştırmanın payı (Kaynak: Dünya Bankası)

Ülkelerin ulaştırma sektörünün kalitesini ve performansını analiz etmek için Lojistik Performans İndeksi'ne (LPI) bakılmıştır. LPI; Dünya Bankası tarafından hazırlanan ve ülkelerin lojistik performanslarını gümrükler, altyapı, uluslararası gönderiler, lojistik hizmet kalitesi ve yetkinliği, izleme ve takip ve zamanlama olmak üzere altı başlık altında değerlendiren bir indekstir. Performans kriterlerinin 1 ile 5 (1 en kötü, 5 en iyi) arasında puanlandığı bu indeks ile karar vericiler; ülkelere faaliyet gösteren özel işletmelerin bakış açısıyla ülkenin ulaştırma alanındaki üstün ve zayıf yönlerini görebilir, fırsat

ve tehditleri tanımlayabilir ve gerekli politikaları uygulama imkânına kavuşur.

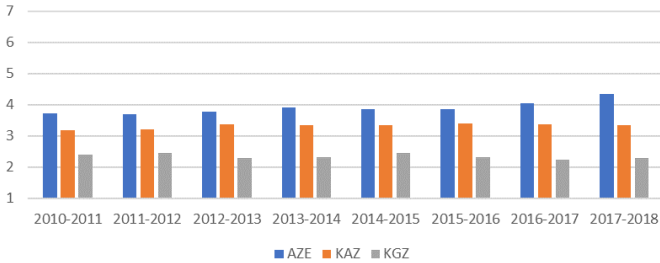
Türk Cumhuriyetlerinin genel ortalama lojistik performansı yıllar itibariyle Şekil 3'te gösterilmiştir. 2018'de yapılan son analizde tüm performans göstergelerinde artış olduğu gözlenmiştir. Genel performansın en yüksek olduğu alan zamanlamadır. Yani taşıma işlemleri planlanan zamanda başlatılarak yine planlanan zamanda tamamlanabilmektedir. Performansın en düşük olduğu alan ise gümrük süreçleridir. Bu puanlama, ulaştırma süreçleri ile ilgili en önemli problemin gümrüklerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca uluslararası gönderilerde ve hizmet kalitesinde de önemli problemler olduğu görülmektedir.

Şekil 3. Genel Lojistik Performans Skorları (Kaynak: Dünya Bankası)

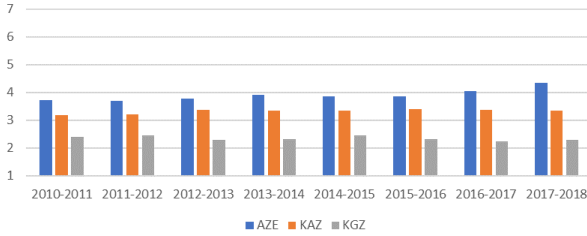
Ülkeler ayrı ayrı incelendiğinde bireysel lojistik performanslarının oldukça zayıf olduğu görülmüştür (Şekil 4). Nitekim 2018'deki son ölçümlerde 160 ülke içerisinde Kazakistan 71, Özbekistan 99, Kırgızistan 108 ve Türkmenistan 126. sırada yer alabilmiştir. Son iki hesaplamada yer almayan Azerbaycan ise 2014'teki listede kendisine 125. sırada yer bulabilmiştir. Türk Cumhuriyetleri içerisinde lojistik performansın en yüksek olduğu ülke Kazakistan'dır. Bunu sırasıyla Özbekis-

tan ve Kırgızistan takip etmektedir. Kırgızistan 2018'deki son puanlamada önemli bir iyileşme başarmıştır. İndekse 2014'ten itibaren dâhil olan Türkmenistan ise en düşük lojistik performansı sergilemiştir. Yine de, 2018'deki son değerlendirmede tüm ülkelerin lojistik kalitesinde kısmi bir artış yaşanmıştır.

Şekil 4. Ülkelerin Lojistik Performansı (Kaynak: Dünya Bankası)

Ülkelerin ulaştırma altyapılarının kalitesini ortaya koymak için Dünya Ekonomik Forumunun 2010'dan itibaren her yıl yayınladığı ve ülkelerin farklı alanlardaki rekabetçi güçlerini 1 en kötü ve 7 en iyi olmak üzere puanladığı raporlara bakılmıştır (Şekil 5). Bu raporlarda Özbekistan ve Türkmenistan puanlanmamıştır. Puanlamaya dâhil olan diğer üç ülkenin altyapı kalitesi yıllar itibarıyla iyileşmiştir. Özellikle Azerbaycan diğer ülkelere nazaran daha iyi bir ulaştırma altyapısına sahip iken Kırgızistan'ın ulaştırma altyapısı oldukça zayıftır. Nitekim toplam 152 ülkenin olduğu son sıralamada ulaştırma altyapı kalitesinde Azerbaycan 26, Kazakistan 77, Kırgızistan ise 112. sırada yer almıştır.

Şekil 5. Ulaştırma Altyapısı Kalitesi (Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu)

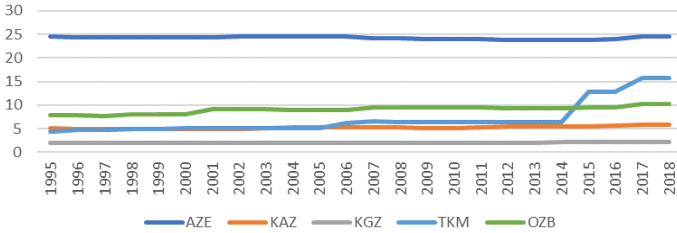
2.1. Karayolu Altyapısı ve Talebi

Günümüzde pek çok ülkede yurt içi insan ve yük taşımasının büyük çoğunluğu karayolu ile gerçekleştirilmektedir. Esnek, hızlı ve güvenilir bir taşıma yöntemi olması, diğer taşıma yöntemlerine bağımlılığının az olması, terminal maliyetlerinin olmaması, kısa ve orta mesafe taşımalarında ekonomik bir seçenek sunması, kapıdan kapıya teslimat yapabilmesi ve diğer taşıma türleri (demiryolu, havayolu ve denizyolu) arasında bağlantı kurulabilmesi nedeniyle karayolu taşımacılığı altyapısı ülke ekonomisi için son derece önemlidir.

Türk Cumhuriyetlerinin karayolu altyapılarına ilişkin sağlıklı bir veri bulunamamıştır. Ancak UNESCAP'ın raporuna göre 2019 yılı itibarıyla Türk Cumhuriyetleri içerisinde en fazla karayolu yolcu taşımacılığı yapılan ülke yaklaşık 88 milyon yolcu-km ile Özbekistan'dır. Bunu 70,7 milyon yolcu-km ile Kazakistan ve 28,9 yolcu-km ile Azerbaycan takip etmektedir. Türkmenistan ve Kırgızistan ise sırasıyla 19,1 ve 11,5 yolcu-km ile daha az karayolu taşımacılığı gerçekleştirmiştir (UNESCAP).

Dünya Ekonomik Forumu'nun verilerine göre ülkelerin karayolu altyapı kaliteleri Şekil 6'da gösterilmiştir. Azerbaycan karayolu altyapı kalitesinde diğer ülkelerden belirgin bir şekil-

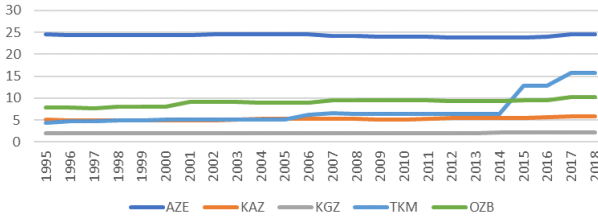
de ayrılmaktadır ve yıllar itibariyle karayollarını iyileştirmiştir. 2008'deki ilk sıralamada 152 ülke içerisinde 66. sırada yer alan Azerbaycan, 2018'deki son sıralamada önemli bir başarı göstererek 36. sıraya yükselmiştir. Gözlem döneminin ilk yılı ile kıyaslandığında Kazakistan ve Kırgızistan'da da bir iyileşme görülmektedir. Bu kısmi iyileşmeye rağmen karayolu altyapı kalitesi oldukça düşüktür. Nitekim ilk sıralamada 109 ve 104. sırada yer alan bu iki ülke, son sıralamada 115 ve 122. sıraya gerilemiştir.

Şekil 6. Karayolu Altyapı Kalitesi (Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu)

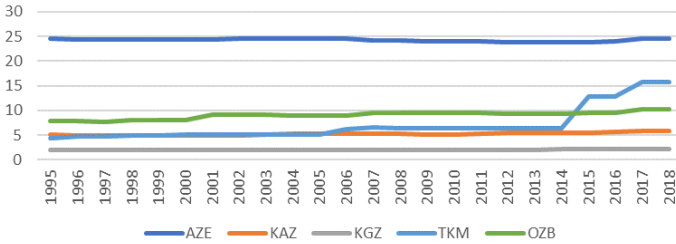
Trafik kazalarındaki ölüm oranları da karayolu kalitesi ve güvenliği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Şekil 7). Türk Cumhuriyetlerinin 100.000 kişi başına düşen trafik kazalarında ölüm oranı 2000'den 2007'ye kadar düzenli olarak artmıştır. Nitekim 2007'deki ölüm oranları dünya ortalamasının üzerindedir. 2007'den 2019'a kadar ise trafik kazalarında ölüm oranı giderek azalmıştır. Bu azalan değerler karayolu kalitesi ve güvenliğindeki olumlu gelişmelere işaret etmektedir. Günümüzde 100.000 kişi başına düşen ölüm oranı Avrupa Birliği ortalamasından yüksekse de dünya ortalamasının bir hayli altında, ABD ortalaması ile neredeyse aynı seviyededir.

Bu kıyaslama Türk Cumhuriyetlerindeki gelişmeyi göstermesi açısından önemli olmakla birlikte, Avrupa ve ABD kıyaslamalarında trafikteki toplam araç sayısını, kişi başına düşen araç sayısını ve araç kalitesini dikkate almak daha güvenilir sonuçlar verecektir

Şekil 7. Karayolu trafik ölümlerinin kıyaslanması (100.000 nüfus başına) (Kaynak: UNESCAP verilerinden üretilmiştir)

Türk Cumhuriyetleri ayrı ayrı incelendiğinde, Azerbaycan'da 100.000 kişiye düşen ölüm oranının 6,5 ile en az seviyede olduğu görülmektedir (Şekil 8). Kazakistan'daki ölüm oranları 2007'ye kadar hızlı bir şekilde artmış, sonrasında ise azalmıştır. 2019 itibarıyla Türkmenistan, 13,5 kişiyle 100.000 kişiye düşen kaza ölüm oranlarında en yüksek seviyededir. Bunu 12,7 ile Kazakistan ve Kırgızistan, 11,7 ile Özbekistan izlemektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu kıyaslamaların daha güvenilir olabilmesi için kişi başına düşen araç sayısı ve araç kullanım sıklığı gibi parametrelerin de bilinmesi gerekmektedir.

Şekil 8. Karayolu trafik ölümleri (100.000 nüfus başına)
(Kaynak: UNESCAP verilerinden üretilmiştir)

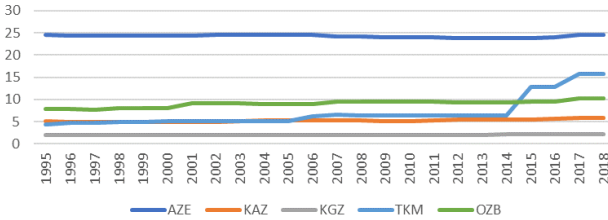
2.2. Demiryolu Altyapısı ve Talebi

Demiryolu, taşıma sistemleri içerisinde, özellikle de karayolu ile kıyaslandığında hem ekonomik hem de çevresel anlamda oldukça verimli bir taşıma yöntemidir. Kaza oranlarının daha düşük olması, bir kerede çok fazla miktarda yükü ve insanı taşıyabilmesi, farklı vagon türleri ile çok çeşitli yapılar da ürünü taşımaya imkân vermesi, maliyet avantajı ve düşük karbon emisyonu bu taşıma türünü oldukça avantajlı duruma getirmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinin bazılarında 1995'ten itibaren demiryolu altyapısına büyük yatırımlar yapılmıştır. Özellikle de Türkmenistan'da demiryolu uzunluğu günümüze kadar 2,5 kat artmıştır. Demiryolu uzunluğundaki artış oranı Özbekistan'da %33, Kazakistan'da ise yaklaşık %17'dir. Bağımsızlığını kazanmasının ardında Kırgızistan ve Azerbaycan'daki demiryolu uzunluğu ise çok az bir artış göstermiştir (sırasıyla %2 ve %0,8). Günümüzde Kazakistan, toplam 16.060 km demiryolu ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki en fazla demiryolu altyapısına sahip ülkedir. Kazakistan'ı sırasıyla Türkmenistan (7680 km), Özbekistan (4642 km), ve Azerbaycan (2133 km)

takip etmektedir. Kırgızistan ise 424 km ile en kısa demiryoluna sahip ülkedir.

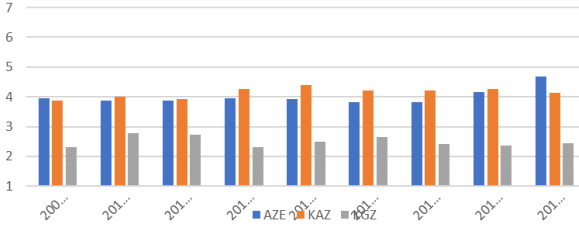
Demiryolu altyapısının ülke yüzölçümüne oranı, demiryolu yoğunluğuna ilişkin daha belirleyici bir bilgi sunmaktadır. Nitekim ülkelerin toprak büyüklükleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. 1000 km² başına düşen demiryolu uzunlukları Şekil 9'da gösterilmiştir. Buna göre, 1995'ten itibaren çok az yatırım yapmış olmasına rağmen, Azerbaycan 24,6 km ile en yoğun demiryolu ağına sahiptir. Ülkelerin demiryolu altyapılarının 1995 ile 2008 yılları arasındaki gelişimi incelendiğinde, özellikle Türkmenistan'ın son yıllarda demiryoluna büyük yatırımlar yaptığı görülmüştür. Bu yatırımlar neticesinde, 1995'te 1000 km² başına 4,4 km demiryolu hattı düşerken, bu miktar 2018'e gelindiğinde yaklaşık 3,5 kat artarak 15,7 km'ye ulaşmıştır. Aynı dönem içerisinde Özbekistan ve Kazakistan'ın demiryolu hattında da önemli gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan ve Kırgızistan neredeyse aynı kalmıştır.

Şekil 9. 1000 km² başına düşen demiryolu (km) (Kaynak: Dünya Bankası verilerinden üretilmiştir)

Demiryolu altyapı kalitesinin yıllar itibarıyla değişimi Şekil 10'da gösterilmiştir. Azerbaycan ve Kazakistan benzer altyapısı kalitesine sahipken, Kırgızistan demiryolu altyapı kalitesi ise görece daha düşüktür. İlk sıralamada 31. sırada yer

alan Azerbaycan, yaptığı iyileştirmeler ve kalite artışı nedeniyle 2018’de 20. sıraya yükselmiştir. Kazakistan 32. sıradaki yerini korurken Kırgızistan ise 67’den 76. sıraya gerilemiştir.

Şekil 10. Demiryolu Altyapı Kalitesi (Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu)

Şekil 11 1995 ile 2018 arasında hizmet sunulan yolcu-km miktarındaki değişimi göstermektedir. Grafikte başlangıç yılı olan 1995 baz alınmış ve takip eden yıllardaki değişim buna göre hesaplanmıştır. Bunun için, z hizmet verilen yolcu-km ve t yılı göstermek üzere $[(z_t/z_{t-1}) - 100]$ formülü kullanılmıştır. 1995’ten 2000’lerin başına kadar yolcu-km miktarında genel bir azalma eğilimi görülmektedir. Bu dönemde Türkmenistan’daki yolcu-km %70’e, Kırgızistan’da %64’e, Azerbaycan’da %47’ye, Kazakistan’da %33’e, Özbekistan’da ise %24’e kadar gerilemiştir. Bu gerilemeyi daha sonra bir toparlanma dönemi takip etmiş ve tüm ülkelerde hizmet verilen yolcu-km artmaya başlamıştır. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan bu artış trendini devam ettirirken Azerbaycan ve Kırgızistan’da ise 2011 itibarıyla tekrar gerileme yaşanmıştır. 2018 yılı itibarıyla taşınan yolcu-km miktarı 1995’e göre Özbekistan’da %73, Kazakistan’da %45, Türkmenistan’da ise %25 oranında artmıştır. Diğer yandan bu oran Azerbaycan’da %41 ve Kırgızistan’da %60 oranında gerilemiştir. Böylece, 1995 ile kıyaslandığında bazı ülkelerde hizmet verilen yolcu-km miktarında

önemli artışlar kaydedilmesine rağmen diğerlerinde önemli kayıplar yaşanmıştır.

	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18
AZE	0	-29	-38	-33	-47	-38	-32	-26	-17	0	11	22	40	33	29	16	-17	-25	-23	-23	-37	-43	-41	-41
KAZ	0	8	-3	-19	-33	-22	-21	-21	-19	-10	-8	3	9	10	13	17	26	41	45	39	30	38	46	45
KGZ	0	6	7	-32	-64	-49	-43	-51	-43	-48		-31	-31	4	22	13	-5	-13			-53	-53	-51	-60
TKM	0	12	-49	-70	-63	-50	-40	-40		-31		-24	-16	-10	-8	-3	-3			-3	24	25	25	
OZB	0	-19	-12	-12	-24	-13	-13			-19	-19	-6	-9	-1	5	16	21	38		51	50	57	72	73

Şekil 11. Yolcu-km miktarındaki yüzdesel değişim (%)
(Kaynak: Dünya Bankası verilerinden uyarlanmıştır)

Demiryolu yük taşımacılığındaki trendleri anlamak için de benzer bir yaklaşım kullanılmış ve tüm yılların yük-km miktarı 1995 yılına göre oranlanmıştır. Şekil 12'den görüleceği gibi Azerbaycan'da yük taşımacılığı 1995'ten itibaren hızlı bir yükselme eğilimine girmiştir. Öyle ki, 2006 yılına gelindiğinde taşınan yük-km miktarı 1995'e kıyasla %359'a yükselmiştir. 2006'dan sonra yük taşımacılığında düzenli bir azalma yaşanmışsa da, 2019 yılında taşınan yük miktarı 1995'e kıyasla %114 oranında artmıştır. Diğer ülkelerde ise 2000'lerin başından itibaren başlayan yükselme trendi genel olarak devam etmiştir. 2019'a gelindiğinde taşınan yük miktarı Kırgızistan'da %116, Kazakistan'da %77, Türkmenistan'da %56 ve Özbekistan'da %36 oranında artmıştır. Buradan, Özbekistan hariç diğer Türk Cumhuriyetlerinde demiryolu ile yük taşımacılığının yolcu taşımacılığına göre daha hızlı büyüdüğü anlaşılmaktadır.

	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
AZE	0	15	46	95	110	136	155	190	220	213	300	359	331	316	215	242	226	241	230	206	158	116	92	86	114
KAZ	0	-13	-15	-20	-26	0	9	7	19	31	38	54	61	73	58	71	80	89	86	74	52	51	66	77	
KGZ	0	19	17	16	-12	-16	-18	-2	39	77		87	111	135	85	83	98	129	149	151	128	100	132	135	116
TKM	0	-21	-13	-10	-14	-11	-25	-25		1		22	28	35	37	37	40	40		40	56	56	56		
OZB	0	17	-2	-7	-18	-8	-7	9		7	7	15	28	39	32	32	34	35		36	36	36	36	36	36

Şekil 12. Yük-km miktarındaki yüzdesel değişim (%) (Kaynak: Dünya Bankası verilerinden uyarlanmıştır)

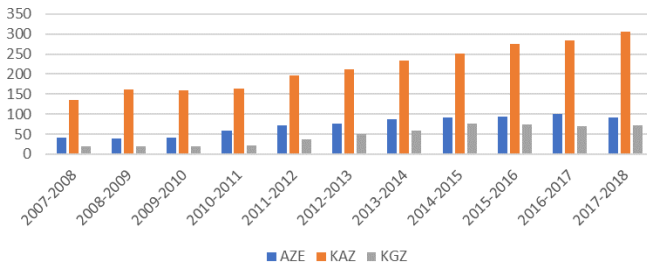
Ülkelerdeki bağımsız demiryolu yatırımları haricinde, özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı bölge ülkelerinin entegrasyonu açısından büyük önem taşımaktadır. 2017 yılında tamamlanan BTK, Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasındaki transit taşımacılığı geliştirmek; siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimi artırmak amacıyla inşa edilmiştir. Proje aynı zamanda Çin ile Avrupa ülkeleri arasındaki taşımacılık işlemleri için de önem taşımaktadır. Hattın toplam uzunluğu yaklaşık 838 km olup bunun 503 km'si Azerbaycan, 259 km'si Gürcistan ve 76 km'si Türkiye sınırları içerisindedir.

2.3. Havayolu Altyapısı ve Talebi

Havayolu taşımacılığı bölge ve ülke ekonomilerinin gelişimi ve dünya ile entegrasyonu açısından oldukça önemli bir taşımacılık türüdür. İyi bir havayolu altyapısı hem vatandaşların diğer ülkelere ulaşımını hem de yabancı yatırımcı ve turistlerin ülkeye erişimini kolaylaştırarak bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi üzerinde belirleyici olmaktadır. Hızlı ve güvenilir olması nedeniyle kargo ve yük taşımacılığında havayolunun payı gittikçe artmaktadır.

Ülkelerin sahip oldukları uçak sayısı, taşıyıcı sayısı, havaalanları, havayolu koltuk sayısı, yıllık ulusal ve uluslararası varış ve kalkış sayısı havayolu altyapısı ve talebine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Kazakistan 27 havaalanına sahiptir. Azerbaycan'ın 19, Özbekistan'ın 13, Kırgızistan'ın 11 ve Türkmenistan'ın ise 5 havaalanı bulunmaktadır. Bir milyon kişiye düşen havaalanı sayısında ise Azerbaycan 1,9 ile en yüksek yoğunluğa sahiptir. Bunu sırasıyla Kırgızistan (1,7), Kazakistan (1,4), Türkmenistan (0,8) ve Özbekistan (0,4) takip etmektedir. Havaalanı sayısının yanı sıra altyapı kalitesi de havayolu taşımacılığının gelişmişliğinin önemli bir göstergesidir. Şekil 13 üç ülkenin hava taşımacılığı altyapı kalitesindeki değişimi

göstermektedir (1 en kötü, 7 en iyi). Azerbaycan diğer ülkelere göre yüksek bir hava taşımacılığı altyapı kalitesine sahip olup kalite puanı her geçen yıl iyileşmektedir. Bu iyileşme ülke sıralamasına da yansımıştır. 2007’de 50. sırada yer alan ülke son sıralamadan 24. sıraya yükselmiştir. Hava taşımacılığı kalitesi daha zayıf olan Kazakistan son sıralamada 90, Kırgızistan ise 120. sırada yer bulabilmiştir.

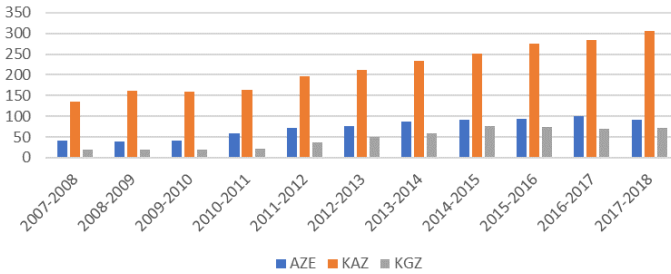

Şekil 13. Havayolu Altyapı Kalitesi (Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu)

Haftalık sağlanan havayolu koltuk/km miktarları da Şekil 14’te verilmiştir. Görüleceği gibi koltuk/km miktarı her üç ülkede de 2008’den beri hızla artmıştır. Kazakistan’da 2008 yılında haftalık 135 milyon koltuk/km hizmeti sunulurken, bu sayı 2018’de 306 milyona çıkmıştır. Aynı dönemde haftalık koltuk/km sayısı Azerbaycan’da 42 milyondan 92 milyona, Kırgızistan’da ise 19 milyondan 71 milyona yükselmiştir. Bu iyileşme ülkelerin sıralamasına da yansımıştır. Azerbaycan 90. sıradan 87. sıraya, Kazakistan ise 63. sıradan 60. sıraya ilerlemiştir. En önemli sıçramayı ise 108. sıradan 92. sıraya yükselen Kırgızistan başarmıştır.

Bu başarı kişi başına düşen haftalık havayolu koltuğu sayısına da yansımıştır. İlk gözlem döneminde kişi başına düşen

haftalık havayolu koltuğu sayısı Azerbaycan'da 4,8, Kazakistan'da 8,6 ve Kırgızistan'da 3,7 iken, 2018'de sırasıyla 9,3, 16,7 ve 11,4 olmuştur. Böylece, nüfusa oranlandığında Kırgızistan'ın en yüksek havayolu koltuk sayısını sunduğu görülmüştür.

Şekil 14. Havayolu koltuğu km/hafta (milyon) (Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu)

Kazakistan, bölge ülkeleri içinde havayolu trafiğinin en yoğun olduğu ülkedir ve 2019'da yaklaşık 7,6 milyon yolcu taşımıştır. Sonrasında Özbekistan (3,7 milyon), Azerbaycan (2,6 milyon) ve Türkmenistan (2,1 milyon) gelmektedir. Kırgızistan ise son yıllardaki artan yatırımlara ve iyileşmelere rağmen yıllık 868 bin yolcu ile en düşük havayolu trafiğine sahiptir. Bu değerler 2020 yılında tüm dünyada olduğu gibi küresel Covid-19 pandemisinin etkisiyle ciddi şekilde gerilemiştir. Ülkelerin havayolu yolcu taşımacılığında 1992 yılından beri yaşanan değişim Şekil 15'te gösterilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, bağımsızlıklarının ardından tüm ülkelerin havayolu talebinde ciddi bir daralma yaşanmıştır. En sert daralma ise Kazakistan'da tecrübe edilmiştir. Bağımsızlığının ardından hızla gerileyen havayolu talebi 2000'li yılların başında %90 azalmış, sonraki yıllarda ise artmaya başlamıştır. Azerbaycan pazarı da benzer

bir seyir takip etmiştir. 2019'a gelindiğinde Azerbaycan ve Kazakistan'ın havayolu talebi 1992'ye göre sırasıyla %78 ve %45 oranında artmıştır. 1992 ile kıyaslandığında havayolu talebindeki en önemli artışı Türkmenistan ve Kırgızistan başarmıştır. Bu ülkelerde 2018'de taşınan yolcu sayısı, 1992'ye kıyasla sırasıyla %229 ve %153 oranında artış göstermiştir. Özbekistan ise diğer ülkelerden farklı bir seyir takip etmiştir ve son yıllardaki artışa rağmen taşınan yolcu sayısı 1992'deki seviyeye henüz ulaşamamıştır. Nitekim 1992'de her 100 kişiye düşen havayolu ile yolculuk oranı Azerbaycan'da 20'den 25'e, Kazakistan'da 32'den 41'e, Kırgızistan'da 10'dan 13'e, Türkmenistan'da 18'den 35'e yükselirken, Özbekistan'da ise 19'dan 11'e düşmüştür.

	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
AZE	0	-5	-5	-21	-15	-33	-54	-61	-62	-63	-60	-53	-31	-22	-14	-1	-48	-42	-45	-7	7	14	22	24	35	60	57	78	-63
KAZ	0	-87	-87	-79	-89	-89	-89	-91	-91	-90	-86	-81	-84	-78	-76	-75	-76	-77	-41	-28	-23	-9	-7	-4	-5	31	12	45	0
KGZ	-	0	0	-5	5	-9	34	-33	-48	-59	-62	-56	-47	-51	-53	-41	-56	-33	-19	13	7	66	54	109	119	142	153	87	-59
TKM	-	0	0	0	-30	-30	-30	40	72	88	88	89	116	121	146	148	144	128	-60	-79	-80	141	-22	20	76	186	229	178	45
OZB	0	-45	-45	-45	-61	-61	-61	-59	-57	-44	-64	-64	-61	-59	-59	-52	-50	-54	-48	-44	-36	-35	-37	-38	-41	-36	-24	-9	-77

Şekil 15. Havayolu ile taşınan yolcu sayısındaki yüzdesel değişim (%) (Kaynak: Dünya Bankası verilerinden üretilmiştir)

3. Sonuç

Bu bölümde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bağımsızlığından bu yana ulaştırma sistemlerinde ve talebinde meydana gelen değişimler ve gelişimler ortaya konmaya çalışılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde ulaştırma altyapısı, kalitesi ve talebinde önemli gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Azerbaycan'ın altyapı kalitesi, Kazakistan'ın büyük ulaşım ekonomisi, Türkmenistan'ın demiryolu ve Kırgızistan'ın havayolu altyapısındaki son yıllardaki iyileşmeler ve trafik kazalarındaki ölüm oranlarındaki azalmalar dikkat çekici gelişmelerdir. Ancak diğer ülkeler ile yapılan kıyaslamalarda bu iyileşmelerin yeterli olmadığı ve Türk Cumhuriyetlerinin ulaştırma alanında geliştirmesi gere-

ken birçok husus olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada ülkelerin ulaştırma altyapısı ve talebindeki değişimler uluslararası resmî kurumların verilerine dayanarak incelenmiştir. Dolayısıyla çalışmadaki bulgular yayınlanan resmî verilerle kısıtlıdır. Bu veriler ulaştırma sistemlerindeki gelişimi ve değişimi gözlemlemek için önemli öngörüler sağlasa da, değişimlerin gerçek nedenleri ve arka planları hakkında yeterli bilgi sunmamaktadır. Bir ülkenin ulaşım altyapısının yıllar itibarıyla değişimi, yapılan yatırımları ve ilerlemeyi göstermesi açısından önemlidir. Ancak bu yatırımların devlet eliyle mi yoksa özel sektör katılımıyla mı yapıldığı, yerli kaynaklarla mı yoksa yabancı yatırımlarla mı finanse edildiği, yerli işletmeciler tarafından mı yoksa yabancı işletmeciler tarafından mı işletildiği, bu yatırımlar için yabancı işletmecilere imtiyaz verilip verilmediği, bağımsızlığın kazanılmasının ardından altyapının ne kadarının millileştirildiği ve ulaşım araçlarının modernize edilip edilmediği gibi sorulara cevap verememektedir. Dahası, bu çalışmada ülkeler ayrı ayrı incelenmiş ancak kendi aralarındaki ulaşım entegrasyonu (demiryolu ve karayolu bağlantıları, gümrük kapıları, uçuş noktaları ve sayıları, kendi aralarındaki ticaretin ulaşım türlerine göre ayrımı gibi) değerlendirilmemiştir. Bu nedenle, bağımsızlığın kazanılmasının ardından ulaşım sistemlerindeki ve politikalarındaki gelişim ve değişim dinamiklerini anlamak ve geleceğe ilişkin daha derin öngörüler sunabilmek için ileri çalışmalara ihtiyaç vardır. Ayrıca Azerbaycan ile Nahcivan arasında inşa edilen Zengezur koridoru, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Çin ile Avrupa ülkelerini birbirine bağlayan Demir İpekyolu projelerinin bölge ülkelerinin Türkiye ve Avrupa ile entegrasyonuna etkisi ve ileriye dönük siyasi, ekonomik ve kültürel etkileri; potansiyel riskleri ve fırsatları da ileriki çalışmalarda ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (UNESCAP), <https://data.unescap.org/>

Dünya Bankası, <https://data.worldbank.org/>

Dünya Ekonomik Forumu (WEF), https://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2016-2017/?doing_wp_cron=1659108386.3748710155487060546875

TÜRK DÜNYASINDA HÜKÜMET SİSTEMLERİNİN EVRİMİ

THE EVOLUTION OF GOVERNMENT SYSTEMS IN THE TURKIC WORLD

Tuğrul KORKMAZ¹

Özet

Bu çalışmayla Türk Dünyası'nın beş ülkesi; Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın hükümet sistemlerini anayasalarından hareketle karşılaştırmalı bir şekilde analiz etme ve bu ülkelerin demokratikleşme süreçleri hakkında fikir edinme hedeflenmiştir. Mevzubahis beş ülkenin hangi hükümet sistemlerini tercih ettikleri, devletin üç erkini oluşturan yasama, yürütme ve yargının nasıl kurgulandığı ve aralarındaki ilişkilerin nasıl düzenlendiği, 30 yıllık periyotta ne gibi aşamaların kaydedildiği, bunların demokrasi açısından olumlu ya da olumsuz mu olduğu bu çalışmanın başlıca araştırma soruları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma soruları bağlamında, çalışma dahilinde her bir ülkenin anayasaları detaylı bir biçimde incelenmiş, ampirik demokrasinin ilkelerinin karşılanma oranından hareketle ilgili ülkelerde başlayan demokratik değişimin öncelikle istikrarsız bir görünüm seyrettiği, sonrasında istikrar reçetesi olarak güçlü bir yürütme sisteminin çözüm olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Tercih edilen hükümet sistemlerinin şahsa bağlı olduğu, bundan dolayı istikrar arayışı çerçevesinde demokratik esaslara dayalı bir sistemin gelişmediği saptanmıştır. Bu husus Türk dünyasının beş ülkesinin demokratikleş-

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye, tuğrulkorkmaz@aksaray.edu.tr
Assist. Prof. Dr., Aksaray University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Türkiye

me adına kendi dinamikleriyle şekillendireceği yapısal reformlara ağırlık vermesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir.

Extended Abstract

In this study, the government systems of the five countries of the Turkic World, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, have been tried to be analyzed comparatively and tried to determine which direction their democratic direction is. The main research questions of this study are; which government systems the five countries prefer; how the legislative, executive, and judiciary; which constitute the three powers of the state, are structured and how the relations between them are arranged; what kind of stages have been recorded in the 30 years, whether these are positive or negative in terms of democracy comes out.

When evaluated in the context of government systems, Azerbaijan's presidential system with a prime minister (a semi-presidential system consisting of a strong presidential figure), Kazakhstan's presidential system with a prime minister as in Azerbaijan, Kyrgyzstan's presidential system after many experiences, Uzbekistan's presidential system with a prime minister and it is seen that Turkmenistan prefers the presidential system. Although Azerbaijan, Kazakhstan and Kyrgyzstan have preferred and experienced different government systems in the last 30 years, it has been seen that Uzbekistan and Turkmenistan have continued their preferred systems with their independence without changing them. Again, among the countries of the Turkic world, Kyrgyzstan seems to be the only country that could make a serious breakthrough in terms of democracy among these five countries by trying the parliamentary system at one time. However, Kyrgyzstan, which could not continue this progress and institutionalized its democracy in another sense, experienced a comeback, especially with the constitutional amendment in 2021.

In the context of research questions, the current and past constitutions of Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan are examined in detail, and their agendas are evaluated in addition to the examinations made. The first striking feature in these countries is that the constitutions, which may be successful without

waiting for the system to be established, are seen as the cause of all economic, social and political problems and are frequently changed. Moreover, the preparation of the constitutions, which were initially prepared to create a post-Soviet democratic system, and later to reinforce the authority and power of one person, revealed the need for a new constitution in almost every change of power. On the other hand, the new governments tried to intensify their power by not abandoning the attitudes, behaviors, and practices they criticized during the opposition period. In short, a tendency towards authoritarianism rather than democratization is observed in a vicious circle in these countries. The place of these countries at the bottom of the list in various democracy indexes and rankings made by different independent institutions strengthens this judgment. In this study, terms, analyses and determinations were generally made based on the rate of meeting the principles of empirical democracy in the mentioned countries, just like the institutions that measure and index democracy. As a result of these analyses, it has been determined that the democracy-oriented trend that started in these countries that gained/declared their independence in the post-Soviet period could not be sustained consistently, and various ebbs and flows were experienced. Unfortunately, it has been determined that the direction of these tides is an anti-democratic trend.

It has been determined that a strong executive system is seen as a solution and a prescription for stability in the treatment of instability in the turbulent political atmosphere of Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan. Undoubtedly, this is not democracy-oriented, but it has brought anti-democratic practices and orientations, sometimes leading to authoritarianism, interrupting the process and even reversing it. In this process, which feeds each other negatively, systems based on democratic principles within the framework of the search for stability could not be established in the countries of the Turkic world, with the negative contribution of the preferred personal government systems.

Even though the cold war is over, these countries can still be seen as a clash field between two rival political and economic models. This issue is mainly embodied in political developments, which are called

color revolutions and includes counter-revolution. For this reason, steps have been taken to provide the support of one of the two rival powers rather than the steps that should be taken within the framework of the demands of the people or the needs, needs and internal dynamics of those countries. Therefore, these steps, taken away from any public request and support, did not yield results to a large extent. This matter also necessitates the need for the five countries of the Turkish world to focus on structural reforms that their dynamics will shape in the name of democratization.

Keywords: Government Systems, Turkic World, Democracy.

1. Giriş

21. yüzyılın en dikkat çeken özelliklerinden biri olarak bölgesel ve küresel iş birliğinin giderek artan önemi gösterilebilir. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeler takip edilirse, Soğuk Savaşın sona ermesini takiben oluşan yeni yapıda gücün yapısında ve içeriğinde yaşanan değişim neticesinde daha önce olduğu gibi belirli kutuplarda toplanmadan ziyade gücün dağıldığı ve içeriğinin değiştiği görülmektedir. Bu çok kutuplu yapı içerisinde ülkeler karşılıklı iş birliği ağları sayesinde egemenliklerini genişletmekte; ticari sosyal ve siyasal alanlarda ciddi sıçrama fırsatlarını elde etmektedir. Bölgesel ve küresel ölçekte oluşturulan birlikler aracılığı ile üye ülkeler karşılıklı iş birliği ve yardımlaşma ağına dâhil olarak alternatif güç merkezleri oluşturabilmektedir.

Özellikle ilk çeyreğin sonlarında yaşanan birtakım gelişmeler bu iş birliklerinin önemini oldukça arttırmıştır. Başta bölgesel istikrarsızlıklardan kaynaklanan terör, küresel göç, insan ve uyuşturucu ticareti, sınırları aşan küresel salgın hastalıklar, askerî ve siyasal alanlarda yaşanan iç ve dış tehditler sonucu ortaya çıkan savaş ve iç savaş ihtimalleri ulus devletlere yeni misyonlar yüklemiştir. Bu bir taraftan ulus devletleri daha da merkezileştirerek güçlendirirken diğer taraftan kolektif ikilem çerçevesinde tek başına bir devletin altından kalkamayacağı sorunların çözümünde devletleri bir araya getiren bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. İşte böyle bir arka plan sonucunda bölgesel güç ve küresel aktör olma iddiasındaki Türkiye farklı küresel ve bölgesel birliktelikler üzerinden çağın gereklerine uygun diplomasi politikaları geliştirmeye çalışmaktadır. Kurulacak birliklerin ortak etnik yapı dil ve kültür, benzer ekonomik ve siyasal yapılardan hareketle tanzim edilmesi hiç kuşkusuz bu birlikleri daha sağlam bir zemin üzerine oturtacaktır. Bu noktada belki de başarı potansiyeli ve muhtemel faydası en yüksek oluşum alternatifi olarak Türk dünyası ülkelerinden teşkil bir

yapı diğer alternatiflere göre bir adım öne geçmektedir.

Türk Dünyası olarak kabul edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'dan oluşan yedi Türk Devleti'nin bir arada olabileceği muhtemel bir iş birliği yapısı hem dünyanın hem de bölgenin barışına ve istikrarına katkı sağlayabilecek bir oluşum olarak görülebilir.

Türk Dünyasının 30. yılında önce “Türk Keneşi” (Türk Konseyi) ve ardından “Türk Devletleri Teşkilatı” organizasyonu çatısı altında bir araya gelme çabaları bu yönde atılan öncü adımlar olarak görülebilir. Bu da bahsi geçen devletlerin daha yakından incelenmesi gerekliliğini ve önemini her zamankinden daha fazla ortaya çıkarmaktadır. Bir ülkenin siyasal manadaki işleyişinin temelini ise hükümet sistemleri, dolayısıyla devletin erkleri arasındaki ilişkiler belirlemektedir. Türk dünyası olarak tanımlanan bu devletlerin beşi 1991 sonrasında Sovyet Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmış ve kendi ulus devletlerini kurmuş devletlerdir. Devletler tarihi açısından aslında çok kısa bir periyodu işaret eden bu 30 yıllık süreç bu çalışmanın odaklanacağı zaman dilimidir. Otoriter/totaliter bir sistemin ardından demokratik siyasal sistemlerin tesis edilmeye çalışıldığı bu sancılı süreçte bahsi geçen ülkelerdeki siyasal sistem evrilme süreçleri çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu eksende Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan yakından incelenmiştir.

Bir ülkede demokratik bir sistemin tesisi ve kurumsallaştırılması noktasında başlangıç sayılabilecek unsur anayasa yapımıdır. Bir başka ifade ile Doğu Bloğu içerisinde yer alan ve otoriter/totaliter geleneklere sahip bir sistemden demokrasiye geçmeye çalışan bu ülkelerde anayasaların ve anayasal gelişmelerin incelenmesi son derece önemlidir. Türk dünyası ülkelerinin hangi hükümet sistemlerini tercih ettikleri, dev-

letin üç erkini oluşturan yasama, yürütme ve yargının nasıl kurgulandığı ve aralarındaki ilişkilerin nasıl düzenlendiği, 30 yıllık periyotta ne gibi aşamaların kaydedildiği, bunların demokrasi açısından olumlu ya da olumsuz mu olduğu bu çalışmanın başlıca araştırma soruları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma soruları bağlamında, çalışma dâhilinde öncelikle her bir ülkenin anayasaları detaylı bir biçimde incelenip ülke başlıkları oluşturulmuş sonuç kısmında ise karşılaştırmalı analizlere yer verilmiştir.

2. Sovyetler Sonrası Bağımsızlığını Kazanan Türk Devletlerinin İncelenmesi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Çarlık Rusya'sını yıkan, nihai hedefi komünist, antiemperyalist ve sosyalist yeni bir düzen kurmak olan 1917 Ekim Devrimi sonrasında yaşanan bir dizi gelişme neticesinde 30 Aralık 1922 tarihinde kuruldu. Bolşeviklerin başında olan Vladimir İlyiç Lenin'in kurucu lider olduğu SSCB'de komünist ideolojinin totaliter tarafı ve Lenin'in öncü parti yaklaşımına paralel olarak çarlık dönemi siyasal partileri kapatılarak sistem içerisinde etkin pozisyonunda yalnızca Komünist Parti'den oluşan bir yapılanma tesis edilmiştir (Beydilli, 2008: 258-259; Kızılcık, 2003: 369).

Lenin döneminde tek resmî ve legal siyasal yapılanma olarak görülebilecek olan Komünist Parti içerisinde sınırlı da olsa var olan çoğulculuk ve nispeten demokratik ortam Stalin iktidarı ile radikal bir şekilde ortadan kaldırıldı. Stalin'in eşitliği sağlama amacı ile özel mülkiyeti tamamen ortadan kaldırması; devleti toplumsal, siyasal ve iktisadi her alanın tek hâkimi pozisyonuna taşıyarak proleter diktatörlüğün daha da pekişmesiyle sonuçlandı. 20. yy son çeyreğine gelindiğinde soğuk savaşın etkisi ve küreselleşmenin de hız kazanmasıyla birlikte SSCB içerisinde halk nezdindeki hoşnutsuzluk daha

da belirginleşmeye başladı. Bu hoşnutsuzlukların önüne geçme, bir toplumsal patlamayı engelleme dahası devletin dağılmasıyla sonuçlanabilecek olan gelişmeleri durdurmak adına belki de en radikal adım Gorbaçov döneminde atıldı. Stalin dönemi Sovyetlerinden ciddi bir sapma anlamına gelebilecek olan bu adımların hedefi Leninist tarza bir geri dönüş hatta bunun daha ötesine geçebilecek modern dünyayla uyumlu bir sistemin oluşturulmasıydı. Bu bağlamda kamu ve devlet yönetiminde şeffaflığı içeren Glasnost ve ekonomik-siyasi sistemin yeniden yapılandırılmasına yönelik Perestroyka gibi dev reform adımları atılmıştır (Ertuğrul, 2015: 369). Uluslararası ilişkiler düzeyinde ise Sovyetler'in Doğu Bloku ülkeler üzerinde hegemonik gücünü oluşturan Brejnev doktrini terk edilerek yerine bu ülkelere kısmi bir özgürlük ortamı hazırlayacak olan Sinetra doktrini benimsenmiştir.

Atılan bu adımlar enflasyon ve işsizlik oranlarının artması gibi bir takım olumsuz ekonomik verilerle birleştiğinde devletin gerilemesi bir yana dağılma süreci hızlanmıştır. 90'lı yılların başında ekonomik olumsuzluklara bir de siyasal istikrarsızlık ortamı eklendiğinde Sovyetleri oluşturan devletlerde çözümler başlamıştır. Dikkat edilirse tüm bu gelişmeler çalışmanın konusu olan Türk Dünyası devletleri için yeni bir başlangıcın sinyalini oluşturmaktadır.

Bu yeni başlangıç Türk devletleri adına her ne kadar olumlu gözükse de SSCB'nin resmî olarak kurulduğu 1922'den 1991'e kadar geçen yaklaşık 70 yıllık süreçte yaşanan totaliter sistem deneyimi ve kaotik siyaset ortamı, bağımsızlıklarını savaşız bir şekilde kazanan bu devletlere âdeta kötü bir miras olarak kalacaktır.

Sovyetler Birliğinin çökmesi eski Sovyet ve Doğu Avrupa'daki Varşova Paktı ülkelerinin bir demokratikleşme sürecine girmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu daha önce tecrübe edilme-

miş bir belirsizlik ortamına işaret etmekteydi. Zira daha önce-
sinde otoriter rejimlerden liberal demokrasilere geçişin birkaç
örneği mevcut iken sosyalist bir devletin ve onun unsurlarının
savaş olmaksızın liberal bir demokrasiye dönüşmesinin örneği
görülmemiştir. Bundan dolayıdır ki Doğu Avrupa ülkeleri ve
Türk dünyası ülkelerini de barındıran eski Sovyet ülkelerinde
istikrar ve demokrasinin nasıl sağlanacağı aslında karşılaşılan
en büyük sorunların başında gelmektedir (Abdullayev, 2001:
109).

Eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşanan bu süreç, demok-
rasiye yönelme tercihi dışında, aynı zamanda çok-uluslu tota-
liter bir federalizme karşı verilen bir bağımsızlık mücadelesini
de içermektedir. Bu süreç, 1991 sonrası kurulan pek çok eski
Sovyet cumhuriyetlerinde bağımsızlık ve demokrasi müca-
delesinin bir arada olması ve hatta kimi zaman bağımsızlık
mücadelesinin demokrasiye geçiş çabalarının önüne geçmesi
ile sonuçlanmıştır. Buna bağlı olarak bir başka önemli nokta
olarak ise, eski Sovyet cumhuriyetlerinde bağımsızlık müca-
delesi için “ortak düşmana”, yani Moskova’ya karşı birleşmeyi
başaran önemli siyasi grupların aynı birlik ve beraberliği de-
mokrasiye geçiş süreci ve ertesinde sağlayamamaları gösterile-
bilir. Bunun en önemli sonucu ise, özellikle iktidar ilişkileri
ve güç dengelerinin tam olarak oturmadığı cumhuriyetlerde,
bağımsızlığın kazanılmasının ardından iç karışıklıkların, hatta
iç savaşların yaşanmış olmasıdır (Gönenç, 1998: 186).

3. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet Sistemi ve Anayasal Gelişmeleri

Daha önce anlatılan arka plan çerçevesinde 71 yıl Sovyet-
ler Birliği egemenliğinde kalan Azerbaycan 18 Ekim 1991’de
kurulmuştur. 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Yüksek
Sovyeti’nin almış olduğu “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dev-
let Bağımsızlığı Bildirgesi” 18 Ekim’de meclis, 29 Aralık ta-

rihinde yapılan referandum neticesinde de Azerbaycan halkı tarafından kabul edilmiştir. Kuruluş günü olarak da meclisin bu bildirgeyi onayladığı 18 Ekim kabul edilmiştir. Bağımsızlık her ne kadar 1991 yılında kazanılmış olsa da 90-95 arasındaki dönemde yaşanan ve her biri travmatik etkiler yaratacak olan başta Kızıl Ordu baskını olmak üzere, Ermenistan Azerbaycan savaşı, Hocalı Katliamı, darbe girişimleri ve bu kısa periyotta 3 kez cumhurbaşkanlığı değişimi gibi olaylar süreci sekteye uğratmıştır (Hasanova, 2019: 136). Sovyetlerden kaynaklanan sıkıntılı siyasal sistem ve siyasal iktidarı ele geçirmeye yönelik yöntem mirasından kaynaklanan bu gelişmelere rağmen, bağımsızlık ilanının ilk gününden itibaren tercihini demokrasi yönünde kullanan Azerbaycan, bu konuda son derece önemli hamleler yapmıştır. Hiç kuşkusuz bunların başında yeni anayasanın yapılması gelmektedir.

Gecikmeli de olsa yapılan anayasa çalışmaları 1995'te nihayetlenmiştir. Bu anayasa Azerbaycan halkının kayda değer bir bölümünün (%86) katıldığı 12 Kasım 1995 referandumunda, neredeyse oy birliği olarak kabul edilebilecek olan %91,9'luk oy oranı ile kabul edilmiştir. 1995 Anayasası bir bütün olarak değerlendirildiğinde âdeta Sovyet dönemi mirasını reddeden ve tercihin demokrasi yönü olduğunu açıkça belli eden unsurları dikkat çekicidir. İnsan hak ve özgürlüklerine yönelik kuvvetli atıflar ve güçler birliğine dayalı Sovyet geçmişinden farklılaşan güçler ayrılığına dayalı yapısı bunun kanıtı olarak görülebilir. Değiştirilemez maddelerine ilave olarak anayasa değişikliklerinde halk oylamasının zorunlu olması gibi hususlarla katı, yasalar hatta meclis iç tüzüğü ile düzenlenebilecek olan kimi konuların anayasa içinde düzenlenmesiyle de kazuistik anayasa örneği olan 1995 Anayasası 5 bölüm, 12 fasıl ve 158 maddeden oluşmaktadır.

Detaylı olarak incelendiğinde Azerbaycan Anayasası 1. maddesine göre devletin şeklinin cumhuriyet olduğu görül-

mektedir. İktidarın kaynağı, halk egemenliği, halkın yönetimdeki işlevleri ve haklarının korunmasına yönelik ilk 6 madde ve anayasanın 1. bölümünün 2. faslında yer alan devletin esaslarını içeren (7. ve 23. maddeler) maddeler incelendiğinde aslında bu başlangıç kısmının Sovyet dönemine bir tepki ve oradan net bir kopuşu, batı yönlü bir tercihi içerdiği gözlemlenmektedir. Doğu-Batı arasındaki bu tercih kişilerin temel hak ve hürriyetlerinin düzenlendiği 3. bölümde iyice belirlenmektedir (ARK, 1995).

Bu bölüm detaylıca ve karşılaştırmalı olarak incelendiğinde batılı gelişmiş liberal-demokratik anayasalarda yer alan hak ve özgürlüklere büyük oranda yer verildiği görülmektedir. Aynı şekilde Anayasa, Cumhuriyetin niteliklerini sayarken “Sosyal Devlet” kavramını kullanmamışsa da çok geniş sosyal haklar tanımıştır. Anayasada çalışma hakkı (35.md.), grev hakkı (36.md), dinlenme hakkı (37.md), sosyal teminat hakkı (38.md), konut hakkı (43.md) gibi geniş sosyal haklara yer verilmiştir (Abdullayev, 2001: 117). Hükümet sistemi tercihi anlamında Azerbaycan’da durum biraz karışık gözükmektedir. Bu karışıklık anayasada kurgulanan sistemle fiili durum arasındaki belirsizliğe ek olarak siyaset bilimcilerin ve anayasa hukukçularının sistem tanımlamalarından da kaynaklanmaktadır. Devletin esaslarının belirlendiği 7. madde çalışmanın konusu anlamında dikkat çekicidir. Bu maddeye göre Azerbaycan’ın kuvvetler ayrılığına dayalı demokratik, laik, üniter, hukuk devleti olduğunun altı çizilirken başkanlık sistemine yakın bir yarı başkanlık sisteminin de tercih edildiği görülmektedir. Literatürde genel olarak başkanlık sistemi olarak bilinen Azerbaycan’da salt başkanlık sistemlerinde olmayan başbakanlık makamının da bulunması onu yarı başkanlık sınıflandırmasına yaklaştırmaktadır. Parlamenteoya karşı sorumlu bir başbakan ve kabinesinin olmayışına ek olarak başkanın meclisi fesih yetkisinin bulunmaması ise Azerbaycan’ı

başkanlık sistemine yaklaştırmaktadır. O halde Azerbaycan'ın hükümet sistemi denildiğinde “güçlü başkan” figürü üzerinde yükselen, yarı başkanlığın alt türlerinden biri olarak kabul edilebilecek olan “başbakanlı başkanlık sistemi” denilen, yarı başkanlık ve başkanlık sistemi arasında yer alan, hibrit bir hükümet sistemi tanımlaması yerinde olacaktır.

1995 Azerbaycan Anayasası üzerinde ilk değişiklik anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından 7 yıl sonra 2002’de yapılmıştır. 24 Ağustos 2002’de yapılan bu değişiklik kapsamında anayasanın 22 maddesinde toplam 31 değişiklik yapılmıştır (Azerbaycan, 2022). Bu değişikliklerin içeriğinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Avrupa Konseyine karşı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine katılımına ilişkin yükümlülüklerinden kaynaklanan değişikliklerin yanı sıra referandum, millî meclisin ve cumhurbaşkanının seçimi, başbakanlık kurumunun oluşturulması ve yargıya yönelik birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. Ama özellikle bu çalışma açısından önemli olan konu yürütmeye yönelik yapılan düzenlemelerdir. İçerik olarak yakından incelendiğinde cumhurbaşkanının seçimiyle ilgili 101. maddenin II. fıkrasında cumhurbaşkanının seçimi için gerekli olan 2/3 nitelikli çoğunluk ile seçilme şartının salt çoğunluğa indirildiği, ilk turda bu sağlanamadığında ise ikinci turda basit çoğunluk şartının getirildiği görülmektedir. Yasama meclisi seçimlerinde daha önce bir nevi karma seçim sistemi uygulayan Azerbaycan yapılan değişiklikle birlikte tamamen dar bölge çoğunluk sistemine geçmiştir. Büyük partilere avantaj sağlayacak bu seçim sistemi ile aynı zamanda adayların belirlenmesinde etkin güce sahip olan yürütmenin yani cumhurbaşkanının da eli kuvvetlenmiştir. Son olarak bahsedilmesi gereken bu alandaki değişikliklerden biri de cumhurbaşkanının görevini yerine getiremeyecek durumda olması, görevden alınması veya bir boşalma olması durumunda vekâlet yetkisinin meclis başkanına değil de başbakana geçmesine yöne-

lik yapılan değişikliktir. Tüm bu değişiklikler bir arada düşünüldüğünde aslında yürütmenin güçlendirilmesinin yanı sıra baba Aliyev'in oğlu İlham Aliyev'in başa geçmesi için altyapı hazırladığına yönelik diğer bir ifade ile babadan oğula iktidar devrinin kurumsal alt yapısının hazırlandığına yönelik bir değerlendirme yapılabilir (Alkan, 2010: 182-183).

Azerbaycan Anayasası'nda yapılan ikinci değişiklik ise 2009 yılında gerçekleşmiştir. Anayasanın 29 maddesinde 41 değişiklik öngören bu anayasa değişikliği paketi 18 Mart 2009'da yapılan referandumla kabul edilmiştir (Azerbaycan, 2022). Bu anayasa değişikliğinde yürütmenin belirgin bir şekilde güçlendirildiğine dair net izler bulunmaktadır. Bunlardan en belirginini ve dikkat çekici olanı cumhurbaşkanının en fazla 2 kere seçilebileceğine yönelik 101. maddenin V. fıkrasının kaldırılması, savaş ve askerî operasyon durumunda seçimlerin yapılmasının sağlıklı olmadığı düşünüldüğünde cumhurbaşkanının görev süresinin bu operasyonların bitimine kadar uzatılmasına yönelik olan değişikliktir. Yapılan bu değişikliğin cumhurbaşkanına süresiz seçilme hakkı vermesi nedeniyle demokrasiden bir sapma olarak yorumlanabilmesi mümkündür. Başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde aslında iktidarın kişiselleşmesi tehdidinde bir önlem olarak düşünülmüş sınırlı kez seçim hakkı uygulamasının esnetilmesi adeta demokrasiden bir geri adım olarak görülebilir. Buna bir de seçimin ertelenmesi yetkisi de eklendiğinde ciddi sorunlar ortaya çıkabilir. Zira Karabağ'daki durum bir savaş hâli olduğundan ve bir barış antlaşması ile nihayetlendirilmediğinden yalnızca bu durum bile bahane edilerek seçim zamanı ertelenmek suretiyle cumhurbaşkanının görev süresinin uzatılabilmesi mümkün gözükmektedir. Anayasada yapılan bu ikinci değişiklik paketi ile yürütmenin sistemde daha egemen bir pozisyon kazanması sağlanmıştır.

Azerbaycan Anayasası'nda yapılan son değişiklik ise 2016

yılında olmuştur. Anayasanın 23 maddesinde ilave ve değişiklik yapılmış, 6 yeni madde anayasaya eklenmiştir. Bu anayasa değişikliği paketi ise 26 Eylül 2016'da yapılan referandumla kabul edilmiştir (Azerbaycan, 2022). Bu son değişiklik ile Azerbaycan'da adeta bir süper başkanlık rejimi yaratılmıştır. Halihazırda oldukça yetkili ve sistemde etkin olan cumhurbaşkanı 2016 değişiklikleri ile egemenliğini pekiştirmiştir. 2016 paketinde yürütmeye yönelik en dikkat çekici unsur 98. maddeye yapılan eklemedir. Zira bu eklenti ile cumhurbaşkanına meclisi fesih yetkisi getirilmiş, yürütme karşısında yasamanın konumu oldukça zayıflamıştır. Tüm anayasa değişikliklerinde adeta gelenekselleşmiş bir biçimde oynanan maddelerden biri olan 101. madde bu paket kapsamında da değiştirilmiştir. Yapılan değişiklikte cumhurbaşkanına başkanlık seçimlerini öne alma yetkisi verilmiştir. 103. maddede yapılan değişiklikte birlikte birinci başkan yardımcısı ve başkan yardımcılığı makamı oluşturulmuş, daha önce devlet başkanlığı makamının boşaldığında başbakana ait olan vekâlet hakkı birinci başkan yardımcısına devredilmiştir. Dönemin cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu değişiklikten kaynaklanan hakkını kullanarak birinci başkan yardımcılığı makamına eşi Mihriban Aliyeva'yı atamıştır.

1995 Anayasası ve ardından yapılan bu üç anayasa değişikliğinin², Azerbaycan halkının ihtiyaç ve taleplerinden ziyade, özellikle yürütme kanadında yapılan değişiklikler neticesinde adeta adım adım Aliyev ailesinin iktidarını sağlamlaştırmak ve garanti altına almak isteği olarak yorumlanabilmesi mümkündür. Kişiye, aileye ve mevcut duruma yönelik yapılan, ilkesel

2 2002 anayasa değişikliği referandumunda %88 katılım ve %97 kabul oyu, 2009 anayasa değişikliği referandumunda %71 katılım %89 kabul oyu, 2016 anayasa değişikliğinde ise %70 katılım ve %92 kabul oyu ile bu değişiklikler yapılmıştır. Referandumlara katılımın düşmesi bir halk tepkisi olarak yorumlanabilir. Bunun yanında uluslararası seçim gözlemcilerinin raporlarında da seçim ve referandumlara dair usulsüzlükler olduğu yönündeki iddiaları çarpıcıdır.

değil de pragmatik esaslara dayanan bu anayasal gelişmelerin Azerbaycan'ı Demokrasi kulvarında geriye düşürebileceği rahatlıkla ifade edilebilir. Oluşan cari sistem bir aile veya kişiye bağlı olduğunda kurumsallaşmadan uzaklaşılacağı aşikârdır. Dolayısıyla şu anda sisteme, halkına ve ülkesine egemen olan Aliyev sonrasında Azerbaycan siyasetini çalkantılı bir dönemin beklediği öngörülebilir. Bundan dolayıdır ki Azerbaycan açısından kurumsallaşma, demokratikleşmenin lokomotif olarak görülebilir. Devletlerin kuruluş ve kurumsallaşma aşamasında normal ve hatta gerekli olarak görülebilecek tek parti rejimi, tartışma ortamının yokluğu veya kimi anti çoğulcu uygulamaların sürekli hal alması sistemi otoriterizme doğru kaydırabilir. Tüm bunlardan dolayı demokrasi ve çoğulcuğu önceleyen, insan hak ve hürriyetlerine geniş bir yer ayıran, güçler ayrılığına ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir anayasa belki de şu anda Azerbaycan'ın en büyük ihtiyacı olarak ifade edilebilir.

Azerbaycan'la ilgili son bir bahis olarak, karmaşık ve kendine özgü hükümet sistemiyle dikkat çeken ülkede siyasal sistemin merkezinde cumhurbaşkanının son derece güçlü olarak yer almasına değinmek gerekir. Cumhurbaşkanı devletin ve yürütmenin başı olarak tanımlandığı gibi, yasama ve yargı faaliyetleri üzerinde de geniş yetkilere sahiptir. Bu da güçler arasında dengesiz bir oluşuma sebebiyet vermektedir. Özellikle yasama adeta fonksiyonsuz kalmakta ve yürütme üzerinde kontrol ve denetim olması gerektiği gibi gerçekleştirilememektedir. Bu da yukarıda bahsedilen tehdit ve tehlikelerin boyutlarını bir miktar daha artırmaktadır. Zira parlamentonun zayıf olduğu³, etkili bir muhalefetin olmadığı sivil toplumun

3 Her ne kadar çok partili ve çok adaylı seçimler yapılıyorsa da seçim güvenliği anlamında ciddi sorunların yaşandığı ülkede seçim sisteminin de etkisiyle gerek halk nezdinde gerek ise uygulamada muhalefetin söz şansı bir yana dursun gerçek bir muhalefetin gelişmesine imkân görülmemektedir. Söz gelimi 9 Şubat 2020 tarihinde ya-

yeterince gelişmediği ve kurumsallaşmadığı Azerbaycan'da yürütme gücünün tamamen ve kontrolsüz bir biçimde devlet başkanının elinde toplanması belki de çözülmesi gereken en önemli sorunların başında gelmektedir.

4. Kazakistan Cumhuriyeti Hükümet Sistemi ve Anayasal Gelişmeleri

Liberal demokrasi tercihi ile Sovyet döneminin uzun yıllara dayalı yerleşmiş uygulama ve alışkanlıklarından fazlasıyla etkilenen ülkelerden bir diğeri de Kazakistan'dır. Sovyetler Birliğinin dağılmasından 10 gün önce, Kazakistan Yüksek Konseyinin, Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkındaki kanunu 16 Aralık 1991'de kabul etmesiyle bağımsızlığına kavuşmuştur. Sovyet ülkeleri içerisinde bağımsızlığını en geç ilan eden Kazakistan jeo stratejik konumu, yüzölçümü, nüfusu, yer altı ve üstü zenginlikleri ile diğer Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinden farklılaşmaktadır.

Bağımsızlığının ardından anayasa yapımı ile ilgili çalışmalara başlayan Kazakistan, 13 ay gibi kısa bir sürede ilk anayasası olan 1993 Anayasası'nı 28 Ocak'ta kabul etti (CV&CR, 2022a). Hazırlanan bu anayasa 4 bölüm 21 fasıl ve 131 maddeden oluşan katı bir anayasadır. Kurucu meclis metoduyla hazırlanan ve hazırlanışında asgari demokratik ölçülere dikkat edilen bu anayasa Kazakistan Yüksek Sovyet'inde 2 ret, 1 çekimsere karşı 309 oyla kabul edildi. Bir geçiş dönemi anayasası olarak kabul edilebilecek olan 1993 Anayasası'nda genel teamüle uygun olarak kişilerin temel hak ve hürriyetlerini içeren maddelerle başlanması ve ardından devletin temel

pılan son genel seçimlere 19 parti ve bağımsızlarla birlikte 360 aday katılmıştır. Seçim sonuçlarına göre 125 sandalyeli Azerbaycan parlamentosundaki sandalyelerin 70'ini cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in yeni Azerbaycan Partisi kazanırken ikinci parti olan Vatandaş Dayanışma Partisi 3 sandalye ve meclise girme başarısı gösteren 7 partinin ise birer sandalye kazandığı görülmektedir. Bunun yanında bağımsız olarak seçime giren 41 adayın ise seçim bölgelerinde başarılı olması dikkat çekicidir.

organlarına yönelik maddelerin olması dikkat çekicidir. Anayasanın, anayasal düzenin esasları başlıklı giriş kısmında resmi dilin Kazakça, uluslararası iletişim dilinin ise Rusça olduğu; halk egemenliğine dayalı, laik, üniter bir cumhuriyet olduğunun altı çizilmektedir. Anayasanın 44. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin güvenceli olduğu ve çekirdek alanın korunduğu görülmektedir. Anayasanın bütünü incelendiğinde hükümet sistemi olarak yarı başkanlık sisteminin benimsendiği görülmektedir. Güçler arasında “check and balance” yani denge ve fren mekanizmalarının bulunduğu bir sistem teşkil edildi. Bir anlamda aceleyle hazırlanan ve eski sistemden kopuşun yanı sıra, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik kriz ortamından çıkışı sağlama amacıyla ortaya konulan bu anayasa çok uzun soluklu olamamıştır (CV&CR, 2022a; KCAB, 2022). 1995’te özellikle yürütme ve yasama arasında yaşanmakla birlikte; yürütme ve yargının, yargı ve yasamanın yani devletin temel organlarının karşı karşıya geldiği ciddi bir kriz⁴ yaşanmıştır. Bu kriz meclisin kendini feshetmesi ve hükümetin istifasıyla sonuçlanırken neredeyse 4 aylık bir sürede yasama kuvveti fiilen devre dışı kalmış, yetkileri yürütmeye devredilmiştir. 1993 Anayasası bu krizin ardından Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından Mart ayında askıya alınmış ve ortaya çıkan kriz yeni bir anayasayla ile aşılmak istenmiştir. 1993 Anayasası her ne kadar batılı ülkelerden esinlenilerek demokratik bir anayasa olarak hazırlansa da demokratik ve parlamenter geleneğin olmadığı Kazakistan’ın siyasal iklimine uyum sağlayamamış, buna bir de toplumdaki demokratik

4 Nazarbayev’in yapmak istediği ekonomik reformlar ve serbest piyasaya yönelik tercihlerinin sürekli meclis tarafından veto edilmesi, tek partili Komünist sistemden çok partili sisteme, Sovyet planlı ekonomisinden liberal ekonomi modeline, Sovyetler Birliği’nin para birimi yerine millî para birimine geçiş gibi çok çeşitli krizleri beraberinde getiren bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Artan siyasi ve ekonomik gerilimler, reform yanlısı cumhurbaşkanı ile parlamentonun mücadelesini ortaya çıkarmıştır (Çetin 2017: 901-902, Khairmukhanmedov 2017:1437).

siyasal kültürün yetersizliği, tarafsız ve bağımsız bir yargı erkinin yokluğu ve son olarak Nazarbayev'in otoriter ve karizmatik liderliği de eklendiğinde kısa ömürlü olmuştur (Khairmukhanmedov 2017: 1437-1440).

Krizin ardından kurucu referandum usulü ile hızla hazırlanan yeni taslak anayasa kamuoyuna sunulmuş STK'lar ve kamuoyunun önerileri ile nihai halini almış, 9 bölüm, 98 madde ve 267 fıkradan oluşan bu metin, 30 Ağustos 1995'te referanduma sunulmuştur. Halkın %90'ının katıldığı referandumda %81'lik bir oy çoğunluğu ile 1995 Anayasası kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (CV&CR, 2022b). Nazarbayev'in zihnindeki reformları sorunsuz bir biçimde ve bir dirençle karşılaşmadan gerçekleştirebileceği ve bir anlamda halkın da desteğini almak suretiyle mimarlığını yaptığı bu anayasa ile kendine uygun bir sistemi tasavvur ettiği söylenebilir. Zira kriz döneminde “uzlaşmaz” bir parlamentoya karşı halk nezdinde popülaritesini ve meşruiyetini artıran Nazarbayev için bu çok da zor olmamıştır. 1995 Anayasası her ne kadar güçler ayrılığı ilkesine dayalı gibi gözükse de yaşanan kriz de bahane edilerek olası benzer krizlerin önüne geçme amacıyla, devletin bütün kuvvetlerini cumhurbaşkanının kontrolüne vermiştir. Bu aslında hükümet sistemi anlamında da bir değişikliği barındırmaktadır. 1993 Anayasası'nda yarı başkanlık olan Kazakistan hükümet sistemi 1995 Anayasası'yla birlikte Azerbaycan'da olduğu gibi başbakanlı başkanlık ya da güçlü (süper) başkanlık sistemi olarak anılabilecek olan hibrit bir hükümet sistemine dönüşmüştür.

Bu anayasa ile önemli değişiklikler yapılmıştır. Yürütme alanında yetkileri genişletilen cumhurbaşkanının faaliyetlerini kontrol eden anayasa mahkemesi kaldırılmış, cumhurbaşkanlığı süresi dört yıldan yedi yıla çıkarılmıştır. Yasama iki meclisli bir yapıya dönüştürülmüş, senatörlük süresi altı yıl, milletvekilliği süresi ise beş yıl olarak belirlenmiştir. Yine bu

anayasayla Senato ve meclis başkanını cumhurbaşkanının tayin etmesi başkanın yasama üstündeki gücünün de bir göstergesidir. Ülkede hükümet, cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Parlamentonun her iki kanadının üzerinde anlaştığı kişi başbakan olarak cumhurbaşkanı tarafından tayin edilmektedir. Yasama görevini parlamentonun senato kanadı yürütmektedir (Küçük 2022: 130-131; QT, 2022).

Gücü kendinde toplayarak otoriter bir modernleşmeye imza atmak isteyen Nazarbayev'in mimarı olduğu 1995 Anayasası daha sonra 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 ve son olarak 2022 yılında 6 kez değiştirildi. Sistemin evriminin ve yönün anlaşılmasında tüm bu değişiklikler çok büyük öneme sahiptir. 1995 Anayasası'nın 19 maddesinde değişiklik ve eklemelerin yapıldığı 1998 değişikliğinin içeriğine bakıldığında yürütmeyi güçlendiren unsurlar dikkat çekicidir. İlk olarak Nazarbayev'in kendisini alakadar eden ve sınırlandıran, anayasanın 19. maddesinde yer alan, cumhurbaşkanının yaş sınırı olarak belirlenen 65 yaş maddesi anayasadan çıkartılmıştır. Böylelikle Nazarbayev'in, 2000 yılında yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimine katılması hususunda önünde bir engel kalmamıştır. Anayasanın 87. maddesinde yapılan değişikliklerle yerel yönetimlerin yöneticileri doğrudan cumhurbaşkanı tarafından atanacaktır. Ayrıca yine yapılan bu düzenlemeyle birlikte cumhurbaşkanının 5 yıl olan görev süresi de 7 yıla çıkarılmıştır. 65. maddede başbakanlık kurumu oluşturulurken, bu parlamenter veya yarı başkanlık sistemindeki başbakandan farklı olarak cumhurbaşkanına karşı sorumlu adeta bir cumhurbaşkanlığı yardımcısı konumundadır.

2007 yılında yapılan değişiklikler 1998 değişikliğinden farklı bir niteliktedir. Zira 1998 değişiklikleri tek taraflı yürütmeyi güçlendirmeye yönelik bir hamle iken 2007 yılında yapılan değişikliğin ise karşılıklı bir anlaşmanın ürünü olduğu düşünülebilir. Bu değişiklikte adeta cumhurbaşkanı bazı

konularda geri adım atarken, bunun karşılığında kendisini sonraki yaşamında güvence altına alacak taahhütlerin de birer kazanım olarak anayasal hüviyet kazandığı görülmektedir. Nitekim 1998'den 2007'ye kadar olan süreçte Kazakistan'da oligarklar güç kazanmış, ekonomik reformları, siyasal reformların takip etmesi gerekliliğini dile getiren sınırlı bir yürütme ve liberal sistemden yana bir muhalefet anlayışı oluşmaya başlamıştır. 2007 değişiklikleri detaylı olarak incelendiğinde seçim sisteminin nispi seçim sistemine dönüştüğü, başbakanın meclisten güvenoyu alması gerekliliği, başbakanın atanmasında yasama ve yürütme arasında istişare mekanizmasının kurulması gibi yasamanın güçlendirilmesine dair hamleler olduğu söylenebilir. Yürütme alanında ise 46. madde de yapılan değişiklikle ilk cumhurbaşkanına özel bir statü sağlanmış ve 41. maddede yer alan üst üste iki defadan fazla seçilme şartının dışında bırakılmıştır. Diğer bir ifade ile Nazarbayev ülkenin birinci cumhurbaşkanı olarak sınırsız seçim hakkına sahip olmuştur. Yine bu maddede yapılan ekleme ile cumhurbaşkanı ve ailesinin geçim, güvenlik ve korumasının devlet tarafından sağlanacağına yönelik fıkraya eski cumhurbaşkanlarının da bundan yararlanabileceğine yönelik fıkra eklenmiştir. Nazarbayev'in şahsına yönelik bu düzenlemeler yalnızca anayasal statüde kalmamış bu maddeyle bağlantılı olarak 2010 yılında "Kazakistan'ın İlk Cumhurbaşkanı ile İlgili Kanun"la desteklenmiştir. Bu kanuna göre de ilk Cumhurbaşkanı ve onun aile mensupları hayatları boyunca dokunulmazlık hakkına sahiptir ve cezai soruşturmadan muaf tutulacak, ayrıca cumhurbaşkanının banka hesaplarının gizliliği ve banka hesaplarının dokunulmazlığı Anayasal kanunla teminat altına alınacaktır. Kanun adeta Nazarbayev için her şeyden sorumsuz bir şekilde çıkış garantisi niteliğindedir. Zira yine bu kanuna göre; ilk Cumhurbaşkanı görevde iken ve görevden ayrıldıktan sonra cezai müeyyideye tabi değildir; görev süresinde yaptığı bütün

işlerinden dolayı sorguya çekilemez, tutuklanamaz, ilk Cumhurbaşkanı ve onunla yaşayan aile mensuplarının malvarlıklarına el konulamaz.

2007 yılında yapılan anayasa değişikliğinde düzenlenen diğer konular olarak ise cumhurbaşkanlığı görev süresinin 5 yıla düşürülmesi, cumhurbaşkanına iç işleri, dış işleri, savunma ve adalet ve bakanı atama ve görevden alma yetkisi verilmesi (md.44), meclisteki milletvekili sayısının 77’den 107’ye çıkarılması, Kazakistan’daki etnik grupları temsilen anayasal statüde “Kazakistan Halkları Birliği” kurulması ve bu birliğe 9 adet milletvekili kontenjanı ayrılmasından bahsedilebilir.

2011 anayasa değişikliği normal şartlarda 2012 yılında yapılması gereken cumhurbaşkanlığı seçiminin öne alınabilmesine anayasal dayanak sağlamak amaçlı yapılan bir değişikliktir. Anayasanın 41. maddesinde yapılan değişiklikle birlikte cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanlığı seçimini artık gerek gördüğü takdirde olağanüstü cumhurbaşkanlığı seçimi olarak daha önceki bir tarihte yapabilir.

2017 yılında yapılan değişiklikler incelendiğinde 2011 değişikliklerinin devamı niteliğinde olmakla birlikte, farklı olarak yürütmenin bir kazanımı olmadan parlamentoyu güçlendirici bir nitelik taşıdığı görülebilir. Nazarbayev’e göre, ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarının yanı sıra küresel ve bölgesel gelişmelere de kulak verilerek iktidarın yeniden yapılanmasına ve siyasal sistemin demokratikleştirilmesine yönelik bir değişiklik yapılmıştır. Bu bağlamda etkin ve istikrarlı bir yönetimin tesisi için cumhurbaşkanının özellikle sosyal ve ekonomik süreçteki kimi yetkileri parlamentoya devredilmiştir (AA, 2017).

2019 yılında yapılan anayasa değişikliği, Nursultan Nazarbayev’in istifası üzerine, dönemin geçici cumhurbaşkanı Cömert Tokayev’in teklifi üzerine, ülkenin başkenti olan ve

Kazakçada başkent manasına gelen Astana şehrinin adının Nursultan olarak değiştirilmesiyle alakalıdır (Kussainova, 2021). Ülkede son anayasa değişikliğinin yapıldığı 2022 yılı Kazakistan için hareketli başlayan ve radikal değişikliklerle sonuçlanan bir yıl olarak görülebilir. Henüz yılın ilk günlerinde, hükümetin akaryakıt ve gaz fiyatlarına yaptığı zam sonrasında hareketlenen sokaklar protesto gösterilerinin sahnesi olmaya başlamıştır. Başkente de sızrayan olaylar Kazak kolluk güçlerinin sert müdahalesi sonrasında azalması beklenirken artarak devam etmiştir. Başlangıçta hükümet karşıtı bir protesto olarak başlayan olaylarda halkın tepkisi mevcut durumun sorumlusu olarak görülen Nazarbayev'e karşı da yönelmiştir. Ülkenin çeşitli bölgelerinde Nazarbayev'in kurucusu olduğu iktidar partisi Nur Otan Partisinin binalarına saldırılar yapılmıştır. Nazarbayev kendisine yönelen bu tepkilerin ardından cumhurbaşkanlığı sonrasında adeta devlet yönetiminin ve siyasetin üzerinde bir tahakküm aracı olarak tasarlanmış "Kazakistan Güvenlik Konseyi" başkanlığından istifa ettiğini duyurmuştur. Yaklaşık 10 gün süren gösteriler Rus silahlı kuvvetlerinin de yardımıyla bastırıldıktan sonra Cumhurbaşkanı Cömert Tokayev oluşan yeni konjonktürde ülkenin yeni bir anayasa değişikliğine ihtiyacı olduğunu belirterek bununla ilgili referandum yapılacağıнын sinyallerini vermiştir. Nazarbayev ve ailesinin etkin olduğu dönemin izlerini silerek "yeni" bir Kazakistan kurma iddiasıyla ortaya konulan 2022 anayasa değişikliği 27 yıllık bir aradan sonra ilk defa yapılan referandumla halk onayına sunulmuştur (Kussainova, 2022). Toplam 33 maddede 56 değişiklik ve ilaveleri içeren metin düşük sayılabilecek %68'lik bir katılımıla, %20 ret oyuna karşın %80'lik bir kabulle onaylanmıştır.

2022 Anayasa değişiklikleri incelendiğinde devlet başkanının siyasal sistemde fazlasıyla etkin olduğu süper başkanlık sisteminden parlamentonun etkin ve merkezî pozisyonunda

olduğu bir başkanlık sistemine geçişi öngördüğü söylenebilir. Değişikliğin en dikkat çekici hususu olarak; “birinci cumhurbaşkanı” ve onun özel statüsüne dair hükümlerin anayasadan çıkarılması gösterilebilir. Buna ek olarak cumhurbaşkanının partili olmasını yasaklayan bir madde anayasaya eklenmiş ve yalnızca cumhurbaşkanı ile sınırlı kalmadan üst düzey devlet görevlilerinin de siyasi parti üyesi olmaları yasaklanmıştır. Yine cumhurbaşkanının yakın akrabalarının devletin üst düzey görevlerinde ve kamu ortaklığındaki şirketlerin yönetiminde bulunması yasaklanmıştır. Nazarbayev döneminde kapatılan anayasa mahkemesi bu değişikliklerle birlikte yeniden kurulmuş ve faaliyete geçirilmiştir. Cumhurbaşkanının yerel yönetim üzerindeki yetkileri sınırlandırarak büyükşehir ve eyalet valilerinin kararlarını iptal etme hakkı ortadan kaldırılmış ve ayrıca daha önce cumhurbaşkanı tarafından doğrudan atanan yerel yöneticiler yapılan değişiklikle birlikte yerel meclislerin onayına tabi hale getirilmiştir. Cumhurbaşkanının yasama üzerindeki yetkilerini azaltan bir diğer husus ise senatoya atadığı senatör sayısının 15’ten 10’a düşürülmesi olmuştur. Bu 10 senatörün de 5’i Kazakistan Halk Asamblesi tarafından önerilecektir. Anayasa değişikliği kapsamında yasama tarafında ise kanunları kabul yetkisi yalnızca alt meclise verilerek ve bu meclisin oluşumunda toplumsal tabakaların adaletli temsilinin sağlanabilmesi için de seçim sistemi değiştirilerek nispi seçim sistemine geçilmiştir. Meclise devlet bütçesini denetleme hususunda tanınan yetkilerle denge ve fren mekanizması yeniden tesis edilerek erkler arasındaki denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Kazakistan ile ilgili genel bir tespit yapılacak olursa, ülkenin kurucu lideri ve ilk cumhurbaşkanı olan Nazarbayev, 1991 sonrasında gerçekten de yüksek bir performansla ülkesini yönetmiş, ülkesini bağımsız bir aktör olarak uluslararası camiaya kabul ettirebilmiş, siyasi ve ekonomik alanlarda attığı

adımlarla kısa sürede ülkesinin kalkınmasına ve istikrara kavuşmasına hizmet etmiştir. Bunun yanında özellikle kültürel ve tarihsel alandaki icraatları göz önünde bulundurulduğunda, Türk tarih bilincine sahip, Türk kültürünü yücelten hizmetleri onu Türk Dünyasında çok daha ayrıcalıklı bir konuma sokmuştur. Türk birliğine yönelik attığı adımlar, Türk devletlerinin sosyal, siyasal ve ekonomik alandaki entegrasyonu ve iş birliği için örgütsel kurumların tesis edilmesindeki rolü yadsınamaz. Ve fakat bununla birlikte kurmuş olduğu sistemi şahsa odaklı tesis ederek merkeze kendisini koyması ve kurumsallaşmadan uzaklaşması bu sistemin sonraki başarı ihtimalini ciddi bir şekilde azaltmıştır. Bunun yanında başkanlık sistemlerinin belkide kaçınılmaz sonu olarak nitelendirilebilecek olan güç zehirlenmesi ve iktidarın kişiselleştirilmesi maalesef Kazakistan'ı da olumsuz bir tablo ile karşı karşıya bırakmıştır. Buna bir de ailesi ve yakın çevresine yönelik yolsuzluk ve usulsüzlük iddiaları da eklendiğinde saygınlıkla anılacak bir lider iken heykelleri yıkılan bir lider olarak tarihe geçmiştir. Şimdiki Cumhurbaşkanı Tokayev ve onun yaratmaya çalıştığı “yeni” Kazakistan'ı konuşmak için ise oldukça erken olduğu söylenebilir. Atılan adımların demokrasi yönlü olduğu, sistemin otoriterleşmesini engelleme amacı barındırdığı, erkeler arasındaki dengenin yeniden oluşturulmaya çalışıldığı tespiti yapılabilir. Fakat bunların ne denli kökleşeceği ve kurumsallaşıp kurumsallaşmayacağını zaman gösterecektir.

5. Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümet Sistemi ve Anayasal Gelişmeleri

Kırgızistan Sovyet sonrası Türk devletleri içinde, hükümet sistemleri anlamında diğerlerinden farklı olarak, parlamenter sistemi deneyimleyen önemli bir ülkedir. Zira kurulduğu günden bugüne demokratikleşme yönlü adımlar atmaya çalışan ülke yalnızca siyasal alanda değil Sovyet ekonomisinden ko-

parak serbest piyasaya dayalı liberal kapitalist ekonomiye geçiş hususunda da önemli adımlar atmıştır. Bunun neticesinde Dünya Ticaret Örgütüne alınan ilk Orta Asya ülkesidir. Hatta öyle ki yapılan siyasal-ekonomik reformların hızı ve etkinliği çerçevesinde bölgenin “demokrasi adası” (Anderson, 1999) unvanını kazanmıştır. Bunda hükümet sistemi tercihi neticesinde otoritenin diğer Türk devletlerinden farklı olarak tek bir elde kontrolsüz bir şekilde toplanamamasının etkisi ve payı büyüktür. Bir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek adına şunu da belirtmekte fayda vardır. Her ne kadar “demokrasi adası” olarak anılsa da bağımsızlığını kazandığını 1991’den bu yana geçen 31 yıllık süreçte Kırgızistan 3 devrime sahne olan bir ülkedir. Gücün dağınıklığı neticesinde hiçbir grup ya da liderin gücünü konsolide edememesi bir yandan ülkeyi otoriterizmden korurken diğer taraftan ise istikrarın tesisinde olumsuz bir tabloyu ortaya çıkarmaktadır. Buna rağmen 2017 yılında yapılan başkanlık seçimlerinde Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetlerinde bir ilke sahne olmuş, başkanlık herhangi bir kaos, karmaşa veya çatışmaya sebebiyet vermeden demokratik yöntemlerle el değiştirmiştir (Çalışkan, 2020).

Kırgızistan ile alakalı bu kısa girişin ardından ülkenin karakterini belirleyen bağımsızlık ve kuruluş sürecini analiz etmek faydalı olacaktır. Ülkenin ilk ve kurucu cumhurbaşkanı olan Askar Akayev henüz Sovyet döneminde 1990 yılında cumhurbaşkanı seçilmiştir. Onu farklı kılan başlıca özelliği olarak ise Sovyetler Birliği zamanında kendi ülkesinde Komünist Parti genel başkanlığı yapmayan ilk devlet başkanı olması gösterilebilir. Kırgızistan, 31 Ağustos 1991’de egemen, demokratik, hukukun üstünlüğüne dayalı, laik üniter ve sosyal bir devlet olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığın ardından yapılan seçimlerde %95’lik bir oy oranı ile güven tazeleyen Akayev bir an önce ülkesinin yeni anayasasının hazırlıklarına başlamıştır. Bu hazırlıklar 1993 yılında tamamlan-

miş ve kurucu meclis usulü ile hazırlanan ülkenin ilk anayasası 5 Mayıs 1993'te yüksek konseyde kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu anayasa 2005'te Akayev'in devrilmesiyle sonuçlanan Lale devrimine kadar yürürlükte kalmış; 1994, 1996, 1998, 2002 ve 2003 yıllarında olmak üzere 5 kez ilave ve değişiklikler yapılmıştır.

1993 Anayasası'nın ilk haline bakıldığında madde 7'de vurgulandığı üzere, güçler ayrılığı ilkesinin benimsenmiş olduğu görülmektedir. Hükümet sisteminin ne olduğunun belirlenmesi amacı ile yürütmeye yönelik maddeler incelendiğinde karmaşık bir durum göze çarpmaktadır. Fransız Anayasası'nın örnek alındığı düşünülen 1993 Anayasası'nda hükümet sistemi anlamında yarı başkanlık sistemi gibi gözükmekle birlikte detaylar incelendiğinde uygulamada başbakanlık başkanlık sisteminin tercih edildiği görülmektedir (İBA 2009: 51). Her ne kadar anayasada güçler ayrılığı vurgulansa da uygulamada durum bundan farklı ilerlemiş, yürütmenin yasama ve yargı üzerinde fiili bir baskısı ile sonuçlanmıştır. Bu kadar kısa bir sürede bu kadar çok değişiklik yapılmasının gerekçesi, yürütme ve yasama arasında yaşanan her sorunun çözümü olarak anayasa değişikliğinin görülmesidir. Kırgızistan'da bir diplomasi ve uzlaşi kültürü eksikliğinden kaynaklanan bu durumdan dolayı devlet erkleri arasındaki çatışma alanı bir anlamda anayasa olmaktadır. 2003'e değin, 1993 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin üçü cumhurbaşkanının doğrudan referanduma gitmesi ile, ikisi ise parlamento tarafından gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanının referandum yoluyla yapmış olduğu değişiklikler gücü ve yetkiyi kendinde toplamak üzere yapılan değişikliklerdir. 1994-2003 arasında yapılan anayasa değişiklikleri ana hatlarıyla incelendiğinde parlamentonun yetkisi kısıtlanırken, yürütmenin gücünün artırıldığı görülmektedir. 1994 anayasa değişikliğinde daha önce 350 üyeli ve tek meclis yapısıyla çalışan yasama organı, 70+35 koltuktan

oluşan iki meclisli bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca yürütmenin yasamayı baypas etmesinin bir aracı olarak görülebilecek olan bir şekilde, cumhurbaşkanına anayasa maddeleri ve kimi önemli kanunları referandum ile doğrudan yapabilme hakkı tanımlanmıştır. 1996 yılında yapılan değişikliklerin yürütmenin yasama ve yargı üzerindeki gücünün artırılmasına yönelik olduğu söylenebilir. Bu değişikliğe göre parlamento-nun anayasa değişikliği teklifi sunma yetkisi güçleştirilmiştir. Değişikliğin çarpıcı bir diğer maddesi de cumhurbaşkanına yasama organının bir veya iki kanadını fesih yetkisinin verilmesidir. Cumhurbaşkanına bu yetki tanınırken parlamento-nun ise cumhurbaşkanını görevden alma gibi bir yetkisi söz konusu değildir. Parlamento yalnızca başbakan ile ilgili tasarrufa sahiptir. Buna ek olarak yapılan değişiklik ile cumhurbaşkanına yüksek yargı organları dışındaki tüm yargıç ve savcılar doğrudan atama yetkisinin tanımlanmış olması da önemlidir. Yapılan bu değişiklikle birlikte sistemin sigorta unsuru olan “fren ve dengeler” sisteminin de terk edildiği tespiti yapılabilir. 1998 yılında yapılan üçüncü değişiklikte cumhurbaşkanı yine referandum yetkisini kullanmak suretiyle yürütmeyi güçlendirici değişikliklere imza atmıştır. Bu değişikliğe göre meclislerdeki üye sayıları değiştirilirken milletvekilliği dokunulmazlığı da daraltılmıştır. Ayrıca yasamanın bütçe üzerindeki yetkileri azaltılmış parlamento tarafından onay verilmeyen özel mülkiyet ve özelleştirme gibi hususlarda yürütmenin yetkisi artırılmıştır (Ünal, 2010: 55-56).

1993 Anayasası’nda 2002 ve 2003’te yapılan değişiklikler ilk üç değişiklikten farklı olarak parlamento yani yasama kanadı üzerinden yapılan anayasa değişiklikleridir. Bunlardan ilki olan 2002 değişikliğinde Rusça ülkede resmî dil olarak kabul edilirken 2003 değişikliği ise bu çalışma açısından önem arz eden düzenlemeleri içermektedir. Yine yürütme ve yasama arasında çıkan bir krizin anayasa değişikliği yoluyla

çözümlendiği 2003 değişikliği devletin bu iki erki arasında adeta karşılıklı bir anlaşma çerçevesinde 1995 öncesi duruma dönüş şeklinde oluşmuştur. Zira 1993'ten beri yetki ve sistem içindeki etkinlik bakımından oldukça güç kaybeden yasama bu değişiklikte birlikte birçok yetkiyi yürütmeden kendi üzerine alıp aynı zamanda yürütmenin yargı üzerindeki kimi yetkilerini kısıtlarken diğer taraftan da anayasanın 53. maddesinde yapılan değişiklikte birlikte cumhurbaşkanı ve ailesine dokunulmazlık tanımlanmıştır. Akayev için adeta çıkış garantisi olarak görülebilecek bu düzenlemeyle cumhurbaşkanları görev süreleri boyunca yaptıkları uygulama ve işlemlerle ilgili sorumlu tutulamayacak; dokunulmazlık yalnızca cumhurbaşkanına değil onun ailesine, konutlarına, bürolarına, taşıtlarına, haberleşme araçlarına bagajlarına, arşiv ve belgelerine de uygulanacaktır. Bu değişiklikte birlikte parlamento yeniden tek meclisli hale dönüştürülmüş ve üyelerinin dar bölge çoğunluk seçim sistemine göre belirlenmesi de karara bağlanmıştır (Ünal, 2010: 57).

2005 yılı Kırgızistan ve Akayev için önemli bir yıldır. Yapılan parlamento seçimlerinde seçimlerde usulsüzlükler yapıldığını iddia eden muhalif liderlerin seçilemeyerek meclise girememeleri ile başlayan hareketlilik, Akayev'in akraba ve yandaşlarını meclise soktuğu, 2 dönem ile sınırlı devlet başkanlığı görevini bir anayasa değişikliği yaparak kaldırıp iktidarını sürdürme planı içinde olduğu iddiaları ile doruğa ulaşmıştır. Kısa sürede ülkenin başkenti ve diğer bölgelerine de yayılan olaylar nedeniyle Akayev ve ailesi Rusya'ya sığınırken dönemin başbakanı Nikolay Tanayev'de istifa etmiştir. Böylelikle "Lale Devrimi" denilen bu süreç 14 yıllık Akayev dönemini sona erdirirken, Kırgızistan için yeni bir döneme kapı aralamıştır. Fakat bu devrim de siyaset sahnesindeki figürleri değiştirirken sorunları çözme noktasında başarılı olamamış ülkeye özlediği istikrarı getirmekten uzak kalmıştır. Ülkede ya-

şanılan sorunlar ana karakterler farklı olmakla birlikte Akayev dönemindeki gücünü artırmaya çalışan yürütme ve yasama arasındaki problemlerin aynısıdır. Devrimin ardından muhalif liderler arasında öne çıkan Kurmanbek Bakiyev meclis tarafından geçici olarak başbakan atanmıştır. 10 Temmuz 2005'te yapılan seçimlerde ise Bakiyev cumhurbaşkanı olarak yürütmenin başına otururken yine devrimin öncü liderlerinden biri olan Feliks Kulov da başbakanlık makamına erişmiştir. Kısa sürede yetkilerini artırmak ve merkezileşme çabası içerisinde bulunan yürütme gücü ile yasama arasında krizin fitili ateşlenmiş, sokaklar yeniden hareketlenmeye başlamıştır. Bu krizi parlamentonun yetkilerini artıran bir dizi anayasa değişikliği üzerinde anlaşarak çözen Bakiyev aslında ülkedeki sorunların çözümünü Kazakistan ve Azerbaycan'daki gibi muhalefetin ve toplumsal sınıfların bastırıldığı güçlü bir parti ve yürütme ile aşabileceğini düşünmektedir. Parlamento ile anlaştığı ilkeler çerçevesinde 2006 yılında yapılan 2 anayasa değişikliği usul yönünden anayasaya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. Bu noktada aslında öncülünden miras kalan bir yöntemle Bakiyev doğrudan referandum yoluyla anayasa değişikliği yöntemine başvurmuş, böylelikle anayasa değişikliğini halkın %82'sinin katıldığı ve %76'sının evet oyu verdiği bir referandumla yapabirmiştir. 2007 yılındaki bu değişikliğe göre ilk bakışta parlamentoyu güçlendiren önlemlerin alındığı tespiti yapılabilir. Bu değişikliklerle birlikte Bakanlar kurulunun oluşumunda parlamentonun rolü ve önemi artarken daha özerk bir yapıya kavuşmuştur. Bakanlar kurulu ve başbakan daha önce yalnızca cumhurbaşkanına karşı sorumlu iken bu değişikliklerle birlikte aynı zamanda parlamentoya karşı da sorumlu olmaktadır. Yapılan değişiklikte meclis, bakanlar kurulu veya bir bakana karşı güvensizlik oyu verdiğinde cumhurbaşkanı bu karara karşı direnerek kabineyi ya da ilgili bakanı görevden almayabilir fakat 3 ay içerisinde ikinci bir kez daha parlamento tarafından

gevensizlik oyu kararı alındığında cumhurbaşkanının kararı uygulamama şansı kalmamaktadır. Parlamentoyu güçlendiriyor gibi gözüken bu değişikliklerin uygulamaya yansımaları ise çok farklı olmuştur. Zira referandum öncesinde planlarını devreye sokan Bakiyev bir parti kurdurmuş, referandumunun hemen ardından da parlamentoyu feshederek erken seçim kararı almıştır. Böylelikle muhalefet ve ülkedeki diğer siyasal organizasyonlar hazır değilken baskın bir erken seçimle parlamentonun kontrolünü de kendi elinde toplamayı amaçlamıştır. Daha önceden de bahsedildiği üzere Kırgızistan'da o tarihe kadar cumhurbaşkanının bir partisi bulunmamaktaydı. Seçim kanununda yapılan değişikliklerin yardımı ile 19 partinin girdiği seçimlerde 12 parti parlamentoda koltuk kazanırken 90 sandalyeli meclisin 71 sandalyesini cumhurbaşkanının partisi kazanmıştır.

Bakiyev'in Akayev tarzı yönetim anlayışı ve otoriter bir tek partili sistem inşa etme girişimleri 2010 yılında bir kez daha Kırgızistan'da iç karışıklıklara neden olmuştur. Sokak olayları neticesinde aradığı halk desteğini de arkasında bulamayan Bakiyev önce ABD üssünden kalkan bir uçakla başkent Bişkek'ten memleketi olan Celalabad'a daha sonra ise Rusya ve Kazakistan'ın baskılarına dayanamayarak Belarus'a gitmiştir. Nisan 2010'da yaşanan halk ayaklanması ve bu olaylar neticesinde gerek Akayev gerek ise Bakiyev'e muhalif bir isim olan Roza Otunbayeva, geçici hükümetin başına geçmiş ve ilk icraat olarak parlamento feshi ve yetkilerin parlamento ile paylaşılmasını öngören yeni bir anayasa değişikliği programını devreye sokmuştur (Ünal, 2010: 18-41)

Ülkede istikrarsızlık yaratan yürütme ve yasama güçleri arasındaki yetki savaşlarını sona erdirmek amacıyla hazırlanan 2010 Anayasası aslında hükümet sistemi manasında da bir değişikliği beraberinde getirmekteydi. Bu anayasa ile başkanlık veya kimilerine göre yarı başkanlık sisteminden net bir şekilde

parlamentar sisteme hatta rasyonelleştirilmiş parlamenter sisteme dönülerek kangrenleşmiş olan sorunların çözülebileceği öngörülmekteydi. 2010 Kırgızistan Anayasası'na göre cumhurbaşkanı ülkenin birliğinin bir sembolü olarak bir kereye mahsus ve 6 yıl için seçilebilir ve seçildiği andan itibaren tarafsız olma yükümlülüğü vardır. Parlamento tarafından görevden alınabilmesinin önü açıkken o parlamentoyu feshedemez, parlamento ancak kendi kendini feshedebilir. Yasama tarafında ise parlamento 120 kişiden nispi temsil seçim sistemine göre oluşan tek meclisli bir yapıdadır. Geniş yetkilerle donatılmış olan parlamentoda hükümet parlamentoya karşı sorumludur ve yürütmenin tek temsilcisidir. Ana hatlarından da anlaşılacağı üzere 2010 Anayasası adeta kendinden önceki 19 yıla ve son dönemde oluşan problemlere karşı bir tepki, bir reçete niteliğinde hazırlanmıştır. 2010 Anayasası nüfusun %70'inin katıldığı bir referandumda %90'lık bir oy oranı ile kabul edilmiştir.

2016 yılında yapılan değişiklik ise parlamenter sistemi daha da güçlendirmeye yönelik olmuştur. Buna göre yerel yöneticileri atama yetkisi başbakana verilirken başbakan ya da başbakan yardımcısı olan kişinin milletvekilliği de düşmeyecektir (TRT, 2016). Daha önceki dönemlerde özellikle halk hareketleri ve ayaklanmaları sonrasına bir tedbir olarak geçici cumhurbaşkanlığını yürüten kişi cumhurbaşkanlığına yeniden aday olamayacaktır. Bu aslında daha önceki yıllarda olduğu gibi hükümeti gayrimeşru yollarla ele geçirmeye çalışan muhalefet liderlerine karşı bir ön alma olarak yorumlanabilir. 2016 değişikliği %42'lik⁵ düşük bir katılımın olduğu referandumda yaklaşık %80 evet oyuyla kabul edilmiştir.

Son değişikliklerin üzerinden 5 yıl geçmeden, 2020 parlamento seçimlerinin sonuçlarını tanımayarak iptalini isteyen

5 Kırgızistan yasalarına göre referandumun geçerli olabilmesi için en az %30'luk bir katılım gerekmektedir.

muhalfeet yanlılarının protesto gösterileri kısa sürede şiddet olaylarına dönüşmüştür. Bu; Parlamento, cumhurbaşkanlığı ve bazı kamu kurum ve kuruluşlarını işgale varan eylemlere dönüşmüş, o sırada hapiste olan Ata Yurt Partisinin genel başkanı Akılbek Caparov göstericiler tarafından hapisten çıkarılarak başbakanlık koltuğuna oturtulmuştur. 2020 Ekim’inde yaklaşık 10 gün süren kitlesel protestolar sonrasında 3 yıldır cumhurbaşkanı olan Sooronbay Ceenbekov istifa etmiş geçici olarak başbakanlık koltuğunda oturan ve cumhurbaşkanlığının da yetkilerini kullanan Caparov ülkenin alışık olduğu yöntemle yeni bir anayasa taslağı üzerinde çalışmaya başlamıştır.

2021 yılında yapılan bu değişiklik aslında yeniden bir hükümet sistemi değişikliğine yöneliktir. Kırgızların Cumhurbaşkanlığı sistemi olarak adlandırdıkları başkanlık sistemi bu anayasa değişikliğinin omurgasını oluşturmaktadır. Değişiklikle birlikte tavsiye niteliğinde karar alabilecek “halk kurultayı” organı oluşturulmuş, başbakanlık kurumu kaldırılmış, bakanlar kurulu organik olarak cumhurbaşkanlığına bağlı çalışacak bir şekilde muhafaza edilmiştir. Geniş yetkilerle donatılan cumhurbaşkanı ülkede her şeyden sorumlu kişi olacaktır. Yürütmenin başı olarak kararname çıkarma yetkisine sahip olan cumhurbaşkanı, meclisin onayıyla bakanlar kurulu başkan yardımcılarını ve üyelerini atama yetkisine sahip olacaktır. Bunun yanında kamudaki tüm atamalar yine cumhurbaşkanının yetkisine bırakılacaktır. 2021 yılında yapılan bu değişiklik %30,89’luk sınırdaki bir katılımın gerçekleştiği referandumda %79,1’lik bir kabul oyuyla kabul edilmiş, ülke başkanlık sistemine dönmüştür. Referandumla birlikte yapılan başkanlık erken seçiminde ise bir sürpriz olmamış, Caparov cumhurbaşkanı seçilmiştir (Tayfur, 2021).

Türk dünyası devletleri içerisinde anayasal gelişmelerin anlatılmasının en zor olduğu ülke olarak dikkat çeken Kırgızistan’ın bu denli hareketli anayasa ve hükümet sistemi deği-

şikliği tarihî birçok faktörle açıklanabilir. Halktaki düşük gelir düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan hoşnutsuzluklar, zayıf demokratik kurumlar, güçlkle işleyen ve hatta işleyemeyen yasal sistem, Kırgız halkının kültürel ve demografik yapısı, yolsuzluklar ve bir türlü yakalanamayan istikrar gibi faktörlerin bir araya gelmesi maalesef böyle bir sonucu doğurmaktadır. Ülkede yazılan anayasanın henüz yerleşmesine ve kurumsallaşmasına fırsat kalmadan ardı ardına değiştirilmesi sorunun daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına neden olmuştur. Bu noktada sabırlı olunarak anayasanın oturmasının beklenmesi ve sonrasında toplumsal bir konsensüsle olası minör değişikliklerin yapılması istikrarın kapısını aralayabilir. Bunun için bazı batılı anayasalarda olduğu gibi, kabul edilecek olan anayasaya belirli bir süre değiştirilmesini engelleyen bir süre yaşının koyulması da düşünülebilir. Ayrıca referandumlara katılım yüzdelerinden de anlaşılacağı üzere siyasete ilgisi azalmış veya siyasetten ümidini kesmiş olan Kırgız halkının da yeniden sandık başına çekilebilmesi demokratik değerlerin tesisi ve siyasal sistemin meşruiyeti açısından da son derece önemlidir. Tüm bunlara rağmen özellikle bağımsızlık sonrasında yaşanan üç önemli toplumsal hareket de göz önünde bulundurulduğunda Kırgızistan'ın demokrasiden uzaklaşmaması, demokratikleşme hususunda attığı adımlar ve demokratik değerlere dayalı bir rejim tesisi özlemi onu diğer Türk dünyası devletlerinden farklılaştırmaktadır.

6. Özbekistan Cumhuriyeti Hükümet Sistemi ve Anayasal Gelişmeleri

Sovyet sonrası Türk cumhuriyetleri içerisinde yaklaşık 35 milyonluk nüfusuyla ön plana çıkan Özbekistan, Türk-İslam medeniyeti açısından da son derece önemli Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi merkezleri ülke sınırı dâhilinde barındırmaktadır. Özbekistan, 67 yıl süren Sovyet egemenliğinden sonra

Cumhuriyet Yüksek Konseyi kararı ile 31 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir⁶. Bağımsızlık bildirgesinin ve bağımsızlığa ilişkin birtakım kanunların kabulünde başrol oynayan isim ise daha sonra uzunca bir süre ülkenin cumhurbaşkanlığını da yürütecek olan dönemin Özbekistan Komünist Parti’sinin birinci sekreteri İslam Abduğanıyeviç Kerimov’dur. Bağımsızlık ilanının ardından SSCB’nin de dağılmasıyla birlikte 29 Aralık 1991 günü yapılan bir referandumla bu bağımsızlık halka onaylatılmıştır. Özbek halkının %94’ünün katıldığı bu referandumda %98’lik bir kabul oyu çıkmıştır. Özbek halkı 29 Aralık 1991’de sandık başına yalnızca referandum için gitmemiş aynı zamanda ülkenin ilk cumhurbaşkanının da belirleneceği seçimlerde oy kullanmıştır. Arkasına %86’lık bir halk desteğini alan Kerimov ülkenin ilk cumhurbaşkanı olarak görevine başlamıştır. İlk iş olarak Anayasa yapımına yoğunlaşan Kerimov hazırlattığı taslak metni 26 Eylül 1992’de kamuoyunun tartışması için basına sunmuştur. İki aylık bu tartışma süresinden sonra gelen eleştiri ve öneriler doğrultusunda ortaya çıkan yeni metin ikinci taslak olarak 26 Kasım 1992 de yeniden basınla paylaşıldı. Yeni teklif ve öneriler değerlendirilerek anayasa metninin nihai hali 8 Aralık 1992’de milletvekillerinden oluşan yüksek kurul tarafından kabul edildi.

Bu anayasanın yapılış itibariyle kurucu meclis usulüne yakın olsa da kamuoyuyla paylaşılması, belirli bir süre tartışılması, eleştiri ve önerilerle şekillendirilmesi gibi özellikleriyle demokratik bir boyut içerdiği de söylenebilir. Yalnızca yapılış süreci değil, içerik açısından da incelendiğinde 1992 Anayasası’nda demokratik unsurlar dikkat çekicidir. Kerimov’un ifadesiyle yapılış sürecinde Birleşmiş Milletler belgelerinin ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin yol gösterici olduğu,

6 Bağımsızlık her ne kadar 31 Ağustos tarihinde ilan edilmiş olsa da Özbekistan’ın bağımsızlık günü her yılın 1 Eylül tarihinde kutlanmaktadır.

Türkiye başta olmak üzere ABD, Japonya Kanada, Almanya, Fransa, Portekiz, İtalya, İsveç, İspanya, Hindistan Pakistan gibi gelişmiş ülke anayasalarının örnek alındığı bir metin ortaya çıkartılmıştır. 6 bölüm, 26 fasıl ve 128 maddeden oluşan 1992 Özbekistan Anayasası birçok defa yapılan küçük değişikliklerle bugüne kadar varlığını sürdürmüştür. Anayasanın herhangi bir hükümet sistemi değişikliğine gitmeden 25 yıl yürürlükte kalması yine onu diğer Türk cumhuriyetlerinden ayırtıran bir özelliği olarak dikkat çekicidir.

Birazdan incelenecek olan 1992 Anayasası'nın minör değişikliklerle bu kadar uzun süre yürürlükte kalmasından ülkede istikrar olduğu ve anayasal düzenin stabil bir şekilde tesis edildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Zira bu anayasa teorisinde gelişmiş ülke örneklerine ve anayasal sistemlerine benzese de bunların uygulamadan ziyade kâğıt üzerinde kaldığı da bir gerçektir. Bu çıkarımın diğer bir gerekçesi olarak ise ülkenin kurucu Cumhurbaşkanı Kerimov ve onun otoriter yönetim anlayışı gösterilebilir. Kerimov, henüz Özbekistan'ın bağımsızlığa kavuşmadığı 1990 yılında, cumhurbaşkanı seçildiği günden hayatını kaybettiği 2016 yılına değin kesintisiz bir şekilde 26 yıl ülkeyi yönetmiştir. İktidarı döneminde kendisini anayasa ile pek sınırlı görmediğinden bir hükümet sistemi değişikliği ya da köklü bir değişikliğe ihtiyaç duymaksızın kendi hazırlattığı anayasa ile yoluna devam ettiği şeklinde bir tespite bulunulabilir.

1992 Özbekistan Anayasası incelendiğinde güçler ayrılığına dayanan hükümet sistemi anlamında aslında yarı başkanlığın bir alt türü olan güçlü başkanlığa dayanan başbakanlık sistemini tercih ettiği söylenebilir. Bu hükümet sistemi hiçbir değişikliğe gidilmeden bugüne kadar istikrarlı bir biçimde devam ettirilmiştir. 1992 Anayasası'nın ilk halinde bu sistemin karakteristik özelliği olarak yasama, adeta cumhurbaşkanının onay mercii olarak etkisiz bir pozisyonda tek

meclisli bir yapıdan oluşmaktadır.

1992 Anayasası yapıldığı günden bugüne kadar 16 küçük değişikliğe uğramıştır. Bunları sırasıyla incelemek sistemin gidişatı açısından fikir verebilir.

Anayasada ilk değişiklik 24.01.1994 tarihinde yapılmıştır. Bu değişiklikte birlikte anayasada yer alan meclise seçilecek “150 vekil” ifadesi kaldırılmış vekiller olarak yeni bir düzenleme yapılmıştır. Böylelikle kaç vekil seçileceği hususu yürütmeye bırakılmış olup başka maddelerde bir değişikliğe gidilmemiştir (ORK, 1992). 1994’te yapılan bu değişikliğin ardından yaklaşık 10 yıl bir değişiklik yapılmamış, anayasadaki 2004 yılında yapılan değişikliğe kadar neredeyse 12 yıl boyunca stabil bir şekilde mevcut anayasayla devam edilmiştir. 1.7.2004 tarihinde yapılan değişiklik incelendiğinde özellikle anayasanın 5. bölümünü oluşturan devlet gücünün organizasyonu ile ilgili alanda kapsamlı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu değişiklikte birlikte tek meclisli yapıdan iki meclisli bir yapıya geçilmiş, üst meclis konumunda olan senatoya 16 senatörü doğrudan atama yetkisi cumhurbaşkanına verilmiştir. Bu hamleyle yasama üzerindeki yürütme hâkimiyetinin pekiştirildiği söylenebilir. 2004 değişikliğinde dikkat çeken bir diğer husus yarı doğrudan demokrasi araçlarından biri olan referandum yetkisinin Ali Meclis’e yani senato+yasama meclisine verilmesidir. Yine meclisin çalışma düzenine ilişkin yapılan değişikliklerle birlikte daha önce yılda 4 kez toplanan meclis artık profesyonel bir meclis niteliği kazanarak tam zamanlı çalışan bir kurum halini almıştır. Yürütme hususunda Özbekistan cumhurbaşkanının seçimine yönelik 90. maddede yapılan değişiklik cumhurbaşkanının görev süresi artık 5 değil, 7 yıl olarak belirlenmiştir. 97. maddede yapılan düzenlemeyle ise görev süresi sona eren ya da istifa eden cumhurbaşkanı ömür boyu senato üyesi olma hakkını elde etmiştir. Böylelikle cumhurbaşkanlarının görev sürelerinin bit-

mesinden sonra da aktif siyasette yer almayı garantiledikleri söylenebilir (ORK, 2004a)

Özbekistan siyasal sisteminde bakanlar kurulu parlamenter sistemde olduğu gibi değil de adeta cumhurbaşkanına karşı sorumlu ve onun kararnamelerinin, kararlarının ve emirlerinin uygulayıcısı pozisyonundadır. Hükümet kâğıt üstünde meclise karşı da sorumlu olmakla birlikte esas sorumlu olduğu yer sistemdeki etkin unsur olan cumhurbaşkanıdır. 128 maddelik Özbekistan Anayasası'nın 30 maddesini yeniden düzenleyen bu değişiklik hiç kuşkusuz yürütmeyi güçlendirmeye yönelik bir değişiklik paketidir. Değişen madde sayısındaki çokluk büyük oranda yasama organının iki meclisli hale dönüştürülmesi ile alakalıdır. 1.1.2008 tarihli anayasa değişikliği yalnızca üç değişikliğin yapıldığı küçük bir değişiklik gibi görünmekle birlikte özellikle cumhurbaşkanı tanımlayan 89. maddedeki değişiklik son derece önemli görülebilir. Anayasanın daha önceki halinde “Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, devlet ve yürütme gücünün başıdır.” şeklinde bir tanımlama var iken bu değişiklikle birlikte cumhurbaşkanı devletin başı ve kamu makamlarının koordineli işleyişini ve etkileşimini sağlayan kişi olarak tanımlanmıştır. Fakat belirtmek gerekir ki bu maddenin değiştirilmesinin sistemde kayda değer fiilî bir yansıması ya da etkisi görülmemiştir. Cumhurbaşkanının yetkilerinin sayıldığı 93 maddenin 24. fıkrasında ise cumhurbaşkanının belediye başkanlarını atama yetkisi daha da güçlendirilmiştir (ORK, 2004b). Daha önce bu yetkisini yerel meclislerin onayı ile kullanabilen cumhurbaşkanı artık bu onay olmaksızın il ve ilçelerin belediye başkanlarını doğrudan atama yetkisine kavuşmuştur.

2009 yılında yalnızca bir maddede yapılan değişiklik ile daha önce 120 olan yasama meclisi üye sayısı 150 ye çıkarılmıştır. 2011 yılında ise yapılan iki değişiklikten kayda değer olanları olarak 2008'deki değişiklikte kaldırılan “yürütmenin

başdır” ifadesine paralel, anayasanın diğer maddelerinin de bununla uyumunun sağlanmasına yönelik çıkarmalar ve eklemelere ek olarak cumhurbaşkanına bakanlar kurulu toplantısına başkanlık etme hakkının tanınması ve görev süresinin yediden beş yıla düşürülmesi sayılabilir. 2014 yılında bir ilke imza atılarak ilk defa 1992 Anayasası’nın temel haklar bölümünde ekleme yapılmıştır. Buna göre siyasi hakları düzenleyen 32. maddeye vatandaşlara devlet organlarının faaliyetleri ile ilgili kamu kontrolü yetkisi tanınmıştır. Yine bu değişikliklerle Özbekistan cumhurbaşkanının yasama karşısında güçlendiği söylenebilir. Zira 93. maddede yapılan değişikliklerle birlikte daha önce ülkenin iç ve dış politikası hakkında Ali Meclis’e yıllık rapor sunmakla mükellef olan cumhurbaşkanı yapılan değişikliklerle birlikte eğer isterse Ali Meclis’e başvurma hakkına sahip olmuş, daha açık bir ifade ile yıllık rapor zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Yine ilk defa bu değişikliklerle birlikte Özbekistan başbakanının yetkileri 98. madde içerisinde sayılmıştır.

Ülkenin kurucu önderi ve ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov 2 Eylül 2016’da daha önce geçirdiği beyin kanamasından mütevellit yoğun bakım sürecinde iken hayatını kaybetti. Ülkesini 27 yıl aralıksız yöneten Kerimov, tesis ettiği otoriter diktatörlük sisteminden de faydalanarak en barizi cumhurbaşkanının üst üste 2 defa seçilme şartı olan anayasa hükmünü adeta hiçe sayarak 4 dönem bu görevi yerine getirdi. Kerimov’un ölümü sonrasında ülkede bir dönüşüm beklentisi net bir şekilde kendini hissettirmekteydi fakat buna yönelik beklentilerin karşılandığını söylemek sonraki anayasa değişikliği süreci takip edildiğinde çok da mümkün gözükmemektedir. Kerimov sonrasında cumhurbaşkanlığına seçilen Şevket Mirziyoyev ülkenin ikinci cumhurbaşkanı olarak koltuğa oturmuştur.

Kerimov döneminin bitimi yoğun bir anayasa değişikliği

sürecini de beraberinde getirmiştir. Örneğin 2017 yılında üç, 2018’de bir, 2019’da üç ve 2021’de iki olmak üzere toplam 9 değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerin hiçbirinde hükümet sistemine yönelik bir değişiklik yapılmadığını peşinen belirtmek faydalı olacaktır. 2017 değişikliklerinde belki de en dikkat çekici husus daha önce dokunulmazlıkları olan anayasa mahkemesi üyelerinin bu dokunulmazlıklarının kaldırılmasıdır. Zira bu sistemin otoriter tonunun artırılacağına yönelik bir sinyal olarak yorumlanabilir. 2019’da yapılan anayasa değişikliklerinde başbakan ve kabinesinin sırasıyla Ali Meclis ve cumhurbaşkanı tarafından onaylanması şartı getirilmiştir. 79. maddenin daha önceki halinde ise kabine yalnızca cumhurbaşkanı tarafından onaylanmaktaydı. Yapılan değişikliğin yalnızca bununla sınırlı kalması ve başka hususlarla desteklenmemesi bunun bir yasamayı kuvvetlendirme hamlesi olarak yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Mirziyoyev döneminde yapılan bu değişiklikler hükümet sistemi tercihi ya da demokratikleşme bir yana dursun kayda değer hiçbir nitelik taşımamaktadır. Buna bağlı olarak Kerimov dönemindeki yapının aynen devam ettirildiği rahatlıkla ifade edilebilir. Ne üzücüdür ki lider değişikliği Özbekistan’a yeni bir hava getirememiş ülke, süper yetkilere sahip bir cumhurbaşkanının etkin olduğu başbakanlı cumhurbaşkanlığı sistemi denilen başkanlık ve yarı başkanlık arası hibrit bir sistemle otoriter şekilde yönetilmeye devam etmektedir. Tam da bu çalışmanın kaleme alındığı şu günlerde devlet başkanı Mirziyoyev’in 2026’da dolacak olan görev süresinden önce bir anayasa değişikliği yapabileceği ihtimali kuvvetlenmektedir. Zira devlet başkanlığının en fazla beşer yıllık iki dönemle sınırlandırıldığı ülkede, normal şartlar altında Mirziyoyev 2026’da koltuğunu terk edecektir. Bundan dolayı bu tarih öncesinde yine alışıldık metotla bir anayasa değişikliği referandumu yapılarak bu kuralın kişiye özgü bir şekilde kaldırılması kuvvetle muhtemeldir. Yazının şu aşama-

sında Özbekistan ile ilgili anayasal gelişimin ve değişiklik sürecinin tarihi ile ilgili kaynaklar hususunda özellikle 2016 öncesinin karanlık olduğunu da belirtmekte fayda vardır. Ülkede muhalif bir basın ve hür bir kamuoyunun yokluğu yapılan bu değişikliklerin gerekçe, arka plan, eleştiri ve sonuçları hususunda fikir edinmeyi de oldukça güçleştirmiştir.

7. Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümet Sistemi ve Anayasal Gelişmeleri

Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinin içinde siyasal sistem bağlamında en istikrarlı ülke olarak anılabilecek Türkmenistan'da bu istikrarın kaynağı demokratik düzene dayalı bir siyasal sistem kurumsallaşması değil, aksine çok güçlü bir lider odaklı yapılanma olmuştur. Ülkedeki rejimin otoriterliği ve aşırı baskıcı olması ilk dikkat çeken özellik olarak göze çarpmaktadır. Zira bu Freedom House ve benzeri kuruluşların yaptığı raporlara da yansımaktadır (Freedom House, 2022a). Bağımsızlık sonrası dönemde bu şekilde bir siyasal evrimin yaşanmasındaki başlıca aktör hiç kuşkusuz Türkmenbaşı olarak anılan ve bilinen Saparmurat Niyazov'dur.

Devletin kuruluş sürecinde en önemli figür olan Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı) halk nezdindeki popülaritesini ve otoritesini aslında bağımsızlık öncesi dönemde kazanmaya başlamıştır. 1990'da Türkmenistan Komünist Partisi birinci sekreterliğine seçildikten sonra bu popülariteyi sağlayan bir dizi adım atan Niyazov'un ilk işi halk arasında birliği sağlamak olmuştur. Niyazov daha sonra Türkmen haklarını savunan aydınlarla birlikte saf tutarak Sovyetlerin Türkmenistan'ın yer altı zenginliklerine rağmen Türkmenistan'a çok az pay ayırdığını öne sürerek bunun Türkmenistan'ı fakirleştirdiği hususunu her fırsatta dile getirmiştir. Üçüncü önemli adımı ise Rusçanın hegemonyasını kırarak Türkmen dilinin yeniden yaygınlaştırılmasına yöneliktir. Bu bağlamda 1989'da Türk-

mence Rusça ile birlikte cumhuriyetin resmî dili olarak kabul edilmiştir. Tüm bu adımlar aslında onu Sovyetler sonrası dönemin doğal lideri haline getirmiş, 1990'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde onu %98,3'lük bir oyla cumhurbaşkanlığı makamına taşımıştır. 1991 Ağustos'unda Sovyetlerde giriş kısmında anlatılan arka plan çerçevesinde gelişen olaylar neticesinde Niyazov Türkmenistan'ın bağımsızlığına yönelik bir referandum yapmış ve halkın %93'ü Türkmenistan'ın bağımsızlığına yönelik oy kullanmıştır. Daha sonra 27 Ekim 1991'de Türkmenistan parlamentosu toplanarak bağımsızlığı ilan etmiştir (Saray, 2012:603). Bağımsızlık sonrasında ülkenin ilk anayasası için hazırlıklar başlamış, kurucu meclis usulü ile yapılan 8 bölüm, 6 fasıl ve 116 maddeden oluşan anayasa 18 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan meclisinin oy birliği ile kabul edilmiştir. Yeni anayasanın oluşturduğu şartlar çerçevesinde 1990'da seçilmiş olan Niyazov, cumhurbaşkanlığı seçimlerini 21 Haziran 1992'de yenilemiş ve bu sefer de seçmenlerin %99,5'inin oyunu alarak bağımsız Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı olarak tekrar seçilmiştir (İlmyradow, 2004: 61).

Türkmenistan 1992 Anayasası'na 1995,1999, 2003 ve 2006'da olmak üzere dört değişiklik ve ekleme yapmıştır. 2006'da Saparmurat Niyazov'un ölümü sonrasında ise 2008 yılında yeni bir anayasa hazırlayan Türkmenler bu anayasa-da 2016 ve 2020 yıllarında bazı değişiklikler yapmıştır. 1992 ve 2008 anayasalarında hükümet sistemi diğer Türk dünyası ülkelerinden farklı olarak (karmaşık olmayan, hibrit olmayan bir yapıda, bir başbakanlık başkanlık veya diğer yarı başkanlığın alt türleri gibi olmayan) net bir biçimde başkanlık sistemidir. Net bir biçimde başkanlık sistemi derken kastedilen şey klasik anlamda başkanlık sistemi değildir zira Türkmenistan'da devlet başkanının yasama yetkileri ve zor da olsa bazı durumlarda, belirli şartlarda parlamento tarafından görevden alınabilmesi

gibi uygulamalar klasik başkanlık sisteminde görülmez. Burada kastedilen hükümet sistemi anlamında farklı sistemler veya onların varyantlarına hiç başvurulmamış olmasıdır.

1992 Anayasası incelendiğinde laik, temel hak ve hürriyetlere yer veren ve çekirdek alanın korunduğu, güçler ayrılığına dayalı kâğıt üzerinde demokratik bir anayasa olduğu söylenebilir. Fakat diğer Türk dünyası ülkelerinde olduğu gibi kâğıt üzerinde mükemmel gözükmekle birlikte uygulamaya yansımadağı tespiti rahatlıkla yapılabilir. Türkmenbaşı, beyanatlarında uyguladığı sistemin Türkmen millî geleneklerine ve halkın düşünce yapısına uygun olduğunu belirtmiştir. Yani aslında totaliter yapıya sahip olan Türkmenistan devleti, kendi modelinin temelini Türkmen geleneklerinden geldiğini öne sürmektedir. Bir diğer ifade ile Türkmenbaşı, kendi düşüncelerine meşruiyet kazandırmak için demokrasi, basın özgürlüğü ve insan hakları gibi kavramları Türkmen gelenekleri ve toplumsal yapısına uygun olmadığını bahane ederek rafa kaldırmış ve ortaya çıkan yönetime ise Türkmen “demokrasi” modeli demiştir (Güler, 2001: 99; Gülerer, 2018: 76). Ulusal ve uluslararası kamuoyunda ülke yönetimini meşru ve demokratik göstermek için kullanılan fakat demokrasinin ilke ve niteliklerinden oldukça uzak olan bu yönetim şeklinin demokrasi olarak anılması ise mümkün değildir.

Türkmenbaşı’nın ölümü sonrasında cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Berdimuhamedov başlangıçta, daha önceki dönemden farklılaşmaya çalışmış sıkı rejim uygulamalarına son vererek kademeli bir geçişin sinyallerini vermiştir. Emekli aylıklarının yeniden bağlanması, Türkmenbaşı döneminde yasaklanan, okullarda verilen yabancı dil ve spor derslerinin yeniden müfredata alınması, yine daha önce yasak olan televizyon ve radyolardan müzik yayınının serbestleştirilmesi, yasak olan internet erişim ve kullanımının serbest bırakılması bunlardan bazıları olarak sayılabilir (Karaağaçlı, 2012). Berdi-

muhammedov'un anayasal anlamda ilk icraatı ise 2008 Anayasası'nın hazırlanmasıdır. 2008 Anayasası 8 bölüm, 5 fasıl ve 117 maddeden oluşmaktadır. Başlangıçta özellikle serbest piyasa ekonomisine ve çok partili hayata geçişi öngören son derece iddialı bir biçimde ortaya çıkan bu anayasanın cari düzeni çok da fazla değiştirmedeği ifade edilebilir. Zira yasamayı güçlendirme hedefiyle meclisin 65 olan üye sayısı 125'e çıkarılırken ve bazı göstermelik yetkiler bu meclise tanımlanırken (cumhurbaşkanını kınama yetkisi vb.) diğer taraftan meclisin kimi yetkileri yürütmeye aktarılmıştır. Bunun yanında devlet başkanına belediye başkanları da dâhil olmak üzere yerel yöneticileri ve seçim komisyonunun üyelerini atama hakkı gibi birtakım haklar verilerek aslında yürütme daha da kuvvetlendirilmiştir (Berber ve Birdişi, 2012: 28; BBC, 2008). Özellikle seçim kurulu üyelerinin cumhurbaşkanı tarafından atanması %90'ların üzerinde oy alınan seçimlere de şaibe düşürmektedir⁷. 2016 yılında yapılan değişiklikte Türkmenbaşı'ndan sonra göreve gelen Gurbanguli Berdimuhamedov bu anayasada kendini sınırlandıran bazı maddeleri değiştirmiştir. Özellikle cumhurbaşkanını tanımlayan 51. maddenin daha önce "70 yaş ile sınırlandırılan" bölümü bu maddeden çıkararak ömür boyu adaylığın (dolayısıyla başkanlığının) önünü açmıştır. Zira demokratik siyasal kültürün yerleşmediği bu tarz ülkelerde adil ve özgür olmayan seçimlerden dolayı faal devlet başkanının kendi ayrılmadığı takdirde seçimler aracılığı ile değişmesi imkânsıza yakındır. Yine cumhurbaşkanının görev süresini düzenleyen 52. maddede yapılan değişiklikte 5 yıl olan görev süresi 7 yıla çıkarılmıştır.

2020 yılında yapılan anayasa değişikliği ise daha ziyade yasamanın düzenlenmesi ile gerçekleşmiştir. Bu anayasa de-

7 Berdimuhamedov sırasıyla 2007, 2012 ve 2017'de yapılan seçimlerde %89,23, %97 ve %97,69 oy olarak seçilmiştir.

ğişikliği ile daha önce tek meclisli bir yapı var iken artık parlamento, halk konseyi (alt meclis) ve temsilciler meclisi (üst meclis) olmak üzere iki kanatlı bir yasama organı şeklinde teşkil edilmiştir. Yürütmeye ilgili dikkat çeken bir diğer düzenleme ise cumhurbaşkanının görevini yerine getiremeyecek durumda olduğunda bu görevin yeni yapılacak seçime kadar temsilciler meclisi başkanı tarafından yerine getirileceğine dair yapılan değişikliktir. Hükümet sistemine yönelik başlığın giriş kısmında da belirtildiği üzere bu anayasa değişikliğinde de hükümet sistemine yönelik herhangi bir değişiklik yapılmamış, başkanlık sistemi aynen korunmuştur (TRT, 2020).

2016 yılında yapılan değişiklikte Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'un kendisinin ömür boyu adaylığının önünü açan düzenlemeler yaptığı belirtilmişti. Buna rağmen kendisi, 2022 Ocak ayında "genç liderler" in önünü açmak için görevi bırakacağını ilan etmiş, 12 Mart 2022'de yapılan, muhalefet ve uluslararası gözlemciler tarafından usulsüzlük iddialarının öne sürüldüğü seçimlerde ise oğlu Serdar Berdimuhamedov'un %72,9'luk bir oy oranıyla Türkmenistan'ın 3. cumhurbaşkanı olarak seçilmesini sağlamıştır (Euro-news, 2022).

Bağımsızlığını kazandığı günden itibaren başkanlık sistemini benimseyen ve bunu hiç değiştirmeyen bir ülke olarak Türkmenistan diğer bölge ülkeleri ile karşılaştırıldığında bu konuda istikrarlı görünmekle birlikte literatürde yer alan başkanlık sisteminin neredeyse bütün dezavantajlarının bir arada görüldüğü bir ülke görünümündedir. Ülkenin kurucu önderi Saparmurat Niyazov sonrasında cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Gurbanguli Berdimuhamedov'un 15 yıllık görev süresi sonrasında koltuğunu adeta oğluna emanet etmesi ise Türkmen ve uluslararası kamuoyunda bir hanedanlık yönetimi şeklinde yorumlanmaktadır. Ülkede muhalefet eksikliği ya da otoriter bir rejime karşı muhalefetin ortaya çıkamamasındaki

en büyük etken, temel ihtiyaç maddelerinin son derece ucuz ya da ücretsiz bir şekilde halka sunulmasıyla yakından alakalıdır. Belki de bundan dolayıdır ki diğer Türk dünyası ülkelerinden farklı olarak Türkmenistan'da bir halk ayaklanması veya toplumsal patlama görülmemiştir.

8. Sonuç

Türk dünyası ülkelerinin hükümet sistemleri ve bu bağlamda anayasal gelişmelerinin incelendiği bu çalışmanın sonuç kısmında ne yazık ki karamsar bir tablonun ortaya çıkması kaçınılmaz gözükmektedir. Adeta, iki sistem kapitalizm-komünizm ve iki ülke ABD-Rusya arasında bir sarkaç gibi gidip gelen bu ülkelerde 30 yıllık bağımsızlık dönemi istikrardan ziyade istikrarsızlık ve memnuniyetsizliği beraberinde getirmektedir. Sovyet sistemden devralınan ve sistem için yük haline gelen rüşvet ve yolsuzluklar ile liyakati önemlemeden kamu yönetimi ile ilgili sorunlar, neredeyse bu ülkelerin tümü için ciddi bir sorun ve sistemin meşruiyetinin sorgulanmasının en ciddi nedenlerinden biri olarak gözükmektedir. Zira bu hatalar halk nezdinde, aslında hiçbir alakası olmadığı halde, sanki demokrasinin getirileriymişçesine düşünülerek demokrasiye karşı olumsuz bir intiba ve eski otoriter rejime de bir özlem algısı ile de sonuçlanabilmektedir. Bu da hiç kuşkusuz demokrasinin yerleşmesi, kurumsallaşması ve sürdürülebilmesi önünde ciddi bir bariyer oluşturmaktadır.

Bu nedenle Türk dünyası ülkelerinde umutla başlayan değişim sürecinin önce istikrarsızlığa dönüşmesi ve sonrasındaki istikrar arayışları çerçevesinde reçete olarak güçlü bir yürütme oluşturulması, bir diğer ifade ile yürütmenin güçlendirilmesinin çözüm olarak görülmesi ve güçlü yürütme ile bağdaşan hükümet sistemlerinin tercihi ortak bir özellik olarak göze çarpmaktadır. Tercih edilen hükümet sisteminin ise esaslarıyla bağdaşmayan ve şahsa endeksli sistem haline dönüştüğü söy-

lenebilir. Dolayısıyla istikrar arayışı içerisinde aslında istikrarsızlıklara gebe ve istikrarsızlık üreten hükümet sistemlerinin ortaya çıkması söz konusudur.

Oysaki başlangıçta her bir devlet anayasal belgelerinde ve anayasalarında demokrasiyi bir hedef olarak görmüş ve bunu anayasalarının içine yerleştirmiştir. Fakat bu uygulama ile desteklenememiş ve bu hedeften gitgide uzaklaşmıştır. Bunda ise en büyük faktörler olarak demokrasi bilincine sahip ve demokrasiyi talep eden bir halk kitlesinin yokluğu, demokratik siyasal kültür ile hiç tanışmamış olmak ve demokratik siyasal kültürün ve kurumsallaşma geleneğinin yokluğu sayılabilir.

Hükümet sistemi tercihleri anlamında Türk dünyası ülkelerinde dikkat çeken bir biçimde, Kırgızistan ve bir ölçüde Türkmenistan haricinde, yarı başkanlık sisteminin bir alt türü olan başbakanlı başkanlık sisteminin tercih edildiği görülmektedir. Kaldı ki Kırgızistan da son yapılan anayasa değişikliği ile birlikte bu sistemi benimseyen ülkeler sınıfına katılmıştır. Başkanlık, yarı başkanlık ve kısmen parlamenter sistemden unsurlar barındıran bu hibrit sistemin dejenere edilerek şahıslara ve konjonktürel durumlara uydurulması sonucu ise güçlendirilmiş başkanlık-süper başkanlık ve hatta başkancı sistemler ile karşılaşmak bu coğrafyada son derece sık rastlanan bir durumdur. Aslında her biri demokratik-güçler ayrılığına dayalı hükümet sistemlerinden olan parlamenter, yarı başkanlık veya başkanlık sistemleri ve bunların alt türleri; uygulamadaki esneklik, sistemin kişilere göre düzenlenmesi veya sistemin yerleşmesine müsaade edilmeden şahsi amaçlara hizmet eden ve güçler ayrılığını güçler birliğine dönüştüren değişiklikler ile demokrasiden uzaklaşmaktadır. Bir diğer ifade ile özünde demokrasi olan bu hükümet sistemleri, bilinçli veya bilinçsiz özünden koparılarak, unsurları eksiltilerek veya dönüştürülerek uygulandığında ortaya demokrasi

değil bambaşka bir şey çıkarmaktadır. Bu, o hükümet sisteminin başarısı veya başarısızlığıyla bağlantısız aslında bu modellerin uygulandığı ülkedeki siyasal iklim ve modelin uygulayıcılarıyla alakalı bir durumdur. Detaylı incelendiğinde özellikle bu devletlerin kurucu liderleri ve daha sonra onların selefleri tarafından yapılan uygulamalarda tercih ettikleri hükümet sistemlerinin ve bunların tadili sonrasında oluşturulan sistemlerin kendi gelenek ve kültürlerine uygun olduğu varsayımı ile bir meşruiyet kurma çabası içerisinde oldukları çalışmanın bütününde tespit edilmiştir. Sistemin temel direkleri ortadan kaldırılarak yapılan bu düzenlemeler ise bahsi geçen ülkelerde demokrasiye değil şahsa odaklı, otoriter yönetim ve yöntemlere kayan uygulamalarla sonuçlanmaktadır. Güçlerin tek bir organda fiilî olarak toplanması ise başta özgür ve adil seçimler olmak üzere, toplumsal ve siyasal manada çoğulculuğu, temel hak ve hürriyetlerin kullanımını nihayetinde demokrasiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Güçlerin tek bir otoritede toplandığı böyle bir coğrafyada ise seçimler aracılığı ile yürütmenin değişebilmesi adeta imkânsıza yakın gözükmektedir. Bir diğer ifade ile yürütmenin başı kendi istemedikten veya hayatını kaybetmedikten sonra seçimler aracılığı ile değişmesi mümkün değildir. Böylelikle demokrasinin temel niteliklerinden çoğunluğun değişebilirliği ve muhalefetin iktidar şansının engellenmemesi gibi unsurlar maalesef Türk dünyasının şu anki durumunda oldukça uzak olunan ülkeler olarak tanımlanabilir.

Türk dünyası devletlerinde göze çarpan bir diğer sorun da tıpkı demokrasinin ve güçler ayrılığının anayasada olup uygulamada olmamasına benzer bir durum olarak anayasanın üstünlüğü prensibinin çiğnenmesi ile alakalıdır. Ülkeler ve anayasal serüvenleri incelendiğinde anayasaların tıpkı normal kanunlar gibi kolaylıkla değiştirildiği ve anayasa değişikliğinin sıradan bir prosedürmüşçesine algılandığı gö-

rülmektedir. Çoğu zaman yürütmenin yani cumhurbaşkanı-
nın, onun kontrolündeki meclisin, ya da cumhurbaşkanının
kontrolündeki seçim kurullarınca yapılan şaibeli referan-
dumlar aracılığı ile sıklıkla anayasaların ve maddelerinin de-
ğiştirilebildiği tespiti yapılabilir.

Çalışma sırasında karşılaşılan bir zorluk ve buradan hare-
ketle yapılabilecek bir tespit olarak ise aslında yukarıdaki pa-
ragrafla bağlantılı olarak ortaya çıkan neyin yeni anayasa, ne-
yin anayasa değişikliği olduğu hususundaki karmaşadır. Ül-
kelerin yerel kaynakları incelendiğinde bu konudaki karmaşa
daha da belirginleşmektedir. Literatürde kimi yazar veya bi-
lim adamları tarafından yeni anayasa olarak değerlendirilen
mevzular bir kısım insan için ise anayasa değişikliği olarak
tanımlanmaktadır. Detaylı olarak objektif bir gözle içeriksel
incelemeye tabi tutulduğunda ise yeni anayasa olarak kabul
edilen anayasanın neredeyse tamamının daha önceki anaya-
saya birkaç madde eklenmesi ya da değiştirilmesinden ibaret
olduğu görülmektedir. Bu kargaşanın arkasındaki temel se-
bebin ise muhalif ve hatta özgür bir basın yayın ortamının
olmayışından hareketle, sipariş usulü ve siyasi gayelere hiz-
met eden literatürün oluşmasının olduğu tahmin edilebilir.

Tablo 1. *Çeşitli Endekslere Göre Türk Dünyası Ülkelerinin Dünya Sıralamaları*

Ülke adı	FIW endeksi ⁸	HDI ⁹	CPI ¹⁰
Azerbaycan	195/210	88/189	128/180
Kazakistan	165/210	51/189	102/180
Kırgızistan	159/210	120/189	144/180
Özbekistan	186/210	106/189	140/180
Türkmenistan	207/210	111/189	169/180

Son olarak çeşitli derecelendirme kuruluşları tarafından yayınlanan demokrasi, insani gelişmişlik ve yolsuzluğa yönelik ülke sıralamalarını içeren raporlar ve endekslerin güncel verilerini incelemek faydalı olacaktır. Ampirik demokrasinin ilkelerinin karşılanma oranından hareketle Freedom House tarafından yayınlanan raporun 2022 verileri incelendiğinde Türk dünyası ülkelerinin durumu iç açıcı gözükmemektedir. 210 ülkenin değerlendirildiği bu rapora göre Kırgızistan 159., Kazakistan ise 165. sırada yer bularak Türk dünyası ülkeleri içerisinde en iyi konumda olanlarıdır. Azerbaycan 195, Türkmenistan ise sondan 4. olarak 207. sırada kendine yer bulmaktadır. Ayrıca yine aynı kurum tarafından yayınlanan “nations transit” raporuna bakıldığında bütün Türk dünyası ülkeleri maalesef “konsolide otoriter rejim” klasma-

8 Freedom House tarafından 2022 yılında yayınlan 210 ülkenin incelendiği “Freedom in The World (dünyada özgürlükler)” raporuna göre ülke sıralamasını göstermektedir (Freedom, House 2022b).

9 Birleşmiş Milletler tarafından 2019 yılında yayınlanan 189 ülkenin incelendiği “Human Development Index (insani gelişmişlik endeksi)” verilerine göre ülke sıralamalarını göstermektedir (UNDP, 2022).

10 Transparency international tarafından 2021 yılında yayınlanan 180 ülkenin incelendiği “Corruption Perceptions Index (yolsuzluk algısı endeksi)” verilerine göre ülke sıralamalarını göstermektedir (TI, 2021).

nında değerlendirilirken Azerbaycan'ın demokrasi yüzdesi 1,19, demokrasi puanı 1,07; Kazakistan'ın demokrasi yüzdesi 5,95, demokrasi puanı 1,36; Kırgızistan'ın demokrasi yüzdesi 12,5, demokrasi puanı 1,75; Özbekistan'ın demokrasi yüzdesi 4,17, demokrasi puanı 1,25 ve Türkmenistan'ın demokrasi yüzdesi 0, demokrasi puanı 1 olarak tespit edilmiştir (Freedom House, 2022c). Şu haliyle değerlendirildiğinde maalesef Türk dünyası devletlerinin demokrasiden oldukça uzak oldukları rahatlıkla tespit edilebilir.

Demokrasinin refah ve gelişmişliğin bir ön koşulu olmadığını kısa bir süre için düşünerek acaba bu devletlerin kendi “kültür ve geleneklerine uygun?” hükümet sistemleri ve “demokrasi?” anlayışlarıyla milletlerine refah ve gelişmişlik sağlayıp sağlamadıklarını analiz etmek de son derece önemlidir. Bu anlamda Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan insani gelişmişlik endeksini incelemek yerinde olacaktır. Demokrasi endeksine oranla bir nebze daha iyi olan veriler incelendiğinde Azerbaycan ve Kazakistan dışındaki Türk dünyası devletlerinin bu sıralamada dünyanın yarısından daha kötü durumda olduğu rahatlıkla görülebilmektedir.

Demokrasi ve insani gelişmişliğin dışında resmin görülmesinde yardımcı olabilecek diğer bir endeks ise “Transparency International” tarafından yayınlanan yolsuzluk algısı endeksidir. Bu endekse göre ise maalesef yolsuzluklar ve yozlaşma Türk dünyası ülkelerinin ortak sorunu olarak göze çarpmaktadır. 180 ülkenin sıralandığı bu endekse göre nispeten en iyi durumda olan Kazakistan 102. sırada kendine yer bulurken, Türkmenistan ise maalesef yine tablonun sonlarında 169. sıradadır. Aslında birbirleri ile pozitif korelasyon içerisinde olan, farklı kurumlar tarafından hazırlanan bu 3 veri Türk dünyası devletleri ile ilgili çok değerli bilgileri ortaya koymaktadır. Zira çalışmada yer verilmemesine rağmen çalışma kaleme alınırken yapılan incelemelerde ülkelerin

bu endekslere göre gelişim çizgileri tarihsel bir perspektifte incelendiğinde olumsuza doğru bir akış olduğu tespit edilmiştir. Bu hiç kuşkusuz bahsi geçen ülkelerde yönetimlerin meşruiyetini zedelerken diğer taraftan da o ülke milletlerinin yaşam kalitelerinin düştüğü şeklinde de yorumlanabilir.

Oysaki gerek yer altı ve yer üstü kaynakları gerek insan gücü gerek ise jeopolitik konumları açısından belki de bu yüzyılın en önemli devletleri olmaya aday olan Türk dünyası devletlerine şu anki durum hiç yakışmamaktadır. Tıpkı gelişmiş dünyada olduğu gibi en iyi şekilde, meşru bir yönetim, demokratik bir toplumsal ve siyasal hayat Türk milletinin de hakkı ve ülküsü olmalıdır. Bu; birilerinin kendi çıkarları ve kukla yönetimleri başa getirebilme adına birilerinin tasarımıyla değil, kendiliğinden ve kendi iç dinamikleri ile gerçekleştirilmelidir. Hiç kuşkusuz gerçek demokrasi ne ABD ne Rusya ne de Çin için gereklidir. Bunun en fazla faydasını görecektir olan Türk dünyasının ta kendisi olacaktır. Bu noktada yukarıdaki satırlarda değinildiği üzere yabancı devletler tarafından fonlanan ve istikrarsızlığı arttırma aracı olarak kullanılan demokrasi ve insan hakları maskeli girişimlere ve kalkışmalara karşı da alınabilecek en güzel tedbir bu yumuşak karnın ortadan kaldırılması ile gerçekleşebilir. Bunun ortadan kaldırılabilmesi ise devlet yöneticilerinin kendi şahsi ego ve kazanımlarından vazgeçerek milletleri adına atacakları adımlara bağlıdır.

Bu noktada yaklaşık bir buçuk asırlık anayasacılık ve demokrasi tecrübesi olan Türkiye'ye de büyük bir görev düşmektedir. Ağabeylik değil ama eşit statüdeki kardeşlerin birbirlerine yardımı esaslı bir pozisyonda konumlanacak bir Türkiye başta Türk dünyası olmak üzere Orta Asya'nın bir demokrasi ve barış adasına dönüşmesinde etkin bir rol üstlenebilir. Dahası Türk Devletleri Teşkilatı gibi Türk devletlerinin bir arada olduğu bir yapı içerisinde liderler ve yö-

netimleri demokrasi hususunda adımlar atmaya ikna edecek çalışmalar ve alınacak ortak prensip kararları bu ülkelerde yolsuzlukların önlenmesi, demokratikleşme ve refah seviyelerinin artmasında etkili olabileceği gibi olası bir siyasal birlikteliğin altyapısının oluşmasında da faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, Cavid (2001). “Azerbaycan’da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği”, Avrasya Dosyası, C:7 S.1 ss109-131
- ALKAN, Haluk (2002). “Demokrasi-Otoriterlik Ayırımında Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Partiler: Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan Örnekleri”. ASAM Avrasya Dosyası (2005’e Gिरerken Özel). C. 10. S. 4. ss. 208-235.
- ALKAN, Haluk (2010). “Azerbaycan Paradoksu Azerbaycan’ın İç ve Dış Politikası” Usak Yayınları, Ankara
- AA (Anadolu Ajansı), (2017). “Kazakistan Anayasa Değişikliğine Gidecek” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-anayasa-degisikligine-gidecek-/735041>, Erişim Tarihi 22.07.2022
- ARK (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası) (1995). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <HTTPS://MECLİS.GOV.AZ/NEWS-AZ.PHP?İD=3&LANG=AZ>, Erişim Tarihi 13.07.2022
- AZERBAIJAN (2022). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://azerbaijan.az/information/105>, Erişim Tarihi 13.07.2022
- BERBER, Mesut ve BİRDİŞLİ, Fikret (2012). “Türkmenistan’da Berdimuhammedov Dönemi” Kahramanmaraş Sütçü İmamı Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, C.2, S.2 ss.39-54.
- BEYDİLLİ, Kemal (2008). “Rusya”, İslam Ansiklopedisi, C.35, ss253-265
- BBC (British Broadcasting Corporation), (2008). “Türkmenistan’da çok partili hayar” https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/09/printable/080926_turkmenistan.shtml, Erişim Tarihi 25.08.2022
- CV&CR, (Constitution Writing & Conflict Resolution) (2022a). Kazakhstan 1993, <http://pcwcr.princeton.edu/reports/kazakhstan1993.html>, Erişim Tarihi 18.07.2022
- CV&CR, (Constitution Writing & Conflict Resolution) (2022b). Kazakhstan 1995, <http://pcwcr.princeton.edu/reports/kazakhstan1995.html>, Erişim Tarihi 20.07.2022
- ÇALIŞKAN, Burak (2020). “Kırgızistan: Demokrasi mi, İstikrarsızlık mı?” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kirgizistan-demokrasi-mi-istikrarsizlik-mi/2031612>, Erişim Tarihi 26.07.2022
- ÇETİN, N. (2017). “Kazakistan’da Başkanlık Sistemi’nin Gelişimi:

- Dünden Bugüne”, Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III Bildiri Kitabı içinde (ss. 894-916), Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- ELEBAYEVA, Aynura ve POLUHOVA, Margarita (2002). “Kırgızistan’daki Siyasi Değişimin Özellikleri”, Avrasya Dosyası, C.7, s.4, ss. 100-112.
- ERTUĞRUL, Ümmühan Elçin (2015). “Rusya Federasyonu”, Ed.Burhan Aykaç-Şenol Durgun, Çağdaş Siyasal Sistemler, Alter Yayıncılık. Ankara
- EURONEWS, (2022). Türkmenistan’da devlet başkanlığı seçimini Serdar Berdimuhamedov kazandı, <https://tr.euronews.com/2022/03/15/turkmenistan-da-devlet-baskanligi-secimini-serdar-berdimuhamedov-kazand>, Erişim Tarihi 25.08.2022
- FREEDOM HOUSE (2022a). Countries and Territories, <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores?sort=asc&order=Total%20Score%20and%20Status>, Erişim Tarihi 22.08.2022
- FREEDOM HOUSE (2022b). Countries and Territories, <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores?sort=desc&order=Total%20Score%20and%20Status>, Erişim Tarihi 01.09.2022
- FREEDOM HOUSE (2022c). Countries and Territories, <https://freedomhouse.org/countries/nations-transit/scores>, Erişim Tarihi 01.09.2022
- GÖNENÇ, Levent (1998). “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.47, S1-4, ss.185-220
- GÜLER, Nermin. (2001). “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasal Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, Avrasya Dosyası Dergisi, C7, S.2, ss.97-110.
- GÜLERER, Çağrı (2018). “Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan ve Kırgızistan’ın Siyasal Sistemlerinin Karşılaştırılması” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova
- HASANOVA, Sera (2019). “Azerbaycan’da Anayasa Yapım Süreci”, İzmir Barosu Dergisi, Mayıs C:84 S.2 ss.127-159
- İBA, Şeref (2009). “Kırgızistan’ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş”, Avrasya Etüdleri S.36, ss.47-52
- İLMYRADOW, Myrat (2004). “Türkmenistan’ın Siyasal Rejiminde Organlararası İlişkiler ve Rejimin Adlandırılışı” Yayımlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- JOHN, Anderson (1999). “Kyrgyzstan: Central Asia’s Island of Democracy?”, New York, Routledge
- KARAAĞAÇLI, Abbas (2012). “Türkmenistan’ın Siyasal ve Anayasal Yapısı” <https://www.turansam.org/makale.php?id=4465> Erişim Tarihi 26.08.2022
- KCAB (Kazakistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı), (2022). Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000>, Erişim Tarihi 17.07.2022
- KHAİRMUKHANMEDOV, Nurbek (2017). “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları” International Journal of Social Sciences and Education Research, C.3 S.5 ss.1432-1451
- KIZILCIK, Recep (2003). Rusya Yönetim Sistemi, Ed. Koralıy Nitaş, Yirmibirinci Yüzyılda Yönetim, EGM Basımevi, Ankara
- KUSSAİNOVA, Meiramgul (2021). “Kazakistan’ın Sıfırdan İnşa Ettiği Başkent Nursultan 23 Yaşında”. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistanin-sifirdan-insa-ettigi-baskenti-nur-sultan-23-yasinda/2295460>, Erişim Tarihi 22.07.2022
- KUSSAİNOVA, Meiramgul (2022). “Kazakistan’da Anayasada Değişiklik Öngören Referandumda Evet Oyu Çıktı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-da-anayasada-degisiklik-ongoren-referandumda-evet-oyu-cikti/2606454>, Erişim Tarihi 22.07.2022
- KÜÇÜK, Cevdet (2022). “Kazakistan Cumhuriyeti”, TDV İslam Ansiklopedisi C.25 ss.130-131
- ORK (O’zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi) (2004b). O’zbekiston Konstitusiyasi. <https://lex.uz/uz/s/35869?ONDATE=24.01.1994&ONDATE2=01.07.2004&action=compare>, Erişim Tarihi 08.08.2022
- SARAY, Mehmet (2012). “Türkmenistan”, İslam Ansiklopedisi, C.41, ss.601-605
- (QT) (Qazaqstan Tarihy), (2022). “The Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1993”, <https://e-history.kz/en/history-of-kazakhstan/show/9735/> Erişim Tarihi 21.07.2022
- TAYFUR, N. Aliyev (2021). Kırgızistan’da yeni yönetim şeklini öngören Anayasa değişikliği için yarın referandum yapılacak. <https://www.>

aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistanda-yeni-yonetim-seklini-ongoren-anayasa-degisikligi-icin-yarin-referandum-yapilacak/2204238, Erişim Tarihi 29.07.2022

TI (Transparency International), (2021). “Corruption Perceptions Index” <https://www.transparency.org/en/cpi/2021>, Erişim Tarihi 01.09.2022

TRT (Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu), (2016). Kırgızistan anayasa değişikliğine ‘evet’ dedi,

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/kirgizistan-anayasa-degisikligine-evet-dedi-287527.html> , Erişim Tarihi 29.07.2022

TRT (Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu), (2020). Türkmenistan’da Anayasa Değişikliği Kanunu onaylandı, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/turkmenistanda-anayasa-degisikligi-kanunu-onaylandi/5f7578e101a30a2a70703bb1>, Erişim Tarihi 30.07.2022

UNDP (United Nations Development Programme) (2022). “Human Development Index”,

<https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>, Erişim Tarihi 01.09.2022

ÜNAL, Levent (2010). “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-Kırgızistan İlişkileri” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TÜRK DÜNYASINDA DEĞERLER EĞİTİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF VALUES EDUCATION IN THE TURKIC WORLD

Hüseyin ÇALIŞKAN¹, Yusuf YILDIRIM²

Özet

Bu çalışmada Türk dünyasında değerler eğitiminin durumu genel olarak betimlenmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz milletleri kültürler oluşturur ve kültürün de en önemli öğelerinden biri ise değerlerdir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle değer kavramı, milletler için taşıdığı önem özellikle de Türk milletinin milletleşmesine etkisi bağlamında ele alınmıştır. Tarihsel bağlamda Türklerin değer aktarım süreçleri ele alınmıştır. Daha sonra ise Türk dünyasında değerler eğitiminin nasıl olduğuna değinilerek özellikle yedi bağımsız Türk devletinin eğitim sistemleri/programları ve ders kitapları mahiyetinde değerlerin yer alması ve değerler eğitiminin durumu incelenmiştir. Çalışmanın sonunda ise ulaşılan sonuçlara kısaca değinilmiş ve Türk milletinin ortak değerleri ile benzer idealler etrafında buluşmuş bir Türk nesli yetiştirebilmenin önemi vurgulanmıştır.

Extended Abstract

Communities qualify as a nation after living together for hundreds of years. Every nation creates cultural elements, including material and immaterial elements, within its framework of life. Culture is a harmonious whole of material and immaterial possessions and

1 Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkiye, hcaliskan@sakarya.edu.tr
Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Education, Türkiye

2 Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye, yusufyildirimakademik@gmail.com
Dr., Ministry of National Education, Türkiye

values unique to that nation, formed in the historical course, which gives personality to a nation and reveals the differences between it and other nations (Şahin, 2005). This phenomenon, which can also be expressed as a national culture due to its specificity to a nation, includes the values, beliefs, attitudes and behaviours that nations have. The Turkish nation has also created and developed its own national culture and national values, which are sub-elements of its national culture, throughout its thousands of years of history. Indeed, values constitute an important part of the immaterial elements of culture.

The Turkish nation has created its national values by synthesizing religious practices, belief systems, traditions and customs by putting its own historical experiences at the centre. Thanks to its language, it has successfully transmitted these values to future generations. Freedom, independence, justice, responsibility, tolerance, hospitality, compassion, perseverance, patience, giving importance to the unity of the family, national unity and solidarity (love of nation), patriotism, and affection for the flag can be summarized as the main values of the Turkish nation.

In addition to having a rich history in terms of values, the Turkish nation has developed different ways, especially epics, folk tales, lullabies, proverbs, folk songs, written literature, plays, to transfer its values to future generations. After birth, a Turkish child grows up learning Turkish values through lullabies while being rocked on the knees of his/her mother, folk songs while being rocked in the cradle, idioms and proverbs in daily life, and epics and stories in conversation circles. This has been the case from the past to the present.

From past to present, teaching values has been carried out similarly in Anatolia and the rest of the Turkic world. However, when the Soviet government occupied the Turkic states in Central Asia and the Greek Cypriot government became the dominant authority in Cyprus, they tried to prevent the elements that constituted the common values of the Turkish nation. Although national values were not included in formal education in Central Asian Turkic states during the years of Soviet Russia, national and spiritual values were transmitted indirectly to the younger generations as much as possible informally within the family and society.

When Turkic states gained their independence, values were featured in textbooks. In fact, after becoming independent, Turkish states established relations with other states and prepared and printed new textbooks on the culture and values of the country, such as mother tongue, national history, and national geography (Savaş, 2009). In particular, the process was carried out under names such as moral education, ethics education and religious education in order to serve the development of values. Thus, in Central Asian states such as Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and the Turkish Republic of Northern Cyprus, national Turkic values began to be transmitted to younger generations. The fact that these states have always been in contact with Türkiye in the field of education, as in every field, contributed to common values being an element of their education systems. In Türkiye, it is a little different. National values have been among the main objectives of the Turkish National Education system and have been the main element of the education program since 2005. In addition, Non-Governmental Organizations (NGOs), social structures, and especially the Turkish family have informally transmitted their national values to younger generations.

Keywords: Values Education, Turkic World, Education System.

1.Giriş

İnsanoğlu dünyada var olduğu andan itibaren her bir varlık sahasının diğerleri ile olan ilişkileri bağlamında davranışlarda bulunmaya başlamıştır. Bu davranışlar süreç içerisinde toplumsal bir nitelik kazanarak kültürün önemli bir parçası haline gelmiştir. Zamanla bu davranış kalıpları ve ortak yaşam şekli dil, gelenek, düşünce, semboller, yasalar, kurallar, ahlak, kuramlar, aletler, teknikler, makineler, bilim, felsefe ve sanat eserleri gibi her tür maddi (Çüçen, 2005) ve manevi içerikleri kapsar hal almıştır. Türk Dil Kurumu (2005) kültürü “*tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü*” ve “*bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü*” şeklinde tanımlamıştır. Kültür, insanlar üzerinde gözüken ama toplumun genel yapısına özgü tutum, inanç ve davranışları içine alan maddi ve manevi oluşumlardır. Bu oluşumlar uzun yıllar içinde toplum tarafından üretilmiştir.

Doğada var olmayan, insanoğlu tarafından oluşturulan ve bir toplumun damgasını üzerinde taşıyan her şey kültür olarak ifade edilirken bireyin tek başına yaptığı ve toplumsal bir anlam taşımayan hiçbir şey kültürün bir parçası olarak kabul görmemektedir. Bir şeyin kültürel olarak ifade edilebilmesi için bir topluma aitlik ve bir milletle ilişkisinin kurulması gerekmektedir. Kültür, bir millete kişilik veren, diğer milletlerle arasındaki farkları ortaya koyan tarihsel süreç içerisinde oluşmuş, o millete özgü maddi ve manevi varlık ve değerlerin ahenkli bir bütünüdür (Şahin, 2005). Bir topluluğun bireylerinin düşünce, inanç ve yaşama biçimleri, yaptıkları alet ve davranış biçimleri o topluma ait kültürün göstergeleridir (Akpınar, 2006).

Kültür, tarihsel süreçte toplumsal hareket, toplumsal onay ve toplumsal kabulle oluşmaktadır. Geçirilen zamanda yaşanan olay, olgu ve durumların etkileşimle paylaşılması ile kabul görerek yaygınlaşması yeni kültürel unsurların/değerlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Göçer, 2012). Bundan dolayı Türk kültürü, Arap kültürü, Fars kültürü gibi öznel; doğu kültürü, batı kültürü gibi daha genel ifadelerle tarif edilmektedir. Bu şekilde ifade o toplumun genelinde görülen özellikleri karakterize etmektedir. Bu karakterize etme süreci yüzlerce yıllık toplumsal geçmişe dayanmaktadır.

Kültürü insanlar oluştururken kültür de insanların toplumsal nitelik kazanması noktasında etkin bir rol almaktadır. Kültür, bireylerin kültürün içinde yer alarak ve kültür sayesinde kendi benliğini inşa edebilmesine (Karslı, 2016) imkân sağlamaktadır. Göçer'e (2012) göre kültür, bir milletin asırlar boyunca oluşturduğu yaşam tarzlarının kodlarını içine alan hafıza gibidir. Bu hafıza geçmişten günümüze var olan her milletin tarihsel geçmişi ve toplumsal birikimini yansıtmaktadır. Güçlü ve eski bir geçmişe sahip Türk milleti yüzlerce yıllık tarihinde kendi öz kültürünü oluşturmuş ve dünya milletlerini farklı konularda etkilemiştir. Türklerin yaşadığı coğrafya yaşam şartları ve karşılaştıkları güçlükler birçok değer gelişmesine imkân sağlamıştır.

Tarih boyunca birçok Türk kavminin yaşadığı, çeşitli kültürlerin ve dinlerin bulunduğu merkezî bir bölgede yer alan Türkistan toprakları, Türk kültürünün oluşması ve gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir (Öger, 2012). Farklı coğrafyalarda iz bırakan binlerce yıllık geçmişe sahip Türklerin, kendi kültürüyle birlikte değerlerini de tüm dünyaya yaydıkları görülmektedir. Bu coğrafya Hindistan'dan Sibiryaya; Doğu Asya'dan Avrupa'nın ortalarına; Afrika'nın kuzeyinden Karadeniz'in kuzeylerini içe alacak bir kapsama sahiptir. Kültürün bireyler üzerinde büyük etkisi bağlamında yukarıda bahsi ge-

çen bu geniş coğrafyaya yayılan Türk kültürü de yayıldığı bölgelerde yaşayan bireyleri etkilemiş ve toplumsal yaşamlarına katkı sağlamıştır.

Bireyin nasıl davranması, nasıl düşünmesi, hangi hareketlerde bulunması vb. süreçler kültürün kontrolü altındadır. Bu süreçte kültürün farklı öğeleri bireye etki etmektedir. Bireyi yönlendiren, rehberlik eden, düşünce ve davranışları için ölçüt olarak kabul edilen öğelerden birisi ve aynı zamanda en güçlüsü değerlerdir (Yıldırım, 2019). Her toplumda, iyi-kötü, güzel-çirkin, nelerin uğrunda ölünebileceğini, ne için yaşanabileceğini belirleyen, insanların davranışlarına birer standart koyan değerler vardır (Özen, 2014). Bazen iki farklı millet aynı değeri farklı şekilde yansıtabilmektedirler. Misafirperverlik bir Türk için en iyi yemeğini paylaşmak şeklinde gösterilirken Eskimolarda bir erkeğin karısını misafirine sunması (Ersoy, 2009) şeklinde görülebilmektedir. Oysa Türk milletinde kadın varlığı itibarıyla değerlidir ve değer görmeyi hak etmektedir. Bununla birlikte Eskimoları Türk değerleriyle karşılaştırmak doğru değildir. Onları kendi değerleri özelinde değerlendirmek gerekmektedir. Benzer şekilde Kuzey Afrika'da iki erkeğin el ele tutuşması (Güngör, 1997) normal, sıkı dostluk göstergesi ve dostluk değerinin bir yansımasıyken Türk kültüründe bu davranış uygun görülmemektedir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür ama asıl odaklanılması gereken her milletin kültürel değerlerinin ve bu değerlerin davranışa dönüşme şeklinin farklı olmasıdır.

2. Türk Milli Kültüründe Değerler

Kültür, yüzlerce yıllık özellikleri içinde taşımakta ve asırlar arası taşıyıcılık görevi görmektedir. Bugün sahip olduğumuz birçok yaşamsal şeylerin temelinde geçmişte üretilen kültürel öğeler yer almaktadır. Özellikle sahip olduğumuz değerler ve değer içerikli davranışların temelleri geçmişte atılmıştır. Kül-

türel yapıların, toplumsal birliklerin ve örgütsel oluşumların kriterlerini bireye aktaran ölçütlerdir. Ulusoy ve Arslan'a (2014) göre değerler, bireylerin öteki insanların, toplumsal olguların ve şeylerin değerlerini ölçmekte kullandıkları ölçütlerdir. Bu ölçütlerin belirlenmesinde din, inanç, millî varlık şuuru gibi farklı faktörler yer almaktadır.

Kültür ve kültürel öğeler değişime karşı dirençlidir. Kültürel değişimin yaşanabilmesi için önce anlayış ve değerlerin değişime uyumlu hale gelmesi gerekmektedir. Değerler ile kültür arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Değerler kültürü hem korur hem de değişmesine neden olabilir. Bu durumu Akpınar (2006) değer yargıları değiştikçe kültürün de değişime uğrayacağı şeklinde belirtmiştir.

Kültürün oluşumu gibi değerlerin oluşumu da uzun yıllar alır. Özellikle millî ve kültürel değerlerin oluşmasında yaşanan ortak olaylar ve buna bağlı gelişen ortak duygular yer alır. Bu millî ve kültürel değerler bir milleti diğer milletlerden değerler bakımından ayırmaktadır. Bir toplumun millî kültürünü oluşturan ve değerlere yansımaları ile de hayatın akışını yönlendiren bu değerler kültürel millî değerlerin omurgasını, iskeletini oluşturmaktadır (Özen, 2014).

Değerler her milletin hem varlığının hem de devamlılığının önemli öğelerinden birisidir. Türk milleti geçmişten günümüze pek çok değer oluşturmuş ve nesilden nesile aktarmıştır. Türk milleti değerlerinden kopmamış, değerleri ile var olmuş ve değerlerine sahip çıkmıştır. Her yerde çok iyi örgütlenebilen, kurduğu devlet yıkılsa bile bir gecede tekrar devlet kurabilen ve en önemlisi bu milleti bir arada tutan ve birbirine kenetleyen şey ise sahip olduğu değerleridir (Özen, 2014).

Değerlerin oluşmasında, gelişmesinde ve gelecek nesillere aktarılmasında farklı unsurlar etki etmektedir. Değerlerin kökeni farklılık gösterse de temelde sahip olunan inançlara

dayanmaktadır (Topcu, 2012). Türk milletinin değer oluşturmada ve korumasında önemli faktörlerden birisi de dindir. Orta Asya Türklerinde Gök Tanrı ve Manihaizm dinî, zamanla İslamiyet Türk milletinde değerlerin gelişmesine imkân sağlamıştır. Şahin (2005) dinî değerlerin Türk milletinin gelenek ve göreneklerine, örf ve adetlerine yansıdığını belirtmiştir. Özen'e (2014) göre ise, Türkleri bir arada tutan ve Türklerin millî benlik kazanmalarını sağlayarak millî ve kültürel değerlerini oluşturan ana unsur gelenekleridir. Türk milletinin değerlerini koruması ve nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bir diğer öge ise dildir. Özen'e (2014) göre dil hem Türk millî değerlerinin oluşmasını hem de bu değerlerin korunmasını sağlaması bakımından önemlidir.

Türk milleti kendi tarihsel yaşantılarını merkeze alarak dinî yaşayışlar, inanç sistemleri, gelenek ve görenekleri bir sentez yaparak millî değerlerini oluşturmuştur. Sahip olduğu dil aracılığıyla da bu değerleri gelecek nesillere başarılı bir şekilde aktarmıştır. Türk milletinin sahip olduğu değerler; özgürlük, bağımsızlık, adalet, sorumluluk, hoşgörü (Özen, 2014), azim, sabır, aile birliğine önem verme, millî birlik ve beraberlik (millet sevgisi), vatan sevgisi, bayrak sevgisi şeklinde ifade edilebilir.

Orta Asya'da ilk yazılı kaynaklar olan Orhun Abideleri ve Türklerin İslam'ı kabul ettikten sonraki dönemlerde yazılan Kutadgu Bilig incelendiği zaman Türk töresi Kônilik (Adalet), Tüzlük (Eşitlik), Uzluk (İyilik- Faydalılık) ve Kişilik (İnsanlık ve Hoşgörü) olmak üzere dört konu etrafında toplanmıştır (Kafesoğlu, 1998). Türk milleti ile ilişkili olan temel değer bağımsızlık ve özgürlüktür. Türklerin en belirgin özelliği, "hür ve müstakil olarak yaşama" (Kaplan, 1987) olan inançları ve bu uğurda verdikleri mücadelelerdir. Türk milleti yüzlerce yıl boyunca özgürlüğünü kaybetmemiş bir milledir (Özen, 2014). Özgürlükleri için birçok bedel ödemişler yeri geldiğin-

de bulundukları bölgelerden bile göç etmişlerdir. Türk milleti için ön plana çıkan değerlerin bazıları aşağıda kısaca ifade edilmiştir.

Türklerin yaşadıkları coğrafya, yaşam şekilleri ve diğer devletlerle olan ilişkileri birçok değer gelişmesini sağlamıştır. Bu değerlerin başında *aile (oğuş) birliğine önem vermek* gelir. Aile birliği ilk zamanlardan bugüne Türk milleti için vazgeçilmez değerlerden birisidir. Türkler tarihin en eski toplumlarından. Bu özellikleri gereği, tarihin en eski ve köklü aile yapısına sahiptirler (Öztürk, 2015). Türklerin yüzlerce yıl bir arada yaşamaları ve tüm dünyaya dağılmalarına rağmen kültürel özelliklerini korumaları aile birliğine verdikleri önemden kaynaklandığı düşünülmektedir. Türk aile yapısında kadın ve erkek eşit haklara sahipti. Ailede herkesin sorumluluğu farklılık gösterse de aile birliğini sağlamak için bir birlerine destek olunurdu. Çin kaynaklarında Türklerin aileye önem verdiği (Bastem, 2019) özellikle vurgulanmaktadır.

Millet ve devlet sevgisinin temel göstergesi olan *millî birlik ve beraberlik* Türk milletinin temel değerlerinden birisidir. Şahin'e (2005) göre sosyal ilişkiler açısından bakıldığı zaman bu değer kültürümüzün özünü oluşturan temel unsurdur. Türk milleti yüzlerce yıl boyunca bir arada yaşamış ve asla dağılmamış bir millettir (Özen, 2014). Bu durumun oluşmasında Türk milletinin tarihsel süreçte yaşadığı zorluklar etkili olmuştur. Ergenekon'dan, Millî Mücadele Dönemine; Çin istilalarından Malazgirt Savaşına; Dandanakan Savaşından Çanakkale Savaşına pek çok mücadelede bunu görmek mümkündür. Bu durumu M. Akif "*Girmeden tefrika (ayrılık) bir millete düşman giremez; Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez*" şeklinde ifade etmiştir. Çünkü Türk milleti için "devlet" en kutsal varlıktır (Kumkale, 1996).

Türk milletinin sahip olduğu değerlerden bir diğeri ise

mücadeleci *olmadır*. Bu özellik kapsamında Türklerde dünyaya hâkim olmak (Kaplan, 1987) amacıyla yüzlerce yıl mücadeleler verilmiştir. Bu durum *sabır, çalışkanlık, sorumluluk ve azim* gibi değerlerin Türk milletinde gelişmesini sağlamıştır. Çin kaynaklarında devlete, aileye önem veren, güçlü, asker, değerleri uğruna savaşan bir millete işaret ettiği için Türklerin kurtla özdeşleştirildiği (Bastem, 2019) belirtilmektedir. Bu bağlamda bahsi geçen bu özelliklerin kurtlarda da var olması ve mücadeleci yapılarından dolayı tarih boyunca özellikle “bozkurt” Türk milletinin sembolü haline gelmiştir.

Türk milleti göçebe ve savaşçı bir toplum olmasından dolayı sürekli hareketli bir yaşam sürmüştür. Dolayısıyla Türkler için hayvanlar yaşamlarının olmazsa olmaz varlıkları idi. Özellikle konargöçer yaşayan ilk Türk devletleri ve savaşçı bir özeleliğe sahip Türk milleti için at yoldaş olarak kabul edilmiştir. Türkler, özellikle de ehlileştirdikleri ve insanlığın hizmetine sundukları “at”a büyük değer vermişlerdir. Ata kutsallık atfedecek kadar ileri giden Türkler, Türk destan geleneğinde de at, sadık bir dost, zafer kazanılmasında vazgeçilmez bir öge, sahibini ölümden kurtaran cesur bir unsurdur (Menekşe, 2022). Atın yanında kurt, geyik gibi hayvanlarla beraber keçi, koyun, köpek de Türkler için önemli bir yer edinmiştir. Osmanlı döneminde *hayvan sevgisinin* bir göstergesi olarak kuşevleri yapılması ve leylekler için vakıf kurulması Türklerde var olan hayvan sevgisinin birer göstergeleridir.

Türklerin tarihsel süreçte öne çıkan bir diğer önemli değeri ise *temizliktir*. Bu duruma kanıt olarak eski Uygur yazılarında temizlikle ilgili olarak yer alan “Keçi sütü ile yıkanırsa” (eçkü sütü birle yunsar), vücudunu temizce yunup, yıkayıp... (et özin arıg yunıp), yunup, yıkanıp, temizlensin (yunsun, arıtınsun)” (Karakaş, 2014) gösterilebilir. İslamiyet’le birlikte bu durum daha da belirgin hale gelmiştir. İlk Türk eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de de bahsedilmektedir. Bu durum Kutadgu

Bilig’de “*Tanrı temizliği sever. Temizlik ile insan iyi ad kazanır*” şeklinde geçmektedir (Şen, 2009). Tüm bu kanıtlar da geçmişten günümüze Türk milletinin temizliğe oldukça önem veren bir millet olduğunu göstermektedir.

Türk devlet geleneğinde, devletin iyi yönetilmesi ve halkın refahı için başta hükümdar olmak üzere, diğer devlet adamlarının sahip olması gereken özelliklerden birisi *cesarettir* (Çakmak ve Tezcan, 2016). Bu durum ilk Türk devletlerinden günümüze kadar geçerliliğini korumaktadır. Zira ilk yazılı eserlerden Kutadgu Bilig’de cesaretle ilgili “*Halk için beyin, cesur ve kahraman olması iyidir; büyük işleri ancak bu meziyetler ile karşılamak mümkündür*” (Beyit: 1961) şeklinde geçen çok beyit bulunmaktadır.

Türklerde var olan değerlerden bir diğeri *doğruluk-dürüstlüktür*. Bu durum hem sözlü Türk ürünlerinde hem de yazılı eserlerde karşılaşılabilmektedir. Nitekim Kutadgu Bilig’de doğruluk 5600 beyitte “*Doğrulukla (adalet) gök ayakta durur; yer sabit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter*” şeklinde geçmektedir. Doğruluk Türklerde her bireyin hayatına aktarması gereken bir değer olarak görülmektedir.

Türk milletinin sahip olduğu en temel değerlerden birisi de *adalettir*. Türk devlet geleneğinde, devletin iyi yönetilmesi ve halkın refahı için başta hükümdar olmak üzere, diğer devlet adamlarının sahip olması gereken özelliklerden birisidir adalet (Çakmak ve Tezcan, 2016). Bu durum ilk Türk eserlerinden Kutadgu Bilig’de bir beyitte “*Sen adaletle Tanrı’nın sevgisini kazanırsın; halka kızıp onlara karşı adaletten ayrılma*” şeklinde ifade edilmektedir. Yine başka bir beyitte “*İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiçbirini beni farklı bulmaz*” denilerek Türk kültüründe adaletin özelliklerinden eşitlik vurgulanmaktadır.

Türk devlet geleneğinde “Törü” şeklinde ifadesini bulan, Türk kültür tarihinin en eski kavramlarından biri olup muhtevasında kanun üstünlüğünü ve adalet anlayışını barındıran olgunun son derece önemsendiğini belirtmek gerekir (Çakmak ve Tezcan, 2016). Türklerde geçmişten günümüze adalet değerinin temel ilkeleri olan hukuk üstünlüğü, kanunlar önünde eşitlik, mahkemelerin herkese açık yapılması gibi uygulamalar görülmektedir. Türkler, hukuka bağlı devlet, hukukun üstün veya egemen olduğu devlet olarak da tarif edilen hukuk devleti anlayışını, tarihleri boyunca benimsemişlerdir (Kuyaksil ve Altunbaş, 2012). Özellikle Osmanlı Devleti zamanında armalarına adaletin simgesi olan terazi işlenmiştir. Osmanlı yönetim geleneğinde, devletin, devlet adamları ve görevlilerinin “adâlet dairesi”nin dışına çıkmaları zulüm olarak değerlendirilmiştir (Okumuş, 2005).

Türk milletinin sahip olduğu temel değerlerden bir diğeri ise *hoşgörüdür*. Buna yüzlerce yıllık Türk tarihi şahittir. Zira yakın tarihe kadar var olan Osmanlı devleti yönetiminde onlarca milletten ve farklı dinlerden insanlar bir arada yaşamış olması bu durumun en büyük kanıtıdır. Türklerin sahip olduğu hoşgörü atasözlerine de yansımıştır. Türk Dil Kurumu (2022) atasözleri ve deyimler sözlüğünde hoşgörü konulu atasözlerine örnek olarak “*Kusursuz dost arayan dostsuz kalır*”, “*dikensiz gül olmaz*”, “*İnsan beşer, kuldur şaşar*” “*bu kadar kusur kadı kızında da bulunur*”, “*her güzelin bir kusuru vardır*”, “*iyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı*” vb. verilebilir.

Türk milleti yukarıda bahsedilenler dışında farklı değerlere de sahiptir. Türk milletinin genel olarak benzer değerlere sahip olduğuna da değinmek gerekir. Hatta aynı dönemde ve aynı mekânda yaşamasalar dahi Türk toplulukları benzer değerlere sahiptir. Bu değerlerin Türk milletinin genelinde görülmesi Türk milletinin benzer eğitim süreçlerinden geç-

mesinden kaynaklanmaktadır. Türk milletinin geçmişten beri uyguladığı değerler eğitimi süreçlerine aşağıda yer verilmiştir.

3. Türk Milli Kültüründe Değerler Eğitimi

Halstead ve Taylor (2000) değerleri objeleri, insanları, fikirleri, durumları ve hareketleri iyi, kötü, arzu edilen, istenmeyen ve bunun gibi yargıları oluşturan standartlar ve prensipler şeklinde ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle değerler bireysel ve toplumsal düzeyde etkiye sahiptir. Bireysel ve toplumsal değerlerin oluşmasında yaşantılar önemlidir. Özellikle toplumsal değerlerin oluşmasında da toplumun birlikte yaşamış olduğu savaşlar, mücadeleler, kıtlıklar, kuraklıklar, afetler, zaferler vb. etkilidir. Türk tarihinde bu ve benzeri olaylar Türk milletinin ortak değerler etrafında toplanmasını sağlamıştır.

Dört bin yıllık bir kültürel geçmişe sahip Türk milletinin değerleri dili, töresi, dini, hukuku, düşüncesi ve hadiseler karşısındaki hususi davranışlarından oluşmaktadır (Kafesoğlu, 1998). Türk milletinin değerler bakımından zengin bir geçmişe sahip olması değerleri gelecek nesillere aktarırken farklı yollar kullanmalarına imkân sağlamıştır. Bunlar destanlar, maniler, ninniler, atasözleri, türküler, yazılı kaynaklar, oyunlar vb. şeklinde ifade edilebilir. Bir Türk çocuğu doğduktan sonra dizde sallanırken ninniler, beşikte sallanırken türküler, çocuklukla birlikte günlük hayatta deyimler ve atasözleri, sohbet halkalarında destanlar ve hikâyelerle değerleri öğrenerek büyümektedir. Bu durum geçmişten bugüne bu şekilde devam etmiştir. Çocuklarda kimlik bilinci oluşturmak, vatan ve millet sevgisi kazandırmak, ahlaki değerlerimizi kazandırmak amacıyla sözlü kültürümüzden faydalanmak oldukça önemlidir (Arıcı ve Er, 2017). Aşağıda Türk millî kültüründe değerlerin aktarımında istifade edilen sözlü kültür ürünlerinden ve diğer araçlardan kısaca bahsedilmiştir.

Atasözleri: Divanü Lügati't-Türk'te Arapça 'mesel' ve Türkçe 'sav' olarak ifade edilen atasözleri, değer aktarımı için en sık kullanılan araçlardan biridir. Telkin yöntemi kapsamında değerlendirilebilecek olan atasözleri kendi içinde bir mesaj taşımaktadır. TDK (2022) tarafından “*uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel.*” şeklinde tanımlanan atasözleri bir değer mambaidir. Atasözleri; yüzyıllar boyunca yaşanmış veya gözlenmiş birbirinden farklı olayları değerlendiren, onları basmakalıp sözler hâline getirerek sınıflandıran ve dededen toruna intikal ederek (Soykut, 1974) günümüze kadar ulaşmış özlü sözlerdir. Her bir atasözü yüzyılların barındırdığı tecrübeyi, deneyimi ve yaşanmışlıklarla birlikte değerleri de içermektedir.

Atasözlerine ilk yazılı eser olan Orhun yazıtlarında da rastlanmaktadır. Orhun yazıtlarında geçen “*Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin*” sözleri zamanla evrilerek Divanü Lügât'it-Türk'ünde “*Aç ne yimes, tok ne times*” daha sonra Türk Dil Kurumu'nun Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde, “*Tok açın halinden bilmez*” (Gereken, 2018) şekline dönüşmüştür. Bu durum Türk kültürünün bütünlük içerisinde yüzyıllardır varlığını korumasının yanında atasözleri aracılığıyla değerler eğitimi yapıldığına da işaret etmektedir.

Atasözlerini değerli kılan şey geçmişte yaşanmış olaylardan ders çıkarıcı ve gelecek kuşağa mesaj verici anlamlar içermesidir. Bazen bir atasözü sayfalar dolusu anlam içerebilir. Çünkü atasözleri yüzyılların damıtılmış öz halidir. Toplamların somut olmayan kültürel mirasının taşıyıcısı olan atasözleri, halkın, doğal ve toplumsal olaylarla ilgili değerlerini belirleyen özlü, kısa, geleneksel anlatımlardır (Girmen, 2013). Toplumun sosyal ve kültürel değerlerinin aktarılmasında önemli rol oynamaktadır (Bulut, 2013). İncelendiği zaman atasözlerinin

veciz bir şekilde değerleri işlediği görülmektedir. Böylece farklı değerlere yönelik olarak yüzlerce yıllık Türk tecrübesinin genç nesillere aktarılması sağlanmaktadır. Atasözleri değerler eğitimi sürecinde yediden yetmişe herkesin kullandığı bir araçtır. Herkes için bir değer mesajı içermektedir. Bazen değerler konusunda yeni bir bakış açısı kazanmamızı sağlarken bazen de unuttuğumuz değerleri hatırlamamıza yardım etmektedir. Bundan dolayı sürekli tedavüdedir, hiçbir zaman toplumsal hayattan uzaklaştırılmaz.

Ninniler: Türk kültürünün ve annelerinin vazgeçilmez öğelerinden biridir ninniler. Türk Dil Kurumu (2022) ninni-yi “*Bebeklerin uyumasına yardımcı olmak için söylenen türkü.*” şeklinde tanımlamıştır. Ninniler çocukları büyüten, yakınların çocukları uyutmak için belli bir ezgiyle söyledikleri manzum veya mensur sözlerdir (Gelişli ve Yazıcı, 2016). Anadolu kültürünün önemli bir ögesini oluşturan ninniler, yüzyıllardır annelerin dudaklarında çocukların kulaklarında değerlerin mekân edinmesini sağlamaktadır. Ninniler Anadolu coğrafyasıyla birlikte diğer Türk devletlerinde de sözlü kültür olarak yaşatılmış ve nesilden nesile aktarılmıştır (Coşkun, 2013).

Çocukların eğitimi için ninnilerin yeri çok farklıdır. Çünkü eğitim erken yaşlardan itibaren başlamaktadır. Türk kültürünün vazgeçilmez bir ögesi olan ninnilerin, erken yaş döneminde çocukların matematik eğitimine (Demir ve Oflaz, 2010) katkısının bulunduğu; bilişsel, motor, sosyal, duygusal, dil alanında gelişmesine (Gelişli ve Yazıcı, 2016) destek olduğu; çocuğun gelenek ve göreneği, değer yargılarını öğrenmesini (Coşkun, 2013) sağladığı bilinmektedir.

Ninniler çocuğu uyutmak için kullanılan bir araç olarak değerlendirilse de aynı zamanda güçlü bir eğitim aracıdır. Ninniler, topluma ait değerlerin de nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktadır (Gelişli ve Yazıcı, 2016). Öğrenciler ne ka-

dar erken yaşlarda değerlerle karşılaşırsa içselleştirmesi o kadar kolay olmaktadır. Çocuğun kritik dönemini içinde barındıran 0-6 yaş arasında ailede geçirdiği süre çocuğun değerleri kazanmasında çok büyük bir role sahiptir (Kanak, Önder ve Subaşı, 2018). Çocukken informal ve örtük bir şekilde yürütülen değerler eğitimi için ninniler bulunmaz bir fırsattır.

Türküler: Türküler ve ozan geleneği ilk Türklerden günümüze uzanan bir kültürel öğedir. Türk milletinin duygularını, yaşantılarını ve endişelerini yansıtan türküler dillerde dolaşmakla birlikte değer aktarım aracıdır. Halk müziğinin ve halk ozanlarının değerler eğitiminde kullanılmasının (Turhan ve Kova, 2012) kültürün aktarımı sürecine önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Çünkü ozanlar halkın içinden çıkmış ve halkın duygu, düşünce ve yaşamışlıklarını türkülerle aktarmışlardır. İnsanların farklı zekâ türlerine sahip olduğu düşünüldüğünde değerler eğitiminde de türkülerden faydalanılarak müziksel işitsel zekâ, sözel zekâ (Arıcı ve Er, 2017) sahibi bireylerin değerleri öğrenmelerini kolaylaştırmaktadır.

Sözlü kültürün en önemli kaynaklarından biri olan “türküler” içinde sevgi, saygı, dürüstlük, adalet, hoşgörü, alçakgönüllülük gibi pek çok değeri barındırır (Arıcı ve Er, 2017). Aşağıda türkülerle gizlenmiş değerleri ifade eden örnek dörtlükler verilmiştir³.

3 Buradaki türküler Arıcı, A. F. ve Er, Z. (2017) tarafından *IV. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumunda* sunulan “Değerler Eğitimi Aracı Olarak Türküler: Bir İçerik Analizi.” başlıklı çalışmadan alınmıştır.

Gel sevelim sevileni seveni Sevgisiz suratlar gülmüyor canım Nice gördüm dizlerini döveni Giden ömür geri gelmiyor canım Neşet Ertaş “Gel Sevelim”	Beni hor görme kardaşım Sen altınsın ben tunç muyum? Aynı vardan var olmuşuz Sen gümüşsün ben sac mıyım? Aşık Veysel “Beni Hor Görme Gardaşım”
Sen söylersin söz içinde sözün var Çalarsın çıparsın oğlun kızın var Bu dünyada üç beş arşın bezin var Tüm bedesten senin olsa ne fayda Kul Himmet “Gafil Gezme Şaşkın”	Birlikte yaşarız hep kardeş bacı Bizleri yaşatır sevginin gücü Cömerttir tabiat verir ilacı Hoşgörü yolunu açalım dostlar Ozan Ezgini “Hoşgörü Yolunu Açalım Dostlar”
Beni kara diye yerme Mevlâ'm yaratmış, hor görme Ala göze siyah sürme Çekilir, kara değil mi? Karacaoğlu “Bana Kara Diyen Dilber”	Bakın hele Balkanlara Boyanmış hep al kanlara Benziyor Türk askerleri Ateş saçan volkanlara Rumeli Türküsü “Plevne Türküsü”

Destanlar: Tarih öncesi kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan destanlar (TDK, 2022), toplumun hayat görüşünü, yaşam biçimini, ahlak anlayışını, yücelttiği değerleri içlerinde barındıran yüzyılların izlerini taşıyan öğelerdir (Demircioğlu ve Tokdemir, 2008). Destanlar, bir milletin bütün varlığını oluşturan, duygu ve düşünce zenginliğini sağlayan önemli kaynaklardır (Aytaş, 2006). Türk tarihi destanlar konusunda zengin bir geçmişse sahiptir.

Destanların nesilden nesile aktardıkları önemli öğelerden birisi de içinde barındırdıkları değerlerdir. Bundan dolayı destanlar değerler eğitimi sürecinde kullanılan en önemli araçlar-

dan birisidir. Çünkü Türk ahlakının temelini yansıtan birtakım değerlerin nesilden nesile aktarılması destanlar vasıtasıyla gerçekleşmektedir (Binat, 1971). Destanlar, aynı zamanda toplumların ideallerini yansıtan kahramanların hikâyeleridir (Duymaz, 2009). Bu kahramanlık aracıyla genç nesillere ve toplumdaki her bir bireye sahip olması gereken özellikler aktarılmaktadır. Bu özellikler çalışkanlık, azim, cesaret, vatan sevgisi, mücadele, adalet vb. değerlerden oluşmaktadır. Destanların öğretimi ile millet olma bilinci, zorluklara karşı direnme ve başarıya azmi, birey olmanın sorumlulukları ve maddi ve manevi kültür unsurları (Aytaş, 2006) eğitim sürecinin bir parçası haline gelir.

Destanlar değerler eğitimi için bir fırsattır. Destanlar, öğrencilerin gerek sözlü olarak gerekse yazılı olarak kullanılsın eğitim süreci için önemli bir materyaldir. Eğitim sürecinde kullanılan destanlar aracılığıyla öğrencilerin kültürel bir değer olan destanlara sahip çıkması sağlanmakla beraber bu eserler vasıtasıyla millî bilinç, millî bakış açısı ve millî değerlerin öğretilmesine katkı da sağlanmaktadır. Ön planda bir kahraman vardır ama kahraman üzerinden toplumsal değerler işlenmektedir. Toplumun sahip olduğu değerler heyecan dolu bir akış içerisinde genç nesillere aktarılmaktadır. Aşağıda Oğuz Kağan Destanından bir kesit bulunmaktadır.

Oğuz Kağan Destanı

O çağda, orada büyük bir orman vardı; birçok dereler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerd. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır bir eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: gergedan geyiği almış. Sonra Oğuz Kağan bir ayı tuttu; onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti. Yine sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki gergedan ayıyı da almış. Bu sefer o ağacın dibinde (kendisi) durdu. Gergedan geldi ve başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile başını kesti, aldı gitti. Tekrar geldiği zaman gördü ki: bir ala doğan gergedanın bağırsaklarını yemektedir. Yay ve okla ala doğanı öldürdü ve başını kesti. Ala doğanın resmi budur: Sonra dedi ki: (Gergedan) geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü; demir olsa (olduğu için). Gergedanı ala doğan yedi, okum onu öldürdü; bakır olsa (olduğu için) dedi, gitti. Gergedanın resmi budur (Aksoy, 2018).

Ergenekon Destanı

Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmaya başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar, onlara çok dar geliyordu. Yaşamak da, artık çok güçleşmişti. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca, bu demir kapıyı eritip, oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar (Sakaoglu ve Duymaz, 2002).

Uygur Türeyiş Destanı

“Bögü-Han, bir gece uyurken, beyazlar giymiş bir ihtiyar gördü. İhtiyar O’na yaklaştı ve çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, Bögü Han’a şöyle dedi: “-Eğer sen bu taşı muhafaza edebilersen, dünyanın dört köşesi, hep senin buyruğun altında toplanacaktır!” Bögü Han’ın veziri de aynı gece, aynı rüyayı görmüştü. Ertesi sabah olunca hepsi toplandılar ve aralarında görüşerek bu rüyaya bir mana vermeye çalıştılar. Bunun üzerine orduları buyruklarını alıp batıya yöneldiler. Gide gide Türkistan sınırına vardılar. Burada çayır ve çimenlerle döşenmiş, akarsuları bol bir yere rastladılar. Herkes bu yeri çok beğenmişti. Bunun için de bu yere bir şehir kurdular. Bu şehir, şimdi Kuz-Balığ adı verilen, Bala-Sagun şehridir. Bu şehirde yerleştikten sonra, etrafa ordular göndermeye başladılar. Bu yolla her yeri ellerine geçirmiş oldular. Yeryüzünde onlara kafa tutan ve âsi görünen hiçbir kimse kalmamıştı” (Aksoy, 2018).

Oğuz Kağan destanı incelendiğinde, ezilen zor durumda olan halk için mücadele etme (millet sevgisi, adalet), üstün güçleri olan bir şeye karşı mücadele etmek (cesaret, azim, mücadeleci olma) gibi değerler işlenmiştir. Ergenekon destanı incelendiğinde, destanda Türklerin zorluklar karşısında birlik ve beraberlik içinde hareket etmesi (millî birlik-beraberlik, millet sevgisi), zorluklarla mücadele etme (azim, başarı), görev paylaşımı (iş birliği) ve herkesin görevini yerine getirmesi (sorumluluk) gibi değerler örtük bir şekilde işlenmektedir. Uygur Türeyiş Destanı incelendiği zaman ise vatan sevgisi, millî birlik, yardımlaşma ve dayanışma, doğa sevgisi gibi değerlerin özellikle işlendiği görülmektedir. Bu yönüyle destanları bir değer eğitimi aracı olarak kullanmanın eğitim süreci açısından bir zenginlik olduğu söylenebilir.

Hikâye ve Masallar: Değerler eğitimi sürecinde aktif kulla-

nilan yöntemlerden bir diğeri hikâye ve masallardır. Yüzlerce yıllık Türk tarihinde örtük bir şekilde değerler eğitimi sürecinde kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu (2022) hikâyeyi “Bir olayın sözlü veya yazılı olarak anlatılması” olarak tanımlamıştır. Halk hikâyeleri, gerçek veya hayalî birtakım olayların, maceraların, özel bir dil ve anlatımla sözlü olarak nesilden nesile aktarılmasıdır (Aytaş, 2006).

Hikâyeler Türk insanını kimi zaman eğitmiş ve eğlendirmiş kimi zaman da bilgiye kavuşturmuştur (Aytaş, 2006). Eğitici yönü itibarıyla hikâyeler örgün eğitim sürecinde kullanılmakla birlikte okul dışı ortamlarda günlük hayatın içerisinde hikâyelere yer verilmektedir. Hikâyeler öğrencilerin kendilerini ve diğer insanları gözlemlemesine imkân sağlamaktadır. Bu gözlemeleme işlemi sürecinde bir olay örgüsü veya mesaj verici bir durum bulunmaktadır. Bu durumun sevgi, erdem, hoşgörü, dostluk, aşk, onur, bilgelik, sadakat, vefa, şefkat gibi değerler içererek öğrencilerin vicdan ve karakterlerinin gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Aydın, 2011).

Hikâyeler değer aktarımında kullanılabilir (Demircioğlu ve Tokdemir, 2008). Hikâyelerde, akıldan ziyade duyguların ve hayal gücünün ilgisini çekmek söz konusudur (Yürük ve Atıcı, 2017). Bu durum etkili bir değerler eğitimi için fırsatlar sunmaktadır. Evrensel değerleri barındıran, doğru yanlış olgusu hakkında farkındalık kazandıran hikâyeler, öğrencilerin davranışlarına ve bakış açılarına ışık tutarak öğrenmelerine yardım (Kasapoğlu, 2013) etmektedir. Çünkü hikâye öyküsü içerisinde birey değerlere yönelik çıkarımlarda bulunmaktadır. Öğrencilerin bu çıkarımları içselleştirerek hayatlarına aktarmaları beklenmektedir. Böylece hikâyelerin taşımış olduğu değer içerikli mesaj bireylerin hayatına aktararak hayat bulmaktadır.

Hikâyeler kadar eğitim sürecine katkı sağlayan bir diğer

öge ise masallardır. Masallar “Genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür” (TDK, 2022) şeklinde tanımlanmaktadır. Masallar kahramanlardan bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları kendine has bir ülkede cereyan eden, hayal mahsulü olduğu hâlde dinleyenleri inandırabilen bir sözlü anlatım türü olarak ifade edilmektedir (Sakaoğlu, 2012). Masallar çocuklar için eğlence zamanı olarak görülse de her bir masalın eğitici bir yönü bulunmaktadır. Toplumsal sorunlar ve yaşam şekilleri masallara aktararak öğrencilerin gerçeğe yüzleşmeleri ve çözüm yollarını keşfetmelerine yardımcı olunmaktadır.

Masallar okul öncesi dönem ve okula yeni başlamış öğrenciler için aktif kullanılabilir. Masallarda genellikle iyilerin kazandığı kötülerin kaybettiği bir dünyanın yer alması değerler eğitimi için önemlidir. Çünkü birtakım değerlere sahip bireylerin karşılaştıkları zorluklara rağmen kazanmaları, masalı dinleyen çocukların da masal kahramanını rol model almalarına fırsat verecektir. Böylece masalların çocuğun toplum ve onun değer yargılarıyla bütünleşmiş bir birey olarak yetişmesine de katkı (Tümen, 2018) sağlaması beklenmektedir.

Yazılı Eserler: Yazının bulunmasıyla birlikte her şey gibi değerler de yazılı olarak aktarılmaya başlamıştır. Değerler eğitimi konusunda incelenebilecek pek çok yazılı eser bulunmaktadır. Bu kapsamda sadece Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Atatürk’ün Gençliğe Hitabesi incelenecektir.

Göktürk Alfabesiyle birlikte Türkler gelecek nesillere mesajlarını yazılı olarak aktarmaya başlamıştır. Bundan dolayı ilk yazılı Türk eseri olarak kabul edilen Orhun Yazıtları birçok noktadan Türk milletine uyarılarda bulunmaktadır. Ayrıca

Orhun Yazıtları, Türk halkının VIII. yüzyıla kadar geliştirdiği değer sistemi konusunda günümüze önemli bilgiler taşımaktadır (Mert ve diğerleri, 2009). Orhun Abidelerinden bir kısım aşağıda sunulmuştur.

Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu. Türk Beyleri Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Böklü Kağan'a kadar ordu sevk edivermiş. Batıda demir kapıya kadar ordu sevk edivermiş. Çin kağanına ilini, töresini alvermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş" (Orhan, Gedik ve Bulut, 2012).	Vatan sevgisi, millet sevgisi, millî birlik ve beraberlik
" (...) Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım (...). Küçük kardeşim Kül Tigin, iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım." (...) Kapgan Kağan oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadı. Kızıl kanımı dökerek, kara terimi koşturarak işi, gücü verdim hep (...)." (Ustaoglu Çelik, 2016).	Çalışkanlık, dayanışma, fedakârlık ve vatanseverlik

“(...) Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. (...). Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.” (Ustaoglu Çelik, 2016).	Yardımseverlik, cömertlik
---	----------------------------------

Orhun Yazıtlarından verilen bu kısa kesitte vatan sevgisi, millet sevgisi, millî birlik ve beraberlik gibi değerlere vurgu yapılmaktadır. Orhun Yazıtları Türk milliyetçiliğinin, Türk millî kimliğinin belgesi konumundadır (Orhan, Gedik ve Bulut, 2012). Eser incelendiği zaman millî birliğin sağlanması gibi konularda değerleri ön plana çıkarmaktadır. İçerdiği nasihatler bakımından değer eğitimi gerçekleştirme için (Ustaoglu Çelik, 2016) fırsat oluşturmaktadır.

Türk tarihi için değer hazinesi olarak kabul edilen eserlerden birisi de Kutadgu Bilig'dir. Kutadgu Bilig de Orhun Yazıtları gibi yüzlerce yıl önceden Türk milletine seslenmektedir (Bayar, 2011). Sadece gününe hitap etmemiştir, her çağda her bir Türk ferdi muhatap kabul etmiştir. Türk milletinin hayatına ayrıntılı yer veren eser içerik bakımından bir değer kitabıdır. Kutadgu Bilig'de geçen değerlerle ilgili ifadeler örnekler aşağıda verilmiştir.

törü kıl katılğan bolup kılma küç tapug kıl bayatka anıng kapğı kuç (1451. Beyit.)	Adaletle iş gör, buna gayret et, asla zulmetme; Allah'a kulluk et ve onun kapısına yüz sür
---	---

törü tüz yorıtıl budunka köni Kününg edgü bolgay könilik küni (1374. Beyit.)	Halka yasayı doğru ve dürüst uygula ki, Kıyamet gününde bahtiyar olasin
kişisiz tirilme kişiler ara kişi 'aybı körme özüngni köre (3505. Beyit.)	İnsanlardan uzaklaşıp yalnız yaşama; Başkasının kusurunu görme, kendine bak
yongama kişig sen uşak sözleme köni sözleğil söz barın kizleme (4108. Beyit.)	Başkaları hakkında gammazlık etme, dedikodu yapma; Doğru sözü söyle, doğruyu gizleme
yori edgülik kıl ay edgü kişi itiglig bolur tutçı edgü işi (345. Beyit.)	Yürü, ey iyi kişi, iyilik yap, İyinin işi hep düzgün gider.

Verilen örnek beyitlerin dışında yüzlerce beyit doğrudan değerleri ifade etmektedir. Bu yönüyle yüzlerce yıllık Türk tarihinde bir değer eğitim kaynağı olmuştur. Birçok kitap buradan alıntı yaparak değerler için kaynak çeşitlemesine gitmiştir.

Değerler eğitimi konusunda bir diğer kaynak ise Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'dir. Gençlere seslenen Gazi Mustafa Kemal Atatürk ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü için neler yapmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu yönüyle metin baştan sona kadar vatan sevgisi değerini işlemektedir. Gençliğe Hitabe'de gençlerin sahip olması gereken değerlerin neler olduğu, bunların içteki ve dıştaki düşmanlara karşı nasıl savunulması gerektiği belirtilmiştir (Arslan ve Orhan, 2012).

Geleneksel Türk Oyunları: Değerler eğitimi sürecinde kullanılan yöntemlerden birisi de oyundur. Oyun öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psiko motor gelişimine katkı sağlayan bir gelişim ve olgunlaşma aracıdır. Her çağda ve her toplumda

çocuklar zamanın şartlarına göre oyunlar oynayarak toplumsal hayata uyum sağlamışlar ve geleceğe hazır birer yetişkin halini almışlardır. Türkler tarafından oynanan farklı oyunlar tarihsel süreçte birtakım eserlerde dile getirilmiştir. Sözelimi Divanü Lügât'it-Türk'te oyunların; çevgen oyunu, ok atma yarışları, at yarışı, güreş, yalngu (salıncak), münğüz münğüz, köçürme (mangala), çelik çomak, ceviz oyunu, karagun (saklambaç), tepuk (futbola benzer bir oyun) ve çengli mengli şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Çalışkan ve Yıldırım, 2022). Oyunlar eğlendirme özelliğinin yanında eğitici ve geliştirici yönünün olması değerler eğitimi için bir fırsattır.

Çocuk oyunlarının dışında geleneksel Türk kültüründe eğitici içerikler ve mesajlar barındıran sadece çocuklara değil herkese hitap eden gölge ve sahne oyunları da değerler eğitimi sürecinde aktif kullanılmıştır. Bunlar içerisinde en yaygın olanları Hacivat-Karagöz gölge oyunu ve orta oyunudur. Köklü bir geçmişe sahip olan Hacivat-Karagöz gölge oyunu başta çocuklar olmak üzere tüm toplumu hem eğlendiren hem de eğiten bir özelliğe sahiptir. Karagöz oyunları Türk kültürünün önemli bir parçası olmakla beraber Türk kültürünün temel bir ögesi olan değerlerin aktarımında önemli bir konuma sahiptir. Topaloğlu (2014) Karagöz gölge oyunlarını; bir ayna gibidir, toplum Karagöz'de kendini izlemektedir şeklinde ifade etmiştir. Toplum Karagözde kendini izlerken sevdalarını, saygılarını, hoşgörüyü, adaleti, haksızlığa itirazı vb. değerleri izleyip öğrenmektedir. Bundan dolayı Karagöz oyunları değerler eğitimi için büyük bir fırsattır. Özellikle televizyonun olmadığı, sinemaların bulunmadığı bir dönemde bulunmaz bir eğitim aracı olduğu söylenebilir.

Orta Asya'dan günümüze kullanılan bir diğer sahne oyunu ise "orta oyunu"dur. Eski Türklerden itibaren farklı tiplerin, şekillerin ve cisimlerin oyunlaştırılarak kukla aracılığıyla insanlara mesaj vermeye çalışıldığı görülmektedir (Çalışkan

ve Yıldırım, 2022). Kitlelerin eğitimi şeklinde yürütülen bu etkinlikler eğlenirken düşündürmeyi, öğretmeyi ve eğitmeyi hedeflemektedir. Geçmişten günümüze Anadolu'da sıklıkla kullanılan orta oyunları 20. yüzyıla birlikte eğitim için kullanılan yöntemler içerisinde yer almaya başlanmıştır (Ünlü, 2014). Orta oyununda kullanılan güldürü doğruyu yanlıştan ayırmak, yapılacak ve yapılmayacak işleri göstermek, kötülüğe, zorbalığa, haksızlığa karşı halkı uyarmak (Nutku, 1970) gibi konuları işleyerek değerler eğitimi için bir araç olmaktadır. Konuları halkın içinden ve günlük yaşamından seçmesinden dolayı değerler eğitimi için verimli bir içeriğe sahiptir.

Türk tarihi içerisinde değerler eğitimi toplumsal yapı içerisinde örtük veya informal yöntemlerle yüzlerce yıl devam etmiştir. Genel olarak eğitimin ve değerler eğitiminin bir plan şeklinde tesadüfi değil sistematik bir şekilde yürütülmesinin gerekliliği kurumların oluşmasını sağlamıştır. Başlangıçta ahlak eğitimi, din eğitimi, mesleki ahlak eğitimi şeklinde programlarını belirleyen kurum ve kuruluşlar değerler eğitimi noktasında büyük bir eksikliği gidermişlerdir. Bunlar arasında tarihsel süreçte sivil toplum kuruluşları olarak ifade edilen Ahilik teşkilatı, Lonca teşkilatı, vakıflar, dernekler (cemiyetler) zamanla medreseler, camiler, tekkeler, zaviyeler ve modern okullar değerler eğitimi görevini üstlenmişlerdir.

Ahilik teşkilatı Türk tarihinde kurulmuş olan ilk sivil toplum kuruluşlarından birisidir. Meslek eğitimi ve meslek ahlakı üzerine eğitim çalışmaları yapmıştır. Bu süreçte birçok değerin toplumsal hayata aktarılmasını, gelişmesini ve pekişmesini sağlamıştır. Ahilik, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına kadar Anadolu'daki esnaf ve sanatkâr birliklerine verilen bir addır (Bayram, 2012). Ahilik teşkilatı ticari ve üretime dayalı bir sistem olmakla beraber bir ahlak ve değer eğitimi merkezi olarak da işlev görmüştür. Ahilikte insan-insan, insan-şey, insan-tabiât ilişkilerinin ana eksenini, insanın dünya ve ahiret mutlulu-

ğuna göre düzenlenmiştir (Durak, 2016). Ahinin işinin ehli olması yanında değerlere sahip bir birey olması da önemliydi. Ahiliğin temel ahlak ilkesi aşağıda verilmiştir.

“Harama bakma, haram yeme, haram içme, sabırlı ve dayanıklı ol. Yalan söyleme. Büyüklerden önce söze başlama. Kimseyi kandırma. Kanaatkâr ol. Dünya malına tamah etme. Yanlış ölçme, eksik tartma. Kuvvetli ve üstün durumda iken affetmesini, hiddetli iken yumuşak davranmasını bil ve kendin muhtaç iken bile başkalarına verecek kadar cömert ol” (Bayram, 2012).

Ahilik teşkilatından sonra Türk tarihinde kurulan bir diğer esnaf teşkilatı ise loncalardır. Lonca teşkilatı Ahilik teşkilatının devamı şeklinde işlev görmüştür. Lonca teşkilatlarını ahilik teşkilatlarından ayıran müslimlerle birlikte gayri müslimlerin de teşkilata üye olabilmeleridir (Yılmaz ve Köse, 2022). Lonca teşkilatı devlet kontrolünde bir örgütlenme olarak siyasi amaçlara da sahip olmasına rağmen Ahiliğin özellikle XVII. yüzyılın sonuna kadar devlet kontrolünün ve denetiminin neredeyse tamamen dışında sivil bir örgütlenme olarak varlığını devam ettirmiştir (Yüksel, 2019). Ortak noktaları ise ahlaki ilkelerinin bulunmasıdır. Loncalar, iş ve ticaret ahlakını korumanın yanı sıra usta ve işçi yetiştirme (Kılınç, 2012) gibi fonksiyonları da üstlenmiştir. Birtakım değerlere yönelik eğitimler vermişlerdir. Loncalar her ne kadar iş ve ticaret ahlakını ön plana çıkarsalar da Ahilik teşkilatı kadar bu alanda aktif olamamışlardır.

Cami ve mescitler, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Medine’ye hicretinden sonra eğitim sürecinde aktif kullanılmıştır. İslâm Dünyası’nda eğitim-öğretim faaliyetleri camilerde başlamıştır (Göktürk ve Dağ, 2014). İslam dininin ilk muallimi Hz Muhammed (s.a.v.), ilk mektep binası da Mescid-i Nebevi kabul edilmektedir. Türklerin İslamiyet’i din olarak seçmesiyle birlikte eğitim merkezi olarak camiler ve mescitler Türkler

tarafından da kullanılmıştır. İslam'ın temel esaslarıyla birlikte din bilgilerinin öğretildiği camiler iyi insan yetiştirilmesi konusunda değerlere yer vermişlerdir. Yaptıkları eğitim direkt değerler eğitimi adında olmasa da değerlerin eğitimi için faaliyet göstermişlerdir. Medreselerin tesisinden önce öğretim halkaları, mescitlerin yansıra ulema evleri, kitapçı dükkânları gibi yerlerde de (Hızlı, 1987) iyi, ahlaklı ve değerlerle donanımlı insan yetiştirme doğrultusunda faaliyetler sürdürülmüştür.

Tekke ve zaviyeler eğitim sürecinde yaygın eğitim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır. Tekke ve zaviyeler İslamiyet'in Anadolu coğrafyasına yayılmasında önemli roller üstlenmiş ve Türklerin Anadolu'yu fethi esnasında aktif olmuştur. Zamanla bir İslam, ahlak ve değer eğitimi merkezine dönüşmüşlerdir. Özellikle Ahilik sisteminde bekâr çırakların zaviyelerde kalarak ahlakı gelişimine katkı sağlamak istenmiştir. Medreseler başta dinin esaslarını olmak üzere ahlakın ana ilkelerini öğretme gibi amaçlar taşımıştır. Değerler eğitimi hem işyerinde hem de zaviyeler/yaran evlerinde süreklilik arz eden bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Ünsür, 2020).

Medrese, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ortaya çıkan ve gelişen bir eğitim öğretim müessesesidir (Göktürk ve Dağ, 2014). Yetişmiş insana olan ihtiyaç zamanla genç nesillerin eğitim gördüğü mekânlara olan ihtiyacı artırmıştır. Camilerin yetersiz kalması zamanla camilerin yerini medreselerin almasını sağlamıştır. Günümüzdeki okullara denk gelen medreseler Türk-İslam coğrafyasında eğitim merkezi olarak öğrencilerin yetiştirilmesine hizmet etmiştir. Medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulmasının Karahanlılar zamanında gerçekleştiği ifade edilmekle beraber, medresenin ilk kurucusu Nizâmülmülk (Hızlı, 1987) olarak kabul görmektedir. Medreselerde dinî ve fenni eğitimin birlikte yürütüldüğü dönemler olmuştur. Medreseler öğrencilerin ahlaklı bir şekilde yetişmelerini sağlamak için faaliyet görmüşlerdir. Bunun için

de değerlerin eğitimi üzerinde durmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında modern tarzda okullar eğitim vermeye başlamıştır. Cumhuriyetle birlikte Tevhid-i Tedrisat kanunuyla geleneksel okullara son verilerek eğitim öğretim sürecinde modern okullar yer almıştır. Değerler eğitimi sürecinde aktif rol alan modern okullar açık ve örtük bir şekilde sürece katkı sağlamaktadır. Bu dönemde değerler eğitiminin özellikle malumatı-ı vataniye ve muhasebatı-ı dinîye, yurt bilgisi, tarih, coğrafya, mili tarih, millî coğrafya, yurttaşlık bilgisi, vatandaşlık bilgisi, din kültürü ve ahlak bilgisi ve sosyal bilgiler gibi dersler altında sürdürüldüğü görülmektedir.

4. Türk Dünyasında Değerler Eğitimi

Geçmişten günümüze değerler eğitimi Anadolu coğrafyası ve diğer Türk dünyasında benzer şekilde yürütülmüştür. Sovyet yönetimi Orta Asya Türk devletlerini işgal ettiğinde Türk halklarının ortak değerlerini oluşturan öğelere engel olmaya çalışmıştır. Hatta tarih ve millet bilinci oluşturmakta önemli olan Sakalar, Hunlar, Göktürkler gibi eski Türk devletleri Sovyet Kazakistan'ında (Korkmaz, 2017) ve diğer Sovyet yönetimindeki Türk devletlerindeki tarih ders kitaplarında yer almamıştır. Ama örtük ve toplum içerisinde millî değerler işlenmiştir. Türk devletleri bağımsızlıklarını kazanınca değerlere ders kitaplarında yer verilmiştir. Hatta bağımsız olduktan sonra Türk devletleri diğer devletlerle ilişki içerisine girerek ana dili, millî tarih, millî coğrafya gibi ülke kültür ve değerlerini anlatan yeni ders kitapları hazırlanmış ve basılmıştır (Savaş, 2009). Özellikle ahlak eğitimi, edep eğitimi, din eğitimi gibi adlar altında süreç yürütülürken değerlerin gelişmesine hizmet edilmek istenmiştir. Nitekim ahlak eğitimi, edep eğitimi, din eğitimi özünde değerler eğitiminden ayrılmamaktadır (Yıldırım, 2019). Ne kadar farklı konulara çalışılsa da temelde

hareket noktaları değerlerin keşfedilmesi, geliştirilmesi ve pekiştirilmesi şeklinde ifade edilebilir.

Sovyet Rusya zamanında Orta Asya Türk devletlerinde her ne kadar formal eğitimde millî değerlere yer verilmemiş olsa da informal olarak aile ve toplum içerisinde millî ve manevî değerler mümkün olduğunca aktarılmıştır. Böylece Türkler millî benliklerini ve kültürel birliklerini yaklaşık 70-80 yıllık esaret yıllarında koruyabilmişlerdir. Aşağıda günümüz Türk dünyasında bağımsız olan Türk devletlerinde formal eğitim kapsamında değerler eğitimi çalışmalarının durumuna kısaca değinilecektir.

4.1. Azerbaycan'da Değerler Eğitimi

Azerbaycan'da Sovyet yönetiminde millî ve dinî değerler yerine evrensel ve *Homo Sovieticus* (Sovyet insanı/ Sovyet modeli insan) yetiştirilmesi amaçlanmıştır. 1980'lerde Rusya'da başlayan *Glasnost* (açıklık) ve *Perestroyka* (yeniden inşa) politikaları ile ülkenin kuzeyinde maddi ve manevî değerlere dönüş başlamıştır. Özellikle 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Rusya'nın baskılarından rahatsızlık duyarak Türkiye'ye yönelme eğilimi göstermiştir. Bu süreç sayesinde ülkede yeniden millî ve manevî değerleri aşılayacak okullar açılmıştır (Musayev, 2010). Azerbaycan eğitim sisteminde okul öncesinden itibaren millî ve ahlaki değerlerin öğretilmesi hedeflenmektedir (Ergün, 1997). Azerbaycan'da değerler eğitimi adında direkt bir ders veya uygulama bulunmamaktadır. Bunun yerine değerler eğitimi diğer derslerde örtük bir şekilde işlenmektedir.

Azerbaycan okul öncesi eğitim kurumlarında kahramanlık, evcilik ve vatanseverlikle ilgili oyunlar oynatılır; devlet marşı ve değerleri öğretilir (Agamalyev, 1999). Azerbaycan Cumhuriyeti ilköğretim programında, "Hayat Becerileri" dersinin hedeflerinden biri "doğruluk, adalet, dürüstlük, insan

sevgisi, merhamet gibi manevi değerlere önem verir” şeklinde belirtilmiştir (İbrahimoglu ve Şan, 2018). Din eğitimi dersinin değerler eğitimi kapsamında etkili olduğu söylenebilir. Özellikle ders kitaplarında kullanılan edebi metinlerde değerlere yer verildiği tespit edilmiştir (Savaşkan, 2017). Azerbaycan Tarihi dersi kapsamında, öğrencilere çeşitli millî bilgi ve değerlerin kazandırılması amaçlanmakta ancak bu hedefler ortaokul seviyesinde daha belirgin hale gelmektedir (İbrahimoglu ve Şan, 2018).

2006 yılında kabul edilen ulusal ders programında (Millî Kurikulum) ulusal geleneklere, doğaya, ahlaki ve manevi değerlere sahip bireylerin yetiştirilmesi vurgulanmıştır (Azerbaycan Millî Kurikulumu, 2006). Ulusal ders programında (Millî Kurikulum) bireyin, hızla değişen dünyadaki süreçleri, sorunları ve gelişim eğilimlerini anlamak için insanların, ailenin, toplumun ve devletin çıkarlarına dayanan ulusal ve evrensel değerleri benimsemesi beklenmektedir (Urfa, 2019). İbrahimoglu ve Şan (2018) tarafından yapılan çalışmada Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ilkokul ve temel eğitimin genel amaçları bir bütün olarak incelendiğinde, millî manevi değerlerin oran olarak oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Sadıgov (2010) da Azerbaycan’daki eğitim sisteminde, ahlak/karakter eğitiminin evrensel değerlere ağırlık verdiğini belirtmiştir.

4.2. Kazakistan’da Değerler Eğitimi

Kazakistan’ın uzunca bir süre Rus hâkimiyetinde yaşaması Kazak Türkleri’nin millî eğitim sistemlerinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiş ve bu durum, ortak kültüre sahip olduğu diğer Türk Cumhuriyetleriyle dil ve kültür birliği bağının zayıflamasına neden olmuştur (Kaplanıran, 2017). Kazakistan, bağımsızlığını ilan etmesiyle 1992 yılında “Eğitim” Hakkında, 1993 yılında ise “Yükseköğretim Hakkında” kanun hazırlayarak eğitim öğretim sürecinde reform yapmaya başlamıştır (Savaş, 2009).

Rus kontrolünde kalan Kazakistan halkı değerler eğitimi sürecinde geleneksel yöntemleri kullanmıştır. Kazakistan'ın bağımsız olmasından itibaren okullar aracılığıyla değerler eğitimi yapılmaya çalışılmaktadır. Bu konuda değerler derslerin içerisinde ve ders kitaplarına yerleştirilmiştir. Kazakistan orta-okul matematik dersi öğretim programında ulaşılmaya çalışılan özel amaçlardan biri olarak “*Evrensel değerlere dayalı,*” bir diğerinde ise “*Kazakistan’da yaşayan Kazak halkının ve diğer etnik grupların iletişim kültürünü öğrenebilecek, tarihine, kültürüne ve geleneklerine ve diğer değerlerine saygı duyacaklardır*” (Özkaya, 2021) şeklinde ifade edilmiştir. Bu amaçlar matematik gibi bir dersin içerisine dahi değerlerin yerleştirilmiş olduğunu ve öğrencilerin değerler alanında gelişmelerine katkı sağlamanın amaçlandığını göstermektedir.

Kazakistan'ın eski Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev “Kazak edebiyatına eğilerek onun içindeki millî değerlerimizi yakalarsanız, gençlerinizi beşikten başlayarak yetiştirebilirsiniz” diyerek değerler eğitiminde edebi ürünlerin önemini vurgulamıştır (Zhıyenbayev, 2017). Millî değerler konusu da Kazakça ders kitaplarında belirgin olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra vatanda birlik ve beraberlik duygusu içinde yaşamının gerekliliğine temas eden iletiler, vatan için mücadele etmenin önemine, millî duyguların yoğun olarak yaşanması gerektiğine ve vatan mefhumunun önemine de değinir (Yılmaz ve diğerleri, 2017). Kazakistan’da okutulan Kazak Edebiyatı ile Rus Dili ve Edebiyatı kitaplarında evrensel ve bireysel değerlerin fazlalığı millî ve dinî değerlere göre dikkat çekici olduğu tespit edilmiştir (Kanagatova ve Arslan, 2021).

4.3. Özbekistan’da Değerler Eğitimi

Sovyet halkı oluşturmak politikası güden Sovyet Rusya yönetimi diğer Türk devletleri gibi Özbekistan geleneksel eğitim sürecine de müdahale etmiştir. Birlik içerisindeki söz ko-

nusu farklılıkları ortadan kaldırarak tek tip Sovyet insanı modeli oluşturmak ana hedef haline getirilmiştir (Çelebi, 2020). Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştuktan hemen sonra etno-kültürel değerler konusuna önem vermeye başlamıştır (Muhammadsıdıkov, 2015).

Özbekistan'da değerler eğitimi adında doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Ama eğitim kurumlarında din eğitimi şeklinde değerlerin aktarımı yürütülmektedir. Üniversite ve ortaöğretim düzeyinde dinî eğitim kurumları ve Ortodoks ve Protestan vatandaşların eğitim alabildikleri merkezlerde güvenli bir ilahiyat eğitimi verilmektedir (Muhammadsıdıkov, 2015). Bu şekilde dinî değerlerin gelişmesine katkı sağlanmaktadır. Bunun yanında halk kendi içerisinde değerler eğitimi geleneksel yöntemlerle yürütmeye devam etmiştir.

4.4. Türkmenistan'da Değerler Eğitimi

Türkmenistan da diğer Orta Asya Türk devletleri gibi uzun yıllar Sovyet yönetimi altında yaşamıştır. Sovyet yönetimi, Sovyet halkı oluşturma politikası güttüğü için Türkmenlerin millî değerlerini genç kuşaklara aktarmalarına engel olmuştur. Moskova, Türkmenistan'da otantik Türkmen değerleri yerine Rus dilini ve kültürünü teşvik etmiş, millîyetçi çalışma ve hareketleri yasaklamıştır (Kuru, 2002). Çağdaş ve Sovyet değerleri daha çok okul kurumlarında işlenmiştir. Bu dönemde eğitim öğretim faaliyetlerinde yenileşme ve çağdaşlaşma hareketi başlamıştır. Yenileşme hareketi, Usûl-i Cedid okullarının kurulmasıyla başlamıştır. Bu okullar, Türkmen kültürünün ve yenilikçi hareketlerin gelişmesinde en önemli merkezlerden biri olmuştur (Aşırov, 2021). Böylece evrensel değerleri ön plana çıkartan çağdaşlaşma süreci başlamıştır. Bunun yanı sıra İslami değerler geleneksel Türkmen kültürünün içinde yer aldığından ve ulusal canlanmanın bir parçası olarak kabul edildiğinden, Türkmen hükümeti İslam kültürü-

nün yükselişini desteklemektedir (Kuru, 2002).

Türkmenistan'da değerler eğitimi üzerine belirli bir ders yoktur. Okullarda okutulan birçok derste değerlere yer verilmiş durumdadır. Örneğin Türkmenistan coğrafya öğretim programının en temel hedefi; genç nesli vatanperverlik ruhunda terbiye etmek (Aladağ, 2018) şeklinde ifade edilmiştir. Okul ortamında ve toplumsal hayatın içerisinde değerler eğitimine yönelik çalışmalar da yapılmaktadır. Medya araçları (Kuru, 2002) da değerler eğitimi sürecinde kullanılmaktadır.

4.5. Kırgızistan'da Değerler Eğitimi

Kırgızistan farklı kültürel unsurları bir arada barındıran bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda dinî-kültürel unsurları koruyup geliştirmeye çalışan Kırgızistan'ın inanç değerleri açısından renkli bir nitelik taşıdığı söylenebilir (Pay ve Klavuz, 2009). Sovyetler Birliği döneminde diğer Orta Asya Türk devletlerinde olduğu gibi millî benlik ve kimlikleri koruduğu düşüncesiyle dinî değerlerin aktarıldığı eğitim-öğretim faaliyetleri resmen yasaklanmıştır.

Yine diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da Ceditçilik hareketi Ruslara karşı millî uyanışın öncüsü olmuştur. Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik, Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan Türk-İslam temalarını gündeme getirmiş ve zamanla Ceditçilik millî ve dinî değerlere dayalı hayatın bütün alanlarını kapsayan bir toplumsal hareket haline dönmüştür (Kadyrov, 2014). Bağımsızlıkla birlikte Kırgızistan millî ve dinî değerleri ön plana çıkaracak eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Ama doğrudan değerler eğitimi adı altında değil; din eğitimi, tarih eğitimi ve kültür konularında çalışmalarla bu hususu yürütmeyi amaçlamışlardır.

Dinî değerler normal okullarda din dersleri, yüksek öğ-

retimde ise ilahiyat fakülteleri, İslam bilimleri bölümleri ve İslam üniversitesi gibi kurumların çatısı altında verilmektedir. Ancak yeterli düzeyde oldukları söylenemez. Bu noktada Kırgızistan'da din eğitiminin okullardan daha çok okul dışında, cami kurslarında veya medreselerde verildiğini belirtmek gerekir (Yılmaz, 2008). Tarih konusunda çalışmalar ise okul içi ortamlarda yürütülmektedir. Ayrıca 2004'te Adep Sabagı (Ahlak dersi) adında bir ders okullarda uygulanmaya başlanmıştır (Topchubaev, 2021). Bu Ahlak dersi kapsamında kültürel değerler, büyüklere saygı ve insanlara karşı sorumluluk gibi içeriğin yanında; imanın değeri, ahlâklî olmanın önemi, yardımseverlik, aile, ana-babaya saygı, selamlaşma gibi değerler yer almaktadır (Akramova, 2000).

4.6. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Değerler Eğitimi

Kıbrıs'ta yaşayan Türkler İngiliz işgali öncesinde geleneksel yöntemlerle dinî ve millî değerleri öğreniyorlardı. Bu süreçte özellikle cami, tekke, medreseler etkin rol oynuyordu. İngiliz işgali döneminde ilk başlarda eğitim sürecine ve içeriğine doğrudan müdahale olmamıştır. Bu durum 1935 Maarif kanunuyla değişmiş başta müfredat içeriğinin belirlenmesi olmak üzere (Atalay, 2004) eğitim sürecinin tamamı İngilizler tarafından kontrol altına alınmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtıyla birlikte okulların yönetimi ve eğitimin içeriği tekrardan Türklerin kontrolüne geçmiştir. Bu tarihsel süreçteki değişiklik eğitim sürecinde verilen değerleri ve bu değerlerin eğitime yönelik çalışmaları da derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) yaşamış olduğu tarihsel sürecin eğitim sistemi ve eğitimin içeriğine doğrudan etki ettiğine değinmek gerekir. Bu durumun etkileri değerler üzerine de yansımıştır. Pehlivan, Aydın ve İnnalı (2017) tarafından yapılan araştırmada ders kitaplarında en fazla ev-

renselcilik değerinin yer aldığı tespit edilmiş; bu durum barış sürecinde bir toplum ve barış isteyen birey yetiştirme amacıyla ilişkilendirilmiştir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti eğitim sisteminde değerler eğitime yönelik direkt bir uygulama bulunmamaktadır. Değerler din kültürü, sosyal bilgiler, Türkçe gibi farklı derslerin içeriğinde verilmektedir. Bu durum sadece bir derse özel durum değil her dersin içerisinde örtük olarak yer almaktadır. Örnek olarak Türkçe ders kitapları incelendiğinde değerler belirgin bir şekilde görülmektedir (Pehlivan, Aydın ve İnna-
lı, 2017). KKTC Millî Eğitim Yasası'na (1985) göre ders kitaplarının Kıbrıs Türk toplumunun yetiştirmek istediği insan tipindeki değerleri de yansıtması planlanmıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti sosyal bilgiler öğretim programında yer alan değerler “kendine değer verme”, “sorumluluk”, “saygı”, “farklılıklara karşı hoşgörü”, “sevgi”, “çevreyi koruma”, “vatan sevgisi”, “kültürel duyarlılık”, kültürel hoşgörü”, “gönüllü hizmet”, “demokrasiye önemseme”, “bilinçli tüketim”, “çevrenin korunması gerektiğine inanma” gibi değerler yer almaktadır (KKTCMEVK, 2016).

4.7. Türkiye’de Değerler Eğitimi

Türkiye’de değerler ve değerler eğitimi çalışmalarının diğer Türk devletlerine nazaran daha yoğun olduğu söylenebilir. Bu noktada tez, kitap ve makaleler başta olmak üzere ciddi akademik araştırmalar söz konusudur. Bu duruma Millî Eğitim Bakanlığı da önem vermekte ve çalışmalara destek olmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı’nın değerler eğitimi konusunda yapmış olduğu çalışmaları, programlarda değerlere ve değer içerikli derslere yer vermek şeklinde iki ana başlık altında toplanabilmektedir.

Millî Eğitim Bakanlığı’nın hazırlamış olduğu programların amaç kısmında iyi insan ve iyi vatandaş yetiştirme bağla-

mında değerlere sıklıkla yer verdiği görülmektedir. Özellikle 2005 yılında yapılandırmacı yaklaşım bağlamında yapılandırılan programlarda değerler programların ana öğeleri arasında yer almıştır. 2005 programlarında değerler, değerler eğitimi ve değerler eğitimi yöntemlerine yönelik başlıklar açılarak değerler eğitimin tüm ülke genelinde uygulanması amaçlanmıştır. 2018 yılı programları ise beceri ve değerler üzerine kurulmuştur. Hazırlanan programlar kapsamında dersler özelinde öğrencilerin değer ve beceri çıktıları elde etmeleri amaçlanmaktadır. Bu durum Millî Eğitim Bakanlığı'nın eğitim anlayışında bilişsel düzeyden duyuşsal ve psiko-motor düzeye doğru ciddi bir geçişin yaşandığını göstermektedir.

Millî Eğitim Bakanlığı değerler eğitimi kapsamında değer içerikli derslerin öğrencilere okutulmasını istemektedir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde değerlere malumatı-ı vataniye ve muhasebatı-ı dinîye, yurt bilgisi, tarih, coğrafya, mili tarih, millî coğrafya, yurttaşlık bilgisi, vatandaşlık bilgisi, din kültürü ve ahlak bilgisi, sosyal bilgiler dersi gibi dersler altında yer verildiği görülmektedir. Ayrıca diğer dersler içerisinde de örtük olarak değerlere yer verilmektedir. Hatta 2018 programıyla birlikte kök değerler uygulamasına geçilmiştir. Kök değerler saygı, sevgi, vatanseverlik, dürüstlük, yardımseverlik, sorumluluk, sabır, öz denetim, dostluk, adalet şeklinde belirlenmiştir. Bu kök değerler dikkate alınarak derslerin kazanımları ve ders kitaplarının içerikleri planlanmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğü bünyesinde oluşturulan bir ekip aracılığıyla kök değerlere yönelik hazırlanmakta olan değerler eğitimi etkinlik kitabı okullarda yürütülen değerler eğitimi çalışmalarına büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Değerler eğitimi konusunda il-ilçe millî eğitim müdürlükleri hatta okullar da özel çalışmalar yürütmektedir. Bununlar içerisinde en yaygını ayın değeri, erdemli insan vb. çalışmalar-

dır. Ayrıca yükseköğretimde lisans düzeyinde eğitim fakültelerinin her bir programında değerler eğitimine yönelik dersler verilerek geleceğin öğretmenleri bu konuda yetiştirilmek istenmektedir. Yine lisansüstü düzeyde ise farklı üniversitelerde değerler eğitimine yönelik açılan yüksek lisans programları alana hem akademik hem de uygulamaya yönelik büyük katkılar sağlamaktadır.

5. Sonuç

Bireylerin ve toplumların duygu ve düşünce dünyasını şekillendiren değer kavramı, bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç (Güngör, 2010) olarak tanımlanmaktadır. Alan yazında değerlere yönelik onlarca farklı tanım bulmak mümkündür ama bu tanımların ortak noktası değerlerin insan ve toplum hayatı üzerindeki etkisi olduğu söylenebilir. Değerler toplumun genel karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır (Yıldırım, 2019). Türkler vatansever ve misafirperver, Almanlar öz denetimli, Japonlar çalışkan vb. nitelendirmeler değerlerin millî kimlik haline dönüşmesini ifade etmektedir. Yani her milletin kendine özgü değerleri vardır ve sahip olduğu değerleri de kendine has bir üslupla yaşadıkları görülmektedir.

Türk milleti tarihsel süreçte kendine mahsus birçok değer üretmiş ya da var olan değerlere kendi kültürel anlamlarını yüklemiştir. Türk milletine ait bu değerler, Türk'ün anlayışını, inançlarını kısaca hayata bakış açısını yansıtır (Özbay, 2013). Bu süreçte başta yaşanan toplumsal olaylar olmak üzere, din, dil, gelenek ve görenekler de etkilidir. Bu değerler adil olma, dürüstlük, vatanseverlik, millet sevgisi, hoşgörü, saygı, sevgi, cömertlik, cesaret vb. ifade edilebilir. Bu değerler Türk milletinin uyguladığı toplumsal eğitim faaliyetleriyle nesilden nesile aktarıla gelmiştir. Bu eğitim faaliyetleri sürecinde atasözleri, ninniler, türküler, destanlar, hikâyeler, geleneksel sahne oyun-

ları, sivil toplum kuruluşları, yazılı kaynaklar vb. yararlanıldığı ifade edilebilir. Bu durum farklı zaman ve mekânlarda yaşayan Türkleri bir arada tutmuştur. Günümüzde de Türk devletlerini yakınlaştırıp iş birliğini arttıracak başlıca husus paylaşılan ortak tarih, ortak dil, birlikte yaşanan kültürel miras ve manevi değerlerin varlığıdır. Türkiye’de ve Türk Cumhuriyetlerinde millî eğitimin bir parçası olarak öğretilen Cengizhan’dan Atilla’ya, Kaşgarlı Mahmud’tan Hoca Ahmet Yesevi’ye, Dede Korkut’tan Köroğlu’na ata babalarımız ve ortak kahramanlarımız bizi birbirimize bağlamaktadır (Korkmaz, 2017).

Orta Asya Türk devletleri ve toplulukları Sovyet Rusya’nın işgali döneminde millî, dinî ve kültürel değerleri genç kuşaklara aktarma hususunda problemler yaşamış olsalar da bağımsızlıkları kazanmaları ile birlikte daha rahat ve planlı bir şekilde değerlerini kazandırma imkânına sahip olmuşlardır. Özellikle ders programlarının amaçlarında değerlerle donanımlı bireylerin yetiştirilmesinin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Ders kitaplarında da değerlere yer verdikleri görülmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan öğretim programlarında değerlere açıkça yer verilmiş ve ders kitapları da değerleri içerecek şekilde tasarlanmaktadır.

Sonuç olarak Türk devletleri geçmişten gelen bağlarını daha da güçlendirmeleri için Türk kültürünün ortak mirası olan atasözleri, destanlar, ninniler, türküler, masallar planlanan değerler eğitimi sürecinde de sıklıkla yer verilmesi gerekmektedir. Böylece hem Türk kültürünün önemli öğeleri gelecek nesillere aktarılacak hem de ortak değerler ve benzer idealler etrafında buluşmuş bir Türk nesli yetiştirilmiş oluna bilecektir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, M. (2006). *Antropoloji*. İçinde İsmail H. Demircioğlu (Ed.) Sosyal Bilgilerin Temelleri (ss. 167-202) Hegem Yayınları
- Alkramova, D. (2000). *Din eğitiminin genel eğitim içindeki yeri ve Kırgızistan'daki durum*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, N. M. (2018). *Türk yaratılış ve türeyiş destanları ve dinî motifler*. Iksad Publications
- Aladağ, C. (2018). Türkiye ve Türkmenistan coğrafya öğretim programlarının karşılaştırılması. *Electronic Turkish Studies*, 13(19), 77-99
- Arat, R. R. (2008). *Yusuf Has Hacib-Kutadgu Bilig*. Kabalcı Yayınevi
- Arıcı, A. F., & Er, Z. (2017) Değerler eğitimi aracı olarak türküler: bir içerik analizi. *IV.Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler*.
- Arslan, A. & Orhan, S. (2012). Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'nde geçen sıfatların metnin anlamsal yönüne etkisi üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 77-85.
- Aşırov, T. (2021). Türkmenistan'da usûl-i cedîd okullarının yapılandırılmasında Alişbek Aliyev'in yeri ve önemi. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 37-44.
- Atalay, T. (2004). Öğretmen ve müfredat ekseninde KKTC'de örgün din eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2 (7), 7-40. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ded/issue/36881/312459>
- Aydın, A. (2011). *Eğitim hikâyesidir*. Pegem Yayıncılık.
- Aytas, G. (2006). Edebî türlerden yararlanma. *Millî Eğitim Dergisi*, 34(169), 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/36938/422340>
- Bastem, N. (2019). Türeyiş destanıyla ilgili tüm rivayetlerin karşılaştırılması ve kültürel kodlar üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66, 225-236. doi:10.14222/Turkiyat4197
- Bayar, O. C. (2019). Kutadgu Bilig'de âyet ve hadisler. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 1(1), 105–118. <https://ijses.org/index.php/ijses/article/view/2>

- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devleti'nde ekonomik hayatın yerel unsurları: Ahilik teşkilâtı ve esnaf loncaları. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, (21), 81-114.
- Binat, T. (1971). *Millî kültür ve ahlak*. Yörük Matbaası.
- Bulut, M. (2013). Türkçe eğitimi ve öğretiminde dil ve kültür aktarımı aracı olarak atasözleri ve deyimlerin önemi. *Turkish Studies, nternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(13), 559-575.
- Coşkun, N. Ç. (2013). Türk ninnilerine işlevsel yaklaşım, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(4), 499-513.
- Çakmak, M. A. & Tezcan, R. (2016). Kutadgu Bilig'e göre Türklerde adalet anlayışı. *Akademik Hassasiyetler*, 3 (5), 177-183. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akademik-hassasiyetler/issue/27268/287077>
- Çalışkan, H., & Yıldırım, Y. (2022) *Okul dışı ortamlarda değerler eğitimi*. Pegem Akademi Yayınları
- Çelebi, E. (2020). Stalin dönemi'nde Özbekistan'da eğitimin genel durumu (1930-1940). *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, 2(4), 254-275.
- Çüçen, K. (2005). Kültür, uygarlık, evrensellik ve çok kültürlülük. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi*, 12(4), 111-115.
- Demir, N., & Ofaz, G. (2010). Okul öncesi dönemde ninniler ile matematik öğretimi. *Journal of World of Turks*, 2(1), 351-361.
- Demircioğlu, İ. H., & Tokdemir, M. A. (2008). Değerlerin oluşturulma sürecinde tarih eğitimi: amaç, işlev ve içerik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6 (15), 69-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ded/issue/29185/312508>
- Durak, İ. (2016). Sosyal girişimcilik ve Ahilik teşkilatı: teorik çerçeve. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (47), 101-120.
- Duymaz, A. (2009). Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı destanlar üzerine bir değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 413-421. <https://dergipark.org.tr/en/pub/baunsobed/issue/50238/648006>
- Ergün, A. G. M. (1997). Azerbaycan eğitim sistemi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 12(12), 499-514.

- Ersoy, E. (2009). Cinsiyet kültürü içerisinde kadın ve erkek kimliği (Malatya örneği). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(19), 209-230.
- Gelişli, Y., & Yazıcı, E. (2016). Ninniler ve çocuk eğitimindeki önemi. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-7
- Gerekten, H. (2018). *Sınıf Türkçe ders kitabındaki atasözlerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi.
- Girmen, P. (2013). Türkçe eğitiminde atasözleri ve değer eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 117-142. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ded/issue/29175/312423>
- Göçer, A. (2012). Dil-kültür ilişkisi ve etkileşimi üzerine. *Türk Dili*, 729(1), 50-57.
- Göktürk, T., & Dağ, İ. (2014). Nizamiye medreselerinin eğitim-öğretimdeki rolü. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27(1), 457-469.
- Güngör, E. (2010). *Değerler psikolojisi üzerinde araştırmalar*. Ötüken Yayınları.
- Güngör, Erol. (1997). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. Ötüken Yayınları.
- Hızlı, M. (1987). Kuruluşundan Osmanlılara kadar medreseler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 273-281
- İbrahimoglu, Z., & Şan, S. (2018). Azerbaycan öğretim programlarının vatandaşlık eğitimi açısından incelenmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 37, 70-78. DOI: 10.14781/mcd.386120
- İnnalı, H. Ö., Pehlivan, A., & Aydın, İ. S. (2017). KKTC'de okutulan Türkçe ders kitaplarının değerler eğitimi üzerinden incelenmesi. *Journal of Language Education and Research*, 3(3), 164-180.
- Kadyrov, M. (2014). Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri. *Dini Araştırmalar*, 17(45), 159-172.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. Ötüken Yayınları.
- Kanagatova, A., & Arslan, M. A. (2021). Türkiye ve Kazakistan'da 5. sınıfta okutulan Türkçe, Kazak Edebiyatı, Rus Dili ve edebiyatı ders kitaplarındaki metinlerin değerler bakımından incelenmesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 70, 607-619. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4426>

- Kaplan, M. (1987). *Türk milletinin kültürel değerleri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kaplankıran, İ. (2017). Kazakistan Cumhuriyetinde eğitim sisteminin tarihi seyri ve günümüzdeki yapısı. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(1), 31-47
- Karakaş, R. (2014). Kültürel bir mekân olarak çermik hamamı. *Folklor/ Edebiyat*, 20(77), 9-20.
- Karslı, Ö. (2016). Ernst Cassirer’de kültürün anlamı. *JOMELIPS-Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences*, 1(2), 38-58.
- Kasapoğlu, H. (2013). Okulda değer eğitimi ve hikâyeler. *Millî Eğitim Dergisi*, 43(198), 97-109. <https://dergipark.org.tr/en/pub/milliegitim/issue/36170/406658>
- Kılınç, M. (2012). Türkiye’de mesleki teknik eğitimi şekillendiren eğitim kurumlarından ahilik, gedik, lonca, enderun mektebi’nin tarihi gelişimleri. *Vocational Education*, 7(4), 63-73.
- KKTC Millî Eğitim Yasası (1985). KKTC Devlet Basımevi.
- KKTCMEVK, (2016). *Temel eğitim sosyal bilgiler dersi öğretim programı*. KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı.
- Korkmaz, T. (2017). Kazakistan’da dünden bugüne tarih eğitimİ. *Türkoloji*, (83), 93-107.
- Kuru, A. T. (2002). Between the state and cultural zones: nation building in Turkmenistan. *Central Asian Survey*, 21(1), 71-90.
- Kuyaksil A., & Altunbaş, A. (2012). Türklerde hukuk devleti anlayışının tarihsel gelişimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 15 - 46.
- Kumkale, T. T. (1996). *Türklerde motivasyon: insan mühendisliği insan kaynaklar yönetimi*. Harp Akademileri Komutanlığı.
- Menekşe, M. (2022). Osmanlı medeniyetinde hayvan sevgisinin mesleğe dönüşümü: Mancacılık. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 84-101.
- Mert, O., Alyılmaz, S., Bay, E., & Akbaba, S. (2009). Orhun yazıtlarındaki toplumsal değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.

- Musayev, İ. (2010). *Azerbaycan'da ailede din eğitimi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Nutku, Ö. (1970). Orta oyununda “yabancılaştırma” kavramı. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 33-47. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/118414>
- Okumuş, E. (2005). Osmanlılar'da siyasi bir kurum olarak adalet dairesi. *SBArD*, 5, 45-51
- Orhan, S., Gedik, M. & Bulut, M. (2012). Orhun abideleri ile gençliğe hitabenin sundukları mesajlar açısından mukayesesi üzerine bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 907-915.
- Öger, A. (2012). 19. yüzyılda yaşamış bir Uygur halk kahramanı ve şairi: Sadir Palvan. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 13, 110-119.
- Özbay, M. (2013). *Dede Korkut hikâyelerinin Türkçe öğretimi ve değer aktarımı açısından önemi - Türkçe öğretimi üzerine araştırma ve incelemeler*. Öncü Basımevi.
- Özen, Y. (2014). Türk millî kültüründe değerler ve değerlerin milletleşmeye etkisi. *Hikmet Yurdu Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(14), 59-87.
- Özkaya, A. (2021). Türkiye ile Kazakistan ortaokul matematik dersi öğretim programlarının karşılaştırılması. *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8, 592-611. doi:10.30900/kafkasegt.987453
- Öztürk, M. (2015). *İslâmiyet'ten önce Türklerde aile ve Kutadgu Bilig'de Türk ailesi*, İçinde M. Öztürk, Ş. Batmaz & E. Yoska (Ed.). Abdulkadir Yuvalı Armağanı (899-912). Kardeşler Ofset.
- Pay, S., & Kılavuz, A. (2009). Kırgızistan'da bir din eğitimi kurumu: Medreseler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 247-278.
- Sakaoğlu S., & Duymaz, A. (2002). *İslamiyet öncesi Türk destanları*. Ötüken Neşriyat.
- Sakaoğlu, S. (2012). *Masal araştırmaları*. Akçağ Yayınları.
- Savaş, S. (2009). Türk dünyasında eğitim alanındaki gelişmeler ve yenilikler. *Journal of Azerbaijani Studies*, 269-283.
- Savaşkan, V. (2017). Azerbaycan ve Türkiye'de okutulan edebiyat ders kitaplarındaki masalların aktardığı değerler açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6(1), 439-454.

- Soykut, H. (1974). *Türk atalar sözü hazinesi*. Ülker Yayınları.
- Şahin, A. (2005). Kültürel niteliklerimizin Türk yönetsel değerlerine etkisi ve Japon z teorisiyle karşılaştırılması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 177-198. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziuiibfd/issue/28339/301216>
- Şen, S. (2009). Karahanlı Türkçesi metinlerde temizlik kavramı. İçinde Emine Gürsoy-Naskali & Salih Mehmet Arçın (editörler) *Temizlik Kitabı* (ss. 363-379). Kitapevi.
- Topaloğlu, K. (2014). Türk gölge oyunu Karagöz'de Beberuhi tipi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 185-202.
- Topchubae, K. (2021). Kırgızistan'da manevi ve kültürel değerler eğitimi olarak "Adep Sabagı". *Dini Araştırmalar*, 24(61), 325-352.
- Topcu, N. (2012). *Ahlak*. Dergâh Yayınları.
- Turhan M. ,& Kova Ö. (2012). Değerler eğitimi açısından Türk halk müziği ve halk ozanları: Neşet Ertaş, Aşık Mahsuni Şerif, Aşık Veysel ve Özyay Gönüm bağlamında bir inceleme, *Fırat Üniversitesi Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*, 3(6), 17-128
- Türk Dil Kurumu (2022). *Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 16.08.2022
- Tümen, T. (2018). *Naki Tezel'in masalları ve değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi.
- Ulusoy, K., & Arslan, A. (2014). *Değerli bir kavram olarak "değer ve değerler eğitimi"*. İçinde Refik Turan & Kadir Ulusoy (Eds.) Farklı yönleri ile değerler eğitimi (2-15). Pegem Akademi.
- Urfa, Ö. (2019). *Türkiye ve Azerbaycan'daki anadil ders kitaplarında yer alan metinlerin değer iletimi bağlamında incelenmesi*, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Pamukkale Üniversitesi.
- Ustaoglu Çelik, A. (2016). Orhun Yazıtlarının sosyal bilgiler öğretim programında yer alan değerler çerçevesinde incelenmesi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 47-61. <https://dergipark.org.tr/en/pub/abuhsbd/issue/32960/366268>
- Ünlü, M. (2014). *Coğrafya öğretimi*. Pegem Akademi.
- Ünsür, A. (2020). Ahilik sistemi değerleri yönetim ve eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 18(39), s.297-337. <https://doi.org/10.34234/ded.667411>

- Yılmaz, H. (2008). Çağdaş dünyada din öğretimi ve Kırgızistan'la karşılaştırılması, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 91-119.
- Yılmaz, O., Yakar, Y. M., Arslan, M. A., Safranov, L., & Satbay, G. (2017). Ortaokul ders kitaplarındaki kurgusal metinlerden hareketle değerler analizi: Türkiye ve Kazakistan örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2694-2710. <http://dx.doi.org/10.7884/teke.3966>
- Yılmaz, Y., & Köse, G. (2022). Ahilik teşkilatı ve günümüzde üreticinin finansman bulma seçenekleri üzerine bir Değerlendirme. *Turcology Research*, 73, 137-145.
- Yüksel, İ. (2019). Ahilik felsefesinden günümüz meslek ahlakı tartışmalarına bir bakış. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 500-537.
- Yürük, S. E., & Atıcı, B. (2017). Dijital öykü temelli değerler eğitimi materyallerinin öğrencilerin değer kazanımına etkisi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1) 56-74.
- Zhiyenbayev, Y. (2017). Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde milli bilinç meselesi. *Құрметті оқырмандар!*, 83, 12-24
- Yıldırım, Y. (2019). *Okul dışı etkinlik temelli değerler eğitimi programının etkin vatandaşlık değerlerine etkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi
- Halstead, J. M. & Taylor, M. J. (2000). Learning and teaching about values: a review of recent research. *Cambridge Journal of Education*, 30 (2), 169-202. <https://doi.org/10.1080/713657146>
- Kanak, M., Önder, M., & Subaşı, Ç. (2018). Türk ninnilerin değerler eğitimi açısından incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 594-602.
- Aytaş, G. (2006). Edebi türlerden yararlanma. *Milli Eğitim Dergisi*, 34(169).
- Agamaliyev, R. (1999). *Azerbaycan Cumhuriyeti eğitim sistemi*. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.ht
- Sadıgov, İ. (2010). Azerbaycan'da ilköğretimde hayat bilgisi ve tabiatşünaslık derslerinde coğrafya konularının önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (22), 82-92

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÇOCUK VE EĞİTİMİ

CHILD AND EDUCATION IN TURKISH CULTURE

Suat KOL¹

Özet

Farklı coğrafyalarda binlerce yıllık köklü bir geçmişe sahip Türk Kültürü asırlar boyunca hayatın kendine sunduklarına bağlı olarak birçok değişime ve gelişime uğramış, günümüze kadar gelmiştir. Türk Kültürü'nde bilinen en eski kaynaklara ve Türk Töresine göre belki en az değişime uğrayan çocukluk kavramına yönelik yaklaşımdır. Türkler çocuğa, çocuğun eğitimine cinsiyet ayrımı yapmaksızın her dönemde büyük değer vermişler ve çocuğun eğitimi için şartların elverdiğince gerekli çabayı göstermişlerdir. Çocuğun nitelikli eğitim almasının temelde kültürün ve devletin devamı için çok önemli olduğunu bilen Türk Milleti, yaşadığı çağa ve coğrafyaya uygun biçimde çocuğun yetiştirilmesinde ihtiyaç duyacağı birçok kazanımı elde edebileceği biçimde eğitilmesi için çabalamıştır. Bu bölümde genel anlamda çocukluk kavramı ve çocuk eğitimine değinilmiş, ardında İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrasında Türk Kültüründe aile ve çocukluk kavramları ile çocuk eğitimine yer verilmiştir. Son olarak Türkistan'da bulunan diğer bağımsız Türk Devletleri'nde çocuk eğitimiyle ilgili bilgiler verilmiştir.

Extended Abstract

Family and children have an essential place in the existence of societies. Since the prehistoric period, the concept of family has emerged due to human beings choosing a spouse, reproducing and living toget-

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER), Türkiye, skol@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Turkic World Application and Research Center (TÜRKMER), Türkiye

her. Over time, the family has become nuclear, sometimes extended, in harmony with the society in which it exists. Sometimes the father, mother, and others have been the family's leaders, but this institution has formed the basis of society in every period. Throughout the ages, organizations have developed strategies for children and child education, prioritizing their beliefs, their geography, and, most importantly, safety. Traditional Western culture includes Ancient Greek and Roman civilizations. Changes in the living conditions of nations and the needs of societies throughout the ages have caused these strategies to change and transform. For example, in the early ages, the father had absolute control over the child.

There is not much information about the child in prehistoric times. Depending on the basic needs of biology, people prioritized nutrition, reproduction and survival. In these civilizations, children were seen as future adults and were not valued as adults. Although physical care was insufficient for the child's survival in ancient times, the mother has always protected her child. Although it varies between cultures, it has been observed in field studies that in primitive societies, girls were killed because they could not provide as much labour as boys. Another reason for this can be considered as a more efficient use of limited food resources. In medieval Europe, there was no such period as childhood. In this period, when the difference between the sexes was sharpened, if the child was a boy, he was considered a baby until five and an adult after five. It is accepted that there was no such period as childhood. In other words, in the Middle Ages, the child was seen as a miniature adult.

With the developments in the Enlightenment and Renaissance periods, child and childhood concepts started attracting attention from different disciplines and circles. With the Renaissance, the idea of humanism came to the fore, experimental knowledge gained importance, and significant developments such as paper production and the development of the printing press took place. In parallel with these developments, childhood gained significance during the Renaissance. In Europe's modernization process, childhood came to the agenda as an object of curiosity and study, and the understanding and discourses on childhood began to form in this process. To understand

and evaluate today's thoughts on childhood, it is necessary to look back to modernity. Studies indicate that childhood symbolized modernization and progress in the 19th century.

Being good warriors, one of the characteristic features of the Turkic peoples is also reflected in their child-rearing culture. In the pre-Islamic period, Turkic tribes and states generally had the same economic and social characteristics. Turks are one of the oldest societies in history. Because of these characteristics, they have a deep-rooted family structure and one of the oldest cultures in history. According to historical research, two power centres united the Turkish nation: One was the military organization, and the other was the family structure. If one of them breaks down, Turkish society disintegrates or disappears altogether.

As in everything else, family relations are also determined by the Turkish Code. Turkish Tradition is a tradition for the family and individuals. "Töre" is also seen as a way or rather a way of life. In the pre-Islamic period, education in Turks developed based on culture. Families tried to give their children every honour and skill they carried. The purpose of education in the family is to ensure that children become good warriors with family behaviours from the past, considering their abilities. After the adoption of Islam, the Turks, who met with different cultures, encountered an understanding of education they had not seen before and adapted the rules of the new religion they belonged to by combining them with their own culture.

Keywords: Child Education, Turkish Culture, Turkic World.

1. Giriş

Aile ve çocuk, toplumların var oluşunda önemli bir yer edinmiştir. İnsanların doğası gereği tarih öncesi dönemden itibaren; eş seçmesi, üremesi ve birlikte yaşaması aile kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aile, zamanla içinde bulunduğu topluma uygun hal alarak bazen çekirdek, bazen geniş aile olmuş; bazen baba, bazen anne, bazen de başkaları lider olmuş ama her dönemde toplumun temelini oluşturmuştur. Ailenin bir parçası olan çocuklar da çağa ve kültüre göre değerlendirilmiş ve o şekilde davranışlara maruz kalmışlardır. Günümüzde 1995 yılında Türkiye tarafından imzalanan (Resmî Gazete, 1995), 1989 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin birinci maddesinde; *"18 yaşına ulaşıncaya kadar her birey çocuk kabul edilmiştir"*. Yine Türkiye Cumhuriyeti'nin Çocuğu Koruma Kanununa göre *"...daha erken yaşta ergin olsa bile, 18 yaşını doldurmamış kişi..."* biçiminde tanımlanmıştır (Mevzuat Bilgi Sistemi, 2005). Çocukluk kavramı ve çocuk eğitimi insanlığın var olduğu dönemden beri önemli bir kavram olmuştur.

Toplumlar çağlar boyunca gerek inanışları gerek yaşadıkları coğrafyanın onlara sağladıkları ve en önemlisi güvenliği ön plana alarak çocuğa ve çocuk eğitimine yönelik stratejiler ortaya koymuşlardır. Çağlar boyunca milletlerin yaşam koşullarındaki değişimler ve toplumların ihtiyaçları bu stratejilerin değişimine ve dönüşümüne neden olmuştur. Örneğin İlk Çağlarda babanın çocuğun üzerinde mutlak hâkimiyeti söz konusudur. Baba dilerse çocuğunu köle olarak satabilir ya da bir organını kesebilir. Orta çağda ise çocuk yetişkinin bir kopyası olarak kabul edilir ve ona *küçük yetişkin* olarak bakılır. Çocuktan beklentiler de doğal olarak yetişkinden beklentilere benzer. Ayrıca birçok toplumda çocuklara yönelik cinsiyet ayrımı da oldukça yaygındır. Genel olarak ifade etmek gerekirse İlk Çağdan yaklaşık 1000 yıl önce başlayan Antik Çağ'dan 18.

yüzyıla kadar Batı dünyasında çocukların yetişkinlerin yetersiz bir kopyası olduğu düşünülmüş, bu nedenle de çocuklarla ilgili olan hiçbir şey önemsenmemiştir (Kuyumcu, 2014). Türk Kültüründe çocuk ve eğitimi daha anlamlı hale getirmek için çocukluk kavramının tarihsel sürecine ve diğer kültürlerdeki çocukluk kavramı ve eğitimine değinmek yerinde olacaktır. Tarihsel süreci göz önüne alarak çocuk ve eğitimi ile farklı medeniyetlerin gelişim sürecine değinelim.

2. Tarih Öncesi Dönemde Çocuk

Platon, *Devlet* isimli eserinde insanın doğasını kötü olarak tanımlar. İnsanın eline fırsat geçtiğinde her zaman kötülüğe yöneleceğini düşünür ve çocukluk dönemini de bununla ilişkilendirir (Senemoğlu, 2016).

Çocukluk, insanlık tarihi boyunca toplum ve kültüre bağlı olarak farklı yorumlanmıştır. Bir kültürün adil olma yeteneğindeki ilerleme, çocukların nasıl görüldüğünü de etkiler. Yeni doğanlar tamamen hazırlıksız ve savunmasız yaratıklar olarak doğarlar ve çocukluklarının büyük bir bölümünde bu şekilde kalırlar. Kişi, kendini daha önemli hissetmek için zayıf olarak algıladığı kişilere hükmetme arzusuna potansiyel olarak sahip olabilir. Bu psikolojik potansiyel, özellikle zayıf bir benlik imajına sahip insanlarda daha sık görülür. Zamanla çocuk bağımsız bir yetişkine, başarılı bir şekilde kontrol edilen ve hükmedilen bir kişiye dönüşür (Dirican, 2018). Antik zamanlardaki çocuk profili, yasaların çizdiği çerçeve ve içinde bulunduğu kültüre uygun biçimde eğitilmesi gereken küçük bir vatandaş profilidir (Elkin, 1995). Çocukluk tarihinde, batıda olduğu kadar doğuda da büyük ihmal ve zulmün olduğu ve çocukların aileleri tarafından çok fazla şiddete uğradığı, öldürüldüğü, travmatik davranışlara maruz kaldığı hatta cinsel istismara uğradığı bilinmektedir (Öztürk, 2016).

Tarih öncesi dönemde çocuk hakkında fazla bilgi yok-

tur. İnsanların öncelikleri, biyolojinin temel gereksinimi olan beslenme, üreme ve hayatta kalma dürtüsü doğrultusunda olmuştur. Çocuklar bu uygarlıklarda geleceğin yetişkini olarak görülmüş, fakat yetişkin değeri görmemiştir. Buna örnek vermek gerekirse Çatalhöyük'te yapılan kazılarda milattan önce medeniyet kurmuş bu bölge insanların çocukları öldüğünde onları yetişkin saymadıkları için inanışları gereği temiz yön sayılan evin kuzey bölümüne değil, günlük hayatın devam ettiği kirli kabul edilen bölümlere gömdüklerine yönelik bulgular elde edilmiştir (Yurdakök, 2016). Ayrıca engelli doğan ve güçsüz olduğu düşünülen çocukların da vahşi hayvanların yemesi için doğaya terk edildiği düşünülmektedir (Marlow, 1979).

3. Antik / İlk Çağ'da Çocuk

İnsanların toplumsal düzeyde birlikte sosyal yaşamı oluşturdıkları zamanlardan beri gerek toplum içinde gerekse aile içinde babanın mutlak hâkimiyeti ve sınırsız yetkisi söz konusudur. Bu babanın birçok sakıncalı davranışının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Karadoğan, 2019). Aile içindeki bu durumu genelde annenin bakım veren olmasından kaynaklanan duyuşsal tutumları dengelemiş, çocukların nispeten daha az sıkıntı yaşamalarına olanak sağlanmıştır (Marlow, 1979). Diğer yandan ilkel toplumlarda kız çocuklarının erkekler kadar iş gücü sağlayamadıkları için öldürüldükleri yapılan saha araştırmalarında gözlemlenmiştir. Bunun bir diğer nedeni olarak da kısıtlı besin kaynaklarının daha etkili kullanılması düşünülebilir. Bu dönemde çocuklara öğretilen temel bilgiler, basit müzik-dans ve mağara resimleri, çanak çömlek ve basit araç yapımı, ok mızrak gibi basit silah yapımı, avcılık toplayıcılık becerileri gibi temelde yetişkinlikte ihtiyaç duyacağı bilgiler olarak göze çarpar (Dikyol, 2012). Antik / İlk Çağ medeniyetlerine sırasıyla bakıldığında;

3.1. Antik Yunan ve Antik Roma Uygarlığı

Antik dönemin önemli medeniyetleri olan Yunan ve Roma uygarlıklarında çocuk sahibi olmak önemsenmiş fakat aileye istediklerinde çocuklarını terk etme ve başka bir aileye verme hakkı da yasalarla sağlanmıştır (Erkut vd., 2017). Roma'da ailenin kralı babadır. Çocukların; asker, bürokrat ve sanatçı olması için yalnız seçkin ailelerin erkek çocukları yetiştirilmiştir. Sağlıklı şekilde doğmayan bebeklere hayatta kalma imkânı verilmemiş, engelli halde dünyaya gelen bebekler, şehrin uzağında herhangi bir yerde, hayatına son verilmesi için tek başına bırakılmıştır (Başaranbilek, 2011). Anılan uygarlıklarda babanın, ailede sonsuz egemenliği söz konusudur. Ayrıca erkeği önemli ve değerli gören bir cinsiyet ayrımı da söz konusudur (Şirin, 2016). Bu durum Yunan uygarlığında oldukça sert biçimde uygulanmıştır. Hatta yunan uygarlığının bir parçası olan ve savaşçılık özellikleri ile bilinen Spartalılarda doğan çocuğun engelli olması durumunda çocuğun öldürülmesine dahi karar verilmiştir (Edleson, 1999). Yine de Spartalılarda, kız çocukları erkekler gibi savaşçılık becerilerine katkı sağlaması açısından bedensel faaliyetlere dâhil olmuşlar ve eğitimlerine önem verilmiştir.

Germen geleneklerinin Roma eğitim anlayışına dâhil edilmesi, babalara gerektiğinde çocuklarını öldürme yetkisi bile vermiştir. Bu çocuk istismarcı toplumlarda, yoksul bir ailede doğan her yeni çocuk, aileye yeni bir yük getireceği sonucunu doğurmuştur (Karakuş Öztürk, 2017). Bu durum zamanla köleliğin gelişimine neden olmuştur. Yine eski Yunan'dan itibaren Avrupâda kız-erkek çocuk ayrımı söz konusudur. Ayrıca eski Yunan geleneğinde, doğumda erkek çocuk sahibi olma arzusunun altında yatan temel motivasyonlardan biri de bu erkek çocuğun ileriki yaşlarda çiftliğe ve aileye bakabileceği fikrinden kaynaklandığı söylenir (Holley, Jenkins, 1993).

3.2. Mısır Uygarlığı

Mısır uygarlığında yaşadıkları dönem ve halkın günlük faaliyetleri kapsamında çocuklar için materyaller oluşturulduğu yapılan kazılarda görülmektedir. Bu bağlamda Mısırlıların zengin bir oyuncak repertuarının bulunduğu bilinmektedir. Yine sosyal hayatın sunduklarından dolayı çocuklar eğitim almamış cinsiyetlerine göre yetişkinlikte yapması gereken işleri ebeveynlerinden öğrenmişlerdir (Karaman ve Nas, 2012). Köleliğin yaygın olduğu toplumda çocuklar da bu düzenden payına düşeni almış, erken dönemde yetişkin gibi bedensel işlerde çalışmışlardır.

3.3. Yahudi Uygarlığı

Yahudiler inançları gereği çocuk sahibi olmayı Museviliğin bir gerekliliği olarak kabul etmişlerdir. O yüzden ailede çocuk olunca bu aile ve toplum tarafından mutlulukla karşılanmıştır. Çocuğun toplumun çoğalmasına ve güçlenmesine katkı sağladığı düşünülmüş ve katı bir din eğitimi vermek benimsenmiştir (Çinpolat, 2017).

3.4. Sümer Uygarlığı

Sümer uygarlığı çocukları değerli görmüştür. Gılgamış'ın meşhur destanı, çocukların değerini ortaya koyan ayrıntılara sahiptir. Ancak çocuklara gösterilen bu hürmetin temel sebeplerinden biri, ne kadar çok çocuğu olursa, ahirette hayatlarının o kadar zengin olacağına inanılması ve çocukların anne babalarının canını korumak gibi fonksiyonlarının olması düşüncesidir (Karakuş Öztürk, 2017).

3.5. Babil Uygarlığı

Babil'de çocukların politik tutsak ya da borçların karşılığında bir güvence aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Hammurabi Kanunlarında çocuklar ve aile yaşamı ile

ilgili birçok madde bulunmaktadır.

Hammurabi Kanunlarında baba ailenin sahibi ve mutlak hâkimi konumundadır. Kanuna göre çocuk babasına gerekli saygıyı göstermediği takdirde, babanın çocuğun bedensel bir uzvunu kesme ve köle olarak satma gibi tasarruflarda bulunabilme hakkı söz konusudur (Erkut vd., 2017).

3.6. Çin Uygarlığı

Eski Çin’de atalara saygı duymak geleneksel olarak oldukça önem verilen bir durumdur. Bu bağlamda çocukların eğitiminde en çok önem verilen noktalardan biri olarak bu husus göze çarpar. Çocuklar ebeveynlerine kayıtsız şartsız saygı duyarlar ve atalarına ibadet ederler. Hatta ebeveynlerin biri öldüğünde, çocuk onu gömmek, mezarını yaptırmak, muhafazasını sağlamak ve 3 sene yasını tutmak zorundadır. Ailenin velayeti, sınırsız yetkilere sahip olan babaya verilir. Babanın ölümü ile bu hak ailenin en büyük oğluna geçer (Demir, 2017).

3.7. Hint Uygarlığı

Hint kültüründe çocukluk kavramına bakıldığında çocuklar toplum için önemlidir ve çocukla birlikte aile de oldukça önemlidir. Çok eski dönemlerden beri toplumsal düzeyde kast sistemi bulunan ve bu konuda ağır kuralları olan Hindistan’da farklı kasttan insanların gayrimeşru doğan çocuklarının, mensup kast dışına çıkarılıp kast sisteminin en alt katmanını teşkil eden parya sınıfına dâhil edildiği görülmektedir (Demir, 2010).

3.8. Arap Uygarlığı

Arap uygarlığında erkek çocukları daha değerlidir ve Araplar çok sayıda erkek çocuk sahibi olmak isterler. Bunun temel nedeni aşiret ve aile düzenidir ve Araplar erkek sayısının

ailede gücün göstergesi olduğunu düşünür. Bu bağlamda da kız çocuklar değersiz kabul edilmiştir (Koçak, 2017). Bu yüzden kız çocukları doğduğunda onları diri diri çöle gömdükleri görülmektedir. Ayrıca Araplar gibi Eskimolarda da bebekleri doğar doğmaz buzlu suya atma, doğuştan sakat ve hasta olan bebekleri yok etme yaygın olarak görülür (Ata, 2019).

4. Orta Çağ'da Çocuk

Orta çağ da çocukluğun önemsenmediği, yok kabul edildiği bir dönemdir. Yine bu dönemde tıpkı İlk Çağda olduğu gibi cinsiyet ayrımı erkek lehine oldukça baskın biçimde görülür. Çocukluk dönemi yok sayıldığı için beş yaşından büyük olanlar yetişkin olarak kabul edilmiştir (Gander & Gardiner, 2015). Yani Orta Çağ'da çocuk minyatür bir yetişkin olarak görülür. Bunun doğal sonucu olarak; çocuklar yetişkinler ile aynı besinle beslenmişler, aynı kıyafetleri giymişler ve yetişkinler kadar olmasa da alkol tüketmişlerdir (Özcan, 2017). Beslenme ve salgın hastalıklara bağlı olarak dönemin kendi içindeki birtakım olumsuzluklardan dolayı erken yaşta ölümler sıklıkla görüldüğünden çocuklar altı yaşından önce ailenin bir üyesi olarak görülmemiştir (Güçlü, 2016).

Orta çağda aile kavramı günümüzdeki gibi değildir. Ailenin temelinde toplumda sıklıkla görülen kölelik anlayışı söz konusudur. Bu nedenle ailenin sahibi olarak görülen baba çocuklar üzerinde ciddi haklara sahiptir. Çocukların da gerek hukuksal gerek toplumsal düzeyde haklarını güvence altına alabilecek herhangi bir şansları yoktur (Uğur, 2018).

Orta Çağ hem Batı hem de çocukların yaşamları için birçok yönden çok zor zamanlar olarak değerlendirilir. Feodal yapıların ve kilisenin ciddi baskısı altında yaşayan halk büyük zorluklarla mücadele etmiştir. Bu dönemde çocuklar küçük erişkinler olarak kabul edilir ve çok erken yaşlarda büyümüş olmaları beklenir. Ayrıca çağın gereklerine göre korun-

ma amacıyla çocukların kalelere hapsedildikleri de görülen bir durumdur (Sağlam ve Aral, 2016). Tıbbi olanakların ve beslenme şanslarının yetersiz olmasından kaynaklı güçsüz ve hastalıklara karşı dirençsiz olan çocukların büyük çoğunluğu beş yaşına kadar ölürken, kalan nüfusun yaklaşık 2/3'ü 20'li yaşlara ulaşabilmektedir (Genç, 2016). Bu sebeple bugünkü anlamda bir çocukluk anlayışını, o çağda aramak da yanlış olacaktır. Katı dinî dogmaların toplumda neden olduğu kaotik durum çocuk ve çocukluk algısını olumsuz etkilemiş, Hristiyan inancı olarak çocuk ilk günah ürünü olarak değerlendirilmiş ve bu çerçevede davranış geliştirilmiştir (Özcan, 2017). Orta Çağ'da kilise kurumunun toplum üzerinde büyük bir otoriteye sahip olması bu algının güçlenmesine neden olmuştur. Bu günahkârlıktan kurtulmanın ilk yolu olarak da çocuklar vaftiz edilmiştir (İnal, 2007). İnsanları inancı gereği günahkâr olarak gören bir toplum, çocukları şeytanlardan kurtarmayı ve çocukları günahattan korumak için şiddet kullanmayı meşru görmüştür (Kocaer, 2006).

Bu dönemde erken evlilikler de genelde izlenen bir yoldur. Toplumsal düzeyde kız çocukları 16 yaşına kadar evlendirilir, yaklaşık 10 yıl içinde beş-altı çocuk sahibi olur. Bu nedenle 17 yaş gençlik, 25 yaş orta yaş, 30 yaşından sonra da yaşlılık dönemi olarak görülmüştür (Mortimer, 2011). Buna neden olarak toplumun yaşam ortalamasının düşük olması da gösterilebilir. Orta Çağ Avrupa'sında çocuk sahibi olmanın bazı avantajları ve dezavantajları da söz konusudur. Çocuk evli çiftlerin arasındaki sevginin bir ürünü olarak görülürken, doğum sırasında anne ve bebek ölümlerinin sıkça yaşanması, doğumdan sonra yaşanan bakım eksiklikleri, bilgisizlik çocuk sahibi olmada tereddüt yaşamalarına da neden olmuştur (Karadoğan, 2019).

Çocukların tamamen yetişkinlere bağımlı oldukları düşünüldüğünden, yaşamları orta çağ yazarlarınca önemsenmemiş-

tir. Bu bağlamda çocuklar için çok az edebî eser yazılmış, bu nedenle Orta Çağ'da çocuklar için bir edebiyat kültürü gelişmemiştir (Şirin, 2016). Batı'da çocukluk kavramı 16. yüzyıldan itibaren somut olarak gelişmeye başlamış ve 17. yüzyılda çocukların masumiyeti ve zayıflığı vurgulansa da ilk başlarda çocukluk kavramına dâhil edilmemiştir (Taşkın, 2006). Zaten çocukların öldürülmesi, Avrupa'da 1800'lere kadar en çok işlenen suçların başında gelir.

5. Rönesans, Modern Çağ ve Devamında Çocuk

Aydınlanma ve Rönesans batı toplumlarında önemli sosyolojik dönüşümlere neden olmuştur. Bu dönüşüm çocuk ve çocukluk kavramlarına yönelik bakış açısında da farklılaşmaya olanak sağlamıştır. Rönesansla birlikte bazı kavramlarla birlikte Hümanizm terimi de ön plana çıkmış, ampirik bilgi ön plana çıkmış, bilginin yayılımına önemli bir katkı sağlayan matbaanın kullanılması ve buna paralel olarak yeterli düzeyde kâğıt üretilmesi de toplumsal düzeyde akademik birikime katkı sağlamıştır. Toplumun farkındalık düzeyinin artması Rönesans döneminde çocukluk kavramının önem kazanmasını sağlamıştır (Yapıcı & Yapıcı, 2004).

Bu dönemde ünlü düşünür J. J. Rousseau'nun yazdığı *Emile* kitabı henüz toplumda çocuk eğitimi ile ilgili bir olgu olmamasına rağmen bu modern pedagojiyi ortaya koymuştur (Kuyumcu, 2014). Bu tür yenilikler çocuğun toplumda farklı özellikleri ve ihtiyaçları olan bir birey olduğunun kabulüyle hatta *çocuğun masum ve korunması gereken bir varlık* olduğu inancıyla desteklenmiştir. Bazı düşünürler bunu *çocukluğun keşfi* olarak adlandırmıştır (Işıkçı, 2019). Rönesansın toplumdaki dönüşümü üretime de yansımış, ekonominin temel gücü olan tarımsal faaliyetler yerini sanayi üretimine bırakmaya başlamıştır. Sanayileşme özellikle üretimde makine gücünün etkin olarak kullanılması üretimi artırmış, bu da beraberinde

kadınların da iş gücüne dâhil olma zorunluluğunu doğurmuştur. Üretimdeki artış beraberinde ekonomik rahatlamayı, ekonomik rahatlama da çocukların bakım ve beslenmesinde pozitif değişimi ve çocuk ölümlerinde azalmayı sağlamıştır. Çocuk ölümlerindeki azalma, ebeveyn çocuk arasında duygusal bağın güçlenmesini sağlamış ve çocuğun değerini artırmıştır (Uğur, 2018). Bugün toplumun o dönem çocukluk üzerine olan değerlendirmelerini doğru analiz edebilmek için moderniteyi iyi anlamak önemlidir. Araştırmalar, 19. yy.'da çocukluğun, modernleşmenin ve ilerlemenin simgesi haline geldiğine yönelik bir anlayışın geliştiğini göstermektedir (Akbaş ve Atasü Topcuoğlu, 2009).

Günümüzde çocuk birçok haklara sahip olan bir birey olarak değerlendirilmektedir. Çocukluk dönemi yetişkinlikten ayrı olarak görülmüş, çocuk eğitimi ile ilgili akademik anlamda ciddi mesafeler alınmıştır. Bilgi ve iletişimde gerçekleşen ilerlemeler toplumların daha hızlı biçimde iletişim kurabilmesine olanak sağlamış, bu bağlamda evrensel düzeyde çocukluk kavramı ve çocuk eğitimi ile ilgili benzer tutumların ortaya çıkması sağlanmıştır.

20. YY'da çocuklar için yapılan faaliyetler kronolojik olarak incelendiğinde;

- 1912-Amerika'da çocuk bürosu kurulur.
- 1924-Milletler Cemiyeti'nce "Çocuk Hakları Cenevre Bildirisi" yayınlanır.
- 1946- UNICEF (The United Nations International Children's Emergency Foundation) kurulur.
- 1948- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kabul edilir. Bildirge'nin 25. maddesi, annelerin ve çocukların özel bakım ve destek görme hakkını içerir.
- 1948-Paris'te Uluslararası Çocuk Merkezi kurulur.

- 1959-14. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Çocuk Hakları Evrensel Bildirgesi kabul edilir.
- 1979- Uluslararası Çocuk Yılı olarak ilan edilir.
- 1985-BM tarafından bu yıl Gençlik Yılı olarak kabul edilir.
- 1989-BM Genel Kurulunda 54 maddelik Çocuk Hakları Sözleşmesi kabul edilir.
- 1990- Türkiye Çocuk Hakları Sözleşmesini imzalar, 1995 yılında da Resmî Gazete'de yayınlayarak yürürlüğe girer.
- 1999-Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Yasaklanmasına İlişkin Sözleşme ILO tarafından kabul edilir (Erkut vd., 2017).

6. Türk Kültüründe Aile ve Çocuk

Türklerin yaşadıkları coğrafya ve diğer halklarla olan ilişkileri onların en temel karakteristik özelliklerinden biri olan çok iyi bir savaşçı olmalarını sağlamıştır. Bu da toplumsal düzeyde ihtiyaçların önem derecesini belirlemiş hatta çocuk eğitimi açısından tutum ve davranışlarının şekillenmesini sağlamıştır. Başlangıçta Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk Halklarının sosyal, ekonomik ve askerî açıdan oldukça benzer özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Türkler bilinen insanlık tarihi içinde en kadim halklardan biridir. Bu da onların köklü bir sosyal hayata, aile algısına sahip olmalarını sağlamıştır. (Çay, 2000). İlk Çağlardan beri ekonomik açıdan önemli olan ticaret yolları üzerinde yaşayan Türkler bu sayede farklı kültür ve medeniyetler ile tanışma olanağı bulmuş, kendi kültürel yapılarının oluşmasında bu süreç önemli rol oynamıştır (Horata, 2017).

M.Ö. 3000 yıllarına kadar geriye götürülebilen Türk ta-

rihi, 5000 yıllık sürecin yanında, dünya medeniyetine çok büyük katkılar sağlamıştır. Dünyanın birçok yerinde devletler kuran, başka halkların oluşmasına katkılar sağlayan, sahip olduğu kültürel doku ile birçok medeniyeti etkileyen Türklerin tarihini, başta Avrupa olmak üzere diğer ülkelerin tarihinden ayrı düşünmemek doğru bir bakış açısı olacaktır (Çay, 2020).

Türk kültürünün oluşması, gelişmesi ve zenginleşmesi açısından değerlendirildiğinde; Bozkır hayatının, İslam Dininin ve Batı medeniyetinin ciddi etkileri olduğu görülmektedir.

Sosyolojik olarak Türk Milletini bütünlük içinde tutan iki güç merkezi vardır. Bunlar milletin temel karakteristik özelliğini yansıtan ordu düzeni, diğeri ise büyük ölçüde kendine has bir aile yapısıdır (Aksoy, 2011). Türk aile yapısı aslında çağdaş diğeri birçok halk gibi ataerkil bir yapıya sahiptir. Fakat diğeri halklardan ayrılan temel özelliği Yahudilerde veya Romalılarda olduğu gibi aile reisine geniş bir hareket alanı sağlayan, ailenin diğeri üyelerini bir meta gibi babanın tahakkümüne bırakan bir yapı değildir (Öztürk, 2015). Türk Milletinin en güçlü dinamiği aslında sahip olduğu aile yapısıdır. Ordunun ve devlet düzeninin en temel yapısı olan aile bitmeyen bir güç olarak toplumu dinamik tutar. Bu da aslında elde edilen başarıların yönetenlerde değil sosyolojik yapılanmada olduğunu ortaya koyar (Ögel, 1978). Aile bu gücünün yanında kutsal olarak algılanması ve belirli bir mahremiyetinin olmasıyla hem aile içi ilişkileri düzenler hem de aile üyelerinin kabiliyetlerinin gelişmesine olanak sağlar (Öğüt-Eker, 2001).

Türkler de aile kavramı altında ana – baba da her dönemde önemli bir değer olmuş, kutsal kabul edilmiş, toplumun var olmasında çok değerli olan dil ve kültür aktarımını sağlayan kişiler olmuştur (Tuna, 2018). Ana-babanın yanında ailede çocuklar da hak ettiği değeri görmüşler ve bu da çeşitli yaşantı ve kültürel faaliyetlerle ortaya konulmuştur. Çocuk oyunları

ve çocuk temalı atasözleri buna örnek gösterilebilir. Nitekim çocukları olumlu ve olumsuz özellikleriyle anlatan çok sayıda atasözü vardır (Ercan, 2014).

6.1. İslam Öncesi Türk Aile Yapısı

Türk ailesinin kalbi baba, oğul ve torundur. Evli kız çocukları ve çocukları aileden sayılmaz, evlendikten sonraki kocasının ailesine katılmış olur. Daha güçlü olabilmeleri için aileler gerektiğinde dedenin idaresi altında toplanırlar. Ailenin yanında Türklerde akrabalık ilişkileri de başka toplumlarda görülmeyecek düzeyde ileri seviyededir. Eski Türkçe sözlüğe bakarsanız, akrabalıkla ilgili 100'e yakın terim bulursunuz. Bu da Türk toplumlarındaki sosyal ilişkilerin coğrafi komşularına göre ne kadar gelişmiş olduğunu ortaya koyar (Aksoy, 2011). Aşağıda akrabalık terimlerine örnekler verilmiştir.

Abla, Abi (Ağa, Ede, Efe), Baba, Amca Kızı (Böle, Emmi Kızı), Amca Oğlu (Böle, Emmi Oğlu), Amca (Emmi), Analık, Annel/Ana, Anneanne (Ebe), Babaanne, Bacanak, Baldız, Besleme (üvey kardeş), Büyükanne (Kadınnine, Nine, Nene), Çocuk (Bala, Çağa, Etfal, Evlat, Kız, Kızan, Oğul, Oğlan, Tıfil, Uşak), Damat (Güvey, iç Güvey), Dayı, Dayı Kızı (Böle) Dayı Oğlu, Dede (Büyükbaba), Dünür, Ebeveyn, Elti, Enişte, Evlatlık (Oğulluk), Görümce, Hala Kızı, (Böle), Hala Oğlu (Böle), Hala (Bibi), Haminne, Kardeş (Ahi, Dadaş, eçi, ini), Karı (Avrat, Ayal, Eş, Ehil, Gelin, Refika, Hanım, Harem, Hatun, Zevce), Kayın (ini, Kayınbirader), Kayınbaba (Babalık, Kayınpeder, Kaynata), Kayınvalide (Hanımanne, Kaynana), Kız Kardeş (Bacı, Hemşire, Şvester), Kirve Koca (Ağa, Ehil, Eş, Refik, Zevç), Kuma (Ortak), Sağdıç, Süt Baba, Süt Kardeşi, Süt Kız, Süt Oğul, Sütanne, Sütüne, Teyze, Teyze-zade (Böle, Yeğen), Torun (Ahfat, Döl Döş, Oğul Uşak), Üvey Baba (Babalık), Üvey Kardeş (Taygeldi), Yenge (Bula, Gelin Abla) (Emiroğlu, 2012).

Türkler çekirdek aileye sahiptir. Orhun Yazıtları'nda da

belirtildiği üzere Türk ailesi ana, baba ve çocuktan oluşmaktadır. Eğer geniş aile yapısı olsaydı mutlaka yazıtlarda bununla ilgili bilginin olması gerekir (Mandaloğlu, 2013). Ayrıca göçebe yaşamın gereği olarak belirli bir toprak üzerinde yaşamazlar. Bu durum, büyük, geniş ailelerin kurulmasına engeldir. Küçük aile düzeninde yaşayan Türkler, daha özgür bireyler yetiştirme imkânına sahiptiler (Öztürk, 2017).

Tek eşlilik Türkler için esastır ve tek eşli evlilikler Türk ailelerinin bir özelliğidir. Görücü usulü evlilikler de oldukça nadirdir (Kafesoğlu, 2021). Cinsiyet ayrımı olmadığı için erkek kadar kızın da evliliği kabulü önemlidir. Ancak hükümdarlarda siyasi sebeplerden dolayı birden fazla eş görülebilir (Donuk, 2011). Ayrıca ünlü Arap seyyahı İbn Fadlan ünlü Seyahatname'sinde Türk kadınlarından bahsederken kadınların zina nedir bilmediğini söyler (Şeşen, 2022).

Ayrıca Türkçe'de ahlaksız kadını ve babası belirsiz çocuğu ifade eden terimler yoktur. Türklerde akraba evliliğine de rastlanmaz. Diğer topluluklarda görülen yakın akraba ile evlenme (Roma, Yunan, Fars, Arap), kardeşi ve kızları ile evlenme (Hind, Fars), birbirlerinin kadınlarını satın alma, karısının çocuk yapması için başkasına takdim etme (Arap, Hind, Yunan), kadınları yakma (Hind) gibi adetlere Türk ailesinde tarihin hiçbir döneminde rastlanmamıştır. Ayrıca çocukların öldürülmesi, alınıp satılması (Roma, Yunan, Çin, Hind) ve kız çocuklarının diri diri gömülmesi (Arap) eski Türk ailesinde görülebilir bir durum değildir (Donuk, 2011).

Türklerde levirat denilen sosyolojik bir olgu vardır. Türk topluluklarında aile yapılarının değerlendirilmesinde levirat, uygulanması gereken bir zorunluluk olarak görülebilir. Babası ölen bir oğul, annesine ve kardeşlerine bakmak zorunda olmakla birlikte ölen kardeşlerin eşleri ve çocukları sokağa bırakılmaz, yaşayan kardeşler tarafından hemen aileye alınır ve bakılır (Ögel 2020). Zamanla bu uygulama bazı bölgelerde

koruma amacından çıkmış, çok da onaylanmayacak bir anlam yüklenerek devam ettirilmiştir.

Her şeyin olduğu gibi aile ilişkilerini de belirleyen Türk Töresidir. Türk Töresine uymak, aile ve bireyler için bir görevdir. Töre, aynı zamanda bir yol, daha doğrusu yaşama yolu olarak görülmektedir (Ögel, 1978).

Evlilik, Türk insanının anladığı şekliyle ailenin, toplumun ve milletin temelini oluşturur. Evliliğin amacı, bir yuvaya sahip olmak, huzurlu ve düzenli bir yaşam sürmektir. Türk ailelerinde ne bir iç damat ne de bir iç gelin vardır. Çift kendi evlerine girer. Yaşlanan bir baba ve anne, en küçük çocukları ile birlikte yaşamaktadır (Haykır & Haykır, 2017). Bu bağlamda Türklerde ailenin meydana gelmesi de evlilik yoluyla gerçekleşmektedir. Aile kurumunun kurulması amacıyla düzenlenen evlilik merasimleri töreye göre yapılır ve bu düzen daha sonraki kuşaklara aktarılır (Kafesoğlu, 2021).

Türklerde soy babadan geçer. Günümüzde bile insanlar mensup oldukları yöreyi tanımlarken babalarının mensup olduğu yeri ifade ederler. Bu ataerkil aile özelliklerindendir. Ziya Gökalp ataerkil Türk ailesinde babanın rolünün diğer ataerkil ailelerindeki gibi katı ve otoriter olmaması, kadın ve erkeğin eşit görüldüğü, çocukların dahi belirli düzeyde söz sahibi olduğu yapısı nedeniyle Türk ailesini *pederi aile* olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama diğer toplumlardaki babanın mutlak otoritesine dayanan *pederşahi* aileden ayırmak için kullanmıştır (Gökalp, 1995; Öztürk, 2015). Başka milletlerde *maderşahi* olarak tanımlanan Türklerin aksine annenin ailenin mutlak hâkimi olduğu, babanın söz sahibi olmadığı aileler de vardır.

Aile Fertleri

Baba

Baba kavramı kelime olarak ata anlamına gelir ve Türk-

çe'nin yanı sıra Farsça, Berberi, Rusça ve Rumence'de de kullanılır. Türkistan yöresinde saygı gösterilmesi gerekenler için de kullanılan baba tabiri; aziz, sultan ve yaygın olarak evliya anlamında da kullanılmıştır. Türkler yaklaşık 1000'li yıllara kadar ata kelimesinden önce babaya *Kang* demişlerdir (Aksoy, 2011; Çetin, 2017).

Türklerde babalık veya soydan kalma haklar ebedi değildir ve birtakım yükümlülükleri vardır. Babanın oğlunu evlendirmesi bu yükümlülüklerden biridir. Eğer Baba buna uymazsa, oğul düşün masraflarını babasından zorla tahsil edebilir. İnsanlar ve beyler de bunu normal karşılar (Aksoy, 2011).

Anne

Eski Türklerde, anneye *ög/ök* denir. Annesi ölen çocuğa öksüz denmesi buradan gelir. Eskiden beri Türk toplumunda babadan sonra, aileyi anne temsil eder. Türk tarihi boyunca kadınlara eşit muamele edilmiş ve onlara karşı hiçbir zaman ayrımcılık yapılmamıştır. Türkler kadınlara her zaman saygı duymuştur. Ayrıca çocuklara dil ve kültür aktarmakla yükümlülük büyük ölçüde kadınlardadır. Bu özellikle ana dil ifade-sini doğurmuştur. Kadının yeri erkek ile eşit düzeydedir ve kadın devlet yönetiminden ailenin idaresine kadar her alanda söz sahibidir. Aile düzeninde kadın ile erkeğin birbirlerine eşit oluşları, tek kadınla evlenmelerinden anlaşılır. Çocuklar üstündeki velilik görevi, baba kadar anneye de aittir. Erkek, karısına sürekli saygı gösterir (Güler ve Ulutak, 1992).

Kadınların hem kişisel yaşamlarında hem de toplumun birer üyesi olarak üstlendikleri rollerde pek çok sorumlulukları bulunmaktadır. Buna çocuk yetiştirmek, mali işlerle ilgilenmek, çadır kurmak, çorap örmek, inek sağmak, peynir ve tereyağı yapmak da dâhildir. Türk kadınları iyi binicilik ve okçuluk, güreş gibi güç temelli sporlarda çok iyi olmalarıyla, savaş zamanlarında da gösterdikleri cesaretleri ile ailelerine ve

ülkelerine sadakatleri ile tanınırlar (İzgi, 1975). Ayrıca erkekler gibi onlar da savaş sırasındaki becerilerine ve mücadelelerine bağlı olarak daha sonraki dönemlerde devlet içinde önemli mevkilere yükselebilirler, namuslarına düşkünlükleri ile bilinirler ve savaşta esir düşmeleri büyük ayıp sayılır (Kafesoğlu, 2021). Benzer coğrafyada yaşayan Moğollarda ise kadının böyle bir değeri yoktur.

Yine Türk toplumunda kadın değeri ve önemini ortaya koymak amacıyla Orhon Abideleri'nde yer alan:

...Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlderiş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yurkarı kaldırmış olacak.,

...Türk Milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı...,

Biçimindeki ifadeler, kadının önemini ve Türk milletinin aile temeli üzerine kurulduğunu göstermektedir (Öğüt-Eker, 2001). Anne, babadan sonra aileyi temsil ettiği için annenin durumu babanın diğer akrabalarına göre daha ileri düzeydedir. Babanın mirası anneye, çocuğun velayeti de anneye geçer (Ögel, 1978). Kadınların sosyal alanda da birçok hakları vardır. O dönemlerde diğer milletlerden erkekler kadınları her zaman boşayabilir ama Türklerde durum böyle değildir. Kadınların da kocalarından boşanma hakları vardır. Ancak, Türklerde boşanmalar nadirdir. Çinli erkekler eşlerinden kolayca boşanır ama kadınlar için durum böyle değildir (Acar, 2019).

Çocuk

Eski Türklerde oğul evlat demektir. Çocuk sahibi olmak ve aile neslini devam ettirmek çok önemlidir. Bu nedenle çocuksuz aileler toplum tarafından hoş karşılanmaz. İster kız ister erkek olsun çocuk önemlidir. Anadolu'da oğula *oğuş* da

denmiştir. Küçük olan, babasının evinde oturur, en küçük çocuklar *Ot-Tegin*, olarak adlandırılır ve baba ocağını devam ettiren çocuktur (Ögel, 2021). Çocuğun temel hak ve özgürlükleri aile ortamında şekillenir. Adını hakkıyla kazanan çocuk, daha sonra bu adını duyurmaktan da sorumludur. Türklerde yaygın olan isimler arasında; *Akbars, Arık Buka, Aşbergen, Ay Hatun, Aybala, Aybar, Aybars, Aybüke, Ayçin, Aydilge, Aydoğdu, Aylin, Bağatur, Balaban, Balamir, Bartu, Bektaş, Beril, Bilge, Boğaç, Bozkurt, Bumin, Çalık, İdilbay, İlbars, İlbilge, İşbara, Konal Keldi, Kök Börü (Gökbörü), Kutlu, Naz Hatun, Öktem, Pars, Sançar/Sancar/Sencer, Sırgeldi, Sungur, Temir, Toktamış, Tuğluk, Turul (Tuğrul), Uku (Baykuş), Uralbey, Yağıbasan* gibi isimler mevcuttur (Karadoğan, 2019). Eski Türklerde kız çocuğu sahibi olmak Araplar tarafından olduğu gibi bir felaket olarak görülmez aksine kaynaklarda Oğuz Beylerinin kız babası olmak için dua ettikleri de görülür. Dede Korkut hikayelerinde;

Bay Bican Bey dahi yerinde durdu, dedi:

- Beyler! Benim dahi hakkıma bir dua eyleyin. Allahü Teala, bana da bir kız vere. Beyler ayağa kalktı ve el açtı;

- Tanrı Bican Bey'e bir kız evlat vere. Diye dua ettiler (Ergin, 2017).

6.2. İslam Öncesi Çocuk Eğitimi

Eski Türk eğitimi ile ilgili çok fazla materyal bulunmakla birlikte bir Türk Alfabesinin varlığı ve Türklere ait kitabelerin bulunması, yazılı bir eğitim sisteminin varlığına işaret etmektedir (Kafesoğlu, 2021). Türkçe eğitimi kültüre dayalı olarak gelişmiştir. Aileler, sahip oldukları tüm onur ve yetenekleri çocuklarına kazandırmak için çaba harcamışlardır. Aslında eğitimin amacı, çocukların yeteneklerini göz önünde bulundurarak geçmişten gelen aile davranışlarında iyi savaşçılar olmalarını sağlamaktır. Çağın gerektirdiği tüm önemli

etkinlikleri aile içinde öğrenirler (Ahmetbeyoğlu, 2001). İslamiyet öncesi çocuk eğitiminden bahsederken kronolojik sıralamaya göre Türkler tarafından kurulmuş üç büyük devleti esas alarak değinelim.

Hunlar

Türkistan'dan Avrupa'nın ortalarına kadar büyük bir devlet kuran Hunların devlet yönetiminde ve sosyal hayatında örf ve adetleri belirleyen töre önemli rol oynamıştır. Geleneğe göre hana itaat, yiğitlik, yiğitlik ve cömertlik, ana-babaya ve büyüklere saygı, küçükleri koruma ve sevmek, bağımsızlık ve hürriyet, fakirden ve zayıftan yana olma, sözlerde durma, dayanışma, mübadele, istişare olması beklenen temel özelliklerdir (Gültekin, 2018). Çocuk eğitimi de bu esaslar göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir.

Hunlar da diğer Türk boyları gibi çocuk sahibi olmaya büyük önem vermişlerdir. Kız-erkek ayrımı yoktur ve genellikle kızlar daha çok değerlidir. Çocuksuz aileler düşük bir itibara sahip olarak değerlendirilir. Türklere göre oğul babasına, kız anasına çeker. İyi oğlana ataç, iyi kıza da anaç denir (Ünalan ve Öztürk, 2008). Halk ve devlet çocuklara özel önem vermişlerdir. Çocuklar en çok ekonomik ve askerî faaliyetlerde rol üstlenmişlerdir. Bu faaliyetler daha çok gelecekte yapacakları işler ile ilgilidir. Küçük erkek çocuklar atıcılık öğrenimine koyun sırtına binerek yay ve ok ile kuş ve fare avlama ile başlarlar. Biraz daha büyüyünce yemek için tavşan avlarlar. Bu durum Hun çocuklarının küçük yaşlardan itibaren askerî talimlere başladığını gösterir (Öztürk, 2016).

Göktürkler

Göktürklerin yaşam tarzı Hunlarınkinden pek farklı değildir. Bu nedenle Göktürk eğitim anlayışı ve uygulaması Hunların eğitim anlayışı ile benzer özellikler göstermektedir. Göktürklerin eğitimi geleneklere göre yürütülmüştür. An-

cak Göktürklerin 38 harfli gelişmiş bir alfabeye sahip olmaları örgün eğitim görmüş olabileceklerini düşündürmektedir (Akyüz, 2016). Orhun Yazıtında belirtildiği gibi Göktürkler arasında eğitime yön veren temel değerler; bilgelik, hayırseverlik, kahramanlık, bağımsızlık, halkın mutluluğudur (Hali ve Rencüzoğulları, 2017).

Uygurlar

Uygur eğitimi Göktürk eğitiminden biraz farklıdır. Uygurlar inaç olarak geleneksel Gök Tanrı dininden uzaklaşarak Maniheizm dinini benimsemiş bir Türk toplumdur. Bu da onların Türklere has birtakım özelliklerden zamanla uzaklaşmalarına neden olmuştur. Yeni inancın ön şartı olan dövüş sanatları vasıflarından nispeten yoksun bir toplumda, 14 harfli Soğd Alfabesi kullanılmış, okuryazarlık yaygınlaşmış, kâtiplik, bürokratik, danışmanlık gibi meslekler ortaya çıkmıştır.

Bossert, 1937'de matbaanın ilk defa Çinliler tarafından değil, Uygurlar tarafından bulunduğunu ifade etmiştir (Akyüz, 2016). Yine kitap basma sanatının 10. yy.'da Uygurlar tarafından keşfedildiği de ifade edilmektedir (Çandarlıoğlu, 2004).

1. Eski Türk eğitimi aşağıdakilerle karakterize edilir (Gültekin,2018): Orta Asya coğrafyası Türklerin yaşayış şekillerini, eğitim anlayışlarını ve uygulamalarını etkilemiştir.
2. Eğitimde cesaret, yiğitlik, bilgelik, kahramanlık ve itaat temel değerler olarak benimsenmiştir. Eğitim yoluyla cesur ve bilge alp insanı yetiştirmeye vurgu yapılır.
3. Eski Türklerin çocuklarının eğitimi örf ve adetleri önemli rol oynamıştır. Çocukların güçlü ve iyi askerler olarak yetiştirilmesi gerektiğine dair bir gelenek vardır.

6.3. İslamiyet Sonrası Türk Aile Yapısı

İslam hukukuna göre, ciddi bir engel olmadıkça bir kadının bir erkekle evlenmesi dinî bir yükümlülük olarak kabul edilir. Evlilik sosyal bir olaydır. Babalarının himayesini terk eden kız ve erkek çocuklar, toplumun özü olan aileyi oluştururlar (Haykır ve Haykır, 2017). Türk ve İslam anlayışına göre aile sisteminin temel amacı insan nesillerinin devamıdır. Bu nedenle çocuk doğurmak ve yetiştirmek bir ailenin en temel görevidir. Aile planlamalarının çoğu çocuklar göz önüne alınarak gerçekleştirilir. Doğum hem eski Türk toplumunda hem de sonrasında coşkuyla kutlanır (Aksoy, 2011). Ünlü tarihçi Atsız (2020) Aşıkpaşazade Tarihi’nde “*Bu âlemde maksud olan birkaç şeydir: Oğul evlendirmek, kız çıkarmak ve dünyadan ahirete iman ile gitmek*” ifade edildiğini belirtir.

Türk aile yapısında ilk olarak anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısının, İslamiyet’in kabulünden sonra ise İslam ailesinde görülen ve bizim geniş aile olarak tanımladığımız aile yapısının -kültürel etkileşim neticesinde- görülmeye başladığı söylenebilir (Can & Aslan, 2017).

Birçok toplumda olduğu gibi İslami aile yapıları da ataerkidir. Ancak bu aile Musevilik, Roma ve eski Arap toplumlarında var olandan farklı bir yapıya sahiptir. Bir babanın çocuğu üzerindeki yetkisi çok sınırlıdır. Örneğin, çocuklarının mülkleri üzerinde sınırlı kontrolleri vardır ve onları satma ya da ölüm kalım kararları verme yetkileri yoktur (Aydın, 2022).

6.4. İslamiyet Sonrası Çocuk Eğitimi

İslamiyet’in kabulünden sonra farklı kültürlerle tanışan Türkler daha önce görmedikleri bir eğitim anlayışı ile karşılaşmışlar, mensup oldukları yeni dinin kurallarını kültürleri ile birleştirerek eğitime adapte etmişlerdir. Bu kapsamda İslam dünyasında eğitimde önemli bir yere sahip olan medreselerle

tanışmışlar, İslam dünyasının akademik birikimlerinden faydalanarak ve verdikleri eserlerle bu akademik birikime katkı sağlayarak eğitimde köklü değişiklikler yapmışlardır. Bu bağlamda aile, çocuğun ilk eğitimini aldığı yer olması nedeniyle önemini korumaktadır. Çocuğun fiziksel, zihinsel, eğitimsel ve mesleki gelişimine en önemli katkısı sağlayan ailedir. Tüm aileler, çocuklarının gelişimi ve yetiştirilmesinde aktif olarak yer almaktadır. İslam anlayışında çocuk dine göre yetiştirilir ve terbiye edilir (Kol Özdemir, 2019). İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk devletlerinden olan Selçuklu ve Osmanlı Devletleri Türklerin eğitim anlayışında önemli yer tutar.

Selçuklu Devleti

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Selçuklularda mescitler hem ibadet hem de eğitim mekânı olarak kullanılmıştır. Erken dönemlerde Müslümanlar mescitlerde ya da mescitlerin yanına inşa ettikleri küçük odalarda temel dinî bilgileri öğretmiştir. Mescitlerde ders vermenin kargaşası ve özellikle hocalara ücret ödenmesi gerektiği için, ders vermek için başka bir yer açmak gerekmiştir (Birekul, 2018).

Selçuklu Devleti döneminde eğitime büyük önem verilmiştir. Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Nizamülmülk, Sultan Sancar gibi devrin sultanları ve devlet yöneticileri bilim ve sanatkârların onuruna eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Medrese de bu dönemde kurulan resmî eğitim kurumudur. İlk medrese 1040 yılında Nişabur'da Tuğrul Bey tarafından açılmıştır. Bunu 1067 yılında Alparslan döneminde açılan Nizamiye Medreseleri takip etmiştir (Gültekin, 2018). Orta çağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından olan Nizamülmülk'ün açmış olduğu medreseler İslam dünyasında medreselerin kurumsallaşmasında önemli bir yere sahiptir (Güven, 1998).

Osmanlı Devleti

Osmanlı ailelerinde çocuklar babalarının yasal denetimi altındadır. Ancak evde anneler ve anneanneler tarafından çocuk yetiştirmeye öncelik verilir. Bu nedenle modern çağda yazarlar kadının eğitim düzeyinin çocuğun eğitiminde oldukça önemli olduğu görüşünü ifade etmişlerdir (Aksoy, 2011).

Osmanlı'da ilk eğitim hemen her mahallede bulunan sıbyan mekteplerinde (mahalle mektebi) başlar.

4-5 yaşındaki erkek ve kız çocukları, sabi olarak adlandırılır, Kuran okumayı, duaları ve yazı yazmayı öğrenirler. Bunu medresede eğitim takip etmektedir (Erkut vd., 2018). Hem Selçuklu İmparatorluğu'nda hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim devlet işlerinden ayrı vakıflara bağlı hizmet olarak uygulanmıştır (Gültekin, 2018). Osmanlı ülkesi, Avrupa gibi çok sayıda çocuğun dağınık ve eğitimsiz olduğu, dolayısıyla sokağa salındığı ve bunalıma girdiği bir ülke değildir. Diğer bir deyişle, eğitim sadece Osmanlı seçkinlerinden başlayan bir faaliyet değil en alt düzeydeki çocukların bile ulaşabildiği bir faaliyettir (Aksoy, 2011). Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı eğitim alanında en önemli adımları atan padişahlardan biridir. Bilhassa İstanbul'u fethettikten sonra, Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapmaksızın âlimleri İstanbul'a davet ederek, şehri bir kültür ve bilim merkezi haline getirmiştir (Yılmaz, 2009).

Günümüz Türk Devletlerinde eğitim modern anlamda çağa uygun biçimde yürütülmektedir. Eğitim yine ailede başlamakla birlikte eğitim bakanlıklarına bağlı kurumlarda yürütülmektedir. Eğitim temel düzeyde zorunlu olarak kabul edilmiştir. Çocuğun yetenek ve becerilerini dikkate alınarak gerçekleştirilen eğitim anlayışında çocuğun gelişim özellikleri de dikkate alınmakta ve bu çerçevede eğitim öğretim sürdürülmektedir. Yürütülen eğitim stratejilerinin hepsini ele almaktan ziyade eğitimin temelini oluşturan erken çocukluk

eğitimine değinmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda bağımsız Türk devletlerinde gerçekleştirilen erken çocukluk eğitiminin başlangıcı ve mevcut durumuna kısaca değinilmiştir.

Azerbaycan

Azerbaycan'da erken çocukluk eğitimi tarihi 1907'ye kadar uzanır. Bununla birlikte 1940-1980 arasında okul öncesi eğitimin gelişimi için faaliyetler gerçekleştirilmiştir ama okul öncesi eğitimin yaygınlaşması ve gelişimi büyük oranda bağımsızlıktan sonra gerçekleşmiştir (Hüseynzade & İbrahimoğlu, 2014).

Günümüzde Azerbaycan'da erken çocukluk eğitimi kurumlarına 1 yaştan 6 yaş dâhil çocuklar kabul edilmektedir. Nisan 2010'da Azerbaycan Cumhuriyeti beş yaşındakiler için zorunlu eğitime hazırlık sistemini uygulamaya koymuştur. 5. sınıftan 6. sınıfa kadar hazırlık dönemidir.

Kazakistan

Kazakistan'da okul öncesi eğitim kurumu olan anaokulu ilk defa O. D. Muhlya tarafından 1917 yılında açılmıştır (Zhumasheva, 2018). Günümüzde Kazakistan'da Erken Çocukluk Eğitimi, 3 ile 7 yaş arasındaki bir çocuğun eğitimi, gelişimi, yetiştirilmesi ve bakımudur. Amacı, bu yaşta kişiliğin oluşması için gerekli olan ilk bilgi ve becerileri oluşturmaktır. 2020 yılına kadar okul öncesi eğitimin %100 oranında yaygınlaştırılması hedeflenmektedir ve bu kapsamda *Balaban* isimli bir program yürütülmüştür (Kazakistan Adalet Bakanlığı, 2013).

Kırgızistan

Kırgızistan'da erken çocukluk eğitiminin temeli ailede başlar ve Kırgızistan'da anaokulu *bala bahçe* diye adlandırılan resmî kurumlarda tamamlanır. Okul öncesi eğitim kurumlarının temeli SSCB döneminde atılmıştır. Bağımsızlıktan önce

bala bahçeler köylerde faaliyetini yürütürken, bağımsızlıktan sonra köy bala bahçelerinin sayısı süratle azalmış, günümüzde ise yok denilecek düzeydedir (Polat, 2011).

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) okul öncesi eğitim Osmanlı dönemindeki sıbyan mektepleri ile başlamıştır. Bugün KKTC'nin Millî Eğitim Sistemi, Türkiye Cumhuriyeti eğitim sistemini temel almakta ve eskiden Kıbrıs Türk Federe Devleti iken uygulanan eğitim sisteminin devamı niteliğinde örgün ve yaygın olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır (KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 2016).

Özbekistan

Özbekistan'da erken çocukluk eğitiminin başlangıcı 1891 yılına kadar gitmektedir. Bu tarihte Taşkent'te okul öncesi ve okul çağındaki çocuklar için ilk anaokulu açılmıştır. Günümüzde okul öncesi eğitim sistemi yenilenmesi çalışmaları söz konusudur. Bu çerçevede ilgili kanun düzenlemeleri yapılmış, 2021 tarihine kadar birtakım düzenlemeler yapılması öngörülmüştür (Özbekistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, 2017). Özbekistan'da Eğitim Bakanlığı'nın yanında Okul Öncesi Eğitim Bakanlığı da vardır.

Türkiye

Türkiye'de okul öncesi eğitimin başlangıcı olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında vakıflara bağlı olarak kurulan *Sıbyan Mektepleri* gösterilir.

Günümüzde Okul Öncesi Eğitim zorunlu eğitim kapsamında değildir. Millî Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü [MEB TEGM] (2013) tarafından okul öncesi eğitimin genel amaçları ise;

- Çocukların beden, zihin ve duygu gelişimini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak,

- Onları ilkokula hazırlamak,
- Şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetiştirme ortamı yaratmak,
- Çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamak olarak belirlenmiştir.

Türkmenistan

19. yüzyılda Rus işgalinden önce Türkmenistan'da eğitim kurumları okul ve medreselere dayanmaktadır. Bu okullardan mezun olan öğrenciler genellikle Hive, Buhara ve Semerkand'daki medreselerde eğitimlerine devam etmekteydi. Büyük Türk fikir adamlarından Gaspıralı İsmail'in başlattığı yenilik hareketleri Tüm Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Türkmenistan'da da eğitim anlayışını etkilemiş, ülkede bu anlayışı temel alan okullar açılmıştır (Çelebi, 2019). Günümüzde Türkmenistan'da eğitim diğer devletlere nazaran biraz farklılık göstermektedir. Okul öncesi kurumlarda çocukların eğitimi yıl boyunca sürekli olarak yapılır. Çocuklar için okul dönemi aynı yılın 1 Eylül'ünde başlar ve bir sonraki yılın 25 Mayıs'ında sona erer ve bu arada çocuklar için sonbahar, kış ve ilkbahar tatilleri vardır (Türkmenistan Eğitim Bakanlığı, 2022).

7. Sonuç

Türk Kültüründe aile, çocuk ve çocuk eğitimi incelendiğinde gerek çocuğa verilen önem gerek aile kurumunun önemi göze çarpar. Türkler İslamiyet'ten önce de İslamiyet'ten sonra da çocuğu cinsiyetine bakmaksızın değerli görmüşler ve eğitim sürecini ciddi biçimde sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda toplumun temel ihtiyaçlarına karşılık gelecek eğitim çocuklara verilmiştir. İlk Çağlarda çocuklar, bozkırın temel yasasına bağlı olarak hayatta kalmak için savaşçı bireyler yetiştirmek için çocukluktan itibaren temel savaş becerilerini kapsayacak

biçimde eğitilmişlerdir. Bununla birlikte kùltürün aktarımını gerçekleştirmek için çocuklara kùltürel temel bilgiler de öğretilmiştir. Türklerin, İslamiyet'ten sonra farklı kùltürlerle de tanışmaları eğitim sürecinde oldukça köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Çocukların pozitif bilimleri de öğrenebileceği eğitim kurumları açılmış, bununla birlikte eğitim verecek nitelikte eğitimciler yetiştirilmiş ve eğitim öğretim gerçekleştirilmiştir. Günümüzde çocuk eğitimi tüm dünyada olduğu gibi Türklerde de erken çocukluk eğitiminde itibaren başlayarak devam etmektedir. Gerek kullanılan eğitim programları ve öğretmen nitelikleri, gerek kullanılan materyaller çağa uygun niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2019). Türk kültür ve devlet geleneğinde kadın. *İnsan & İnsan*, 6(21), 395-411 DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>. DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa hun imparatorluğu*. Türk Tarih Kurumu.
- Akbaş, E. & Atasü Topçuoğlu, R. (2009). Modern çocukluk paradigmasının oluşumu – eleştirel bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet* 20(1), 95-103.
- Aksoy, İ. (2011). Türklerde aile ve çocuk eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4(16), 11-18.
- Akyüz, Y. (2016). *Türk eğitim tarihi M.Ö. 1000 M.S. 2016*. Pegem Akademi.
- Aslan, N. (2019). Türklerde aile anlayışı ve çocuk. *Türk Dünyası Araştırmaları* 121(239), 457-466.
- Ata, Z. (2019). Geçmişten günümüze çocuk mağduriyetleri. *Sosyal Çalışma Dergisi* 3(1), 47-60.
- Atsız, H. N. (2020). *Aşıkpaşaoğlu tarihi*. Ötüken.
- Aydın, M. A. (2022). *Aile*, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aile> (28.08.2022).
- Başaranbilek, E. (2011). *Arkeolojik eserlerde çocuk*. Tarih Vakfı.
- Birekul, M. (2018). Anadolu Selçuklu Devleti'nde eğitim ve Konya medreseleri. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3(5), 85-98.
- Can, Y. ve Aslan, F. (2017). Geçmişten günümüze Türk aile yapısı *Sosyal Bilimler Dergisi* 4(11), 87-101.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü*. Özrenk Matbaa.
- Çay, A. M. (2000). *Türk tarihine genel bakış*. <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/dokumandetay/44>.
- Çelebi, E. (2019). Sovyet Türkmenistan'ında eğitimin genel durumu (1930-1940). *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (İJVUTS)* 1(1), 68-82.
- Çetin, İ. (2007). Türk kültüründe bab (baba)/ata geleneği. *Millî Folklor*, 76, 70-75.
- Çinpolat, S. (2017). Yahudilikte çocuk sahibi olma ve çoğalmanın yeri ve

- önemi. *Dini Araştırmalar* 20(51), 137-152.
- Demir, A. (2010). Tarihten günümüze çocuk hakları. *International Journal Of Early Childhood Education Research*, 1(3), 37-47.
- Demir, A. (2017). Kadim Çin hukuku. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi* 3(3), 32-42.
- Dikyol, D. Ç. (2012). Tarihöncesi dönemde eğitim, *International Journal of Social Science* 5(6), 160-173. DOI: 10.9761/jasss_369
- Dirican, R. (2018). Tarihi süreçte çocukluk ve çocuk hakları. *Çocuk ve Gelişim Dergisi (ÇG-D)* 2(2), 51-62. DOI: <https://doi.org/10.36731/cg.472028>
- Donuk, A. (2011). Çeşitli topluluklarda ve eski Türkler’de aile. *Tarih Dergisi* 0(33), 147-168. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9605/119918>.
- Edleson, J. L. (1999). Children’s witnessing of adult domestic violence. *J Interpers Violence*, 14, 839-870. DOI: <https://doi.org/10.1177/088626099014008004>
- Elkin, F. (1995). *Çocuk ve toplum-çocuğun toplumsallaşması*. (Çev: N. Güngör) Gündoğan. (Orijinal Basım 1960).
- Emiroğlu, S. (2012). Türkçe sözlükteki akrabalık adlarının tasnifi. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7(4), 1691-1710.
- Ercan, R. (2014). Gündelik yaşamda işlevsel olarak kullanılan Türk atasözlerinde çocuk imgeleri *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11(27), 15-31.
- Ergin, M. (2017). *Dede korkut kitabı*. Boğaziçi.
- Erkut, Z., Balcı, S. & Yıldız, S. (2017). Tarihsel süreç içinde çocuk. *Çocuk ve Medeniyet* 1, 17-28.
- Gander, M. J. & Gardiner, H. W. (2015). *Çocuk ve ergen gelişimi 8.baskı*. (Çev: A. Dönmez, H. N. Çelen), İmge. (Orijinal Basım 1981).
- Genç, Ö. (2016). Çocukların orta çağ Avrupa’sındaki yeri. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1(1), 241-261.
- Gökalp, Z. (1995). *Türk medeniyeti tarihi*, Toker.
- Güçlü, S. (2016). Çocukluk ve çocukluğun sosyolojisi bağlamında çocuk

- hakları. *Sosyoloji Dergisi Armağan Sayısı*: 1-22.
- Güler, D. & Ulutak, N. (1992). *Kurgu Dergisi* 11, 51-76.
- Gültekin, M. (2018). Eğitimin tarihsel temelleri. M. Gültekin (Ed.), *Eğitim bilimine giriş* içinde (ss. 113-132), Açık Öğretim.
- Güven, İ. (1998). Türkiye Selçuklularında medreseler, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 31(1), 125-146. DOI: 10.1501/Egifak_00000000249.
- Hali, S. & Rencüzoğulları, S. (2017). İslamiyet öncesi dönemde Türklerde eğitim. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 6(17), 425-437.
- Haykır, Y. & Haykır, H. (2017). Tarihsel süreç içerisinde Türk aile yapısına bir bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları* 117(230), 87-106.
- Holley, J. H. & Jenkins, E. K. (1993). The relationship between student learning style and performance on various test question formats. *Journal of Education For Business*, 68(5), 301-308. DOI: <https://doi.org/10.1080/008832323.1993.10117632>
- Horata, O. (2017). Türk Dünyası'nın kültürel ufukları: tarihsel bağlam içinde genel bir değerlendirme. *Bilig* 82, 117-131.
- Hüseynzade, R. L. & İbrahimov, F. N. (2014). Azərbaycan təhsil tarixi proqram. <http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-284821.pdf>.
- İşıkçı, Y. M. (2019). *Kamu yönetimi ve çocuk*. Astana.
- İnal, K. (2007). *Modernizm ve çocuk geleneksel modern ve postmodern çocukluk imgeleri*. Sobil.
- İzgi, Ö. (1975). İslamiyet'ten önce Türklerde kadın, http://isamveri.org/pdfdrq/D00225/1973-1975/1973-1975_XI-XII-XIII-XIV_IZGIO.pdf.
- Kafesoğlu, İ. (2021). *Türk milli kültürü*. Ötüken.
- Karadoğan, U. C. (2019). Çocuk ve çocukluk kavramının tarihsel süreçte değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet* 1, 195-226.
- Karaman, G. & Nas, E. (2012). Çorum iskilipte geçmişten günümüze aktarılan bir miras: ahşap oyuncaklar *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 14, 103-116.
- Kazakistan Adalet Bakanlığı (2013). Okul öncesi eğitim ve öğretimi olan çocuklara 2010-2020 dönemi için balaban programının onaylanması

- hakkında kanun". http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ P100000488_.
- KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı (2016). Okul öncesi eğitim programı. <http://talimterbiye.mebnet.net/Ogretim%20Programlari/2016-2017/Dersler/okuloncesi.Pdf>.
- Kocaer, Ü. (2006). *Hekim ve hemşirelerin çocuk istismarı ve ihmaline yönelik farkındalık düzeyleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul,
- Koç, S. (2011). Türklerde kadın ve hüseyin nihâl atsız'ın tarihî romanlarında kadın motifi. *Erdem, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 60, 155-186. DOI: 10.32704/erdem.2011.60.155.
- Koçak, Z. C. (2017). İslam öncesi Arap aile yapısının Hz. peygamber ve hadisler üzerindeki etkisi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4(7), 237-271.
- Kol Özdemir, S. (2019). *Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunda çocuk*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Kuyumcu, N. (2014). Tarihten günümüze çocuk ve çocukluk algısı üzerine birkaç söz çocuk tiyatrosu ve çocuklarla tiyatro. Erişim adresi: <http://www.tdk.gov.tr/images/images/709.pdf>.
- Mandaloglu, M. (2013). İslamiyetten önce Türklerde aile hukuku. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 33, 133-159
- Marlow, D. M. (1979). Textbook of pediatric nursing. *The American Journal of Maternal/Child Nursing*, 4(1), 16-56.
- Mevzuat Bilgi Sistemi (2005). Çocuk koruma kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5395&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Millî Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü [MEB TEGM]. (2013). Okul öncesi eğitimi programı. <https://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooporam.pdf>.
- Mortimer, I. (2011). *The times traveler's guide to medieval england*, Simon & Schuster.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş 1*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2020). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

- Öğüt-Eker, G. (2001). Yazılı kaynaklarda Türk ailesi. *ERDEM* 37, 131-158. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44288/546823>
- Özbekistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı. (2017). 2017-2021 döneminde okul öncesi eğitim sisteminin daha da iyileştirilmesine yönelik tedbirler hakkında. <https://www.mf.uz/uz/novosti-uzbekistana/item/1313-2017-2021-yillarda-maktabgacha-ta-lim-tizimini-yanada-takomillashtirish-chora-tadbirlari-to-g-risida.html>.
- Özcan, Ö. (2017). Orta Çağ'dan erken modern döneme çocukluğun tarihsel gelişimi. *Çocuk ve Medeniyet* 2, 91-126.
- Öztürk, E. (2016). Psikotarih açısından çocuk yetiştirme tarzları ve çocuk istismarı. *Türkiye Klinikleri J Foren Med-Special Topics* 2(3), 24-34.
- Öztürk, M. (2015). İslamiyet'ten önce Türklerde aile ve Kutadgu Bilig'de Türk ailesi. M. Öztürk ve Ş. Batmaz (Ed.), *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı* içinde (ss. 899-913), Kardeşler Ofset.
- Öztürk, M. (2016). Asya hun devletinde çocuk. https://www.academia.edu/29162435/ASYA_HUN_DEVLET%C4%B0NDE_%C3%87OCUK.
- Polat, F. (2011). Bağımsızlık sonrası Kırgızistan eğitim politikaları ve uygulamaları üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36, 1-18.
- Resmî Gazete (1995). Milletlerarası Sözleşme. <https://www.resmigazete.gov.tr/arxiv/22184.pdf>.
- Sağlam, M. ve Aral, N. (2016). Tarihsel süreç içerisinde çocuk ve çocukluk kavramları. *Çocuk ve Medeniyet* 2, 43-56.
- Senemoğlu, O. (2016). Machiavelli'den Hobbes'a rönesans dönemi siyaset teorisinde insan doğası ve toplum anlayışı. *İnsan & İnsan* 3(8), 77-100.
- Şeşen, R. (2022). *İbn fadlan seyahatnamesi*. Yeditepe.
- Şirin, M. R. (2016). Çocuk Modernleşmesi ve Çocuk Edebiyatı. *Türk Dili* 774, 31-40.
- Taşkın, Ö. Ö. (2006). *Velayette Çocuğun Yüksek Yararı İlkesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Turhan Tuna, S. (2018). Türklerde millî değerlerden birisi: ana- baba sevgisi. *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi* 1, 137-148.

- Türkmenistan Eğitim Bakanlığı. (2022). Okul öncesi eğitim ve öğretim. https://education.gov.tm/tm/preschool_edu
- Uğur, S. B. (2018). Geçmişten günümüze şekillenen çocukluk algısı ve çocuk yetiştirme pratikleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 45, 227-247.
- Ünalın, S. ve Öztürk, H. (2008). İslamiyet'ten önce Türkler'de eğitim ve öğretim. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13(2), 89-109.
- Yapıcı, M. ve Yapıcı, Ş. (2004). Bir değer olarak çocukluk. *Üniversite ve Toplum Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 4(4).
- Yılmaz, Ş. (2009). *Osmanlıdan cumhuriyete sıbyan mekteplerinde yenilik ve gelişmeler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Yurdakök, M. (2016). *Anadolu'da çocuk hekimliğinin 12.000 yıllık öyküsü*. Güneş Tıp.
- Zhumasheva, U. (2018). *Sovyet sonrası dönemde Kazakistan'da millî eğitim politikası* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

II. KARABAĞ SAVAŞINDAN SONRA KAFKAS BÖLGESİ VE AZERBAYCAN'IN DIŞ POLİTİKASI

THE CAUCASUS REGION AND THE FOREIGN POLICY OF AZERBAIJAN AFTER THE 2ND KARABAKH WAR

Anar EYYUBOV¹, Terane ŞİRVANOVA²

Özet

Azerbaycan'ın dış politikasının ana vektörlerini analiz ederken, modern Azerbaycan'ın ana dış politika görevinin, Dağlık Karabağ ve yedi komşu bölge üzerindeki kontrolün yeniden kurulmasıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan siyasi-toprak birliğini koruma ihtiyacı olduğu vurgulanmalıdır. Enerji kaynaklarının mevcudluğu ve Hazar Denizi'ne erişimi göz önüne alındığında, Azerbaycan, bir nevi Güney Kafkasya'ya açılan kapıdır. Modern Azerbaycan'ın dış politika-sından bahsederken, onun temel özelliklerinden birine dikkat etmek gerekir: Azerbaycan dış ekonomik politika konularında ağırlıklı olarak Batı'ya odaklanmakta, ulusal güvenliğin sağlanması konusunda ise her şeyden önce kendi bulunduğu bölgeye dikkat etmektedir. Burada söz konusu bir bütün olarak Kafkasya – Hazar bölgesi ve ayrıca Güney Kafkasya bölgesidir. Şöyle ki, Ermenistan ile Dağlık Karabağ ihtilafı, iki devlet arasındaki diplomatik, ekonomik, altyapı ve diğer türden ilişkilerin kesintiye uğramasına ve bir bütün olarak bölgedeki jeopolitik durumun bozulmasına neden olmuştur. Öte yandan Azerbaycan, Gürcistan ile oldukça yakın ilişkiler sürdürmekte ve enerji

1 Doç. Dr. Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan,
anarrustam@rambler.ru
Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

2 Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan,
teraneshirvanova@gmail.com
Assist. Prof. Dr., Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

ve altyapıdan güvenlik konularına kadar geniş bir yelpazede Gürcistan ile karşılıklı bir anlayışa ulaşmış durumdadır. Dağlık Karabağ sorununa gelince, onun Azerbaycan'ın kendi dış politika stratejisinin geliştirilmesi bağlamında önemini ölçmek pratik olarak imkansızdır. Dağlık Karabağ çatışması genellikle “donmuş” olarak nitelendirilse de, sürekli tırmandığı için fiilen öyle değildir. Bu nedenle, örneğin, Nisan 2016'da bir dizi sınır olayında her iki taraftaki kayıplar, tam ölçekli askerî operasyonların yeniden başlamasına yol açabilirdi. Azerbaycan'ın Millî Güvenlik Anlayışı bir yandan “toprak bütünlüğünün yeniden sağlanmasının” önemini vurgularken, diğer yandan çatışmanın siyasi olarak çözülememesi durumunda Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve yedi komşu bölge topraklarının kontrolünü ele geçirmek için güç kullanmaya hazır olduğunu vurgular niteliktedir (National Security Concept of the Republic of Azerbaijan, 2007).

Mayıs 1994'te imzalanan ve büyük çatışmaları durduran bir ateşkes anlaşmasına rağmen, her iki taraf da birbirini ateşkesi ihlal etmekle suçlamaya devam etmiştir. Aynı zamanda, Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı liderliğindeki uluslararası izleme mekanizmasının (Freizer, 2014) faaliyetlerini genişletme fikrini desteklememiştir. Bakü de, Dağlık Karabağ'ın ve yedi ilçenin kontrolünü ele geçirmede rekabet edebilmek için silahlı kuvvetlerini modernize etmiştir. Böylece Azerbaycan'ın askerî harcamaları 1992'de 240 milyon dolardan 2017'de 1.529 milyar dolara yükselmiştir (SIPRI Military Expenditure Database, 2022). Bu da şüphesiz Ermenistan ile güç dengesini bozmuş ve çatışmanın akut bir aşamaya girme olasılığı artmıştır. Öte yandan Azerbaycan'ın savunma harcamalarındaki artış, Ermenistan'ın yüksek hassasiyetli uzun menzilli silah sistemleri satın almasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Böylece, askerî potansiyelin genişlemesi ve diplomatik yollarla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik girişimlerin sürekli başarısızlıkla sonuçlanması, Azerbaycan tarafının problemin tek olası çözümünü olarak askerî yolu seçmesine yol açmıştır.

Extended Abstract

Analyzing the main vectors of foreign policy of Azerbaijan, it should be noticed that the integral foreign policy task of modern

Azerbaijan has become the protection of political and territorial unity, inextricably linked with the restoration of control over the occupied territory. Confirmation of this can be found in the National Security Concept of the Republic of Azerbaijan. Regarding the foreign policy of Azerbaijan, it is also essential to take into account its geopolitical position, that is, the fact that this state borders on major global and regional powers such as Russia, Iran and Türkiye. On the other hand, Azerbaijan is aware of its geostrategic significance since it is the only country used to transit Caspian hydrocarbon resources in European countries without the involvement of Russia and Iran in this process. This fact allows him to “play” on the regional ambitions of global and regional powers, on the contradictions between them and receive certain dividends from this.

After the victory in 2020, Azerbaijan’s foreign policy is aimed at taking advantage of this military victory and its economic, legal and general advantages in the international political arena, which will completely end up the issue of Armenian separatism. At the same time, several priority aspects should be particularly noted:

1) Russian “peacekeepers”

Although the concern of the condemners with accusations like “Russia will not leave here” in Azerbaijan is understandable, they “forget” that policy is not driven by desires but by what is presumable. The Azerbaijani government has acquired a balanced foreign policy and improved relations with Russia, significantly reducing the latter’s support for the separatists. This is manifested both in the liberation of approximately 75 percent of the occupied territories, in many issues related to the fate of the territories under the control of Russian peacekeepers, in considering the position of Azerbaijan, which is different from the previous situation, and in a significant increase in the possibilities of influence and pressure of the Azerbaijani side. Secondly, we can say that the fact that the official status of peacekeepers in the region is not fully defined is in the interests of the Azerbaijani side.

2) The problem of the Zangezur corridor:

First of all, we note that the issue of the Zangezur corridor was mentioned in the declaration of November 2020. This was reflected

not at all by the will of Azerbaijan but as a result of the reconciliation of the geopolitical and geo-economic interests of the two regional powers - Türkiye and Russia. As the conflict with the Western world escalates, other markets and their logistical aspects are growing for both Türkiye and Russia. This is extremely important for Armenia, which wants to get rid of the unprecedented dependence on Russia and the alms of its diaspora. For Azerbaijan, "engaged" with prospective and investment-requiring projects with liberation from the occupation of territories, the creation of a corridor passing through the territory of Armenia, occupying non-economic, but from a political point of view: with the mutual origin of the territorial integrity of each other; The opening of the Zangezur corridor is associated with the demarcation and delimitation of borders, and the latter is associated with the mutual recognition of each other's territorial integrity;

3) As the main problem in signing a peace treaty between Azerbaijan and Armenia will not be the status of Nagorno-Karabakh but the enclaves. This issue seems convoluted to the Armenian government from several points of view: I) The territorial ratio of the enclaves in favor of Azerbaijan is 100 km:40 km. It means that Armenia will still have to abandon the land (although this is absolutely correct from the point of view of international law, it will be perceived by enslaved by political myths of Armenian society as a new retreat and defeat); II) Besides the size of the enclaves, their military-strategic location is also important. The Irevan-Tbilisi interstate highway, the main road to the Lori region of Armenia, the key highway connecting the north and south of Armenia, passes in close proximity to the territories of the enclaves. In the absence of legal and other arguments, Azerbaijan is required to make at least some concessions on the issue of statistical villages or exchange of territories. But what can be given to Azerbaijan instead of this goodwill? The fact that this question remains unanswered compels Armenia to switch to its old tactics - to hold up all processes as much as possible. At the moment, Azerbaijan is successfully continuing its foreign policy towards the realization of goals that serves national interests. Processes are moving faster in some areas, and slower in others, but they are moving in the direction Azerbaijan wants. It can be said with confidence that if there is no urgent crisis at the global level (World

War III, nuclear war, etc.) against the background of internal and external conditions and factors until 2025 (the end of the stay of Russian peacekeepers here) there will be considerable progress made and success towards the achievement of the set goals.

Keywords: Caucasus Region, Foreign Policy of Azerbaijan, Karabakh War.

1. Giriş

Azerbaycan'ın dış politikasının ana vektörlerini analiz ederken, modern Azerbaycan'ın ana dış politika görevinin, Dağlık Karabağ ve yedi komşu bölge toprakları üzerindeki kontrolün yeniden kurulmasıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan siyasi-toprak birliğini koruma ihtiyacı olduğu vurgulanmalıdır. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Millî Güvenlik Konseptinde teyit edilebilir. Bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü ve anayasal yapıya yönelik tehditler, Azerbaycan siyaset kurumu tarafından modern aşamada Azerbaycan'ın ulusal güvenliğine yönelik ana tehdit olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan'ın dış politikasından bahsederken jeopolitik konumunu, yani bu devletin Rusya, İran ve Türkiye gibi büyük küresel ve bölgesel güçlerle sınır komşusu olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Tabii ki Azerbaycan'ın siyasi iktidarı dış politika rotasını belirlerken bu durum dikkate almaktadır. Öte yandan Azerbaycan, bu süreçte Rusya ve İran'ı dahil etmeden Hazar hidrokarbon kaynaklarının Avrupa ülkelerine geçişini sağlayabilecek tek ülke olması nedeniyle jeostratejik öneminin farkındadır. Ayrıca Bakü'nün jeopolitik duruma ilişkin farkındalığı, küresel ve bölgesel güçlerin bölgesel hırsları ve aralarındaki çelişkiler üzerinde oyunlar kurmasına ve bundan belirli kazançlar elde etmesine olanak tanımaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in sözleriyle ifade edilirse, *“Enerji piyasalarındaki durumu dikkate almadan bölgenin genel siyasi gelişimini değerlendirmek mümkün değildir”* (Aliyev, 2009).

Bakü'nün enerji sektörüne mümkün olduğunca fazla yabancı yatırım çekmesi, enerji ham maddelerinin Doğu-Batı geçişi çerçevesinde Rusya'yı bu süreçte dahil etmeden enerji altyapısını geliştirmesi ve ek olarak Ermenistan'ı ekonomik izolasyona tabi tutması en azından Dağlık Karabağ sorunu çözülmediği sürece hidrokarbon kaynaklarının ihracatçısı

“statüsünden” en iyi şekilde yararlanmaya çalışacağıının göstergeleridir (Cornell, 2005). Ayrıca, hidrokarbon satışından elde edilen gelirler, Azerbaycan’ın silahlı kuvvetlerinin modernizasyonu için büyük fonlar ayırmasına imkan sağlamaktadır. Bu, 90’larda Karabağ Savaşındaki yenilgiden sonra gerekli bir durumdur. Azerbaycan’ın Türkiye ve Avrupa ile ilişkilerinin gelişmesinde enerji faktörü de büyük rol oynamaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Millî Güvenlik Konseptinde resmî olarak belirtildiği gibi, Bakü’nün önceliklerinden biri çok yönlü ve dengeli bir dış politika uygulamaktır.

Doğrudan İkinci Karabağ Savaşı’ndan sonra Kafkas bölgesindeki duruma ve Azerbaycan’ın dış politikasının analizine geçmeden önce, bu savaşın genel olarak yaşanmasına neden olan ve her iki ülkenin dış politikası üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olan uluslararası ilişkilerin küresel hatlarına, hem de Azerbaycan’da ve bölgede yaşanan (ve devam etmekte olan) değişimlere bakmak gerekir.

2001’de New York’taki İkiz Kulelerin yıkılması, iki kutuplu dünya sonrasında oluşan tek kutuplu dönemin sembolik bir sonu olarak ifade edilebilir. Daha sonra yaşanan; ABD’nin, diğer devletlerden tehditler geldiğine karar verirse, BM Güvenlik Konseyi’nin kararı olmaksızın bu devletlerin topraklarına tek taraflı olarak askerî müdahalede bulunma hakkına sahip olduğunu belirten yeni bir ulusal güvenlik konseptine geçişi; Irak’a uluslararası hukuka aykırı tek taraflı askerî müdahalede bulunması (işgal için ortaya koyduğu “iddia” daha sonra doğrulanamamıştır), devletlerin toprak bütünlüğü ilkesini ihlal ederek ve BM Güvenlik Konseyi’nin rızası olmadan Kosova’nın tanınması gibi gelişmeler aşağıdaki hususları içeren yeni gerçekleri tüm çıplaklığıyla ortaya çıkarmıştır:

1. Devletlerin toprak bütünlüğü ve egemenliği artık “kutsal inek” statüsünden mahrum bırakılmıştır ve

belirli koşullar ve güçlü devletlerin istekleri dahilinde değiştirilebilir.

2. Kuvvet uygulaması, özellikle askerî kuvvet, diğer hukuki ve diplomatik tedbirlerin etkisiz kaldığı durumlarda kullanılan uluslararası iletişimin en son aracı olmayıp, örtülü veya açık bir şekilde kolayca uygulanabilen “gündelik” ve uluslararası normlar dikkate alınmadan kabul edilebilir bir araç haline gelmiştir.
3. Her yeni hibrit veya açık savaş, devletleri bir kez daha küresel güvenlik kurumlarının ve mekanizmalarının felç halinde olduğuna ikna eder ve kendi başlarına önlem almanın, askerî harcamalarını artırmanın ve askerî müttefikler aramanın önemini ve kaçınılmazlığını fark etmelerini sağlamıştır.

Yukarıda sayılan üç faktör sonucunda, uluslararası hukuka dayalı uluslararası iletişim mekanizma ve sistemlerinden sapabilen, aynı zamanda demokratik kurumların, gerçekleşmesi için uzun bir zaman talep eden ve fikir birliği ile karar verme gibi “prangalarından” kurtulmuş otoriter liderlerin öne çıkması söz konusu olmuştur.

Yeni uluslararası düzenin (daha doğrusu düzensizliğin) koşullarının Kafkasyadaki ilk kurbanı Kosova'nın tek taraflı tanınmasının ve Rusya Devlet Başkanı V. Putin'in 22 Şubat 2008'de Münih'te Batı'ya yönelik uyarı konuşmasının (ria.ru, 2022) tehlikelerini yeterince anlamayan Gürcistan hükümeti olmuştur. 2004 Acara krizini riskli bir operasyonla çözen ve Rusya'nın bu kez de açıkça askerî güç kullanmaktan kaçınacağını düşünen M. Saakashvili (onunla birlikte Gürcü halkı ve devleti de), acı sonuçlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, diğer devletler, özellikle Sovyet sonrası devletler için açık bir örnek olmuştur. Bakü, 2008'deki Rusya-Gürcistan ihtilafından sonra, Rusya ile açık bir çatışma duru-

munda ne Batılı ülkelerin ne de NATO gibi Avrupa-Atlantik yapılarının Azerbaycan'a yardım etmeyeceğinin farkına varmıştır (Aligadzhev, 2019). Zaman gösterdi ki, bu örnekten ve yaşanan süreçlerden bir bütün olarak doğru sonuçları çıkaran Sovyet sonrası ülke Azerbaycan, yeni gerçekleri anlamak ve kabul etmek istemeyen ülke iken büyük bir yenilgiye uğrayan ise Ermenistan olmuştur. Karabağ sorunundaki statükonun dokunulmaz olmadığını, “kimse savaşmamıza izin vermez” gibi fikirlerin dogma olmadığını anlayan Azerbaycan makamları, maksatlı, uzun vadeli, siyasi kararlar almış; uluslararası konjonktür ile ulusal çıkarları uzlaştıracak diplomatik ve askerî faaliyetleri gerçekleştirmeye başlamış; askerî gücünü büyük ölçüde artırmış; askerî müttefiki ile özellikle askerî-teknik alanda ilişkilerini güçlendirmiş; olası “rakipleri” etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Tüm bunlarla beraber, uzun süredir iktidarda olan ve kişisel ilişkilerinde belirli bir itibar kazanmış olan Türkiye, Rusya ve Azerbaycan liderleri ve paniğe kapılmış Ermenistan siyasi camiası, kendi iç problemleri ile uğraşmakta olan ABD ve Batı Avrupa faktörleri hep birlikte Azerbaycan'ın ikinci Karabağ savaşındaki zaferini belirlemiştir.

2. Yeni Statükonun Temel Yönleri

44 Gün Savaşı'nın ardından ortaya atılan sayısız versiyon, yaklaşım ve öngörü arasında “kaybolmamak” için, Kafkasya'daki yeni koşullardan bahsederken, daha çok gerçek ve resmî belgelere dayanarak bölgedeki yeni statükonun şu yönlerine değinmek gerekir:

1. Azerbaycan, İran ile devlet sınırını tamamen, Ermenistan ile kısmen (Laçın koridorunu çıkarma koşuluyla) restore etmiştir. Tabii hala sınırların belirlenmesi konusu var, ama aslında uluslararası hukuk tarafından onaylanan sınırlara gitmek önemli bir konudur. Çünkü savaştan önce Ermeni tarafı sadece eski Karabağ

Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarını değil, işgal altındaki tüm toprakları sözde Karabağ Cumhuriyeti'nin toprakları olarak ifade etmiştir (www.nkrusa.org, 2015). Bu iddialar şu an Ermenistan'ın kamusal söyleminde devam etse de daha dar bir niteliğe sahiptir ve genellikle resmî söylemde yer almaz. Aynı zamanda ayrılıkçı rejimin, onunla gayri resmî olarak işbirliği yapan İran'la da doğrudan ilişkisi kesilmiştir.

2. Eski DKMR'nin (Dağlık Karabağ Muxtar Respublikası) büyük bir bölümünün Azerbaycan'a iadesi, bu bölgenin bir tür münhasır haklara sahip olduğu, Rusya'nın sadece çevre bölgelerin geri dönüşüne izin verdiği yönündeki spekülasyonları engellemiştir. Yine bu gelişme Azerbaycan'ın uluslararası toplumda dillendirildiği, bu toprakların cumhuriyetin diğer bölgelerinden herhangi bir statü farkı olmadığı tezini güçlendirmiş ve Azerbaycan diplomatik mesafe katetmiştir.
3. Rus barış güçleri resmî olarak Azerbaycan topraklarında konuşlandırılmıştır. Bunu abartıp, Rus askerleri Azerbaycan'a geri dönmüştür. Ruslar burayı terk etmeyecek gibi ithamlarla Azerbaycan hükümetini kınayanların kaygısı anlaşılabilir olsa da, bu kesimlerin siyasetin dileklerle değil, akılla ve mümkün olanlarla yürütüldüğünü unuttuğu ve önceki statükoya göre neler elde edildiğini görmezden geldikleri söylenebilir. Rusya'nın savaş sırasında ve savaştan sonra Azerbaycan'a reverans yapmasının arkasında elbette kendi çıkarları vardır. Rusya, Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirerek, ABD ve Fransa'yı bir şekilde dışlayarak tek hakem rolüne ve yetkilerine sahip olduğunu göstermiştir. Ancak "*Rusya, zaten Azerbaycan'ı terk etmemiştii ki geri dönsün*". Rusya'nın onlarca yıldır *Dağlık Karabağ Cumhuriyeti* gibi ayrılıkçı bir rejimin fiili var-

lığında şu veya bu şekilde desteği yadsınamaz. Azerbaycan hükümeti dengeli bir dış politika yürüterek ve Rusya ile (liderlerin kişisel ilişkileri düzeyinde de dahil olmak üzere) ilişkileri geliştirerek, Rusya'nın ayrılıkçılara verdiği desteği önemli ölçüde azaltmasını sağlamıştır. Bu, hem işgal altındaki toprakların yaklaşık yüzde 75'inin kurtarılmasında, hem de Rus barış güçlerinin kontrolü altındaki toprakların kaderiyle ilgili birçok konuda, Azerbaycan'ın önceki durumdan farklı olarak konumunun dikkate alınmasında ve Azerbaycan tarafının etki ve baskı imkanlarının önemli ölçüde artmasında kendini belli etmiştir. İkincisi, bölgedeki barış gücü askerlerinin resmî statüsünün hala nihai olarak belirlenmemiş olmasının Azerbaycan tarafının çıkarına olduğu da söylenebilir.

4. İkinci Karabağ Savaşı'nın en önemli askerî ve siyasi değişikliklerinden biri ve belki de ve birincisi, bölgenin gelecekteki kalkınma vektörü açısından, Türkiye'nin bölgede ekonomik ve kültürel bir oyuncu konumundan Rusya tarafından da kabul edilen ve Batı dünyasının da kabul etmek zorunda kaldığı askerî-politik konum ve role geçişidir. Kasım 2020 bildirgesinin 5. paragrafına göre (www.kremlin.ru, 2020), Karabağ'da kurulan Rus-Türk ortak izleme merkezinin açılışı (açıldığından beri, izleme merkezinin doğrudan kontrol bölgesinde bir dizi tatsız silahlı olay olmasına rağmen, merkezden bunların hiçbirisi hakkında bir açıklama yapılmamıştır) genel olarak, izleme merkezinin şu ana kadar bir rapor yayınlamadığı gerçeği merkezin daha çok sembolik olduğunu ve Türkiye'nin askerî açıdan bölgede fiziki olarak bulunduğunu kanıtlamaktadır. Azerbaycan-Türkiye stratejik işbirliğini yeni bir seviyede gündeme getiren ve bunu herkese

duyuran Şuşa Deklarasyonu (<https://apa.az>, 2020), Güney Kafkasya'da yeni bir jeopolitik gerçeklik kurulduğuna işaret etmektedir. Türkiye artık Rusya'nın bağ evinin çitlerinin arasından zaman-zaman çekinerek içeri bakan bir komşu değildir. Artık onun konumunu hesaba katmadan Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin, onların Rusya ve diğer bölgesel ve küresel oyuncularla olan ilişkilerinin gelişme dinamiklerini belirlemek mümkün değildir (Gürcistan ve onun içindeki ayrılıkçı bölgeleri bu formatta yer almasa da elbette Azerbaycan-Ermenistan, Rusya- Türkiye ve Güney Kafkasya ile ilgili diğer gelişmeler dolaylı olarak onları da etkilemektedir).

3. Askeri Bir Zaferden Sonra Diplomatik Alanda Savaş Sonuçlarını Kabul Ettirme Politikası

Savaş öncesi dış politika sürecinin de başarılı bir örneği olan İkinci Karabağ Savaşı'nda, sadece askerî alanda değil, diplomatik düzeyde de elde edilen kazanımlara dayalı olarak başta bahsettiğimiz uluslararası gerçeklerden kaynaklanan değişim sürecinin devam etmesi ve Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle bu sürecin genliğinde yaşanan artış dikkate alındığında, Azerbaycan'ın dış politikasını mümkün olan sınırlar içinde ve başarılı bir şekilde uyguladığı görülmektedir. Ulusal ve bölgesel güvenlik açısından, bu politikanın aşağıdaki yönleri not edilebilir:

1. Savaşın sonuçlarının uluslararası toplum, bölgesel ve küresel oyuncular tarafından kabul edilmesi (dolayısıyla bu bölgelerin gelecekte herhangi bir iddianın veya büyük ölçekli askerî operasyonların konusu olmaktan çıkarılması) ve bunların mümkün olduğunca birçok uluslararası formatta ve belgelerde sabitlenmesidir. Bunun için birkaç başlıkta süreç ifade edilebilir:

Sosyo-ekonomik: Kurtarılan topraklarda hızlı imar çalışmaları yapmak ve mümkün olduğu kadar çok ülke ve uluslararası kuruluşu bu sürece dahil etmek önemlidir. Burada ekonomik faktörler önem taşımakla birlikte, Azerbaycan yabancı yatırımcılar için en uygun koşulları sunmaya çalışmaktadır. Bu süreçte hem bir paket (yani herhangi bir yerleşimin tüm altyapısı ile ilgilenen bir paket), hem de sektörel seçenekler (örneğin, bölgenin enerji projelerine katılıma davet) söz konusudur. Tabii ki, bu konuda en aktif olanlar Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türk iş şirketleridir. Türk şirketleri, yenilenebilir enerji üretimi için modern tesisler inşa etme sürecinde yer almakta, demiryollarının tasarımına, ve ayrıca Karabağ'da ortak bir inovasyon-teknolojik sistemin oluşturulmasına katılmaktadır. Çinli, İsraili ve İtalyan şirketler, “Akıllı Köy” konseptinin çeşitli yönlerinde sürece dahil olmuşlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurtarılmış topraklarındaki sorunların merkezi çözümüne ilişkin Koordinasyon Personeli tarafından 12 devletten gelen çeşitli projeler değerlendirilmektedir (<http://interfax.az>, 2022).

Hukuki: İşgalci Ermenistan’dan farklı olarak Azerbaycan’ın Karabağ’da oluşturulan altyapılara ulusal mevzuat düzeyinde ve uluslararası hukuk çerçevesinde statü verilmesi ve yer isimleriyle tanımlanması konusunda herhangi bir sorunu yoktur. Uluslararası tescil ve ruhsatlandırma gibi teknik prosedürlerden geçen nesnelerin sayısı her yıl artmış: havaalanları uluslararası endekslere dahil olmuş, yollar uluslararası otoyol statüsüne sahip olmuştur (<https://fed.az/az>, 2022). Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Azerbaycan’ın ekonomik bölgelerinin yenilenmesine ve dolayısıyla Karabağ ekonomik bölgesinin ve Doğu Zengezur ekonomik bölgesinin oluşturulmasına ilişkin kararı, bu yönde atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir (<https://apa.az/az>, 2022).

Propaganda-diplomasi: Kurtarılmış topraklarda düzenli

olarak kültürel, sportif, bilimsel ve diğer ulusal ve uluslararası etkinlikler düzenlemek ve bu etkinliklere diplomatik statüye sahip kişiler de dahil olmak üzere mümkün olduğunca çok sayıda yabancı misafir çekmek önemlidir. Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli, bu yönde büyük miktarda fon harcamasına izin vermektedir. Bununla birlikte, halihazırda görünen sonuçların ve beklenen etkilerin buna değer olduğu düşünülmektedir. Şuşa'da bazıları geleneksel hale gelen bir dizi etkinlik düzenlemek, diplomatik temsilcileri, ayrı-ayrı devletlerin ve uluslararası kuruluşların temsilcilerini bu etkinliklere çekmek ve tüm bunların uluslararası medyada aktif olarak yer alması, Türkiye'nin Şuşa'da konsolosluk açmayı planlaması, uluslararası düzeyde kurtarılan toprakların sadece yasal düzeyde değil aynı zamanda ayrı ayrı devletlerin ve toplumların toplumsal hafızasında Azerbaycan toprakları olarak belirlenmesinde önemli bir role sahip olacaktır ([https:// azertag.az/xeber/](https://azertag.az/xeber/), 2022).

2. Diğer işgal altındaki toprakların kurtarılması ve nihayetinde Ermenistan ile bir barış anlaşması imzalanarak Ermenistan'ın bu yöndeki toprak iddiaları meselesinin tamamen kapatılması gerekir. Bu yönün bir önceki paragraftaki ile organik olarak bağlantılı olduğu ve birbirleri üzerindeki etkisinin inkar edilemez olduğu açıktır. Ancak Azerbaycan, ilk bahsedilen yöndeki faaliyetin büyük bir bölümünü kendi kaynakları pahasına kendi başına çözebilirse, diğer yönde bölgesel ve küresel jeopolitik süreçlerin, aktörlerin ve onların çıkarlarının etkisi ve uzlaşması, bu mümkün olmayınca olumsuz noktaların etkisiz hale getirilmesi bu noktada belirleyici bir role sahiptir. Bu doğrultuda, kanaatimizce birkaç temel husus ayrı ayrı vurgulanmalıdır:

a) Zengezur Koridoru sorunu: Öncelikle belirtmelidir ki, Zengezur Koridoru konusu Kasım 2020 beyannamesine Azerbaycan'ın isteği üzerine değil

(Azerbaycan'ın çıkarına olsa dahi) iki bölgesel gücün (Türkiye ve Rusya) jeopolitik ve jeoekonomik çıkarlarının uzlaştırılması sonucunda yansımıştır. Batı dünyası ile olan çatışma kötüleştikçe, hem Türkiye hem de Rusya için diğer pazarların rolü ve lojistik yönleri artmaktadır. Bu, Rusya'nın gölgesinde veya diasporasının yardımıyla *sürünge*n durumdan kurtulmaya ve normal bir sosyo-ekonomik sistem oluşturmaya çalışan Ermenistan için hayati önem taşımaktadır. İşgalden kurtarılmış topraklarla uzun vadeli ve yatırım gerektiren projelere odaklanmış olan Azerbaycan için, Ermenistan toprakları üzerinden bir koridor oluşturulması ekonomik açıdan daha çok, özellikle siyasi açıdan daha önemlidir: Zengezur Koridorunun açılması, sınırların çizilmesi ve sınırlandırılması hususları karşılıklı olarak birbirinin toprak bütünlüğünün tanınması ile ilişkilidir. Yani, Azerbaycan'ın Zengezur Koridoru'nun ekonomik altyapısı doğrultusunda uyguladığı projeler, öncelikle Azerbaycan'ın siyasi güvenliğinin geleceği için hesaplanıyorsa, Ermenistan'ın siyasi hamleleri ve bahaneleri daha çok iç kesime ve gelecekteki Zengezur Koridoru ile bağlantılı olarak bu projeyle ilgilenen taraflardan mümkün olduğunca ekonomik temettü elde etmeye yöneliktir. Gürcistan'ın etkileyici imkanlara sahip olmaması ve İran'ın bu alandaki mevcut potansiyelinin çok zayıf olduğu göz önüne alındığında, mevcut bölgesel çıkarların görece dengesinin koşulları, yakın gelecekte Zengezur Koridoru yönünde daha gerçekçi adımların atılacağını tahmin etmeyi sağlamaktadır.

b) Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınır çizme ve sınırlandırma sorunu: Ermenistan Güvenlik Konseyi Başkanı'nın son açıklamasında yer alan bir hüküm

(www.turan.az, 2022) tahminin argüman temelini daha da güçlendirmektedir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşmasının imzalanmasındaki ana sorun olarak Dağlık Karabağ'ın statüsü değil, anklavlar yer almaktadır. Bu konu Ermeni hükümeti için çeşitli açılardan karmaşık görünmektedir:

- Anklavların toprak oranı Azerbaycan lehine - 100² km: 40² km (www.kommersant.ru/, 2022). Yani Ermenistan yine de toprak vermek zorunda kalacaktır (Bu, uluslararası hukuk açısından tamamen doğru olsa da, siyasi mitlerin kölesi olan Ermeni toplumu tarafından yeni bir gerileme ve yenilgi olarak algılanması kuvvetle muhtemeldir).
- Anklavların boyutlarının yanı sıra askerî-stratejik konumları da önemlidir. Devletlerarası Erivan-Tiflis karayolu, Azerbaycan'ın anklavları olan Gazah ilçesine bağlı Sofulu ve Barhudarlı köylerinden geçmektedir, Yukarı Eskipara yerleşim bölgesinden Ermenistan'ın Lori bölgesine giden ana yol, Ermenistanın kuzey ve güneyini birbirine bağlayan ana karayolu Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sederek ilçesine bağlı Kerki köyünden geçmektedir (<https://ru.armeniasputnik.am/>, 2022).

Kaynak: <https://jam-news.net/ru/под-менью-войны/>

Ayrıca, Kazak'ın hiç de anklav olmayan ve Ermenistan'ın herhangi bir nedenle sorunlu gördüğü işgal altındaki 4 köyünün - Ashagi Eskipara, Baganis-Ayrim, Gizilhajili ve Kheyrimli- daha geri verilmesi meselesi vardır. Burada Ermeni tarafının genel olarak hiçbir hukuki karşı argümanı yoktur. Bu bölgelerin askerî-stratejik karakteri, yakın gelecekte, Ermenilerin veya Azerbaycanlıların yaşamak için anklavlara dönmelerinin gerçekçi olmadığı koşullarda ön plana çıkmaktadır. Burada Azerbaycan dış politikası, Ermenistan'a karşı askerî ve siyasi baskısını sürdürerek, Rusya'nın halihazırda varılmış anlaşmalar temelinde -yani istişari tarafta- sunduğu haritalar üzerinden sınır çizme ve sınırlandırma sürecini başlatmakta ısrar etmektedir. Bu durumda, yasal ve diğer argümanların yokluğunda, Azerbaycan'ın stratejik köyler veya mübadele bölgeleri konusunda en azından bazı tavizler vermesini bekle-

mektedirler. Ama bu iyi niyet yerine Azerbaycan'a ne verilebilir? Bu sorunun yanıtsız kalması, Ermenistan'ın eski taktiğine, yani tüm süreçleri mümkün olduğu kadar uzatmasına neden olmaktadır. Ancak Zengezur Koridoru örneğinde olduğu gibi devekuşu politikasının faydasız olacağı ve er ya da geç Azerbaycan dış politikasının bu konuda başarılı olacağı öngörülmektedir.

4. Sonuç

Özetlemek gerekirse, şu anda Azerbaycan'ın ulusal çıkarlara hizmet eden hedefleri gerçekleştirme yönünde dış politikasını başarıyla yürüttüğü söylenebilir. Bazı yönlerde süreçler daha hızlı, bazılarında daha yavaş ama Azerbaycan'ın istediği yönde ilerlemektedir. Elbette küresel düzeyde yaşanan askeri-politik ve ekonomik çatışma, gerilimin şiddetinin artması, başta Rusya ve Türkiye olmak üzere bölgesel aktörler arasında var olan çelişkiler ve diğer jeopolitik ve jeoekonomik, bölgesel aktörlerin karşılaşabileceği olası iç risklerin Azerbaycan'ın dış politikası üzerindeki etkisi de dahil olmak üzere Güney Kafkasya'daki süreçleri etkilemesi yadsınamaz. Ancak 2020 savaşından günümüze kadar Azerbaycan hala “Scylla ve Kharibda” arasında hareket etmeyi ve tüm bölgesel ve küresel güç merkezleriyle iyi ilişkiler sürdürmeyi başarmaktadır. Rahatlıkla öngörülebilir ki, Azerbaycan küresel düzeyde herhangi bir olağanüstü kriz (3. Dünya Savaşı, nükleer savaş vb.) olmadığı sürece mevcut iç ve dış koşullar ve faktörler üzerinde 2025 yılına kadar (Rus barış güçlerinin burada kalmalarının ilk döneminin sona ereceği tarih) belirlediği hedeflerin gerçekleştirilmesi yönünde ciddi ilerlemeler ve başarılar kaydedecektir.

KAYNAKÇA

- Aliyev, I. (2009). Foreign Policy Challenges for Azerbaijan https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/14383_130709aliyev.pdf
- Алигаджиев, Г.З. (2019). Внешняя политика Азербайджана в контексте безопасности <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-azerbaydzhana-vkontekstepolitiki-bezopasnosti>
- Freizer, S. (2014). Twenty years after the nagorny karabakh ceasefire: an opportunity to move towards more inclusive conflict <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23761199.2014.11417295>
- National Security Concept of the Republic of Azerbaijan (2007). Center for Security Studies <https://www.files.ethz.ch/isn/154917/Azerbaijan2007.pdf>
- SIPRI Military Expenditure Database//Stockholm International Peace Research Institute. https://www.sipri.org/sites/default/files/1_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%20to%202019.pdf
- Starr, F., Cornell S. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West // Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2005_01_MONO_Starr-Cornell_BTC-Pipeline.pdf
- <https://ria.ru/20080222/99907461.html>
- Статистический ежегодник. (2015). Нагорно-Карабахской республики» (2008-2014 г.)Степанакерт (Ханкәнди-мүәл.), http://www.nkrusa.org/country_profile/overview.shtml
- <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64384>
- <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/azerbaycanla-turkiye-arasinda-muttefiqlik-haqqinda-susa-beyannamesi-tam-metn-648220>
- <http://interfax.az/view/828364>
- <https://apa.az/az/xeber/infrastruktur/fuzuli-hava-limanina-beynelxalq-status-verilib-666155>;
- <https://fed.az/az/neqliyyat/zengilan-hava-limani-beynelxalq-mekan-indeksleri-kataloquna-daxil-edilib-124015>.
- <https://azertag.az/xeber/Susada-kechirilen-Beynelxalq-Media-Forumu-Azerbaycan-mediasi-uchun-tarixi-hadisidir-2229824>.

<https://www.turan.az/ext/news/2022/7/free/Interview/az/7735.htm/001>

<https://www.kommersant.ru/doc/2674108>

<https://ru.armeniasputnik.am/20210109/V-kabmine-Armenii-oprovergayut-informatsiyu-o-gotovyascheysya-peredache-Tigranashena-Azerbaydzhanu-26044265.html>.

II. KARABAĞ SAVAŞI ÖNCESİ AZERBAIJAN VE ERMENİSTAN'DA TOPLUMSAL GÜVEN

SOCIAL TRUST IN AZERBAIJAN AND ARMENIA BEFORE THE 2ND KARABAKH WAR

Mehmet Töre YILDIRIM¹

Özet

II. Karabağ Savaşı, 44 gün içinde bir zafere dönüşerek Azerbaycan nezdinde tüm Türk Dünyası'nda büyük bir sevinçle karşılanmış- tır. Hiç şüphesiz strateji ve icraat kapasitesiyle Azerbaycan bürokrasisi, inancı ve kararlılığıyla Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, metanet ve sab- rıyla Azerbaycan halkı bu zaferin mimarlarıdır. Öte yandan Ermeni karar alıcıları ve halkı da sahip olmadıkları bir güce inanarak millet- lerini felakete sürüklemişlerdir. Bu inancın tarihi ve siyasi kaynakları olduğu gibi toplumsal kaynağı da vardır. Bu kaynak toplumsal güven olarak ifade edilebilir.

Bu çalışmada genellikle ekonomik ve sosyal ilişkileri açıklamakta kullanılan toplumsal güven kavramı üzerine durulmuş ve kavramın uluslararası ilişkiler disiplinine yansımaları incelenmiştir. Daha sonra Dünya Değerler Araştırması'ndan istifade edilerek modellenen ölçekle Azerbaycan ve Ermenistan'ın toplumsal güven desenleri karşılaştırıl- mış ve savaşın neticesine göre sonuçlar yorumlanmıştır. Ulaşılan başlı- ca sonuç ise Ermenistan'ın Azerbaycan'ı savaşa kışkırtmasının arkasın- da yatan başlıca faktörün toplumsal güven hususu olduğu şeklindedir. Bu sonuç aynı zamanda toplumsal güvenin uluslararası nitelikteki kararların alınmasında da etkin rol oynayabildiğini göstermektedir.

¹ Dr. Öğrencisi, Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ATASAREN), Türkiye, m.tore.yildirim@gmail.com
PhD. Student, National Defense University, Atatürk Institute for Strategic Studies(ATASAREN), Türkiye

Extended Abstract

Karabakh region, the scene of low-intensity conflicts during the thirty-year occupation, started to warm up again with the Armenian attack on Tovuz on the 12th of July, 2020. Armenia had repeatedly tried to increase the tension in the region with harassment fires. This time, Armenia violated the ceasefire by attacking civilian settlements. It tried to create risks in the transit routes of energy projects such as TANAP and the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. A 76-year-old civilian and three Azerbaijani soldiers lost their lives in the conflicts. The conflicts were recorded as the Battle of Tovuz and lasted until July 18th and turned into the footsteps of the 2nd Karabakh War.

Although the Armenian forces attacked again on September 27th of, 2020, the Azerbaijani Army successfully repulsed the attacks and started the siege operation it had planned before. The Azerbaijani Army captured Fuzuli, Cebrayil, Gubadli and Shusha with a successful breakthrough maneuver in a short period of 44 days and forced Yerevan to ceasefire.

Numerical data tells us that between the 4 Day War in 2016 and the 44 Day War in 2020, there was a dramatic difference in annual military spending between the two countries. When the five-year military expenditures are examined, it is seen that Azerbaijan spends 2.7 times more than Armenia. The difference that these expenditures made in military hardware is reflected in the GFP data.

A similar disproportion is seen in the population. The population of Azerbaijan is more than three times the population of Armenia. Therefore, the difference between the two countries is quite large in terms of active military personnel, reserve personnel and the population suitable for military service.

Economically, there is a marginal difference between the two countries. In addition to oil revenue, Azerbaijan has recently attracted great interest in tourism. As a result, the annual income of Azerbaijan corresponds to about four times that of Armenia.

When the parameters directly affecting the war are examined, the absolute superiority of Azerbaijan is seen. Despite that, Armenia provoked Azerbaijan to war, first on the 12th of July and then on the 27th

of September. In this process, Armenia was left alone by Russia and did not receive the expected support from the Western world through its diaspora. When considering that the international balances are not in favor of Armenia, it can be said that the only power that can force Armenia to make aggressive moves is social trust.

As an element of the concept of social capital, social trust has always been studied as a concept related to the regulation of economic and social relations. On the other hand, social trust also has a power that makes the entire society believe in a power that does not exist, that makes the administrators make wrong decisions, and in short, that can drag a nation into disaster. With this study, the effective role of social trust in international decision making has emerged.

In this study, the social trusts of Azerbaijan and Armenia were compared by using the World Values Survey published just before the Second Karabakh War. In this study, the quantitative differences between the two countries were focused, general information was given about the concept of social trust and the World Values Survey, and analyzes were made to compare the sense of social trust of the two countries.

Keywords: Social Trust, Azerbaijan and Armenia, 2nd Karabakh War

1. Giriş

Otuz yıllık işgal süresince düşük yoğunluklu çatışmalara sahne olan Karabağ, 12 Temmuz 2020 tarihinde yeniden ısınmaya başlamış, Ermeniler tarafından Tovuz'a saldırılar düzenlenmiştir. Daha önce taciz ateşleriyle birçok kez bölgedeki tansiyonu yükseltmeye çalışan Ermenistan, bu kez sivil yerleşimlere saldırarak ateşkesi ihlal etmiş, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi enerji projelerinin geçiş güzergâhlarında risk yaratmaya çalışmıştır. Çatışmalarda 76 yaşında bir sivil ve üç Azerbaycan askeri hayatını kaybetmiştir (AA, 2020a). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Müşaviri, Cumhurbaşkanlığı Dış Politika Meseleleri Daire Başkanı Hikmet Hacıyev, konuyla ilgili şunları söylemiştir:

“Tüm dünya Kovid-19’la savaşıırken, Ermenistan böyle bir saldırı ve provokasyon gerçekleştirdi. Ermenistan’ın, sürekli ateşkesi ihlal etmesi ve bugünkü saldırı, Erivan yönetiminin, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri’nin Kovid-19 nedeniyle küresel ateşkes çağrısına verdiği desteğin ikiyüzlülüğünden başka bir şey olmadığını bir kez daha kanıtlıyor. Uluslararası toplumu, Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik saldırgan politikasını ve iki ülke sınırındaki provokatif eylemlerini şiddetle kınamaya çağırıyorum.” (AA, 2020b)

Konuyla ilgili olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şu sözlerle vatandaşlarına kararlılık mesajı vermiştir:

“Ermenistan güçleri, bir santimetre Azerbaycan toprağına giremedi ve bunu hiçbir zaman başaramayacak. Tam tersi, biz isteseydik bugün Ermenistan’ın o bölgesindeki topraklarının büyük kısmını kontrolümüz altına alabilirdik. Fakat böyle bir amacımız yoktu.” (AA, 2020a)

Kayıtlara Tovuz Savaşı olarak geçen çatışmalar 18 Temmuz’a kadar sürmüş ve II. Karabağ Savaşı’nın ayak seslerine dönüşmüştür.

Ermeni güçleri, 27 Eylül 2020'de yeniden saldırıya geçtiyse de Azerbaycan Ordusu saldırıları başarıyla püskürterek daha önce planladığı kuşatma harekâtına başlamıştır. Tarihe II. Karabağ Savaşı olarak geçen savaşta Azerbaycan Ordusu 44 gün gibi kısa bir sürede başarılı bir yarma harekâtıyla Fuzuli, Cebraill, Gubadlı ve Şuşa'yı ele geçirerek Erivan'ı ateşkese zorladı.

Peki, Ermenistan bu sonuçtan kurtulabilir miydi? Aşağıda 2016'da yaşanan 4 Gün Savaşı ile 2020'de yaşanan 44 Gün Savaşı arası iki ülkenin yıllık askerî harcamaları verilmiştir.

Tablo 1: *Azerbaycan-Ermenistan Askerî Harcamalar Tablosu (SIPRI)*

	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	1.311.000.000 \$	1.554.000.000 \$	1.675.000.000 \$	1.854.000.000 \$	2.237.000.000 \$
Ermenistan	512.000.000 \$	529.000.000 \$	612.000.000 \$	774.000.000 \$	761.000.000 \$

Tabloda da görüldüğü gibi iki ülkenin yıllık askerî harcamaları arasında dramatik bir fark bulunmaktadır. Beş yıllık askerî harcamalar incelendiğinde Azerbaycan'ın Ermenistan'ın 2,7 misli fazla harcama yaptığı görülmektedir. Nitekim bu durum askerî donanımına da yansımaktadır.

Tablo 2: *Azerbaycan-Ermenistan Muharip Araç Tablosu (GFB, 2020)*

	Toplam Muharip Hava Aracı	Toplam Muharip Zırhlı Araç
Azerbaycan	315	2.591
Ermenistan	146	1.106

Benzer bir orantısızlığı nüfus dağılımında da görmek mümkün. Azerbaycan'ın nüfusu 10.282.000 iken Ermenistan'ın nüfusu 3.011.000'dür. Buna mukabil gerek aktif askerî personel (Azerbaycan: 65.000, Ermenistan: 45.000), gerek yedek personel (Azerbaycan: 300.000, Ermenistan: 210.000) gerekse askerliğe elverişli nüfus (Azerbaycan: 3.773.000, Ermenistan: 1.382.000) açısından da iki ülke arasındaki fark oldukça büyüktür.

Görüldüğü gibi yukarıdaki tüm başlıklarda Azerbaycan'ın mutlak üstünlüğü bulunmaktadır. Buna rağmen Ermenistan, önce 12 Temmuz'da sonra 27 Eylül'de Azerbaycan'ı savaş için kışkırtmıştır. O dönemde uluslararası dengelerin de Ermenistan'ın lehine olmadığı düşünüldüğünde Ermenistan'ı bu hamleyi yapmaya itebilecek tek gücün toplumsal güven olduğu söylenebilir.

Teoride toplumsal güven; bireysel yaşantının, ekonomik ve demokratik gelişmenin temelini oluşturduğu gibi (Gökalp, 2003: 163) maliyet, zaman ve bürokratik bariyerler gibi kısıtları daha kolay aşmamızı sağlayarak toplumsal yaşama dinamizm kazandıran önemli bir unsurdur (Newton, 2001: 212). Fakat toplumsal güvenin tüm toplumu olmayan bir güce inandıran, idarecilere yanlış kararlar verdiren, kısaca bir milleti felakete sürükleyebilen bir gücü de olabilir.

Bu çalışmada II. Karabağ Savaşı'nın hemen öncesinde yayınlanan Dünya Değerler Araştırması'ndan istifade edilerek Azerbaycan ve Ermenistan'ın toplumsal güvenleri mukayese edilecektir. Çalışma, sırasıyla toplumsal güven kavramı ve Dünya Değerler Araştırması hakkında genel bir bilgi verecek, iki ülkenin toplumsal güven duygusunu mukayese etmeye yönelik analizler yapılacaktır ve değerlendirilecektir.

2. Kavramsal Arka Plan

Güven kavramı, son dönemde sosyal bilimlerde oldukça popüler bir konsept olan sosyal sermayenin bir unsuru olarak açıklanmaktadır. Bu sebeple kısaca sosyal sermayeye değinmek, güven kavramının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Sosyal sermaye kavramı her ne kadar 20. yüzyılın başlarında Hanifan ve Portes gibi düşünürlerce dillendirilmiş olsa da kuramsallaştırma noktasında karşılaşılan ilk isin Bourdieu olmaktadır. Bourdieu, 1986 yılında kaleme aldığı “The Forms Of Capital” adlı makalesinde çeşitli sermaye türleri (ekonomik sermaye, kültürel sermaye ve sosyal sermaye) arasında ayırım yapmakta ve bunları sınıflar arası mücadele zeminine oturtmaktadır (Bourdieu, 1986: 26). Bu yorumla Bourdieu, sermaye kavramını somutluk sınırlarından kopararak soyut bir yapı olarak incelemiştir. Sosyal sermayeyi bir ilişkiler seti olarak gören Bourdieu bu kavramı “karşılıklı tanışıklık ilişkilerinden oluşan bir ağın, kendi üyelerine sosyal bir kredi hakkı tanınması, diğer bir deyişle üyelerine fiili ya da potansiyel kaynak sağlaması” (1986: 27) olarak tanımlamıştır.

Sosyal sermaye üzerine çalışan bir diğer önemli isim olan Coleman, kavramı sosyal ağlar kapsamında ele almıştır. Coleman için sosyal ağlar; mecburiyetler, beklentiler ve güvenilirlik gibi süreçlerle aktörler için bilgi kanalları oluşturup yararlı sermaye kaynakları ve etkin yaptırımlar ile desteklenen normlar sunmaktadır (Baştürk, 2012: 83). Bu tanım, neoklasik bireysel rasyonalite ilkesi ile insani eylemin sosyal bir kapsam içerisinde gömülü olduğu rasyonel tercih teorisini akıllara getirmektedir. Rasyonel tercih teorisinde bireylerin genel olarak kendi çıkarlarını düşündükleri, iş birliğinin ise sadece bireysel çıkarın varlığıyla mümkün olduğu ileri sürülmektedir. Kavrama pesimist bir çerçeveden bakan Coleman’a göre sosyal sermaye, kendi çıkarlarını izlemekle meşgul olan yalnız ve çıkarıcı

aktörler için istisnai bir durumdur (Field, 2008: 29).

Sosyal sermaye ile ilgili neredeyse tüm çalışmalarda atıf yapılan Putnam için sosyal sermaye; güven, normlar ve ağlar yoluyla toplumun etkinliği artırmaktadır (Putnam, 1993: 167). Putnam sosyal sermayeyi, güçlü bir sivil toplum ve katılımcı bireylerle ilişkilendirmektedir. Ağlar ve normlar gibi unsurların, güvenin ön gereksinimleri olduğunu, güvenin ise normların ve ağların sonucu olduğunu ileri sürmektedir (1993: 169). Putnam, kavramı temsilen sosyal ağlara duyulan aidiyete odaklanmaktadır. Sadece pozitif etkiye sahip yatay sosyal ağlara odaklanması nedeniyle Putnam, kavramı dar bir alana sıkıştırmakla eleştirilmektedir.

Sosyal Sermaye kavramına katkıda bulunan bir diğer isim ise Japon asıllı Amerikalı siyaset bilimci Francis Fukuyama'dır. Fukuyama sosyal sermayeyi, "bir toplumda veya onun bazı bölümlerinde güven duygusunun hâkim olmasından ileri gelen bir yeti" olarak tanımlar (Fukuyama, 2005: 42). Fukuyama'ya göre geleneksel toplumlar çoğunlukla parçalı olup köy ya da kabile gibi içine kapalı, oldukça fazla sayıdaki sosyal birimlerden oluşurken modern toplumlar, çoğul üyeliklere ve kimliklere nüfuz eden birbiriyle çakışan oldukça fazla sayıdaki sosyal gruplardan oluşur. Geleneksel toplumları oluşturan parçalar arasındaki bağların zayıf oluşu, bu toplumlarda bilginin, yeniliğin ve insan kaynaklarının daha az aktarılmasına neden olmaktadır (2005: 82).

Güven kavramı olmaksızın sosyal sermayenin açıklanması pek de mümkün değildir. Bourdieu, Coleman, Putnam, gibi araştırmacılar güven kavramına sosyal sermayenin bir unsuru olarak yaklaşırken Fukuyama çok daha farklı bir bakış açısı sergileyerek güven ve sosyal sermayeyi birbirine denk iki kavram olarak görmektedir. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye; tarihsel alışkanlıklar, gelenek veya din gibi kültürel mekanizmalar ara-

cılığıyla meydana geldiği ve iletildiği için, insan sermayesi diğer sermaye türlerinden farklıdır (2005: 42). Sosyal sermayeyi meydana getiren ve iletilmesini sağlayan mekanizmaların altında ise güven duygusu bulunmaktadır. Sosyal sermayeyi basitçe “bireylerin karşılaştıkları sorunları çözmek için bir araya gelmesi” şeklinde tanımlayacak olursak, aralarında güven bağı oluşmamış bireylerin bir araya gelmesi imkânsız olacağından sosyal sermayeyi de güven unsuru olmaksızın açıklayabilmek imkânsız olacaktır.

Güven, kendine değer verme duygusuyla başlayıp zamanla bireyin çevresindekilere hissettirip geçirdiği duygusal bir güçtür (Ekşi Uğuz, 2010, 63). Töremen’e göre (2002: 562), insanın kendisine ve diğer insanlara olan güveninin ve onlar tarafından da güveniliyor olmanın verdiği güç, başarıya ulaşmayı sağlayan en önemli unsurdur. Hiç kuşku yok ki, Töremen’in bahsettiği başarı ister bireysel ister toplumsal olsun, iş birliğiyle mümkün olacaktır. Bu sebeple Dünya Bankası, güven ve iş birliği kavramlarını bir bütün olarak ele almaktadır.

Toplumsal güvenin ölçümü de bir başka sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Newton’dan Dünya Bankası’na, OECD’den (Organisation for Economic Co-operation and Development) Grootaert ve Van Bastelaer’e kadar birçok araştırmacı ve kurum farklı düzeylerde sosyal sermayeyi ve onun bir unsuru olan toplumsal güven kavramını ölçmeye çalışmıştır. Örneğin OECD sosyal sermayeyi sosyal ağlar ve destek (birey toplum ilişkisi ve düzeyleri), karşılıklılık ve güven (iyilik yapma, hediyeleşme, kurumlara ve insanlara güven, vs.), sosyal katılım (gönüllü organizasyonlarda yer alma), yurttaş katılımı (seçimlere katılım oranı, eylem çeşitliliği, sivil toplum kuruluşlarına üyelik, vs.) ve sosyal çevre (yaşanılan çevrenin tatmin ediciliği, yaşanılan sorunlar, vs.) başlıkları altında ölçüm yapmaktadır (Ruston vd., 2002).

Sosyal sermayeyle ilgili Dünya Bankası'nın da özgün çalışmaları vardır. Dünya Bankası'nın çalışmaları sadece veri düzeyinde kalmayıp kavramlaştırma noktasında da özgündür. Ortaya atılan “Sosyal sermaye, kalkınmanın kayıp halkası mıdır?” sorusu etrafında şekillenen ölçekte Dünya Bankası araştırmacıları (2002) sosyal sermayeyi yapısal ve bilişsel ayrımı üzerinden incelemişlerdir. Bu iki ana tür; gruplar ve ağlar, güven ve dayanışma, kolektif eylem ve iş birliği, bilgi ve iletişimi, sosyal uyum ve içermeye ile yetkilendirme ve siyasal eylem başlıkları altında hazırlanan sorularla ölçülmüştür (Grootaert vd., 2002: 8-10).

Görüldüğü üzere sosyal sermayeyi ölçerken, kavramı unsurlarına ayırıp doğru ölçekle bu unsurları ölçmeye giden bir yöntem izlenmektedir. O halde aynı yöntem izlenerek hazır bir veri setiyle de toplumsal güven ölçülebilir. Bu noktada uzun süreli zaman serilerine bağlı geniş bir veri seti sunan Dünya Değerler Araştırması'ndan istifade edilebilir. Nitekim Putnam da sosyal sermayeyi ölçmeye yönelik yürüttüğü çalışmalarda, bu hazır veri setinden istifade etmiştir. “Putnam Enstrümanı” olarak anılan (Ekşi Uğuz, 2010, 126) indeksin iki bileşeni vardır: güven düzeyi ve ağların gücü. Putnam, ağların gücünü dinî cemaatler ve dernekler gibi gruplar üzerinde yürüttüğü nitel araştırmalarla ölçmeye çalışırken, güven düzeyini Genel Sosyal Araştırmalar (*General Social Survey*) ve Dünya Değerler Araştırması'ndan istifade ederek ölçmeye çalışmıştır (Putnam, 1993: 160).

Dünya Değerler Araştırması (DDA); farklı ülkelerdeki toplumların tutum, değer ve inançlarının zaman içindeki değişimlerini ve bu değişimlerin sosyopolitik etkilerini inceleyen küresel bir araştırma projesidir (WVS). İlki 1981 yılında gerçekleştirilen DDA, Temmuz 2020'de araştırmacıların istifadesine sunulan 7. dalga çalışmasını dünya nüfusunun yaklaşık %90'ını oluşturan 81 ülkesinde gerçekleştirmiştir. Ay-

rica DDA, yaklaşık 200.000 katılımcıya ulaşan örneklemeyle ticari olmayan en büyük küresel araştırma unvanına sahiptir (WVS). DDA, toplumların inanç, tutum, değer ve motivasyon değişikliklerini anlamlandırmakta araştırmacılara ve karar alıcılara yardımcı olmaktadır.

Bugün birçok sosyal bilimcinin yanı sıra STK'lar, devlet kurumları ve uluslararası kuruluşlar da DDA verilerini özellikle ekonomik gelişme, demokratikleşme, din, cinsiyet eşitliği, sosyal sermaye ve öznel refah gibi konuları analiz etmek için kullanmaktadır. Geçtiğimiz 10 yılda DDA verileri işlenerek hazırlanıp YÖK Tez Merkezi'ne yüklenen 6'sı doktora olmak üzere 18 tez hazırlanmıştır. Ayrıca 2010 yılından itibaren İçişleri Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı hazırladıkları raporlarda DDA verilerinden istifade etmiştir. Son olarak Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası'nın da özellikle sosyal sermaye araştırmalarında DDA verilerine başvurduğu bilinmektedir.

DDA'nın güvenilirliğini artıran bir diğer husus da bir açık kaynak olarak her yeni dalga araştırmada araştırmacılar tarafından geliştirilmeye açık bir yapıya sahip olmasıdır. Araştırmacılar tarafından önerilen yeni soru setleri ve temalar Bilimsel Danışma Komitesi tarafından incelenerek araştırma sürekli güncellenmektedir. Ayrıca her ülkenin kendi dinamiğine uygun, özgün soru setleri eklenerek DDA geliştirilmektedir (WVS).

DDA'da veri toplama yöntemi yüz yüze görüşmedir. Yüz yüze mülakat sırasında bir anketör tarafından sorular okunur ve katılımcının cevapları DDA için özel olarak geliştirilen "bilgisayar destekli kişisel görüşme sistemi" tarafından kaydedilir (WVS).

DDA, Dünya Değerler Araştırması Kurumu Bilimsel Danışma Komitesi tarafından hazırlanan kurallar ve prosedürlere

uygun bir biçimde yerel anket ekipleri tarafından yürütülmektedir. Örneklem prosedürleri, örneklem büyüklüğü, anketin uygulanma süresi, anketin yerleştirilmesi ve DDA'ya veri gönderimi ile ilgili gereklilikler yine Bilimsel Danışma Komitesi tarafından hazırlanan prosedürlere uygun olarak işlemektedir.

DDA, toplumsal güven kavramı ile ilgili sunduklarıyla bu araştırmaya kaynaklık etmektedir. II. Karabağ Savaşı'nın hemen öncesinde, Temmuz 2020'de yayınlanan güncel DDA verileri ile Ermenistan ve Azerbaycan'ın toplumsal güven ilişkileri ölçülecek ve karar alma davranışlarındaki toplumsal güven faktörü değerlendirilecektir.

3. Azerbaycan ve Ermenistan'da Toplumsal Güven

Önceki bölümde değinildiği gibi, toplumsal güven kavramı, tüm ölçeklerde sosyal sermayenin bir unsuru olarak ele alınmıştır. Buna ek olarak standardize edilmiş metrik bir ölçüm bulunmadığından faktörler ve unsurlar arasındaki korelasyonun yönü ve şiddeti belirleyici olmuştur. Bu çalışmada da aynı yöntem uygulanmış, sırasıyla faktör analizi, güvenilirlik analizi ve açıklanan varyans belirlendikten sonra sırasıyla Ermenistan ve Azerbaycan'ın korelasyon tabloları incelenerek II. Karabağ Savaşı'ndan hemen önce, Temmuz 2020 tarihinde iki ülkenin toplumsal güven düzeyleri mukayese edilmiştir.

Tıpkı sosyal sermayenin ölçümünde olduğu gibi toplumsal güven de unsurlarından yola çıkarak ölçülebilmektedir. Bu bakış açısından hareketle ilk aşamada DDA'da farklı boyutlarıyla toplumsal güveni ölçen 48 soru belirlenmiş, bunların dokuzu anlamlı sonuç vermiştir. Anlamlı sonuç veren sorular sırasıyla "Q61: İlk Kez Tanıdığınız İnsanlara Güven", "Q62: Başka Dinden İnsanlara Güven", "Q63: Başka Milletten İnsanlara Güven", "Q65: Kolluk Kuvvetlere Güven", "Q69: Polise Güven", "Q70: Adalet Sistemine ve Mahkemelere Gü-

ven”, “Q71: Hükümete Güven”, “Q73: Parlamentaoya Güven” ve “Q151: Ülkeniz İçin Savaşır mısınız?” şeklindedir. Dörtlü likert ölçeğiyle hazırlanan soruların faktör analizi, güvenilirlik analizi ve açıklanan varyans değeri tablodaki gibidir.

Tablo 3: *Toplumsal Güven Kavramına İlişkin Ölçeğin Faktör Analizi, Güvenilirlik Analizi ve Açıklayıcılığı*

	İnsana Güven	Devlet Kurumlarına Güven	Askeri Kapasiteye Güven
Hükümete Güven	,818		
Parlamentaoya Güven	,816		
Polise Güven	,792		
Adalet Sistemine ve Mahkemelere Güven	,741		
Başka Dinden İnsanlara Güven		,833	
Başka Milletten İnsanlara Güven		,796	
İlk Kez Tanıdığınız İnsanlara Güven		,763	
Ülkeniz İçin Savaşır Mısınız?			,836
Kolluk Kuvvetlere Güven			,623
Güvenlik Katsayısı	,824	,727	,721
KMO	,758		
Açıklanan Varyans	63,238		

Bu noktada toplumsal güven dokuz soruyla ölçülmektedir. KMO değeri kabul edilebilir değer olan 0,5’in oldukça üstünde çıkarak (0,758) veri seti faktör analizine uygun bulunmuştur.

Ölçek, toplumsal güven duygusunun iki boyutu olan

bireysel ve kurumsal güveni ölçecek şekilde seçilmiş olsa da “Q151: Ülkeniz İçin Savaşır mısınız?” ve “Q65: Kolluk Kuvvetlere Güven” sorularının yeni bir faktör içerisinde daha anlamlı sonuç verdiği görülmüştür. Nitekim Varimax döndürme yöntemiyle analiz edilen sorular üç faktöre dağılmıştır. “İnsana Güven” (0,824), “Devlet Kurumlarına Güven” (0,727) ve “Askerî Kapasiteye Güven” (0,721) faktörleri yüksek güvenilirlik düzeyinde sonuç vermiştir. Üç faktörün açıkladığı toplam varyans ise %63,238’dir.

Güven analizlerinin standardize edilmemiş olması sebebiyle metrik sonuçlara ulaşmak yerine korelasyonların yönünün ve şiddetinin açıklayıcı olduğuna daha önce değinmiştik. Aşağıda üç faktörde kümelenen dokuz soruluk ölçeğin Ermenistan korelasyon tablosuna yer verilmiştir.

Tablo 4: Ermenistan'da Toplumsal Güven Korelasyonu

ERMENİSTAN									
Korelasyonlar									
	İlk Kez Tanıdığınız İnsanlara Güven	Başka Dinden İnsanlara Güven	Başka Milletten İnsanlara Güven	Polise Güven	Adalet Sisteminde ve Mahkemelerde Güven	Hükümete Güven	Parlamentoya Güven	Kolluk Kuvvetlere Güven	Ülkemiz İçin Savgarımız?
İlk Kez Tanıdığınız İnsanlara Güven	1	.395**	.279**	.067*	.139**	.088**	.127**	.012	.077**
				0	0.01	0	0	0.642	0.004
Başka Dinden İnsanlara Güven	.1497	1	.1464	.1372	.1480	.1430	.1447	.1455	.1376
	.395**			.257**	.0447	.058*	.100**	-.068**	0.022
Başka Milletten İnsanlara Güven	0	0	0	0	0.07	0.031	0	0.009	0.423
	.1464	.1469	.1358	.1358	.1454	.1407	.1435	.1463	.1350
Polise Güven	.279**	.257**	1	.074**	.024	.115**	.071**	.036	0.011
	0	0	0	0	0.006	0.392	0	0.178	0.693
Başka Milletten İnsanlara Güven	0	0	0	.1375	.1360	.1312	.1339	.1369	.1256
	.1372	.1358	.1358	.074**	.381**	.351**	.537**	.210**	.079**
Polise Güven	.067**	.0447	.0447	0	0	0	0	0	0.003
	0.01	0.07	0.06	.1360	.1485	.1430	.1454	.1478	.1368
Başka Dinden İnsanlara Güven	.1480	.1454	.1360	.1485	.1430	.1443	.1454	.1478	.1368
	.139**	.058*	.024	.381**	1	.441**	.453**	.075**	0.054
Adalet Sisteminde ve Mahkemelere Güven	0	0.031	0.392	0	0	0	0	0.005	0.051
	.1430	.1407	.1312	.1430	.1435	.1404	.1414	.1430	.1327
Polise Güven	.088**	.089**	.115**	.351**	.441**	1	.510**	.137**	.027
	0.001	0.001	0	0	0	0	0	0	0.338
Hükümete Güven	.1447	.1426	.1332	.1443	.1404	.1452	.1428	.1446	.1343
	.127**	.100**	.071**	.537**	.453**	.510**	1	.127**	.056**
Parlamentoya Güven	0	0	0.01	0	0	0	0	0	0.038
	.1455	.1435	.1339	.1454	.1414	.1438	.1460	.1453	.1350
Kolluk Kuvvetlere Güven	0.012	-.066**	.0336	.210**	.075**	.137**	.127**	1	.168**
	.042	.009	.0178	0	0.005	0	0	0	0
Başka Dinden İnsanlara Güven	.1490	.1463	.1369	.1478	.1430	.1430	.1453	.1495	.1374
	.077**	.022	.011	.079**	.054	.027	.056*	.168**	1
Ülkemiz İçin Savgarımız?	0.004	0.423	0.693	0.003	0.051	0.338	0.038	0	0
	.1376	.1350	.1256	.1368	.1327	.1343	.1350	.1374	.1381

** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır.

* Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlıdır.

Ermenistan'ın korelasyon tablosu incelendiğinde, toplumsal güven açısından neredeyse bir Kuzey Avrupa ülkesi görüntüyle karşılaşılmaktadır. Ölçekteki tüm birimlerin birbirleriyle güçlü ve pozitif yönlü bir ilişkisi vardır. Bunun tek istisnası *başka dinden insanlara güven* ile *kolluk kuvvetlere güven* arasındaki ters yönlü ilişkidir ($r=-0,68$, $p=0,009$, $N=1463$). Buna rağmen bu iki ifade arasındaki ilişki oldukça güçlüdür. İki ifade arasındaki farklılaşma ve birbirlerini etkileme biçimi konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için ANOVA testine ihtiyaç duyulmamıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde Ermenistan'ın korelasyon tablosundaki desen, yüksek toplumsal güvene sahip ülkelerle büyük bir benzerlik göstermektedir.

Tablo 5: Azerbaycan'da Toplumsal Güven Korelasyonu

Korelasyonlar									
AZERBAIJAN									
	İlk Kez Tanıdığınız İnsanlara Güven	Başka Dinden İnsanlara Güven	Başka Milletten İnsanlara Güven	Polis'e Güven	Adalet Sistemine ve Mahkemelere Güven	Hükümet'e Güven	Parlamente'ye Güven	Koluk Kuşetlere Güven	Ulkeniz İçin Savajır Mınsız?
Pearson Correlation	1	.531**	.551**	.051*	.0238	-.073**	.131**	-.052*	-0.018
Sig. (2-tailed)									
N	1727	1556	1541	1673	1443	1672	1595	1692	1532
Pearson Correlation	.531**	1	.868**	-.022	0.011	-.086**	.080**	-.003	-0.051
Sig. (2-tailed)									
N	1556	1592	1558	1543	1343	1554	1481	1564	1428
Pearson Correlation	.551**	.868**	1	-.024	0.002	-.106**	0.049	-.056*	-.059*
Sig. (2-tailed)									
N	1541	1558	1581	1536	1336	1543	1471	1555	1421
Pearson Correlation	.051*	-.022	-.024	1	.325**	.387**	.406**	.249**	-.044
Sig. (2-tailed)									
N	0.037	0.382	0.339	0	0	0	0	0	0.081
Pearson Correlation	.1673	.1543	.1536	.1749	.1476	.1700	.1634	.1219	.1578
Sig. (2-tailed)									
N	0.028	0.011	0.002	.315**	1	.338**	.371**	.093**	-.038
Pearson Correlation	0.295	0.682	0.929	0	0	0	0	0	0.162
Sig. (2-tailed)									
N	1443	1343	1336	1476	1504	1470	1438	1491	1356
Pearson Correlation	-.073**	-.086**	-.106**	.387**	.338**	1	.377**	.225**	-.002
Sig. (2-tailed)									
N	0.003	0.001	0	0	0	0	0	0	0.944
Pearson Correlation	.1672	.1554	.1543	.1700	.1470	.1753	.1622	.1725	.1573
Sig. (2-tailed)									
N	.131**	.080**	0.049	.406**	.371**	.377**	1	.119**	-.003
Pearson Correlation	0	0.002	0.063	0	0	0	0	0	0.897
Sig. (2-tailed)									
N	1595	1481	1471	.1634	.1438	.1622	.1668	.1651	.1498
Pearson Correlation	-.095*	-.083	-.056*	.249**	.093**	.225**	.119**	1	.463*
Sig. (2-tailed)									
N	0.032	0.23	0.027	0	0	0	0	0	0.012
Pearson Correlation	.1692	.1564	.1555	.1719	.1491	.1725	.1651	.1772	.1585
Sig. (2-tailed)									
N	-.018	-.051	-.059*	-.044	-.038	-.004	-.003	.063*	1
Pearson Correlation	0.485	0.053	0.026	0.081	0.162	0.944	0.897	0.012	
Sig. (2-tailed)									
N	1552	1428	1421	.1578	.1356	.1573	.1498	.1585	.1619

** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır.

* Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlıdır.

Azerbaycan'ın korelasyon tablosu ise toplumsal güven açısından üst sıralarda sayılamayan Türkiye ile benzerlikler göstermektedir. Ters yönlü ilişkilerin yanı sıra tüm ifadeler arasında bir ilişki olmayışı, düşük toplumsal güven deseni oluşturmaktadır.

Buna rağmen *İnsana Güven* ile *Devlet Kurumlarına Güven* faktörleri içindeki ifadelerin birbiri içinde güçlü ve pozitif yönlü ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu ilişkilerden en ilgi çekicisi *başka dinden insanlara güven* ile *başka milletten insanlara güven* arasındadır ($r=0,868$, $p=0$, $N=1558$). Bu ilişki, Azerbaycan toplumunun tanımadıkları kişileri din ve millet olarak ayırt etmediğini göstermektedir.

Aynı iki faktörün ifadelerinin birbirleriyle olan ilişkisi incelendiğinde ise birçok ifade arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ve bazılarının ise ters yönlü bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. İfadeler arasındaki farklılaşma ve birbirlerini etkileme biçimi konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için ANOVA testine ihtiyaç duyulmamıştır. Bu sonuç, Azerbaycan toplumunda *İnsana Güven* ile *Devlet Kurumlarına Güven*in birbirini destekleyerek toplumsal güven yaratmadığı, aksine birbirlerinin ikamesi olarak anlaşıldığını göstermektedir. Kısaca insana güven duyanların bürokratik çözümler aramadığı, devlet kurumlarına güven duyanların ise insani çözümler aramadığı söylenebilir. Fakat bu sonuçların Azerbaycan toplumunun savaş öncesi toplumsal değerlerine odaklandığı unutulmamalıdır.

4. Sonuç

Sayısal veriler incelendiğinde Ermenistan'ın birçok açıdan Azerbaycan'ın gerisinde kaldığı bir gerçektir. Son 5 yıllık askerî harcamalar incelendiğinde; Azerbaycan'ın Ermenistan'ın 2,7 katı daha fazla askerî harcama yaptığı görülmektedir. Yapılan bu harcamaların askerî donanımda nasıl bir fark yarattığı

GFP verilerine yansımıştır.

Savaşın Ermenistan'ın aleyhine seyretmesini sağlayan bir diğer husus da Azerbaycan'ın ilk kez kullanmış olduğu Türk SİHA'larıdır. Söz konusu teknolojinin Karabağ gibi çetin bir coğrafyada savaşın kaderini nasıl değiştirdiği askerî uzmanlarca ortaya konulmuştur.

Benzer bir orantısızlık iki ülkenin nüfus verilerinde de izlenmektedir. Ermenistan Azerbaycan'ın yaklaşık üçte biri nüfusuna sahiptir. Bu oran askerî personel sayılarına da yansımıştır.

Ekonomik anlamda da iki ülke arasında marjinal bir fark vardır. Petrol gelirinin yanı sıra son dönemde turizmle de büyük ilgi çeken Azerbaycan'ın yıllık geliri (144,4 milyar \$) Ermenistan'ın (38,7 milyar \$) yaklaşık dört misline karşılık gelmektedir.

Buna ek olarak uluslararası dengelerin de Ermenistan'ın lehine olmadığı ortadadır. Rusya'nın yalnız bıraktığı Ermenistan, diasporası üzerinden Batı dünyasından da beklediği desteği alamamıştır.

Tüm bu verilerin ışığında Ermenistan'ın Azerbaycan'ı savaşa kışkırtmasının arkasında yatan tek sebebin toplumsal güven olduğu söylenebilir. Sosyal sermaye kavramının bir unsuru olarak toplumsal güven, şimdiye kadar hep ekonomik ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi ile ilgili bir kavram olarak incelenmiştir. Bu çalışmayla toplumsal güven kavramının uluslararası karar almadaki etkin rolü ortaya çıkmıştır.

Toplumsal güven kavramının bir milletin karar alıcılarına yanlış kararlar aldırabilen, bir toplumu sahip olmadığı bir güce inandıran ve dolayısıyla kitlelere felakete sürükleyebilen bir içsel güç olduğu ortadadır. Görüldüğü gibi savaştan hemen önce, Temmuz 2020 tarihinde açıklanan DDA'nın güncel ve-

rileri incelendiğinde Ermenistan'ın toplumsal güven deseni- nin, toplumsal güven anlamında ileride olan ülkelerle benzeştiği görülürken, Azerbaycan için tam aksi söylenebilir.

Savaş sonrasında gösterilen tepkiler göz önünde bulundurulduğunda Ermenistan halkının toplumsal güveninde bir yıpranma olduğu açıktır. Ermeni halkının sokaklara dökülmesi, Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nı basması ve meclisi işgal etmesi, ardından bir kısım Ermeni bürokratin ülkeyi terk etmesi, Ermenistan halkının toplumsal güveninin savaş öncesindeki noktanın çok gerisine gittiği yönünde referanslar oluşturmaktadır.

Azerbaycan halkında da bu durumun tam aksi görülmekte, askerî başarının olumlu yansımaları toplumsal alanda hissedilmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan'daki toplumsal güvenin savaş sonrasında nasıl değiştiğini görebilmenin en güvenilir yolu ise 2025 yılında güncellenecek olan DDA verileriyle aynı analizi tekrarlamak olacaktır. Bu vesileyle bu çalışma, Azerbaycan ve Ermenistan halklarının toplumsal güven düzeylerini ölçme noktasında bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı, (2020a, Temmuz 16), “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Ermenistan Faşist Bir Devlet”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-ermenistan-fasist-bir-devlet/1911922#> (Son Erişim Tarihi: 27.08.2022)
- Anadolu Ajansı, (2020b, Temmuz 12), “Azerbaycan-Ermenistan Sınırında Çatışma Çıktı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ermenistan-sinirinda-catisma-cikti/1907905> (Son Erişim Tarihi: 27.08.2022)
- Baştürk, Ş., (2012), Rasyonel Tercih Sosyolojisi Bağlamında James S. Coleman’ın Sosyal Sermaye Kavramı: Eğitime Katılma Yönünden Tartışmalar, *Sosyoloji Konferansları*, 45, 79- 94.
- Bourdieu, P., (1986), The Forms Of Capital, *Handbook of Theory And Research For The Sociology Of Education*, Ed. J. Richardson, New York, 21-64.
- Ekşi Uğuz, H., (2010), Kişisel ve Kurumsal Gelişmeye Farklı Bir Yaklaşım, Sosyal Sermaye, Orion Kitabevi, Ankara.
- Field, J. (2008), Sosyal Sermaye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Fukuyama, F., (2005), Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Global Fire Power, (2020), “Comparison of Armenia and Azerbaijan Military Strengths (2020)”, <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=armenia&country2=azerbaijan> (Son Erişim Tarihi: 27.08.2022)
- Gökalp, N., (2003), Ekonomide Güven Faktörü, *Yönetim ve Ekonomi*, 10(2), 158-174.
- Grootaert, C. & Van Bastelaer, T., (2002), Understanding And Measuring Social Capital, A Synthesis Of Finding And Recommendations From The Social Capital Initiative, *Forum Series Of Institutions In Promoting Growth*, The World Bank, Washington D.C.
- Newton, K., (2001), Trust, Social Capital, Civil Democracy, *International Political Science Review*, 22(2), 199- 221.
- Putnam, R., (1993), Bowling Alone: The Collapse and Revival of American

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN RUSYA-UKRAYNA KRİZİNE YAKLAŞIMI

APPROACH OF CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS TO THE RUSSIA-UKRAINE CRISIS

Mustafa Zafer SOYDAN¹

Özet

Rusya ve Ukrayna arasında devam eden savaş süreci sadece söz konusu iki ülkenin değil Avrupa ve Asya jeopolitiğinin büyük bir bölümünü olumsuz olarak etkilemiştir. Etkiyi en fazla hisseden bölgelerin başında Türk Dünyası ülkelerinin mevcudiyetini sürdürdüğü Orta Asya gelmektedir. Zira Orta Asya'nın Rusya ve Ukrayna ile ortak tarihi, karşılıklı bağımlılık temelinde ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri mevcuttur. Bu bağlamda çalışmada Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın savaşa karşı duruşu incelenmiştir. Ulaşılan başlıca sonuçlar olarak şu hususlardan bahsetmek mümkündür: Siyasal yöneticiler genel olarak savaşa karşı ya sessiz kalma ya da itidalli açıklamalarla yetinme şeklinde politikaları tercih etmiştir. Fakat halk için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Nitekim bu süreçte Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde kamuoyu savaşa söylem ve eylemlerle karşı çıkan bir görünümdeydi. Bu husus liderler genel olarak savaşa karşı bir eleştiri getirmekten imtina ederken halk ve ekonomi savaşın etkilenmekte ve reaksiyon göstermektedir şeklinde de ifade edilebilir.

Extended Abstract

The ongoing war process between Russia and Ukraine has negatively affected not only the two countries in question but also a large

¹ Dr. Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Türkiye, mstfasydm@gmail.com
PhD. Student, Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Türkiye

part of the geopolitics of Europe and Asia. Central Asia, where the countries of the Turkic World continue to exist, is one of the regions that feel the most impact. Because Central Asia has economic, political and cultural relations with Russia and Ukraine based on a shared history and mutual dependence, these relations have gained an institutional character with international organizations such as the Collective Security Treaty Organization, the Eurasian Economic Community, the Commonwealth of Independent States, and the Shanghai Cooperation Organization. Especially after 2011, Russia experienced a partial axis shift in the direction of Eurasian geopolitics and strengthened its integration policy against the countries that gained their independence from the Soviet Union. It also severely punished countries that opposed integration policies. It has exercised both soft power and hard power without hesitation in the post-Soviet space. The most concrete example of this is the war with Ukraine. All kinds of sanctions, condemnation and intense diplomacy could not turn Russia back from its decision. Moscow has strengthened its tendency to increase its influence in Central Asia by making it a strategic goal to strengthen its presence in Central Asia. Russia is trying to turn its competition with Türkiye, the United States and China in its favor in the region. As a matter of fact, Türkiye's Turan policy, America's activities to break Russia's influence, and the attractiveness of the region's raw material resources for industrializing China make Russia uneasy.

The rulers of the Central Asian Turkic World countries generally either remained silent against the war or were content with modest statements. But the same cannot be said for the people. As a matter of fact, the peoples of the Central Asian Turkic World opposed the war with their rhetoric and actions and made efforts to end the war. Kazakhstan President Kasım Cömert Tokaev draws attention as the person who most clearly expresses his anti-war position and criticizes the policies implemented by Russia. Tokaev emphasized international law by stating that they do not recognize the Luhansk People's Republic and Donetsk People's Republic occupied by Russia. Kazakhstan also opposed the Collective Security Treaty Organization's aid to Russia. Because according to the statute of the organization, the problem must occur within the borders of the member country in order to provide assistance. In this way, Astana emphasizes that it does not

recognize the independence of the Luhansk People's Republic and the Donetsk People's Republic. The fact that a post-Soviet country embodied in the field does not openly support Russia draws attention as a great example of independence. Kyrgyzstan, which is dependent on Russia in many ways and cannot fully ensure its economic stability, supports Russia's actions but does not do it openly. Because after his statements supporting Russia, he was subjected to harsh criticism and changed his policy in order to prevent any sanctions from the West. While Turkmenistan did not comment on the war in any way, restrictions were placed on the press and media about the war. Tashkent Government has sent aid to Ukraine within the traditions of humanism. By deciding to increase the import of fresh vegetables and fruits from Russia, he distracted Moscow in return for the aid it provided. In this way, he carries out his politics in a balanced way. On the other hand, Uzbekistan made calls for moderation and restraint, emphasizing concepts such as peace, stability, and regional security. Uzbekistan is also a country that imposes restrictions on war-related news of the press and media. Both Turkmenistan and Uzbekistan did not participate in the vote on the United Nations' decision to condemn Russia's actions. In this context, the stance of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan against the war has been examined in this study. Both the views of the top political actors and the reactions of the people against the war were examined.

Keywords: Central Asia, Turkish Republics, Russia-Ukraine.

1. Giriş

21 Şubat 2022 tarihinde Dünya jeopolitik dengelerini altüst edecek bir gelişme yaşanmıştır. Rus ordusu mevzu bahis tarihte Ukrayna'nın egemenliği altında bulunan Luhansk ve Donetsk bölgelerine saldırı başlatmıştır. Hadise, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin'in 21 Şubat'ın akşam saatlerinde bir nevi manifesto niteliği taşıyan konuşmasından sonra gerçekleşmiştir. Putin halka sesleniş konuşmasında bu bölgelerden Luhansk Halk Cumhuriyeti (LHC) ve Donetsk Halk Cumhuriyeti (DHC) şeklinde bahsetmiş, bağımsızlıklarını tanımış, dostluk ve iş birliğine vurgu yapmıştır. Böylece 2014 yılında Kırım'ın ilhaki ile başlayan Rusya-Ukrayna gerginliğinde yeni bir evre başlamış, kriz artık savaşa dönüşmüştür. Bu savaş hali hazırda tüm yıkıcılığı ile devam etmektedir.

Putin LHC ve DHC'ne yapılan saldırıları bazı gerekçelere dayandırmıştır. Bu bağlamda Rusya Devlet Başkanı sözü konusu bölgelerde yaşayan Rus halkının güvende olmadığını, Kiev Hükümeti'nin Rus vatandaşlara karşı ayrılıkçı bir politika izlediğini, Ukrayna mahkemelerinin bağımsız ve adil bir yargılama yapmadıklarını ayrıca Ukrayna Anayasası'nın yenilenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Rusya aynı zamanda Ukrayna'nın Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinin gelişmesini ve AB'ye üyeliğini, Kuzey Atlantik İttifakı (NATO) ile askerî tatbikatlar yapmasını ve NATO üyeliğini ulusal güvenliği adına bir tehdit olarak değerlendirmekte, kendi sınırlarında NATO üyesi bir ülkenin bulunmasını çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Bu minvalde Rusya'nın, Ukrayna'yı NATO ile arasında tampon bir bölge olarak görmek istediği ve Ukrayna'nın NATO'nun Karadeniz'de ileri bir karakolu olmasına karşı çıktığı söylenebilir (Soydan, 2022).

Rusya ve Ukrayna arasında cereyan eden savaş, Soğuk Savaş sonrası mevcudiyetini sürdüren Dünya düzeninin en

büyük jeopolitik krizi olarak gösterilebilir. Jeopolitik kriz kapsamında ekonomiden siyasete, enerjiden, tahıla kadar birçok alanda derin sarsıntılar yaşanmaktadır. Rusya'nın Odessa Limanı'nı ablukaya alması sonucu tahıl sevkiyatı yapan gemilerin güvenlik gerekçeleriyle olduğu yerden hareket edememesi tahıl krizine ve yüksek gıda enflasyonuna yol açmıştır. Yine Rusya'nın doğal gaz satışına bazı kısıtlamalar getirmesi, Rus gazını dost olmayan ülkelere kendi para birimi ruble ile satması ve Almanya üzerinden Avrupa'nın enerji ihtiyacını karşılayacak olan Kuzey Akım-2 Projesinin iptal edilmesi gibi gelişmeler enerji fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Daha da önemli olan ise siyasi liderlerin nükleer kartları erkenden açmaları olmuştur. Soğuk Savaş sürecinde dahi nükleer silah üretiminin azaltılmasına yönelik anlaşmalar yapılmışken Rusya-Ukrayna Savaş'ında nükleer silahların kullanılmasının tekrar gündeme gelmesi krizin derinliği ve ciddiliği konusunda ipuçları vermektedir.

Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline Suriye, Çin, Hindistan, Küba, İran, Kuzey Kore, Nikaragua dışında bütün dünya ülkeleri sert tepki vermişlerdir. Başta İngiltere, Avustralya, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi küresel güçlerin yanında NATO, AB, Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası organizasyonlar Rusya'nın eylemlerine sert tepkiler vererek Rusya'yı, işgali bir an önce sonlandırmaya çağırılmışlar, Ukrayna'ya destek vermişlerdir. Rusya, bahsi geçen ülkeler ve organizasyonlar tarafından sanattan spora, finanstan ham maddeye, ekonomiden siyasete, havacılıktan uzaya kadar varan geniş bir yaptırımla karşı karşıya kalmış ancak işgali sonlandırmamıştır. Rusya'nın müdahalesini gayrimeşru olarak gören Batılı ülkeler, birebir askerî temasın çıkarlarına uygun düşmemesi neticesinde yaptırımlarla Moskova'ya geri adım attırma gayreti içine girmişlerdir.

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırmasındaki en büyük argüman-

larından bir tanesi bölgede yaşayan Rus vatandaşlarının güvenliğinin tesis edilememesidir. Bu minvalde başta eski Sovyet coğrafyası olmak üzere dünyanın muhtelif yerlerinde yaşayan Rus vatandaşlarının güvenliğinin temin edilmemesi o yerlerin Rusya tarafından cezalandırılmasını haklı mı gösterecektir? O yerler olası Rus işgali veya yaptırımları tehlikesi ile karşı karşıya mı kalacaktır? gibi sorular giderek gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Özellikle Avrasya coğrafyasında zihinleri meşgul etmekte olan ve tedirginlik yaratan bu gibi soruların çalışmanın arka planını oluşturduğunu belirtmek gerekir.

Sovyet sonrasında alanda Rusya'nın en aktif olduğu ve en fazla Rus vatandaşının yaşadığı bölge Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bulunduğu Orta Asya'dır. Başta Finlandiya, Letonya, Litvanya gibi Baltık ülkeleri ve Gürcistan, Ermenistan gibi Trans Kafkasya ülkeleri olmak üzere Eski Sovyet ülkelerinin birçoğu yönünü Batıya dönmüş durumdadır ve bu ülkelerde Orta Asya'daki kadar Rus vatandaşı yaşamamaktadır. Özellikle Baltık ülkelerinin bugün yönünü tamamen Batıya dönmekle kalmadıkları aynı zamanda Rusya karşıtlığı temelinde bir politika tesis ettikleri görülmektedir. Baltık ülkeleri, Gürcistan, Ukrayna ve kısmen Paşinyan iktidarı ile yönünü Batıya dönen Ermenistan üzerinde Rusya etkisi az iken aynı şeyi Orta Asya ülkeleri için söylemek mümkün değildir. Zira Rusya'nın bölgede hissedilebilir etkisi çok fazladır. Son zamanlarda Türkiye ve ABD'nin de bölgede yeni arayışlara girmesi Rusya'nın etkisini her ne kadar törpülese de Rusya'nın hala Orta Asya'daki en faal ülke konumunda olduğunu söylemek mümkündür.

SSCB sınırları içerisinde bulunan Orta Asya ülkelerinde fazlasıyla Rus vatandaşı yaşamaktadır. 2018 istatistiklerine göre Kırgızistan'da 352. 960, Özbekistan'da 750. 000, Rus vatandaşı yaşamaktadır. 2021 verilerine göre Kazakistan'da 3. 478. 2872, Türkmenistan'da ise 110.003 Rus vatandaşı yaşa-

maktadır. Ayrıca bu ülkelerin Rusya ile yakın ekonomik ilişkileri de mevcuttur (Soydan, 2022). Bu ülke yöneticilerinin ve ülke kamuoylarının yaşanan bu jeopolitik krize yaklaşımının ortaya konması Türk Dünyası çalışmaları açısından faydalı olabilir.

2. Kazakistan

2022'nin ilk aylarında ülke genelinde halkın sokaklara dökülüp hükümeti protesto etmesiyle iç buhran yaşayan ve protesto sonrası ciddi reform çalışmaları yürüten Kazakistan Orta Asya'nın en dominant ülkesi olarak gösterilebilir. Bu ülke aynı zamanda bünyesinde birçok Rus vatandaşını barındırmasıyla da dikkat çekmektedir. Kazakistan, Rusya ve Ukrayna arasında cereyan eden savaşı ilk gününden itibaren soğukkanlılıkla takip eden ülkelerden biridir. Nitekim bölgede yaşanacak olası bir krizden büyük ölçüde etkilenme riski ile karşı karşıyadır. Kazakistan'ın Rusya ile başta ekonomik, askerî, kültürel, siyasi ve tarihi olmak üzere birçok alanda yakın bir iş birliği vardır. Ocak ayında yaşanan krizde Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) barış gücü askerleri Kazakistan'a intikal etmiştir. Barış koruma gücü ise Rus askerlerinden oluşmaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Şanghay İş birliği Örgütü (ŞİÖ), Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET) Kazakistan ve Rusya'nın bir arada yer aldığı ortak uluslararası organizasyonlardır.

Kazakistan'ın Rusya-Ukrayna Savaşı'na yaklaşımı yakın plana alındığında; bu ülkenin savaşın başladığı ilk günlerde çok temkinli bir politika izlediği görülmektedir. Kazakistan yetkilileri ne Ukrayna'yı doğrudan destekleyecek bir açıklama yapmış ne de Rusya lehine tek bir demec vermiştir. Astana sorunların barışçıl bir yoldan çözülmesini ve Kazakistan'ın ara bulucu olarak barışa hizmet edebileceğini belirtmiştir. Ancak Kazakistan ilerleyen aylarda pozisyonunu belli etmiştir.

17 Haziran 2022 tarihinde St. Petersburg Ekonomik Forumu'nda Kazakistan Devlet Başkanı Kasım Cömert Tokayev ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında basına açık bir görüşme gerçekleşmiş ve liderler gazetecilerden gelen soruları yanıtlamıştır. Tokayev LHC ve DHC ile alakalı olarak bu bölgelerin bağımsızlıklarının tanınmayacağını söylemiştir. Tokayev ülkelerin toprak bütünlüğünün korunması ve ulusların kendi kaderlerini tayin etmesi gibi çelişkili maddeler içerse de uluslararası hukukun Birleşmiş Milletler temeline dayandığına vurgu yapmıştır. Kazakistan Başkanı her ulusun kendi kaderini tayin etmesi durumunda BM'de 193 devlet yerine 500, 600 devlet olacağını ve dünyada kaosun yaşanacağını belirtmiştir. Kazakistan, bu düşüncelerden hareketle LHC ve DHC'ni tanımamaktadır. Tayvan, Kosova, Güney Osetya ve Abhazya da bu düşünceler temelinde Kazakistan tarafından tanınmamaktadır (Euroasia, 2022a). Tokayev açık oturumda Putin'in yüzüne karşı Rusya'nın eylemlerini desteklemediğini belirtmiş ve uluslararası hukuka vurgu yaparak büyük bir bağımsızlık örneği sergilemiştir. Ocak ayındaki krizden büyük ölçüde Rusya'nın yardımıyla çıkan Kazakistan'ın bu açıklamaları Rusya'nın tepkisine neden olmuş, bazı kesimler tarafından Kazakistan'da birçok Rus vatandaşının yaşadığı belirtilerek Astana'ya göz dağı verilmeye çalışılmıştır. Tokayev ayrıca Rusya'nın kendisine vermek istediği nişanı da reddetmiştir.

Kazakistan Hükümeti KGAÖ'nün Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Rusya'ya yardım yapmasına da karşı çıkmıştır. Her ne kadar Rusya'nın şimdiye kadar böyle bir talebi olmadıysa da Astana tavrını net bir şekilde belli etmiştir. KGAÖ'nün tüzüğüne göre barış gücü koruma askerleri sadece o ülkenin sınırları içinde aktif bir görev alabilir. Bu bağlamda LHC ve DHC Rusya toprakları içinde görülmemektedir (Хвиля, 2022a).

Kazakistan halkı da Moskova ve Kiev arasında devam eden savaşta Ukrayna'yı desteklemektedir. 6 Mart 2022 tarihinde

Almatı'da Ukrayna'yı destekleyen bir miting düzenlenmiştir. Miting son yıllarda Kazakistan'da gerçekleştirilen en kalabalık eylem olarak göze çarpmaktadır. Mitinge yaklaşık iki binden fazla insan katılmıştır. Bazı Rus vatandaşları da Ukrayna'ya destek veren protesto gösterilerine katılmışlar ve kendi ülkeleri aleyhinde tezahüratlarda bulunmuşlardır. Başta Astana olmak üzere Kazakistan'ın birçok bölgesinde de savaşa hayır, yaşasın Ukrayna sloganları eşliğinde mitingler düzenlenmiştir (Хвиля, 2022a). Kazakistan, verdiği demeçler, yaptığı açıklamalar ve eylemleriyle hiçbir baskı altında kalmadan bağımsız bir ülke olarak görüşlerini uluslararası hukukun çizdiği sınırlar çerçevesinde ve kendi çıkarları doğrultusunda temellendirmiştir. Astana Moskova'nın hegemonyasını bir nevi reddetmiş ve yeni arayışlara girme gayretine teşebbüs etmiştir. Özellikle Rusya Ukrayna Savaşı'ndan sonra bu daha da belirgin bir hale gelmiştir. Rusya'dan gelen bazı tehditkâr açıklamalar ve denge siyasetine ihtiyaç hissedilmesi Kazakistan'ı yeni arayışlar doğrultusunda tetiklemiştir.

Orta Asya devletleri içerisinde Rusya ile tek sınır komşusu olan Kazakistan yeni arayışlar neticesinde ABD, Türkiye ve Çin ile temaslar kurmuştur. Sovyet Sonrası alandaki birçok ülke gibi Kazakistan da Rusya'nın hırslarından tedirgin olmuş, Doğu Avrupa ve Ukrayna'dan sonra sıradaki ülke olma konumundan çekinmiştir. Astana savunma bütçesini 441 Milyar Tenge (yaklaşık 915 Milyon dolar) arttırmıştır. Tokayev Mayıs ayında Ankara'ya resmî bir ziyarette bulunarak Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede insansız hava araçlarının Kazakistan'da ortak üretimi konusunda bir anlaşma yapılmıştır (Меdyза, 2022). Tokayev Çin Ulusal Savunma Bakanı WeiFrenge ile de görüşmüş ve askeri iş birliğini güçlendirme konusunda anlaşmışlardır. ABD'den bazı yetkililer de nisan ayından bu yana Kazakistan'a resmî ziyaretlerde bulunmuştur. Merkez Komu-

tanlığı Başkanı General Michael Eric ve ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Donald Lu bu isimlerden bazılarıdır (Međyza, 2022). Bu görüşmelerin hepsinin Rusya-Ukrayna Savaşı'ndan sonra yaşanması dikkat çekicidir. ABD ve Çin Orta Asya'da Rusya hegemonyasını kırmak ve bölge ülkelerinin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma düşüncesiyle hareket ederken Türkiye de Türk Dünyası'ndaki lokomotif ülke olarak Kazakistan ile kültürel, ekonomik ve askerî alanda ilişki hacmini yükselterek Rusya'ya karşı alternatif bir ülke olma eğilimindedir.

3. Kırgızistan

Kırgızistan, Rusya Ukrayna Savaşı'nın faturalarını diğer bölgelerle karşılaştırıldığında en ağır ödeyecek ülkelerden bir tanesidir. Kırgızistan için Rusya en büyük ticari partner ve yatırımcı ülke konumdadır. 2022 yılı itibariyle Rusya'da bir milyondan fazla Kırgızistan vatandaşı yaşamaktadır. Rusya'da yaşayan Kırgızistan vatandaşları Bişkek'in GSYİH'nın %30'unu oluşturmaktadır ki bu çok ciddi bir rakamdır. Dünya Bankası'nın tahminlerine göre Kiev ve Moskova arasında devam eden savaş sebebiyle Kırgızistan'da enflasyon %12 civarlarında gerçekleşecek ve enflasyon büyümenin üstünde olacaktır (İzimov, 2022).

Kırgızistan, Rus-Ukrayna çatışmasına Kazakistan'ın tersine ilk başta tarafsız ve temkinli bir yaklaşım sergilememiştir. Nitekim savaş başladıktan kısa bir süre sonra iki ülke liderinin telefon görüşmesi sonrası Sadık Caporov Rusya'nın eylemlerini destekleyici açıklamada bulunmuş ve Kiev'in sert tepkisine neden olmuştur. Bu tepki üzerine Kırgızistan Ukrayna Büyükelçisini dışişleri bakanlığını çağırarak kendisine açıklama yapma zorunluluğu hissetmiştir. Ayrıca ilerleyen günlerde Bişkek Hükümeti Rusya'yı destekleyen açıklamalar yapmamış ve tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Üst düzey yapılan birçok açıklamada sorunların diplomatik yollardan çözülmesi ge-

rektiği belirtilmiş, her iki ülkenin de Kırgızistan için önemli olduğu vurgulanmış ve Bişkek'in barışa katkı sağlamak için ara buluculuk yapmaya hazır olduğu bildirilmiştir (Хвиля, 2022b). Hatırlanacağı üzere savaş başladıktan sonra birçok devlet Rusya'ya ağır yaptırımlar uygulamış ve Ukrayna'ya destek vermiştir. Kırgızistan'ın ilk başta Rusya'yı destek veren açıklamalarının yerini ılımlı açıklamalara bırakması özellikle batıdan gelecek herhangi bir yaptırımın ülke ekonomisinin kaldırarak gücünün olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada Kırgızistan'ın Orta Asya'nın az gelişmiş ülkelerinden biri olduğuna dikkat çekmek gerekir. Savaş zaten tek başına ağır maliyeti olan bir eylemdir. Bunun üzerine yaptırımlar da eklenince altından kalkması oldukça meşakkatlidir. Rusya savaş ve kendisine yönelik ekonomik yaptırımlarla boğuşurken Kırgızistan ekonomisinin bundan etkilenmemesi mümkün değildir. Ayrıca Rusya'yı destekleyen açıklamalar neticesinde yaptırımlara uğrama, ardından ülkenin derin bir ekonomik krize girmesi, istikrarsızlığa hatta kaosa sürüklenme gibi ihtimaller de mevcuttur. Bişkek'in savaşa karşı nasıl bir pozisyon alacağını büyük ölçüde bu ihtimallerin belirlediği ve bu ihtimallerin sonraki süreçlerde de belirleyici olacağı söylenebilir.

Kırgızistan ekonomisi Rusya'ya ziyadesiyle bağımlıdır. Bu minvalde Batıyı karşısına almamak için doğrudan Rusya'yı destekleyen ifade ve söylemlerden uzak durduğu kadar Rusya'yı da karşısına almamak Bişkek Hükümeti'nin kendi çıkarıdır. Zira Rus ekonomisindeki dalgalanmalar Kırgız ekonomisine hızlı bir şekilde yansımaktadır. Kırgızistan ayrıca Rusya'dan petrol ürünleri, buğday, et ve hayvansal ürünler, un, demir, inşaat malzemeleri vb. ürünler ithal etmektedir. Rusya 2022 yılı Mart ayında Avrasya Ekonomik Topluluğu ülkelerine geçici olarak tahıl, arpa, mısır ve şeker ihracatını yasaklamıştır. Bütün bu yasaklamalar Kırgızistan ekonomisine negatif olarak yansımaktadır. Rusya'dan Kırgızistan'a yapılan

havalelerde ise savaş başlangıcından bu yana %33'lük bir azalma söz konusudur. Kırgızistan Hükümeti de benzer bir karar alarak etten tahıla, arpadan yulafa kadar geniş bir ürün yelpazesinin ihracatına geçici olarak kısıtlamalar koymuştur. Bütün bu sonuçlar değerlendirildiğinde Kırgızistan'ın potansiyel gücünü göstermesini engelleyecek veya etkileyecek birden fazla gelişme ve faktör vardır (Хвиля, 2022b). Bişkek ekonomisi büyük ölçüde Rusya'ya bağımlıdır ve Rusya'da 1 milyon üzerinde Kırgızistan vatandaşı vardır. Aynı şekilde bünyesinde milyonlarca Rus vatandaşını barındırmaktadır. Rusya'da yaşanan bir dalgalanmadan Kırgızistan makro şekilde etkilenirken, Kırgızistan'da yaşanan bir dalgalanmadan Rusya için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda Kırgız Hükümeti'nin Moskova'ya bağımlılığını azaltması, onun yerini ikame edecek başka arayışlara girmesi kısacası her zaman için bir B planı üzerinde çalışması gerekliliktir. Savaş bu gerekliliği aleni bir şekilde göstermiştir. Türkiye, ABD ve Çin Rusya'ya karşı alternatif olabilecek ülkelerdir. Bu ülkeler yatırım ve istihdam alanları başta olmak üzere Kırgızistan'ın ekonomik göstergelerini yukarı yönlü hareket ettirebilecek potansiyele sahiptir.

4. Türkmenistan

Ukrayna ve Rusya arasındaki savaş başladıktan kısa bir süre sonra Türkmenistan'da devlet başkanlığı seçimleri icra edilmiştir. Katılımın %97 civarında seyrettiği seçim sonucunda Eski Başkan Gurbanguli Berdimuhamedov'un oğlu Serdar Berdimuhamedov oyların %73'e yakınına alarak ülkenin yeni lideri olmuştur.

Türkmenistan'ın Rusya ve Ukrayna arasında cereyan eden savaşa karşı izlediği politika seçim öncesi ve seçim sonrasında değişmemiştir. Zira Serdar Berdimuhamedov babası Gurbanguli Berdimuhamedov gibi savaşa karşı sessiz kalmayı tercih etmiştir. Aşkabat savaş ile alakalı değerlendirmelerden tama-

men uzak kalmıştır. Türkmenistan ayrıca Rusya'nın Ukrayna'yı işgalini kınayan Birleşmiş Milletler oylamasına da katılmamıştır. Ülkede savaş ile ilgili hiçbir habere medyada yer verilmemektedir. Türkmenistan iç istikrarsızlık ve sınır problemi yaşayan bir ülke olarak geniş ilişki ağına sahip olduğu ülkeler arasında yaşanan birçok olayda olduğu gibi bu savaşta da tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Ülkenin petrol ve doğalgaz gibi zengin yer altı kaynaklarına sahip olması, Afganistan ve İran gibi istikrarsız ülkelere komşu olması ve radikal İslami gruplar, kaçakçılar, mülteciler için tampon bir bölge olması Türkmenistan'ın tarafsız kalmasının sebeplerinden bazılarıdır.

Kiev ve Moskova arasında devam eden savaş neticesinde enerji fiyatlarının artması Türkmenistan adına olumlu bir gelişmedir. Nitekim Türkmenistan enerji ihraç eden bir ülkedir. Rusya'ya uygulanan yaptırımlar neticesinde Batı yeni alternatif enerji arayışlarına girmiştir. Türkmenistan Batının yeni arayışlarına alternatif bir ülke mahiyetindedir. Dolayısıyla bu gelişme sonucunda Türkmenistan yurt dışına daha fazla enerji ihraç edebilir, istihdamı arttırabilir ve ekonomisini daha fazla canlandırabilir (Хвиля, 2022b).

Türkmenistan nisan ayında ülkenin Hümanizm geleneklerine bağlılığı temelinde Ukrayna'ya insani yardım gönderme kararı almıştır ancak Rus işgalinden, yıkımdan ve savaştan bahsetmemiştir. Buna karşılık olarak da Rusya'dan yaş meyve ve sebze ithalat hacmini yükseltme kararı almıştır. Böylelikle hem Ukrayna'yı hem de Rusya'yı memnun ederek iki ülke arasında bir denge siyaseti izlenmiştir.

5. Özbekistan

Özbekistan Rusya ve Ukrayna arasında dengeli ve tarafsız bir duruş sergilemektedir. Bu minvalde yapılan açıklamalar temkinli ve söylemler ılımlıdır. Taşkent hem Ukrayna'yı hem de Rusya'yı kendisine yakın bir partner olarak görmekte;

bölgede barış, istikrar ve sürdürülebilir bir kalkınmadan yana olduklarını her üst düzey söylemlerinde dile getirmektedir. Özbekistan'ın savaşa karşı tutumu Türkmenistan ile paralellik göstermektedir. Taşkent, Rusya'nın Ukrayna'ya karşı eylemlerini kınayan Birleşmiş Milletler kararına Aşkabat gibi katılmamıştır. Ayrıca Özbekistan'ın resmî medyası Rusya ve Ukrayna arasında süren çatışmalara yer vermemeyi tercih etmektedir (Cabar, 2022a).

Özbekistan ekonomisi savaştan etkilenmiştir ancak bu durum diğer Orta Asya ülkeleri kadar değildir. Özbekistan'da ekonomiden daha önemli bir problem ortaya çıkmıştır; toplumun kutuplaşması. Özbekistan toplumu Rus işgaline destek verenler ve karşı çıkanlar olmak üzere ikiye bölünmüş durumdadır. İki grup tüm mecralarda aktif olarak kendi fikirlerini paylaşıırken, kendi gibi düşünmeyenlere karşı nefret söylemi, suçlama ve hakaretlerde bulunarak agresif bir tavır sergilemektedir. İşçi göçmenlerin yaşadığı sıkıntılar Taşkent'i rahatsız eden diğer bir sorundur. Farklı kaynaklara göre 1 ila 3 milyon Özbek vatandaşı Rusya'da çalışmaktadır. Yaptırımlar sonucunda Rus para birimi Ruble'nin değer kaybetmesi ve fiyatların istikrarsız bir biçimde artması birçok göçmen işçiyi dolayısıyla onların Özbekistan'da yaşayan ailelerini zor duruma düşürmüştür. Rusya'dan Özbekistan'a gelen para akışında da önemli ölçüde bir azalma olduğu görülmektedir (Cabar, 2022b). Bu arada Özbekistan'ın KGAÖ üyesi olmadığını da belirtmekte yarar vardır.

6. Sonuç

Orta Asya ülkelerinin savaşa karşı tutumunu tek bir cümle ile özetlemek mümkündür: Yetkililer savaşa karşı genellikle sessiz kalırken piyasalar ve sıradan halk süreçten oldukça etkilenmektedir. Liderler genel olarak savaşa karşı bir eleştiri getirmekten imtina ederken halk ve ekonomi savaştan etki-

lenmekte ve reaksiyon göstermektedir. Kazakistan para birimi Tenge savaşın duyulmasının ardından saatler içinde dolar karşısında %13 değer kaybetmiştir. Merkez Bankası politika faizini %10.25'ten %12.5'e kadar yükseltmek zorunda kalmıştır. Kırgızistan para birimi Som, Dolar karşısında değer kaybetmiş, 84'ten 95'e yükselmiştir. Maliye bakanlığı bankalara döviz satmayı ve ihraç etmeyi hemen yasaklamış ve birçok döviz bürosu kapanmak zorunda kalmıştır. Özbek para birimi değerini korumayı başarmış fakat uzmanlara göre istikrarsızlık dönemi konusunda Taşkent ekonomisini uyarmıştır. Kazakistan'da Ukrayna yanlısı halk kesimleri Rusya'yı sert bir biçimde eleştirmiş ve eylem yapmıştır. Elleri Ukrayna bayrağı alan birçok aktivist Rus Konsolosluğu önünde işgali protesto etmiştir. Özbekistan'da halk bölünmüştür ancak Rusya karşıtı olan halk Moskova'nın saldırganlığından kendi ülkelerinin de zarar göreceği endişesini yaşamaktadır. Ukrayna yanlıları Kırgızistan'da ise Rusya Büyükelçiliği önünde "Ukrayna'ya zafer", Putin Hitler'dir" pankartlarıyla işgali kınamışlardır. Türkmenistan halkının ise savaş ile alakalı yorum yapması neredeyse yasaktır. Liderler arasında en net tepki Kazakistan Başkanı Tokayev'den gelmiştir (Euroasia, 2022b). Tokayev uluslararası hukuka vurgu yaparak DHC ve LHC'nin tanınmasının gündemde olmadığını belirtmiştir. Savaş ekonomik, siyasi, diplomatik ve beşerî olarak ağır kayıplara sebep olmaktadır. Bu kazanan-kaybeden tüm taraflar için geçerlidir. Rusya da Ukrayna'ya karşı başlattığı askerî operasyon neticesinde ağır kayıplar vermiştir. Bu minvalde Rusya'nın, hali hazırda başta Orta Asya olmak üzere Sovyet sonrası alanda başka cepheler açmayacağını öngörmek makuldür. Aksi takdirde sonuç hem Rusya'nın kendisi için hem de küresel sistem için yıkıcı olur. Zira Rusya çok kutuplu bir Dünya düzeninden yanadır. Savaşlarda kaybedecek enerjisi ve maddi olanakları sınırlıdır.

KAYNAKÇA

- CABAR (Central Asian Bureau for Analytical Reporting) (2022a). Осторожно... Мы за мир!»: Как СМИ Узбекистана освещают события в Украине (Ostorozhno... My za mir!»: Kak SMI Uzbekistana osveshchayut sobytiya v Ukraine), <https://cabar.asia/ru/ostorozhno-my-za-mir-kak-smi-uzbekistana-osveshchayut-sobytiya-v-ukraine>, Erişim Tarihi: 19.08.2022
- CABAR (Central Asian Bureau for Analytical Reporting) (2022b). Взгляды узбекистанцев на войну между Россией и Украиной (Vzglyady uzbekistantsev na voynu mezhdu Rossiyei i Ukrainoy), <https://cabar.asia/ru/vzglyady-uzbekistantsev-na-voynu-mezhdu-rossiej-i-ukrainoj>, Erişim Tarihi: 19.08.2022
- Euroasianet (2022a). Разногласия между Казахстаном и Россией по поводу войны в Украине вылились в публичное пространство (Raznoglasiya mezhdu Kazakhstanom i Rossiyei po povodu voyny v Ukraine vylilis' v publichnoye prostranstvo), <https://russian.eurasianet.org/>, Erişim Tarihi 15.08.2022
- Euroasianet (2022b). Лидеры стран ЦА молчат по поводу Украины, но рынки и общественность штормит (Lidery stran TSA molchat po povodu Ukrainy, no rynki i obshchestvennost' shtormit), Eurasianet, <https://russian.eurasianet.org>, Erişim Tarihi: 19.08.2022
- İzimov R. (2022). Network Central Asia Analytical, Как война в Украине отражается в Кыргызстане? (Kak voyna v Ukraine otrazhayetsya v Kyrgyzstane?), <https://www.caa-network.org/archives/23945/kak-vojna-v-ukraine-otrazhaetsya-v-kyrgyzstane>, Erişim Tarihi: 16.08.2022
- Meduza (2022). После начала войны в Украине Казахстан начал искать новых союзников, увеличил оборонный бюджет и договорился с Турцией о выпуске боевых дронов (Posle nachala voyny v Ukraine Kazakhstan nachal iskat' novykh soyuznikov, uvelichil oboronnyy byudzhel i dogovorilsya s Turtsiyei o vypuske boevykh dronov), Meduza, <https://meduza.io/feature/2022/07/25/posle-nachala-voyny-v-ukraine-kazakhstan-nachal-iskat-novykh-soyuznikov-uvelichil-oboronnyy-byudzhel-i-dogovorilsya-s-turtsiyei-o-vypuske-boevykh-dronov>, Erişim Tarihi: 15.08.2022
- Soydan, M.Z. (2022). Orta Asya'nın Geleceği Açısından Rusya-Ukrayna Krizi Üzerine Bir Analiz *Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER)*, <https://turkmer.sakarya.edu.tr/>

tr/icerik-grup/20851/108323/109437/ukrayna-rusya-2022-1 Erişim Tarihi: 12.08.2022

ХВИЛЯ (2022a). Центральная Азия и война в Украине. Казахстан (Tsentral'naya Aziya i voyna v Ukraine. Kazakhstan), <https://hvylya.net/analytics/251763-centralnaya-aziya-i-voyna-v-ukraine-kazakhstan>, Erişim Tarihi 15.08.2022

ХВИЛЯ (2022b). Центральная Азия и война в Украине-2. Кыргызстан и Туркменистан (Tsentral'naya Aziya i voyna v Ukraine-2. Kyrgyzstan i Turkmenistan), <https://hvylya.net/analytics/251825-centralnaya-aziya-i-voyna-v-ukraine-2-kyrgyzstan-i-turkmenistan>, Erişim Tarihi: 16.08.2022

GÜRCİSTAN TÜRKLERİ VE GÜRCİSTAN'DA YAŞAYAN TÜRK KÜLTÜRÜ

TURKS OF GEORGIA AND TURKISH CULTURE LIVING IN GEORGIA

Selçuk Kürşad KOCA¹

Özet

Türklerin Dünya üzerinde dağılımları göz önüne alındığında Türk Dünyasının ayrılmaz bir parçası olan Gürcistan, geçmişte olduğu gibi bugün de Türk milletine ve Türk kültürüne yurt olmaya devam etmektedir. Tarihi süreç içerisinde yaşanan savaşlar, asimilasyon çabaları ve göçlere rağmen Gürcistan'da Türk varlığı devam etmektedir. Gürcistan Türkleri yaşadıkları bölgelerde maddi ve manevi kültür unsurlarını gelenek aracılığı ile sonraki kuşaklara aktararak günümüze kadar yaşatmışlardır. Maddi ve manevi Türk kültürünün derin izlerini taşıyan Gürcistan'da sivil mimari, askerî mimari, ticari mimari ve dinî mimari alanında çok sayıda eser bulunmaktadır. Bu eserlerin tarihsel süreçleri Gürcistan'da tabakalaşmış bir Türk kültürünün varlığını göstermektedir. Gürcistan'ı da içerine alacak şekilde bölgede Türk yerleşimleri milattan önce başlamıştır. Milat sonrası da devam eden göçler sonucu Gürcistan, bir geçiş bölgesi olması sebebiyle çok sayıda Türk topluluğuna da ev sahipliği yapmıştır. Gürcistan'da Türk varlığı Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi, Rus dönemi ve Gürcistan Devleti dönemi olarak değerlendirilebilir.

Gürcistan Türkleri tarihi süreçte “Gürcistan Tatarları”, “Karpapak-Terekeme Türkleri”, “Borçalı Türkleri” şeklinde ifade edilmekle birlikte Hazarlar ve Avarlar da süreç içinde bölgede yerleşmişlerdir. Gürcistan'da yaşayan Türkler günümüzde bir devlet politikası

¹ Doç. Dr., Katar Devlet Üniversitesi, Katar, skursadkoca@sakarya.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., Qatar State University, Qatar

olarak “Türk” ifadesi ile değil “Azerbaycanlı” ifadesi ile tanımlanmaktadır. Bu politika, SSCB döneminde başlayan ve Türkleri birbirinden ayırıştırma ve ötekileştirme politikasının devamıdır. Oysaki Azerbaycan bir bölge ismidir ve Azerbaycanlı diye bir millet yoktur. Bu durum Gürcistan’da Türk varlığının inkârı ve yerel Türk halkının göçmen olarak görülmesi politikasının günümüze yansımasıdır.

Gürcistan’da Karapapak-Terekeme Türklerinin yanında Urum Türkleri, Acarlar ve Ahıskahılar da yaşamaktadır. Urumların Hristiyan olmaları sebebiyle Gürcistan Devleti onları Türk olarak değil Yunan olarak kayıtlara geçirmiştir. Ayrıca Gürcistan’da bulunan Yahudilerin daha önce bölgede yaşayan Hazarlarla ilişkili olması da ihtimal dahilindedir. Türklerin bölgede azınlık durumunda olması Müslüman Türkler kadar Müslüman olmayan Türklerin de sahipsiz kalmasına yol açmıştır.

Gürcistan Türkleri günümüzde Kafkaslarla Anadolu arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Gürcistan Türkleri geçmişte olduğu gibi bugün de maddi ve manevi kültür unsurlarını yaşatmakta, kendilerine has dil özellikleri, edebiyatları, sanatlarıyla Gürcistan devletinin büyük bir kültürel zenginliği olarak canlı bir şekilde yaşamlarına devam ettirmektedirler. Bölgede var olan Türk kültürüne ait ürünler büyük bir bölümü yok edilmiş ve yok sayılmış olmasına rağmen varlığını devam ettirmektedir. Maddi kültür ürünleri olan askerî mimari, sivil mimari, dinî mimari ve günlük kullanıma ait ürünlerin az bir kısmı varlığını sürdürürken sözlü kültür ürünleri ve geleneksel uygulamalar bütün canlılığıyla bölgede yaşayan Türkler aracılığı ile devam ettirilmiştir. Bölgede canlı bir şekilde varlığını devam ettiren âşıklık geleneği kültürel aktarım konusunda lokomotif görevi üstlenmiş ayrıca kurulan sivil toplum kuruluşları ve süreli yayınlar da kültürel birlikteliğe katkı sunmuştur.

Extended Abstract

Considering the distribution of Turks worldwide, Worldia, which is an integral part of the Turkish World, Worldnues to be the home of the Turkish nation and Turkish culture today as it was in the past. Despite the wars, assimilation efforts and migrations in the historical process, the Turkish presence in Georgia continues. Georgian Turks

have kept the material and, spiritual cultural elements of the regions they live in alive until today by transferring them to the next generations through tradition. Many works of civil, military, commercial, and religious architecture in Georgia bear deep traces of material and spiritual Turkish culture. The historical processes of these monuments show the existence of a layered Turkish culture in Georgia. Turkish settlements in the region, including Georgia, began before Christ. As a result of the migrations that continued after Christ, Georgia hosted many Turkish communities as it was a transit region. The Turkish presence in Georgia can be evaluated as pre-Ottoman, Ottoman, Russian, and Georgian State periods.

Although the Turks of Georgia have historically been referred to as “Georgia Tatars”, “Karapapak-Terekeme Turks”, “Borchali Turks”, “Khazars”, and “Avars” settled in the region. Today, Turks living in Georgia are defined as “Azeri” rather than “Turk” as a state policy. This policy continued separating and marginalizing Turks that started during the USSR period. However, Azerbaijan is the name of a region, and there is no such nation as Azerbaijanis. This reflects the policy of denying the Turkish presence in Georgia and seeing the local Turkish people as immigrants.

In addition to Karapapak-Terekeme Turks, Urum Turks, Adjars, Meskhetian, and Avar Turks also live in Georgia. Since the Urums are Christians, the Georgian State has registered them as Greeks, not Turks. It is also possible that the Jews in Georgia are related to the Khazars who lived in the region before. The fact that Turks were a minority in the area caused the non-Muslim Turks and the Muslim Turks to remain unclaimed.

Georgian Turks serve as a bridge between the Caucasus and Anatolia today. Georgian Turks keep their material and spiritual cultural elements alive today, as they did in the past, and they continue their lives as a great cultural wealth of the Georgian state with their unique language characteristics, literature and arts. Although most of the products belonging to the Turkish culture existing in the region have been destroyed and ignored, they continue to exist. While a small part of material cultural products such as military architecture, civil architecture, religious architecture and daily use products can still survive,

oral cultural products and traditional practices were continued with all their vitality by the Turks living in the region. The Âşıklık (minstrelsy) tradition, which continues its existence in the region in a lively manner, has acted as the locomotive of cultural transmission, and also established non-governmental organizations and periodicals have also contributed to cultural unity.

At the positive point that Turkish-Georgian relations have reached today, it is certain that Turkey's stance in favor of Georgia's territorial integrity under all circumstances has a serious impact. In addition, Turkey's active institutions in the region such as TİKA, Yunus Emre Institute, Maarif Foundation Schools and T.C. The work of the affiliated organizations of the Tbilisi Embassy also contributes to bilateral relations. The Turkish tangible and intangible cultural heritage in Georgia has reached the present day thanks to the Turks living in the region.

This study showed that Turkish culture is alive in Georgia. While Turkish culture is dominant in places where Turks are concentrated, it is seen that the presence of Turkish culture can be observed in regions where Turks are few or do not live, but it is not a dominant factor. When the traditions and customs of every society living in Georgia are carefully examined, it will be easy to determine the Turkish cultural elements that exist in it.

It can be stated that Turks and Georgians, who have lived together for thousands of years in the geography of Georgia, are in the circle of common culture when religious practices are left aside.

Today, Georgian Turks serve as a bridge between the Caucasus and Anatolia. As in the past, Georgian Turks keep their material and spiritual cultural elements alive today and continue to live as a significant cultural wealth of the Georgian state with their unique language features, literature and arts. Although most of the products of Turkish culture in the region have been destroyed and ignored, they continue to exist. While a small part of the material culture products such as military architecture, civil architecture, religious architecture and daily use products can still survive, oral culture products and traditional practices have been continued with all their vitality by the Turks living in the region. The tradition of minstrelsy, which continues to exist in

the area, has served as the locomotive of cultural transmission, and non-governmental organizations and periodicals have also contributed to cultural unity.

Indeed, Turkey's stance in favour of Georgia's territorial integrity under all circumstances significantly impacts the current buoyant state of Turkish-Georgian relations. In addition, Turkey's active institutions in the region, such as TİKA, Yunus Emre Institute, Maarif Foundation Schools and the work of organizations affiliated with the Embassy of the Republic of Turkey in Tbilisi, also contribute to bilateral relations. Turkish tangible and intangible cultural heritage in Georgia has survived until today, thanks to the Turks living in the region.

This study has shown that Turkish culture is alive in Georgia. While Turkish culture is dominant in places where Turks are concentrated, the presence of Turkish culture can be observed in regions where Turks are few or do not live, but it is not a dominant element. When the traditions and customs of each community living in Georgia are carefully examined, it will be easy to identify the Turkish cultural factors that exist in it.

It can be stated that Turks and Georgians, who have lived together in Georgia for thousands of years, are in a familiar cultural circle when religious practices are left aside.

Keywords: Georgia, Turkish Culture, Cultural Value.

1. Giriş

Gürcistan günümüzde Türklerin yoğun olarak yaşadığı ve ikinci çoğunluk konumunda oldukları bir ülkedir. Türkiye ve Gürcistan arasında tarihi ve kültürel bağlar bulunmaktadır. Geçmişten günümüze çok sayıda Türk boyunun yerleştiği Gürcistan bütün bu süreçlerin izlerini içerisinde barındırmaktadır. Gürcistan'da yaşayan Gürcülerin yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri bu sebeplerle Türklere büyük oranda benzerlik göstermektedir. Gürcistan sınırları içerisinde milattan önceki dönemlerde başlayan Türk yerleşimlerinden geriye kiliseler, havralar, camiler, mezar taşları, türbeler, kaleler, surlar, çeşmeler ve meskenler gibi yapıların kaldığı bilinmektedir. Günümüzde bu yapılardan sadece İslami yapılar, kaleler ve reddedemeyecekleri belgelere dayalı olanlar için Türklere ait denmektedir. Musevi Hazar Türklerinin, Hristiyan Kıpçak Türklerinin (Gürcü kilisesine ve Ermeni kilisesine bağlı olanlar da dahil) yapıları ve geleneklerinden günümüze ulaşanlarla ilgili hiçbir şekilde söz edilmemektedir. Bunlara ait bütün kültürel unsurlar Gürcülerin olarak kayıtlara geçirilmiştir.

2. Gürcistan'da Türk Varlığı

Kafkaslar tarihi süreç içerisinde çeşitli Türk boylarının yerleştiği alanlardan birisi olmuştur. Bu gelişlerin zaman farklılığı, Güney Kafkasyayı içerisine alan Gürcistan coğrafyasında tabakalaşmış bir Türk kültürü gerçeğini doğurmuştur. Bu tabakalaşma neticesinde sadece Borçalı bölgesi ele alındığında bile 60'tan fazla Türk boyunun izlerine rastlanması, Gürcistan'ın tamamı dikkate alındığında bu sayının çok daha fazla olabileceği düşüncesini desteklemektedir (Ağcan, 2004:91). Türklerin Kafkaslar'da olduğuna dair ilk kayıtlar M.Ö. IV. yüzyılda Doğu seferine çıkan Makedonyalı İskender'e Kafkasya bölgesinde güçlü bir Kıpçak ve Bun-Türk varlığının karşı çıkmasından bahseder (Brosset, 1849: 33-34; Olieva, 2012:

5). Bu Kıpçakların daha sonra Hristiyan oldukları bilinmektedir. Kafkasya bölgesinde Gürcü Kralı II. David zamanında Selçuklulara karşı savaşmak için Kıpçak Türklerinin Gürcistan'a davet edildiği görülür (1118-1120). Bu Kıpçakların Azak Denizi doğusu ve Kafkaslar kuzeyinden geldikleri ve 45.000 Kıpçak ailesinden oluştuğu bilinmektedir. Kıpçaklar, Çoruh ve Kür ırmakları boylarına yerleştirilerek onlardan çok güçlü bir ordu kurulur (Olivia, 2012: 12; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 142) ve bu Kıpçaklar da Hristiyanlığın Ortadoks-Gürcü mezhebini benimser.

Farklı zamanlarda bölgeye gelen Kıpçakları birbirinden ayırt edebilmek amacıyla MÖ. VIII. ve VI. yüzyıllarda Kafkasların kuzeyinden gelerek Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşip 300 yılında Hristiyan olan Kıpçaklara İlk Kıpçaklar; bu bölgeye XII. yüzyılda gelerek Ortadoks-Gürcü mezhebini benimseyerek yine Yukarı Kür ve Çoruh bölgesine yerleştirilip burada bir Atabek Devleti (1267-1578) kuranlara da Son Kıpçaklar denilmiştir (Kirzioğlu, 1992:X; Olivia, 2012:6-15). Söz konusu Kıpçakların büyük bir bölümü Gürcüler içerisinde kimliklerini kaybetmiştir. Süreç içerisinde bu Hristiyan Türklerin bütün yapıları da Gürcü yapısı olarak nitelenir ve günümüzde bölgenin tamamı eski Gürcü yerleşimi gibi gösterilmeye çalışılır. Bu durum tarihi gerçeklerle uyumsuzdur.

Ahmet Taşağıl'ın aktarmasına göre Çin kaynaklarında VI. yüzyılda Karadeniz kıyılarına ulaşan Göktürk akınları bulunmaktadır (Taşağıl, 1997:122). Bu akınların dışında bölgeye Avar akınları da görülmüştür. Hatta Gürcü kaynakları da, Bizans İmparatoru I. Justinian döneminde (527-565), doğudan gelen Türkmen boyları ile birlikte Avarlar'ın gelişinden ve onların Hazar denizinden Karadeniz'e kadar olan bölgeye hakim olduklarından bahseder (Tombuloğlu, 2003:69). Ayrıca bilindiği üzere Kafkasya bölgesi Musevi Hazar Türklerinin de bulunduğu yerdir. O tarihlerde Hazar Türkleri Göktürk

Hakanlığına bağlı bulunmaktaydı. Hazar Hakanlığının müstakil bir devlet olarak kuruluşu 630 yılıdır. Hazarlar, VII. ve X. yüzyıllar arası Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslar coğrafyasını kontrol altına alarak önemli bir figür oldular. Hazar Türklerinin hüküm sürdüğü dönemde Hazar Hakanlığı topraklarında Hazarların dışında çeşitli Türk gruplarının varlığı ve çeşitli Türk lehçelerinin konuşulmuş olması (Kafesoğlu, 1997: 157) günümüz Kafkasyasında karşılaşılan Museviler de dâhil olmak üzere birçok Türk bakiyesinin Hazar Türkleri döneminden kaldığı görüşünü de kuvvetlendirmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında Kafkasya'daki Türk kültürünü oluşturan asıl önemli devrin Hunlar ve onları takip eden Hazarlar ile başladığı (Ayan, 2010:29), daha sonra bunun Kıpçak yerleşmeleri ile devam ettiği söylenebilir.

Sultan Alparslan'ın Gürcistan seferi (Şubat 1064) sonrasında İslamlaşan toplulukların olduğu görülmektedir. Bu sefer sonrası Lori ve Borçalı Terekemelerinin de Müslümanlığı kabul ettiği bilinir. Gürcistan, Selçuklu hâkimiyetine tam olarak Alparslan'ın seferleriyle girmiştir. Bu hâkimiyet Melikşah döneminde daha da pekişmiştir. Selçuklu hâkimiyeti döneminde Gürcistan'a çeşitli Türk toplulukları gelerek yerleşmişlerdir. Bu durum özellikle Melikşah döneminde bir iskân politikası olarak yürütülmüştür. Melikşah'tan sonra ise Gürcistan'daki Selçuklu hâkimiyeti, devletin gücüyle doğru orantılı olarak giderek zayıflamıştır (Gümüş, 2002:720). Güney Kafkasya bölgesinde zaman içerisinde İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletler hâkimiyet kurmuşlardır. Bunların dışında bölgedeki küçük emirlikler ve hanlıklar bu- lundukları şehirlerde bağımsızlıklarını ilan ederek birer şehir devleti halinde hüküm sürmüşlerdi (Devlet, 1997: 7; Tanyu, İstanbul, 1978: 39; İbrahimov, 1996: 33; Baddaley, 1996: 54; Kemaloğlu, 2012:14). Bu tarihlerden sonra da Türk- Gürcü münasebetleri çeşitli vesilelerle devam etmiştir.

Tarihi süreç içerisinde bölgeye farklı Türk boylarının yerleştiği görülmektedir. Hatta Fahrettin Kirzioğlu'nun aktarımına göre Türklerin bölgedeki varlığı sebebiyle Avrupalı seyyahlar Borçalı Bölgesi için "Türk Gürcistan'ı" ifadesini kullanmaktadırlar (Kirzioğlu,1972: 1). Zaman içerisinde içe veya dışa doğru çeşitli göçler olmakla beraber kalan boylar ortak kültür dairesi içerisinde benzeşerek millet olma bilincine ulaşmıştır. Karapapak, Kazaklı, Borçalı gibi çeşitli Kıpçak boylarıyla Oğuz unsurlarını da içerisinde barındıran ve günümüzde Karapapak-Terekeme olarak adlandırılan (Hacılar, 2009:34) Türkler, SSCB döneminde Tatar olarak ifade edilir. Gürcistan Türklerini günümüzde Karapapak-Terekeme Türkleri ve az da olsa Hristiyan Urum Türkleri temsil etmektedir. Göz önünde olmayan veya hesaba katılmayan diğer Türk toplulukları ise Ahıska, Acar ve Avarlar'dır. Gürcistan'da bulunan çok az sayıda Musevi toplumunun etnik kökeni ise araştırılmaya muhtaçtır. Gürcistanda bulunan Türkler dendiğinde bir bütün halinde hepsi dikkate alınmalıdır.

Gürcistan, bulunduğu konum gereği bir geçiş bölgesi niteliği taşımaktadır. Bu konumundan dolayı tarihi süreç içerisinde farklı kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Günümüz Gürcistan'ı tarihi sürecin bir sentezi olarak çok milletli, çok kültürlü yapıya sahiptir. 2014 nüfus sayımına göre ülkede toplamda 3,713,804 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 2,122,623 kadarı şehirde, 1,591,181 kadarı kırsalda yaşamaktadır. Bu sayıma göre Gürcistan nüfusunun %13.2'si etnik azınlıklar tarafından temsil edilmektedir. Azınlıklar içerisinde en büyük çoğunluğu % 6.3 oranında 233 bin kişi ile Türkler oluşturmaktadır. Türklerin çoğu Kvemo Kartli (tarihi Türk yurdu Borçalı) bölgesinde yoğun bir şekilde yerleşmiştir ve nüfusun %41,75'ini oluşturmaktadır (Kvemo Kartli'nin toplam nüfusu 423.986 kişidir). Ayrıca Türkler Tiflis, Kakheti'de yaşamakta ve bölge nüfusunun %10,2'si Türklerden oluşmaktadır (web:1 eri-

şim:10.08.2022). Resmî kaynakların göstermiş olduğu bu bilgilere ilaveten bölgede yaşayan Türkler nüfuslarının daha çok olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Onlara göre nüfusun 500 bin civarında olması gerekmektedir. Yine aynı tarihli nüfus sayımına göre Urum Türklerinin nüfusu da 5 bin civarındadır.

3. Gürcistan'da Türk Kültürü

Yukarıda da ayrıntılı olarak belirtildiği gibi Gürcistan'da Milattan önceki yüzyıllardan günümüze kadar süre gelen Türk varlığı arkasında ciddi bir kültürel miras bırakmasına rağmen daha önce SSCB dönemi politikaları ve sonrasında da aşırı milliyetçi Gürcülerin eliyle var olan kültürel mirasın reddedilmesi ve hatta yok edilmesi yakın bir tarihe kadar olağan bir hal durumundaydı. Öncelikle kimliklerin reddi ile başlayan süreç ve Gürcistan'da tarihi Türk yerleşimlerin bulunmadığı iddası sürekli canlı tutulmuş, yer adları değiştirilmiş ve tarihi gerçekler yok sayılarak var olan Türk toplumunun Azerbaycan'dan yakın bir zamanda göç etmiş olduğu kabul edilmiştir. Böylelikle Türk azınlık misafir gibi gösterilmiş ve hatta bir an önce ülkeyi terk etmesi yönünde ciddi baskı politikaları da benimsenmiştir. Gürcistan coğrafyasında bulunan ve önceki dönemlerde Hristiyan Türkler tarafından yapılan ibadethaneler, mezarlar Gürcülere ait olarak kayıtlara geçirilmiş, SSCB döneminde de Müslüman Türklere ait cami ve medresler tahrip edilerek birçoğu asıl işlevinin dışında kullanılmış veya yok edilmiştir. Söz gelimi, 1578'de Osmanlıların Tiflis'i almalarından sonra Sultan III. Murad ve Lala Mustafa Paşa adına camiler yaptırdıkları ve o dönemde şehrin yaklaşık %25'inin Müslüman olduğu bilinmektedir. Eski kayıtlara göre Tiflis'te sayıları 200'e ulaşan camilerin hemen hepsi kentin SSCB hükümlerinde yıllarında yok olup gitmiştir. Bugün sadece Sultan III. Murad adına yaptırılan Hünkâr Camii (Cuma Mescidi) ibadete açık tek camidir.

Tüm olumsuzluklara rağmen Türk kültürüne ait atasözleri, deyimler, geçiş dönemleri ritüelleri, halk hekimliği ve uygulamaları, inanç ve inanışlar, sözlü kültür ürünleri, gelenek ve göreneklerin yanında; kaleler, camiler, türbeler, mezar taşları, gibi Türklere ait maddi ve manevi kültürel unsurlar bütün canlılığı ile yaşamaya devam etmektedir. İslami olmayan Türk dinî yapılarından olan kilise ve havralar farklı bir araştırmanın konusu yapılacağından bu çalışmada fazlaca üzerinde durulmamıştır. Aşağıda Gürcistan'da var olan Türk kültürel mirasına ait belli başlı unsurlar ele alınmıştır.

Gürcistan'da Türk Dili: Gürcistan'da Türk dilinin tarihi süreci milat öncesine kadar dayanmaktadır. Türk dilinin bölgede günümüze kadar konuşularak yaşatılması Borçalı Bölgesinin kadim halkı Karapapak-Terekeme Türkleri sayesinde olmuştur. Gürcistan Türkleri dediğimiz bu topluluk sayesinde Türkçe ikinci en çok konuşulan dil konumundadır. Gürcistan'da yaşayan çeşitli etnik gurupların Türk dili konuşuyor olması da yakın bir gelecekte Gürcistan'ın ikinci ortak dilinin Türkçe olmasını da kuvvetle muhtemel hale getirmektedir.

Gürcistan Türklerinin konuştuğu dil, Türkiye'nin Kuzeydoğu bölgesi, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Güney Azerbaycan'da içerisine alan bölgede konuşulmakta ve Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan arasında var olan yakın ilişki ve Gürcistan devlet politikası gereği Azerbaycanlı olarak nitelendirilen Karapapak-Terekeme Türkleri kendi okullarında Azerbaycan Türkçesi ile eğitim görmektedir. Ders kitapları Azerbaycan tarafından sağlanmaktadır. Türkçe, Urum Türklerinin de ana dilidir fakat Gürcü dilinde eğitim görmektedirler. Tiflis merkezde bulunan devlet okullarında da Yunus Emre Enstitüsünün yürüttüğü "Tercihim Türkçe" kampanyası dâhilinde Türkçe seçmeli ders niteliğindedir. Ülkede bulunan, özellikle de Acara bölgesinde yaşayan, Müslüman Gürcüler ise Türk kültürlü halklar arasın-

dadır ve çoğunluğu Türkçe bilmektedir. Ayrıca Gürcistan'da vatandaşlık verilmeyen çok sayıda Ahıska Türkü de yaşamaktadır ve hepsi Türkçe konuşmaktadır. Karapapak-Terekemeler, Urum Türkleri ve Müslüman Gürcü toplumunun yanısıra Türkçe, diğer Gürcistan vatandaşları tarafından da öğrenilmektedir. Bugün Gürcistan'da bulunan bütün üniversitelerde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şarkiyat, Türkçe bölümü veya Türkçe dersler bulunmakta ve Türkçe öğretilmektedir. Ayrıca Türkiye ile olan ticari münasebetleri sebebiyle Gürcistan'da bulunan birçok kurumsal firma da çalışanlarına yönelik Türkçe kursları düzenlemektedir.

Tiflis'te bulunan Yunus Emre Enstitüsü aracılığıyla da her kesimden Gürcistan vatandaşlarına Türkçe öğretilmektedir. Batum Başkonsoloslüğümüz bünyesinde bulunan Türkçe Öğretim Merkezi de Türkçenin yaygınlaşması adına önemli katkılar sunmaktadır. Batum'da bulunan Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı Türk Okulu Gürcistan'ın Acara Özerk Bölgesinde yaşayan Türk vatandaşlarının ana dillerini unutmamalarını sağlarken yeni Türk vatandaşı olmuş Gürcülerin veya çifte vatandaşlığı olanların da Türkçe öğrenmesine katkı sunmaktadır. Türkiye'nin uluslararası eğitim markası olan ve Tiflis'te de hizmet veren Türkiye Maarif Okulları da Gürcistan'da yaşayan her kesimden insana hizmet vermekte ve bünyesinde Türkçe de öğretmektedir. Türkçe adına bütün bu gelişmelerden hareketle yakın bir zamanda Gürcistan vatandaşlarının büyük bir bölümünün Türk dilli olması öngörülebilir.

Gürcistan'da Âşıklık Geleneği: Âşıklık geleneği Türklerin İslamiyet öncesi sözlü kültür geleneğinin devamı niteliğindedir. Bu açıdan "Âşık edebiyatı Türk(sözlü) kültür varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Binlerce yıllık bir birikimin günümüze kadar aktarılmasında öğretici ve taşıyıcı fonksiyon üstlenmiştir." (Koca, 2010: 85). Bu yönüyle Türklerin millî edebiyatının en önemli ana kolunu oluşturan âşık edebiyatı

ve âşıklık geleneği günümüz Gürcistan'ında varlığını devam ettirmektedir. Türklerin Gürcistan coğrafyasına geliş tarihleri kadar eski olan Borçalı âşıklık geleneği yetiştirdiği sayısız âşık ve saz şairi ile önemli bir ocak-mektep konumundadır. Bölgede yaşayan Karapapaklarda, Âşıklık Geleneği kültürün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Yazıya dökme önemli olmakla birlikte, daha çok o anda ve içinden geldiği gibi söyleme geleneği vardır. Ayrıca onlarca âşık türküsü makamı gelişmiştir. Bu makamlardan bazıları şu şekildedir: “1- Ağbaba 2- Atüstü 3- Ayak divanı 4- Ardahan divanisi 5- Azeri divanisi 6- Çıldır divanisi 7- Azeri güzellemesi 8- Bala memmed 9- Bala kişi güzellemesi 10- Behmeni 11- Beşli 12- Borçalı 13- Çal papak 14- Civan öldüren 15- Çoban kele 16- Çukurova 17- Derbeder.” (Çiftçi, 2015: 90). Gürcistan Türklerinin yaşadığı Borçalı'nın edebi geçmişine bakıldığında eski çağlardan günümüze Türklerde var olan ozanlık geleneği ile ilişkili olduğu görülür. Bu gelenek Türk-Oğuz, Türk-Kıpçak folklor ve edebi geleneklerinin içerisinde yer alan mitoloji ve efsane ile bağlantılı motifler barındırmış, âşık kültürünün edebi mirası ile zenginleşmiştir (Gocaeva- Memmedli, 2016:31).

Semra Alyılmaz Gürcistan Türklerinin edebi faaliyetlerini dört döneme ayırır. Bu dönemler: 1- XIX. yüzyıla kadar gerçekleştirilmiş edebî faaliyetler, 2- XIX. yüzyıldan Sovyetler Birliği Dönemi'ne kadar gerçekleştirilmiş edebî faaliyetler, 3- Sovyetler Birliği Dönemi'nde (1918-1990 yılları) gerçekleştirilmiş edebî faaliyetler, 4- Sovyetler Birliği'nin dağılmasından günümüze kadar olan dönemde gerçekleştirilmiş edebî faaliyetler (Alyılmaz 2010: 46). Bu dönemsel ayırma nazım nesir birlikte düşünülmeyle birlikte Borçalı veya Gürcistan âşık edebiyatını da kapsamaktadır. Borçalı âşıklık geleneği ile ilgili Gocayeva ve Memedlinin tarifi tam yerindedir. Onlara göre “Âşıklık millî sanattır. Borçalı'ya da haklı olarak sazın beşiği, ozanların ana vatanı, koşmaların, giraylıların, bayatilerin (ma-

nilerin) kaynar pınarı diyebiliriz. Bu diyarın manevî zevkini âşık süslemiş, saz sanatı bu yurttan coşmuş, kendi mecrasından çıkmamış, mihverinden kopmamış, iklimini, saflığını koruyup saklamıştır” (Gocaeva- Memmedli, 2016:30). Kafkasyalı Borçalı âşık muhitinin Karapapak Türklerinin yaşam alanında şekillenmiş kültürel bir zenginlik olduğunu ifade eder. Bu âşık muhitinin Azerbaycan’ın Kazak, Gürcistan’ın Ahılkelek ve Türkiye’nin Çıldır-Kars âşık muhitleri ile büyük benzerlik arz ettiğini ifaderek Borçalı âşık muhitini, farklı siyasi yapılar içerisinde kalmış bir kültür zincirinin dört halkasından biri olarak görür (Kafkasyalı, 2013: 19).

Gürcistan Türklerinin sözlü kültürünün-söz varlığının kayıt altına alınmasında emeği geçen çok sayıda kişinin olduğunu ifade etmek gerekir. Bunlar içerisinde Valeh Hacılar ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Borçalı Terekeme/Karapapak Türklerinden bilim adamı, eğitimci ve şair olan Valeh Hacılar’ın Karapapak/Terekeme Türkleri üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Hacılar, Karapapak Türklerinin bölge için önemini bilmekte ve özellikle de Türkiye ile köprü vazifesi gördüğünü söylemektedir. Semra Alyılmaz Hacılar’ın bu görüşünü destekleyerek tarihte Köroğlu ve Dede Korkut gibi büyük destanları oluşturan ve çok sayıda âşık ve ozan yetiştiren bu toplumların Kafkaslarla Anadolu arasında bağ kurduğunu belirtir (Alyılmaz 2010: 115).

Âşık toplumdan bağımsız olamaz. Toplumun kültürü, yaşayışı değer yargıları, musikisi kısaca folkloru âşık sanatını yaşatır. Bu sanatı icra eden âşıklar da Kafkas Türk folklorunun gelişmesinde, yayılmasında bu sanatın yeni nesillere sevdirelerek aktarılmasında ve yeni âşıklar yetiştirilmesinde öncü rol oynamaktadırlar (Hacıyev, 1991: 16). Borçalı âşıklık geleneği bünyesinde oluşturulan “Terekeme” halk rakısı, “Başkeçid Güzellemesi”, “Borçalı Dübeytisi”, “Borçalı Gevherisi”, “Borçalı Güzellemesi”, “Borçalı İbrahimîsi”, “Borçalı Gaytarması”,

“Borçalı Mansırı”, “Borçalı Sultanı”, “Borçalı Urfanı”, “Borçalı Yurtyeri”, “Borçalı Zarıncısı”, “Destanı”, “Ehmedi Kerem”, “Fahralı Dilgemi” (“Doşanguloğlu”), “Fahralı Muhammesi”, “Güllâbi”, “Memmedbağır”, “Sürütme Köroğlu”, “Terse Giraylı” gibi birçok saz makamının günümüzde de canlı bir şekilde yaşatıldığı görülür (Gocaeva- Memmedli, 2016:31).

Borçalı Âşıklık geleneği geleneksel usullerle sürdürülmektedir. Gürcistan’ın çeşitli bölgelerinde usta âşıklar tarafından oluşturulmuş “âşık mektepleri”nde usta çırak ilişkisiyle âşıklık sanatı öğretilmektedir. Her usta âşığın 10-15 tane öğrencisi olur. Zaman içerisinde devam eden çırak sayısı 1-2’ye düşer. Her ocağın yetişen âşık sayısı az gibi görünse de âşık mekteplerinin sayısının fazla olması ve âşık sanatından anlayan kaliteli bir kitle oluşturulmasından dolayı çok değerlidir.

Gürcistan’da günümüzde aktif olarak faaliyet yürüten âşık mektepleri şunlardır:

1. Âşık Mesim Sadaklı (Şamilov) (Sadaklı, 1940-.....): Mektebi Sadaklı’dadır. Âşık Mesim Sadaklı’nın iki tane yetiştirdiği çırığı bulunmaktadır. Bunlar Famil Nebir, Hafız Kerimov’dur. Borçalı Âşık mektebinin yaklaşık 30 yıllık yetiştirmeleridir.
2. Âşık Mehemmet Sadaklı (Sadaklı, 1930-...): Mektebi Sadaklı’dadır. Bilindiği kadarıyla altı oğlunun hepsi kendisine çıraklık etmiş fakat iki oğlu Âşık Eldar Mehemmedoğlu Sadaklı ve Âşık Mehman Mehemmedoğlu Sadaklı meclislere çıkmaktadır.
3. Âşık Mehman Mehemmedoğlu Sadaklı (Sadaklı, 1957-...): Babasından kalan şakirdleri (öğrenci) devam ettirerek yeni bir âşık mektebi olma yolundadır. O da bu alanda ciddi katkılar sunmaktadır.
4. Âşık Bafalı Adgozalov (Deller Köyü, 1959-....): Mektebi

tebi Sarvan'dadır. Çok sayıda şakird yetiştirmiştir. Her dönem 10-12 öğrencisi olur. Çok sayıda usta aşık kendisinden ders almıştır. Kendisi aynı zamanda saz yapan bir ustadır. Bölgede kimin saza ihtiyacı varsa veya sazında bir sıkıntısı varsa onun atölyesine muhakkak uğramaktadır. Aynı zamanda balaban ve zurna ustasıdır.

5. Âşık Ziyeddin Keşeli Aliyev (Keşeli, 1950-....): Mektebi Keşeli'dedir. Borçalı aşık mekteplerinden birisi de kendisine aittir. Çok sayıda şakird yetiştirmiştir. Yaşı gereği kendisinden ders alan çok meşhur Âşıklar vardır. Usta Âşık Kamandar'ın mirasını devam ettiriyor denebilir. Yetiştirdiği şakirtlerden en bilineni Âşık Orhan Bedelov'dur.
6. Âşık Heveskar Nureddinoğlu (Gasımlı, 1966-...): Mektebi Gasımlı'dadır. Babası Nureddin Gasımlı'nın mektebini devam ettirmiştir. Çok sayıda şakirdi olmuş ama çırağı diyebileceğimiz kişi Âşık Efkan Şamilov'dur. Babasından yadigâr kalan Âşık Efkan Şamilov Borçalı diyarında çok meşhur birisidir.
7. Âşık Aman Aliyev Gorarılı (Gorarılı, 1967-...): Mektebi Marnoli'dedir. Kendisi Marnoli Belediyesi Kültür İşleri Sorumlusudur. Çok sayıda şakird yetiştirmiştir. İki şakirdi meşhurdur. Birisi Âşık Samir Kürtler, diğeri de Âşık Hümmet Görarılı'dır.
8. Âşık Hakverdi Orucov (Karabulak, 1948-...): Mektebi Domanisi'dedir. Çok sayıda şakirdi olmuş. Yetiştirdiği en önde gelen çırağı Kamandar Latifoğlu'dur. Şu anda mektebi çok aktif olmamakla beraber sadece meraklı olanların uğrak yeridir.
9. Âşık Nargile Mehdiyeva (Ksani Köyü, 1980-...): Mektebi Tiflis'tedir. Ahundzade Ev Meddeniyet Müzesi içerisinde faaliyet yürütmektedir. Gürcistanın tek kadın aşığıdır.

Gürcistan'da âşıklık sanatının korunması, yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması adına kurulmuş 4 sivil toplum kuruluşunun var olduğu görülür. Bunlar: 1- Yeni Gürcistan Âşıklar Birliği. Başkanı Elşad Efendiyev. 2- Gürcistan Âşıklarının El Birliği. Başkanı Nargile Mehdiyeva. 3- Gürcistan Âşıklar Birliği. Son başkanı Osman Ahmetoğlu'dur. Vefatından sonra yeni bir başkan seçilmemiştir. 4- Birleşmiş Gürcistan Âşıklar İttifakı. Başkanı Halil Hüseyinov.

Adı geçen sivil toplum teşkilatlarının âşıklık sanatı ile ilgili sahada ciddi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bu anlamda öncelikle bu yapıların bir araya gelip ortak bir eylem planı hazırlamaları daha yerinde olabilir.

Gürcistan Türkçe Yayın Hayatı: Gürcistan Türk edebiyatında şiir ve düz yazı önemli bir yer tutmaktadır. Sayısız şair ve yazar yetiştiren Gürcistan'da şair ve yazarlar için oluşturulmuş STK veya Kültür Bakanlığının birimlerinin olduğu da görülür. Bunlardan birisi 2004 yılında kurulan Azerbaycan Yazarlar Birliğinin Gürcistan Bölgesi temsilciliğidir. Günümüzde başkanlığını kendisi de şair olan Rafik Hümmet yapmaktadır. Bu birliğin faaliyetleri içerisinde kitap yayınları da bulunmaktadır. “Ebedi Gürcistan”, “Koroğlu”, “Yüz Büyük Gürcü”, Bin Bir Bayatı, Hikâyeler ve Masallar bu kitap yayınlarından birkaçıdır.

Bir diğeri ise 2004 yılında kurulan Gürcistan Yazarlar Birliğinin Azerbaycan Bölümüdür. Bu birim Gürcistan Kültür Bakanlığı bünyesindedir. Başkanlığı kendisi de şair olan Allahverdi Tehleli yapmaktadır. Allahverdi Tehleli'nin başkanlığını yürüttüğü bir de “Körük” isimli dernek bulunmaktadır. Allahverdi Tehleli'nin kişisel çabalarıyla Türkçe olarak “Körük” ve Türkçe-Gürcüce olarak “Şafak-Shivi” isimli iki dergi yayınlanmaktadır. Maddi sıkıntılar sebebiyle “Şafak-Shivi” dergisinin yayınına araverilmiş durumdadır. Bu birlik bünyesinde “Kö-

rük” isimli bir dergi de yayınlanmıştır.

Türk kültürü adına bölgedeki en önemli yayınlardan birisi de “Qarapapaqlar” isimli dergidir. İlk sayısını Tiflis’te, Mart 2005’te çıkaran dergi on yıl boyunca yayınlanmıştır. Dergide, Gürcistan Türklerine ait kültür, sanat, edebiyat ve yaşama dair gelenek ve göreneklere ele alan çok sayıda çalışmanın yer aldığı görülür. Dergi, 2015’te maddi sebeplerden dolayı yayınlarına ara vermiştir.

Gürcistan’da Türk Tiyatrosu: Gürcistan’da Türk tiyatrosunun tarihi, tiyatronun dünyada yaygınlaşmaya başladığı dönemlere kadar gitmektedir. İlk Türk tiyatrosu Tiflis’te 1873 yılında, Fatali Ahundov Azerbaycan Devlet Drama Tiyatrosu adıyla kurulmuştur. Tiyatro 1873’te Fethali Ahundov’un yazdığı “Veziri Han Lenkeran” oyunu ile perdelerini açar. Tiyatro 1947 yılında kapatılır ve 1998 yılında Haydar Aliyev ve Edvard Şevardnadze tarafından tiyatronun tekrar açılması konusunda anlaşma imzalanır. 2004 yılına gelindiğinde tiyatroya devlet tiyatrosu statüsü verilir. Günümüzde Gürcistan Kültür Bakanlığına bağlı olan tiyatro “Haydar Aliyev Tiflis Devlet Profesyonel Azerbaycan Drama Tiyatrosu” ismiyle faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu tiyatronun dışında Gürcistan’da yaşayan genç Türk tiyatrocular tarafından 2017 yılında özel bir tiyatro kurulur. “Era” isimli Türkçe oyunların sergilendiği tiyatronun kurucuları Anar Refigoğlu ve Rabil İsmail’dir. Tiyatronun sanat yönetmenliğini Anar Refigoğlu yapmaktadır.

Gürcistan’da Türkün Millî Bayramı “Nevruz-Yenigün”: Gürcistan’da yaşayan Türkler arasında millî bilincin yaşatılmasında Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan mevsimsel geçiş törenlerinden Nevruz-Yenigün bayramı büyük bir öneme sahiptir. Günümüz Gürcistan’ında bütün canlılığı ile devam eden ve özellikle Borçalı Türkleri tarafından bütün Türk dünyasındaki adet, uygulama ve ritüellerle beraber canlı bir

şekilde kutlanmaktadır. Baharın gelişi Gürcistan'da Türklerin yaşadığı şehir ve köylerin hepsinde – Tiflis'in Ortaçala, Saburtala Mahallelerinde, Marneuli, Bolnisi, Dumanisi, Kardabani, Sagareco, Telav, Lagodeh, Kaspi, Msheta, Çalka ilçelerinde, Akçakale, Koçulukale, Mührenkale yörelerinde, Sarban, Sadaklı, Ulaçlı, Kölagir, Arıklı, Kızılhacılı, Kosalı, Saraçlı köylerinde, tüm Karapapak Türk yerleşim yerlerinde coşkulu şenliklerle kutlamalar devam etmektedir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Gürcüler de Nevruz-Yenigün kutlamalarına katılmaktadır.

Günümüzde bu bayram Gürcistan'da dostluk ve birlikteliğin simgesi konumundadır. Her sene geleneksel olarak Gürcistan cumhurbaşkanı, başbakan vb. yüksek düzey yöneticilerinin katılımlarıyla Marneuli ve Kardabani'de düzenlenen törenlere Gürcü ve Türk haklarının temsilcileri ile Azerbaycan ve Türkiye'den de yetkililerin katıldığı ve bayram sevincinin paylaşıldığı görülür (Gocaeva- Memmedli, 2016: 7). Gürcistan'da Nevruzda ateş yakma geleneği devam etmektedir. Ayrıca Nevruz ateşi yerine Nevruz tongal ifadesi kullanılmaktadır. Nevruz günü ateşin arındırıcılığından faydalanmak isteyenler uğursuzlukları ve kötülükleri ateşte bırakarak bir bir ateşin üzerinden atlamaktadırlar.

Gürcistan Türkleri arasında Nevruz için "Çınar Günü"nde denmektedir. Borçalı'nın merkezi sayılabilecek bir öneme sahip olan ve Marueili'ye bağlı Çandar Köyünde bulunan ulu çınarın gölgesinde bu bayramın kutlanıyor olması sebebiyle bu isimlendirme yapılmıştır. Borçalı Türkleri için bu çınar ve çınarın ruhu önemli bir birleştirici unsur ve yurdun koruyucusu olarak görülür. Çandar Köyü Çınar Gününde Gürcistan ve komşu ülkeler olan Türkiye'den ve Azerbaycan'dan da çok sayıda misafire ev sahipliği yaparak bu birleştirici yönünü yüzlerce yıldır göstermektedir. Bu törenler sırasında ateş üzerinden atlanması, ağacın dallarına kurulan salıncaklarda sallanıl-

ması, yemek ikramlar, âşıkların sazlı sözlü ve coşkulu icraları ile Çınarın ruhu memnun edilmiş olarak şenlik tamamlanmaktadır (Memmedli, 2015:129).

Gürcistan'da Türk Mutfağı: Dünya çapında üne sahip Türk mutfağının Gürcistan'da yaşayan Türklere ait kısmı da zengin bir içeriğe sahiptir. Ağırlıklı olarak et yemeklerinin olduğu görülür. Gürcistan'da daha çok evde yapılan yemekler bulunmaktadır. Türk lokantalarında daha çok Türkiye yemekleri veya kebab tarzı yemekler yapılır. Gürcistan Türk mutfağının olmazsa olmazları şunlardır: Haşıl, Haşlama, Bozartma, Buğlama, Çoban Bastırması, Evelikli İsti, Erişte Pilav, Erişteli isti, Ayran Aşı, Çoban Salata, Hörre, Cızdah, Feselli, Fetir, Unnaca, Gardalı Cadı, Galet, Gozlu Bükme, Gurut, Pişi, Hangel, Kete.

Temel olarak Karapapak yemeklerinden oluşan bu zengin kültür Türkiye'de birçok yeri de etkilemiştir. Özellikle Türkiye'de Karapapakların göç ettiği bölgeler içerisinde Kars, Ardahan, Iğdır, Sivas, Tokat, Erzurum, Bayburt, Muş ve Kayseri başta olmak üzere bu kültürün izleri takip edilebilir.

Gürcistan'da Türk Mimari Yapıları: Gürcistan eski bir Türk yerleşim yeri olması sebebiyle Türklere ait abidevi eserlere de ev sahipliği yapmaktadır. Bu tarihi abideler zaman içerisinde bir kısmı bulundukları orijinal yerlerinden alınarak Gürcistan müzelerine veya şahsi arazilere konmuş olmakla birlikte sahada çok sayıda eser de mevcuttur. "Gürcistan Cumhuriyeti"ndeki birçok bölgede, özellikle de Borçalı, Karayazı, Başgeçit ve Tiflis bölgelerinde farklı Türk boy ve toplulukları tarafından vücuda getirilmiş pek çok eser bulunmaktadır" (Alyılmaz, 2015: 77) "Balız köyü yakınında bulunmuş taştan yontma at ve koç heykelleri (mezar taşları), onların üstünde zülle papaklı erkek kişi tasviri, Arap alfabesiyle yazıtlar, Ayarta, Güveç, Hö-rüzmen, Hamamlı, Tekeli köylerinde bulunmuş ak koç, kara

koç heykelleri (mezartaşları) dikkat çekicidir.

Araplı'da Borçalı vekili Emircan oğlu Hacı'nın türbesinde nefis hatla Kuran ayetleri olan yazıtın hattatı usta Molla Muhammed İsmail oğlu hatırlanır. Lecbeddin köyünde sultan Ahmed'in, Kaş Muğanlı'da Kâzım Han'ın türbelerinde şiir parçaları, Araplı, Arıklı, Darvaz, Fahrallı, Görarkı, Hamamlı, Kepenekçi, Kızılhacılı, Kosalı, Köseler, Lecbeddin, Sadaklı, Saraçlı, Sarvan, Tekeli, Tekle, Yırğançay kabristanlarındaki baş taşlarında da güzel desenler var. Kaş Muğanlı mezarlığında 1817 (h. 1233) yılında vefat etmiş Kâzım Han oğlu Muhammed ve Ali kardeşlerin baş taşında iki insan resmi, harimde yontma taştan papak (kalpak), at, üyen, üzengi tasvirleri vardır. Mezar baş taşlarındaki yazılar burada hattatlığın da gelişmiş olduğuna işarettir. Araplı türbelerinde şiirle yazı da ilgi çeker. Görarkı, Arıklı, Sadaklı, Saralı köylerinde minareli mescitler dikkati çeker. Kuşçu köyü yakınında önceki Kurtbasar kalesinin yerinde 1488 yılında Akkoyunlu Halil Bey'in diktirdiği, sonra Safili hâkimi Şah İsmail'in şenlendirdiği Akçakale büyük yuvarlak burçları, iki katlı kuleleriyle, taş, saksı kırıntılarından süslerle ilgi çekicidir. Kölagir (Kölayır) köyü yanında kadim Akkale'nin yerinde Erekle Şah'ın zamanında inşa edilmiş Kölagir Kalesi dört burcu, doğu ve batı semtlerden yüksek kapıları, mazgallı kuleleriyle, düzlük yerde olmasıyla seçilir. Akçakale, Kölagir Kalesi, Bağdar Kalesi, Dalavar Kalesi, Güveç Kalesi, Sukale, Çaklakkale, Kızkale, Koçulu Kalesi, ayrıca Gürcistan ile Azerbaycan sınırında Hıram (Ehram) Nehri üstünde Sınık Köprü, onun kervansarayları, Devede-Borçalı nehri üstündeki taş köprü, Alget Köprüsü seyyahların, âlimlerin dikkatini çekmişti." (Memmedli, 2016:8). Bölgede Türk sivil mimari örneklerinden ev mimarisi de görülür. Tiflis ve Borçalı bölgelerinde tarihi Karapapak/Terekeme konaklarına rastlanmaktadır. Uzun dönemler Türklerin egemenliğinde kalmış olan Tiflis de kültür varlıkları yönünden zengin bir yerdir.

Eski mahallelerde taş döşeli sokakları çevreleyen Osmanlı mimarisi ile yapılmış evler, kale duvarları, Cuma Mescidi, Safeviler döneminde inşa edilmiş hamamlar, Osmalılar tarafından dikildiği düşünülen Narın Kale, geçmişin birer hatırası olarak bugün yaşayan Tiflis sokak adları: Ortacala, Avcala, Şeytanpazar, Çuhuret, Meydan, Sululek, Neftulluk Türk ruhunun taşıyıcılarıdır (Kafkasyalı, 2012: 281). Osmanlılar tarafından yapılmış Ahıska'da Ahmediye Camii ve medresesi, Batum Aziziye Camii günümüze kadar ulaşmış diğer önemli kültür varlıklarıdır. Çoğunluğu değiştirilmiş olmakla beraber Türkçe yer adları da bölgenin kadim kültürüne ışık tutmaktadır.

4. Sonuç

Kültürün sınır tanımazlığının en güzel örneklerinden birisi Türk kültürüdür. Dünyada Türk kültürünün ulaşmadığı çok az yer vardır denilebilir. Milattan önceki dönemlerde başlayan Türk hareketliliği günümüzde de devam etmektedir. Türkler, gittikleri coğrafyalarda kendi zengin kültürlerini yaşarken bölge kültürlerinden de etkilenerek kültürel sentez sonucunda da zengin bir kültürel birikime sahip olmuşlardır.

Türk kültürünün hayatın her alanında canlı bir şekilde yaşadığı Gürcistan sahip olduğu Türk kültürüne ait zenginlik sayesinde çok ciddi bir turizm potansiyeline sahip durumdadır.

Gürcistan Türk kültürüne ait mimari yapılar, geleneksel kutlamalar, mutfak kültürü, sosyal yaşama dair kültürel unsurlar, sözlü kültür ürünleri ve Türkçe yer adları bakımından önemli bir merkez konumundadır. Âşıklık geleneğinin tarihten günümüze merkezi konumunda olan Borçalı'nın büyük bir bölümü ve merkezi Gürcistan'dadır. Âşıklık geleneğinin vazgeçilmez unsuru olan saz ustalarının en tanınmışları Borçalıdan çıkmıştır denebilir. Günümüzde Gürcistan'ın yaşayan insan hazineleri içerisinde sayabileceğimiz ender usta ve sanat-

çılara sahip durumdadır. Ayrıca var olan sözlü kültür ürünleri ve âşıklık geleneği kültürel aktarım konusunda lokomotif görevi üstlenmiş ayrıca kurulan sivil toplum kuruluşları ve süreli yayınlar da kültürel birlikteliğe katkı sunmuştur.

Gürcistan Türkleri Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir köprü konumundadır. Bu köprünün kurulmasında Türkiye mezunlarının da payı büyüktür. Türk şirketlerinin, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı ve Büyükelçiliğimizin bağlı birimlerinin çalışmaları iki ülke kurum ve kuruluşlar ile vatandaşları daha da yakınlaştırmaktadır. Günümüzde Gürcistan ve Türkiye arasında var olan kimlik kartı ile seyahat kolaylığı, var olan ikili ilişkilerin yakınlığının da bir göstergesidir.

Gürcistan Türkleri ülkelerinde sayıca ikinci sırada olmalarına rağmen bir bütün olmada, devletin imkânlarından eşit oranda faydalanmada siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerle dezavantajlı durumdadırlar. Bu dezavantajlılık yüzünden devlet kurumlarında nüfuslarına oranla çok az temsil edilmektedirler. Özellikle Türklerin yaşadığı yerlerde devletin resmî dilinin öğretilmiyor olması da Türklerin resmî kurumlarda görev almasını önlemektedir.

Âşıklık geleneği ve yayın faaliyetlerinin, birlik ve bütünlüğü sağlayan kültür festivallerinin, Türkiye ile öğrenci değişimlerinin desteklenmesi Gürcistan Türk kültürünün gelecek nesillere aktarımında kilit rol oynayacaktır.

Bu çalışma göstermiştir ki Gürcistan'da Türk kültürü canlı bir şekilde yaşamaktadır. Türklerin yoğun olduğu yerlerde Türk kültürü baskın kültür konumundayken Türklerin az olduğu veya yaşamadığı bölgelerde Türk kültürünün varlığı gözlemlenebilmekte fakat baskın bir kültür konumunda olmadığı görülmektedir. Gürcistanda yaşayan her toplumun gelenek ve görenekleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde içerisinde var

olan Türk kültür unsurlarının tespiti kolayca yapılabilecektir.

Gürcistan coğrafyasında binlerce yıldır birlikte yaşayan Türk ve Gürcülerin dinî uygulamalar kenara bırakıldığında ortak kültür dairesinde oldukları ifade edilebilir. Bu ortak kültür dairesi Gürcistan'ın geleceğe taşıyacağı önemli bir miras konumundadır.

KAYNAKÇA

- Ağcan, K. (2004). Gürcistan Türklerinin Mevcut Durumu, Siyasi ve İktisadi Sorunlar, *Karadeniz Araştırmaları*, 1(1), 90 - 101.
- Altıncakaynak, E. (2005). *Ortodoks Türkler Urumları*, ÜBL Yayıncılık.
- Alyılmaz, C. (2015). Gürcistan'daki Türkler ve Türk eserleri. *Yeni Türkiye*, 78, 72-84.
- Alyılmaz, S. (2010). Gürcistan Türklerinin yeniden yükselen sesi varlık gazetesi. *Karadeniz Araştırmaları*, 25(25), 115-124.
- Alyılmaz, S. (2017). Borçalı edebi muhitleri üzerine, türk dünyası. *Dil-Edebiyat Dergisi*, 43, 45-54.
- Baddaley, J. F. (1996). *Rusların kafkasyayı işgali ve şeyh şamil*. Kayıhan.
- Berdzenişvili, N. & Canaşa, S. (2000). *Gürcistan Tarihi (Çev. H. Hayrioğlu)*. Türk Tarih Kurumu.
- Brosset, M. F. (1849). *Histoire de la Georgie-1 Partie*, Türk Tarih Kurumu.
- Çiftçi, Ö. (2015). *Karapapak Türklerinin tarihi, gelenek ve görenekleri*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devlet, N. (1997). Kuzey kafkasya'nın dünü bugünü. *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 3(16), 101-105.
- Ergin, A.(2010). Kafkasya: bir etno-kültürel tarih çözümlemesi, *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 19-50.
- Gocaeva, Memmedova, G., Memmedli, Ş. (2016). Borçalı'da nevrüz – bahar – çınar bayramı, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 8(29), 7-14.
- Gümüş, N. (2002). Selçuklu-gürcü ilişkileri, Türkler. *Yeni Türkiye Yayınları*, 4, 713-721.
- Hacılar, V. (2009). Borçalı Türklerinin menşei ve etnik sınırları, *Bizim Ahıska*, 5(14), 34-38.
- Hacıyev, V. (1991). *Folklorumuzun üfûğleri*, Yazıcı Neşriyat.
- İbrahimov, M. R. A. (1996). Dağıstan halkları XX. yüzyılında etnodemografik problemler, *Yeni Forum* 17(322), 33-39.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*, Ötüken.

- Kafkasyalı, A. (2012). Karapapak Türkleri, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, 269-304.
- Kafkasyalı, A. (2013). Sürgündeki Âşıklık Geleneği, Almatı.
- Kemaloğlu, M. (2012). Terekeme - Karapapak Türkleri yerleşim alanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/3, 55-81.
- Kemaloğlu, M. (2012). Kafkasya-tarihi geçmişi-etnik-dinî yapısı ve terekeme (karapapah) Türkleri, *Akademik Bakış Dergisi*, 32, 1-17.
- Kırzioğlu, F. (1972). *Dede korkut oğuznameleri ışığında karapapaklar*. Atatürk Üniversitesi Basımevi
- Kırzioğlu, F. (1992). *Kıpçaklar*, Türk tarih Kurumu.
- Koca, S. K. (2010). *Âşık edebiyatında bulunan semboller ve işlevleri*, Uluslararası Dil-Yazın- Değişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı Cilt 2, s.85-89
- Memmedli, Ş. (2015). Gürcistan'da yaşayan türk folklorunun temel motifleri. *Ulakbilge*, 3(6), 123-146.
- Memmedli, Ş. (2016). *Gürcistan'da Türkçe âşık şiir geleneği*. Lap Lamberd Academic Publising.
- Olivia, A. (2012). *Ahıska kültürü ve temel soz varlığı*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paydaş, K. (2006). Akkoyunlu ve karakoyunlu Türklerinin gürcistan'a yaptıkları seferler, *Tarih İnceleme Dergisi*, 2, 177-196.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin dinî tarihi*, Türk Kültür Yayını.
- Taşgıl, A. (1997). Hazarlar, *Türk Dünyası Kültür Atlası*, 1, (1), 122
- Tellioglu, İ. (2009). *Orta çağ'da türk-gürcü münasebetlerini şekillendiren faktörler*, 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007 Ankara), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler, VI, Ankara, 3077-3089.
- Tombuloğlu, T. (2003). *Kafkasya'nın etnik ve kültürel yapısının oluşumunda Türklerin rolü*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Web 1: http://census.ge/files/results/Census_release_ENG.pdf, erişim:10.08.2022

TATARİSTAN CUMHURİYETİ'NDE ETNOKÜLTÜR POLİTİKASI

ETHNOCULTURAL POLICY IN THE REPUBLIC OF TATARSTAN, RUSSIA

Refly SETİAWAN¹, Stanislav Vladimirov MLADENOV²

Özet

Bu çalışma, Ruslar ve Tatarlar olmak üzere iki ana etnik grup arasında bir denge durumunda karmaşık, çok ırklı bir nüfusa sahip olan Rusya / Tataristan Cumhuriyeti'ndeki etnokültürel meseleleri ve politikaları tartışmaktadır. Ayrıca Tataristan'da etnokültürel politikanın oluşumuna yönelik tarihsel ve ideolojik görüşler, etnik gruplar arası ilişkiler alanında olumlu ve olumsuz eğilimler bulunmaktadır. Bu çalışma, etnokültürel eğitim alma hakkının uygulanması ve bölgesel dillerin korunması, geleneksel halk kültürünün desteklenmesi, etnik topluluklarla etkileşim vb. gibi etnokültürel politikaların uygulanmasının yönlerine odaklanmaktadır. Çalışmada etnokültürel politika alanında düzenleyici çerçevede uygulanmaktadır. Çalışma ile ulaşılan başlıca sonuç; etnik gruplar arası ilişkiler alanındaki durumun, mevcut çokkültürlülük durumunda Tatar topluluğunu destekleyen bölgedeki etnosentrik politika modelinin sonunu getirebileceği yönündedir. Bu durumda, bölgedeki diğer etnik grupların çıkarlarının da daha az dikkate alınması söz

1 Bandar Lampung Üniversitesi, Endonezya, reflly@ubl.ac.id
Bandar Lampung University, Indonesia

2 Dr. Öğrencisi, Kazan Federal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Rusya Federasyonu, stanislav_mladenov@mail.ru
PhD. Student, Kazan Federal University, Department of International Relations, Russian Federation

konusu olacağından memnun olmayan kişi veya grupların oranı artabilir. Örneğin: Çuvaş, Mordovya, Mari, Ermeni vb. Ayrıca böyle bir sonucun bu etnik grupların radikalleşmesine yol açabileceği de öngörülmektedir.

Extended Abstract

This study discusses ethnocultural problems and policies in the Republic of Tatarstan, Russia, with a complex multiethnic population in a condition of balance between the two main ethnic groups, namely Russians and Tatars. In addition, there are historical and ideological views for ethnocultural policy formation in Tatarstan, as positive and negative trends in the field of interethnic relations. The author focuses on aspects of ethnocultural policy implementation, such as the implementation of the right to receive ethnocultural education and preservation of indigenous languages, support for traditional folk culture, interaction with public ethnic associations, etc. In addition, it also looks at how the legislative and regulatory framework is applied in the ethnocultural policy area. The method used in this research is a qualitative research method with a descriptive research design. This research was conducted by looking deeper into ethnocultural policies in the Republic of Tatarstan and studying them based on actual facts.

The findings from this study indicate that there are two important factors in the ideology of inter-ethnic relations in the Republic of Tatarstan, namely, the idea of a Tatar state and efforts to build a nation based on ethnicity. Ethnocultural politics is also often used as a tool to fight the central power against the territory of the Republic of Tatarstan. In addition, related ethnocultural policies in the Republic of Tatarstan are based on two basic principles, the first is the need for the development of Tatar society as a whole, and the second is to strengthen the Republic of Tatarstan as a historical form of the country and ensure equal conditions for Tatars for all ethnic groups and on the other hand, collectively represents the multinational people in Tatarstan. The Tatarstan nation has also had many roles in the Russian state. Based on history, the Tatars, together with Russia, has long joined forces to fight the enemy since World War 2 until the civil war in the Republic of Tatarstan. Besides that, based on this research,

it is said that the linguistic aspects of the Republic of Tatarstan are the basis of all ethnocultural policies. There is a law of the Republic of Tatarstan concerning the state language of the Republic of Tatarstan, which states that the state languages in the Republic of Tatarstan are Tatar and Russian. The essence of ethnocultural policy in the Republic of Tatarstan is very clearly expressed by the formulation of one of the program's objectives, namely to create conditions for achieving language equality, namely Tatar and Russian, which are real as languages in the Republic of Tatarstan. The results of this study illustrate that the existence of a situation in the field of inter-ethnic relations can indicate the end of the ethnocentric policy model in areas that are in favor of the Tatar community in the current conditions of multiculturalism. In this case, there are people or groups who feel dissatisfied on both sides of the policies taken so that the interests of other ethnic groups in the region also receive less attention, such as Chuvash, Mordovia, Mari, Armenian, etc. This can lead to the radicalization of these ethnic groups.

Keywords: Ethnocultural Policy, Republic Of Tatarstan, Russia Federation.

1. Giriş

Tataristan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içinde etnik bir cumhuriyettir. Bu vasfıyla Rus olmayan nüfusun hakim olduğu bir bölgede etnokültürel bir politika modelidir. Tataristan federal merkezle etkileşim içinde olmakla beraber, egemenlik hakkını (etnik açıdan da doğrulanmıştır), kendi dil politikasını uygulama hakkını, özellikle Tatar dili için alfabe seçme hakkını sürekli savunur ve etnik kaynakları gerektiğinde kullanmaya çalışır. Tataristan Cumhuriyetinde, Tatarlar ve Ruslar gibi iki ana grubun yanı sıra daha küçük orandaki bir çok etnik topluluk da yaşamaktadır. Ana topluluklar dışında sayıca az olan ikinci etnik kategori kapsamında ilk olarak akla gelen Volga-Ural bölgesindeki yerli halklardır. Bu halklar başta; Çuvaşlar, Mari, Mordovya, Udmurtlar, Başkurtlar ve Ukraynalılar olmak üzere Almanlar, Yahudiler, Ermeniler, Azeriler ve bölgeye yakın zamanda yerleşen diğer topluluklar şeklinde ifade edilebilir.

Tataristan'daki etnik grupların günümüzdeki oransal dağılımına göz atıldığında ise tablo şu şekildedir: %52,9 Tatar, %39,5 Rus, %3,3 Çuvaş, %0,6 Mordovyalı, %0,6 Udmurt, %0,6 Ukraynalı, % 0,4 Başkurt, % 0,5 Kryashen, % 0,5 Mari, % 0,3 Azerbaycanlı, % 0,2 Beyaz Rus, % 0,1 Alman, % 0,1 Ermeni, %0,1 Yahudi, %0,1 Tacik ve %0,1 Özbek (Sergey, 2020). Sayısal olarak %0,1'den az olan etnik gruplar da vardır. Bunların başlıcaları Gürcüler, Kazaklar ve Mordovyalılardır. Bunlar kendi ulusal ve kültürel merkezlerine sahiptir ve bölgesel yetkililerle aktif olarak etkileşim içindedirler. 1990'dan 2000'e kadar Taciklerin sayısı dört kattan fazla, Ermeniler üç kat, Azerbaycanlılar neredeyse iki kat, Özbekler ve Gürcüler ise önemli ölçüde artmıştır. Son zamanlarda Vietnam, Türkiye ve diğer birçok ülkeden gelenler çok etnili yapıdaki Tataristan'ın çeşitliliğine katkıda bulunmaktadır (Valeev, 2005).

Tataristan Cumhuriyeti'ndeki modern etno demografik profilin oluşumu göç süreci ile yakından alakalıdır. Tataristan'ın 1960 ile 1980 arasındaki ekonomik modernleşmesi, bu özerk cumhuriyete bir Rus göç dalgasına yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1990 yılı ile 2000'li yılların ilk periyodu aralığında ise bu sefer bir Tatar göçünden bahsetmek mümkündür. Bu dönemde Tataristan'da, Tatarların karakteristik özelliği olan “etnik manyetizma” (yani, etnik vatanın Tatarlara çekiciliği) sürecinin söz konusu olduğu söylenebilir. Nihayetinde Tatar sayısında önemli bir artış olmuş ve yoğun göç nedeniyle Rusların sayısında azalma olmuştur (Kuznetsov, 2020). Tatar toplumu biraz daha yakın plana alındığında ise “Tataristler” ile “Bulgarlar” arasında “gerçek tarihi” bir mücadeleden kaynaklı ideolojik ve siyasi bölünmeler olduğu görülebilir. Bu bölünme, Tataristan Cumhuriyeti'ndeki Tatar halkının etnik kimliğini etkilediği için bu çalışma açısından önem taşımaktadır. Üstelik bu mücadele 1990'larda değil, 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır (Valeev, 2005). Tatar aydınlarının Tatar etnisitesinin tarihsel inşasına aktif olarak dahil olduklarında, yeni Tatar (veya Bulgar) etnik topluluğunun hayal gücüyle başlamış ve genel olarak ulus inşasını sağlamıştır. Tatar yaklaşımının amacı, Rusya'daki tüm Tatarların kültür ve dilinin Kazan Tatarlarının himayesinde organize olması doğrultusunda modern Tatar topluluğunu Altın Orda meselesine odaklamaktır. Tatarlar ayrıca, şanlı tarihlerine göre ilerlemelerine izin veren Rusya'nın sembolik bir egemenliğini hayal ettiler. Bununla birlikte, erken Türk imparatorluğunun Kiev Rus ve güçlü Altın Orda'nın ortaya çıkmasından çok önce tarihsel bir egemenlik kurmasından hareketle Rus imparatorluğuna Tataristan'ın altında yer vermiştir (Sergey, 2020). Moğol öncesi dönemde Volga Bulgarlarının bölgedeki hakiyetinden hareketle Tataristan'ın atalarını arayan Bulgarıcı yaklaşım, modern Tataristan'ın toprak bütünlüğü ve egemen-

liği açısından endişe yaratmaktadır. Bu yaklaşımı savunanlar ek olarak, Tatarları, Rus edebiyatında yüzyıllardır işlenen Kiev Rus devletini baskılayan şeklindeki suçlayıcı olumsuz imajdan da kurtarmaya çalışmaktadır. Tatar aydınları onlarca yıldır bu geleneğe karşı koymaya çalışmışlar ve bazıları orta yol arayışına girişerek Bulgar yaklaşımının köklerini değişen benlik isimlerine vurgu yaparak Tatar toplumunca kabul edilebilir çözümler haline getirmeye çalışmışlardır (Djokic, 2020).

Bugün Bulgar yaklaşımının Tatarcı yaklaşıma karşı zafer kazandığı söylenebilir, ancak tamamen değil. Bu arada, Şubat 1992'den beri, Bulgar kanatlı leopar sembolünün, bu cumhuriyetin yeni devletinin amblemini süslediği de belirtilmelidir. Kazan şehrinin 1000. yıl dönümünün kutlanması, Kazan Tatarlarının tarihinde Bulgar döneminin önemini de vurgulamaktadır (İzmailov, 2018). Ancak aynı zamanda etnonim aynı kalmakta ve Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nın tarihi de bu yeni devletin kökenleri arasında yerini korumaktadır.

Bu arada Tatarlar'ın çeşitli etnik alt gruplara ayrıldığına da değinmek gerekir: Kazan Tatarları, Sibiry Tatarları, Astrahan Tatarları, Kreşinler, Nagaybaklar ve Misharlar. Kreşinler Bulgar İmparatorluğu (VI-VIII yüzyıllar) sırasında vaftiz edilen Türkçe konuşan Ortodoks kabilelerin soyundan gelmektedir. İkinci vaftiz dalgası, 1552'de Kazan'ın (vaftiz edilmiş ebeveynler olarak adlandırılır) Ruslar tarafından alınmasının sonrasında yaşanmıştır. Üçüncü dalga ise 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürer (yeni vaftiz olarak adlandırılır). Kreşinlere, Nogay kıpçaklar da dahil olmak üzere Türkiye'de önemli rollere sahip kişilerin katıldığı görülmektedir. Kreşinler, Kazan Tatarları ile genetik olarak ilişkilidir, ancak maddi ve manevi kültürün gerçekliğini ve ayrıca dillerinin özelliklerini korurlar. Kreşin topluluğuna, bu alt etnik grubun temsilcilerini birleştirme işlevini yerine getiren Kazan kiliselerinden biri olan Tikhvin tahsis edilmiştir. Tataristan'da vaftiz edilmiş Tatarlar olarak

anılırlar, ancak kendilerinin bu şekilde değil de Kreşin olarak anılmasını isterler. Bu sorun, 20. yüzyılın son çeyreğinde ve Tataristan'da ulusal hareketlerin ortaya çıkması ve yeni bir ulusal ideolojinin oluşumu ile bağlantılı olarak büyümüştür (Gabdrakhmanova, 2008).

Tataristan Cumhuriyeti'nde 2002 yılında yapılan nüfus sayımına kadar, Kreşin kültür ve yaşamının tarihsel özellikleri ve bu grubun diğer Tatar gruplarıyla ilişkileri yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bazen tartışma, sık sık duyulan Tatar bölünmesi tehdidinin abartılması ve Kreşin etnokültürel örgütünün Kreşin bağımsızlığı hakkında sık sık sorular yönelten aktivistlerinin tehdidinin abartılmasıyla şiddetlenen ve siyasallaştırılan bir karaktere bürünmüştür (Valeev, 2005). Bu çalışma, Tataristan Cumhuriyeti'ndeki etnokültürel politikaların bölgedeki etnik gruplar arasındaki bölünmeleri ve çatışmaları nasıl azaltabileceğini açıklamayı ve tanımlamayı amaçlamaktadır. Tataristan Cumhuriyeti'nde yan yana yaşayan ve bölgeye kendi rengini veren çeşitli etnik kökenler bulunmaktadır. Tataristan, Kreşinler ve Sibiryâ Tatarlarının ayrı gruplara ayrılmasını aktif olarak engellemiştir. 2002 nüfus sayımı, on bin Nagaybak'ı ayrı etnik kategori olarak tanımlanmış ve Tatar olarak kabul etmemiştir. Tataristan'da daha önce Tatarlar arasında fark edilmeyen Kreşinler ve Sibiryalılar şimdi ortaya çıkmaya başlamıştır. Benzer nedenlerle, 2002 nüfus sayımında istatistiksel olarak "bağımsız" "Kreşinler" ve "Sibiryâ Tatarları" kategorisi yoktur. Tatar alt grubu olarak belirtilirler. Bu husus aynı zamanda sosyal ve politik duygu dalgalarına da neden olmaktadır (Makarov, 2016). Tataristan'ın ayırt edici özelliği, hem bireylerin (özellikle Tatarların) hem de Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan tüm insanların özgürce çeşitli kongreler, toplantılar düzenlemesidir. Milli Meclis (Tataristan Halk Meclisi) kurultaylar ve Tatar gençlik forumları düzenlemiştir. Tataristan'ın iç siyasetinde kararları belirleyici

olan Tatar boylarının en etkili ve en etkili etnopolitik örgütü olan Dünya Tatar Kongresi, beş yılda bir kongre yapmaktadır (Markov, 2016). Bu kongre aracılığıyla, bölgedeki çatışmaların önlenebileceği, etnik gruplar arasında birlik ve bütünlük duygusu yaratılabileceği umulmaktadır.

2. Metodoloji

Araştırma yöntemi, belirli amaç ve kullanımlar için veri elde etmenin bilimsel yoludur. Bilimsel nitelikte, yani rasyonel, ampirik ve sistematik şekilde bilgi üretebilme açısından yöntem çok önemlidir (Ross, 2011). Bu çalışmada kullanılan yöntem ise nitel araştırma yöntemidir. Nitel Araştırma Modeli, bütünlük olarak doğal ortamdan faydalanır, araştırma aracı olarak insana dayanır, nitel yöntemler kullanır, veri analizini tümevarımsal olarak yürütür, araştırma hedeflerini sıfırdan bir teori bulmaya yönlendirir, doğası gereği tanımlayıcıdır ve çalışmayı sınırlar. Nitel yöntem odaklanmak ve verilerin geçerliliğini incelemek için bir dizi kritere de sahiptir. Bu arada nitel yöntemde araştırma tasarımı geçicidir ve araştırma sonuçları üzerinde anlaşmaya varılır (Zubarevich, 2017).

Bu çalışmada araştırma deseni olarak betimsel araştırma deseni kullanılmaktadır. Betimleyici araştırma tasarımında, durum ve incelenen konunun anlamı hakkında derinlemesine bir bilgi ve yorum gücü elde etmek hedeflenir. Bu çalışmada, araştırmacılar Tataristan Cumhuriyeti'ndeki etnokültürel politikayı derinlemesine incelemiş ve gerçek bulgulara dayanarak gözden geçirmiştir. Çalışmada veriler birincil veriler ve ikincil veriler olmak üzere iki kaynaktan alınmıştır. Birincil veri kaynakları, doğrudan araştırma nesnesinden elde edilen ve araştırmacılar tarafından toplanan ve işlenen verilerdir (Farida ve Setiawan, 2018). Gerekli veriler Tataristan Cumhuriyeti'ndeki etnokültürel politika ile ilgilidir. İkincil veri kaynakları, çalışılacak konuyla ilgili literatür, arşiv, makale, belge ve diğer

destekleyici materyallerin okunması, incelenmesi, alıntılanması ve gözden geçirilmesi yoluyla toplanan verilerdir.

3. Bölgesel Etno-Kültürel Politika İdeolojileri ve İlkeleri

Tataristan için etnik gruplar arası ilişkiler yaklaşımında iki önemli faktör vardır: Tatar devleti fikri kapsamında milleti etnisite temelinde inşa etme çabası ve federal merkezin aksine etnokültürel siyasetin kullanılmasıdır. Ulus inşası, Tatar kültürünün diğer kültürlerle göre göreli önceliklerini belirler. Başka bir deyişle, Tatar kimlik ve kültürü Rus kimlik ve kültüründen daha dezavantajlı kabul edilir ve öncelikli olması gerektiği düşünülür. Tataristan Devlet Başkanı Rustam Mınnıhanov'a göre, 1990'larda federal merkezden ekonomik ve siyasi tavizleri arttırmak için özerkliği kasıtlı olarak arttırma stratejisi izlenmiştir. Ancak yavaş yavaş bunun sadece bir retorik olduğu ve Tataristan'ın siyasi liderliğinin ilişkileri daha da kötüleştirmeyeceği anlaşılmıştır. Bunda bu politikanın bölgesel yetkililer tarafından da bir tehdit olarak görülmeye başlamasının da katkısı vardır. Bu noktada belirtilmelidir ki bir çatışma ortamında kendilerini en rahat hissedenler radikal milliyetçi gruplardır ve bunlar etnik gruplar arası ilişkileri daha da kötüleştirme konusunda hemfikir olabilir. Tataristan Cumhuriyeti konsey başkanı Khairulovich Mukhametshin'e göre, bölgesel yetkililer yalnızca beyan edici milliyetçi bir söylem kullanır. Gerçekte siyasi ve bölgesel idari seçkinlerin neredeyse %80'i Tatar köylülerinden gelmektedir. Sonuç olarak bu hususlar, herhangi bir ciddi değişime karşı temkinli olan muhafazakarlık, yönetici elitin durgun otoriterliği ve tutarlı milliyetçilik için psikolojik bir baskı işlevi görür (Belyaev, 2007).

Etnokültürel politikanın en anlamlı ideolojik bileşeni, Tataristan'daki kültürel danışma kurulu olarak Mohamed Shamiyev tarafından ifade edilmiştir:

“Televizyon ve radyodaki tüm bilgiler çoğunlukla Rusça olduğunda ve bir çocuğun çocukluktan itibaren yalnızca Rusça konuşma duyduğu ortaya çıktığında, bunun için bir şeyler yapılması gerekir. Burda amaç Tatar dilini korumaktır. Çocukken eşim sokakta Tatarca konuşmaya cesaret edemezdi ve konuştuğunda, kendini küçümsenmiş hissederdi. Neyse ki bugün durum böyle değildir. Tatarlar artık ana dillerini sadece Tataristan’da değil, her yerde tam sesle konuşuyorlar. Yine Tatarlar Rusça konuşan nüfusu suçlamaz. Hiçbir Rus Tatar diline karşı değildir. Tataristan’ın tüm sakinlerinin burada hoşgörü ve müteakabiliyetin gerekli olduğunu anlamaları sevindirici bir durumdur. Rusya’da olabilecek en tehlikeli şey, büyük Rus şovenizmine yapılan açık çağrıdır. Biz cumhuriyetteki mükemmel etnik ilişkilere değer veriyoruz ve hiç kimsenin etnik gruplar arası çekişmeye yol açmasına izin vermemeliyiz. Eşit insanlar arasında eşitiz ve bu bizim için en iyi eylem rehberidir”

Bu yaklaşım Tataristan Cumhuriyeti Hükümeti’nde etno-kültürel politikaların uygulanmasından sorumlu İç Politika Daire Başkanı olan Alexander Terentyev’in açıklamalarına da yansımıştır: “Tataristan’daki etnokültürel politika iki temele dayanmaktadır. Temel prensipler:

“Tatar topluluğunun kapsamlı gelişimine duyulan ihtiyaç ve Tataristan Cumhuriyeti’ni tarihi bir devlet olarak güçlendirmek, tüm etnik gruplar ve Tatarlar için eşit koşullar sağlamak, diğer yandan Tataristan’daki çok uluslu insanları toplu olarak temsil etmek.”

Kültür gözlemcisi Dmitry Nagiev’de kültürel politika alanında Tataristan’ı gizli bir etnosentrizm ile karakterize etmekte, Tatar kültürünün merkezde olduğu çok kültürlü bir durumdan bahsetmektedir.

Bölgede Tatar kültürünün göreceli önceliği tesis edilmiş olmasına rağmen, cumhuriyetteki Tatarların ayrımcılığa uğradığına inanan Tatar cemaatinin liderleri, Rusların kültürlerini geliştirmelerine ve bu alanda hakim olmalarına izin vermediği

görüşündedir. Tatar sosyo-politik ortamında, Tatar diline ve Tatar kültürüne karşı belirli bir kurumsal güvensizlik duyusunun varlığından bahsedilebilir. Bu nedenle çeşitli muhalefet partilerine destek söz konusudur. Resmî eylem için pratik yönergelere yol açan bir diğer önemli fikir, Tataristan'ın Rusya Federasyonundaki gerçek anlamdaki tek bölgesel-ulusal model olduğu, Rusya'da rol oynayan başlıca etnik grubun Tatarlar olduğu, dolayısıyla Tatar kültürünün cumhuriyet içinde desteklenebileceğidir.

4. Etnik Siyasi Tarih Deneyimi ve Halkın Kendi Etnopolitik Durumuna İlişkin Tarihsel Anıları

Tataristan Cumhuriyeti tarihinde etnik gruplar arasında hiçbir çatışma örneği yoktur. Bu yoğun yerleşim bölgesinde çeşitli milletler her zaman barış içinde bir arada var olmuşlardır. Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatarların ve Kazan Tatarlarının sadece dörtte birinin, bu insanların temsili bir azınlığını içeren etno-bölgesel bir grup olması da önemlidir. Urallar ve Volga bölgesi boyunca birçok akrabanın varlığı, etnik gerekçelerle çatışma olasılığını zorlaştırmaktadır. Kabaca eşit iki Tatar ve Rus topluluğundan oluşan bir nüfusun ikili etnik bileşimi, ilişkinin doğası açısından iki kutuplu bir ortam yaratmamaktadır. Üretim düzeyinde neredeyse hiçbir bölünme ve çatışma yoktur. Ayrıca etnik gruplar arasında çok yüksek oranda evlilikler ve karma kolektiflerin normal işleyişi söz konusudur. Bölgedeki Tatarların dörtte birini oluşturan Rusça konuşan Tatarlar, Rus nüfusuyla çelişme eğiliminde değildir.

Bunun dışında Tatarlar, Ruslar ve diğerleri, tarihsel süreçte ortak düşmanlara karşı tekrar tekrar güçlerini birleştirebilmiştir. Aralarındaki savaşlar etnik çatışmadan ziyade ülkeyi yönetecek siyasi liderleri belirleyen devlet ve din kurumları ekleninde şiddetlenmiştir (Ilinskaya, 2018). Geçmişten bu güne

Tatarlar arasından çok sayıda general, diplomat ve aristokrat çıkmıştır. Ruslar ve Tatarlar, Minin ve Pozharsky birimlerinde ülkenin ulusal bağımsızlığını geri kazanmak için birlikte savaşmıştır. Yine Razin ve Pugaçev askerî birimlerinde, iç savaşta ve II. Dünya Savaşı'nda omuz omuza olmuşlardır. Rus ve Tatar aydınlarının zihniyetleri Rus çatlığı altında pratik olarak iç içe geçmiş aralarında derin bir manevi yayılma meydana gelmiştir. Bu bahsedilenler, çoğu zaman milliyetin, belirli bir yaratıcının geliştirdiği etnik kültürü etkilemediğini gösterir (Andrew, 2015).

Öte yandan, Tatar aydın ve politikacılarının bir bölümü Tataristan'da Volga-Ural Cumhuriyeti oluşturulması fikrine de sıcak bakmışlardır. Bu fikir 1917'de Kazan'da çalışan Tataristan Millî Meclisi ve 23 Mart 1918'de tasfiye edilen Sovyet Hükümeti tarafından ilan edilmiştir. Bu öneri kapsamında Volga Bulgar bölgesi, Altın Orda ve Kazan Hanlığı da şüphesiz ortak tarihsel geçmiş (kamu malı) olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda Kazan Camii'nin imamı, zamanının şairi ve eğitimcisi Kul Şerif'in kişiliği oluşturulmak istenen sembol örnekler hakkında fikir verebilir. Daniel İvanoviç genç bir Tatar kültürü araştırmacısı olarak şunları söylemektedir:

“Gücü, Kazan Hanlığı'nın özgürlüğünü Korkunç İvan'daki işgalcilere karşı savunmasında yatıyor. Kazan Kremlin mimari topluluğunda bir caminin inşası, bu imamın adını tarihte ölümsüzleştiriyor”.

5. Bölgesel Etnokültürel Politikalara Mevzuat Desteği

Rusya bir federasyon olduğundan Tataristan Cumhuriyeti Devleti için ulusal politika kavramı Tataristan sınırlarında geçerlidir. Hazırlanan dönemsel planlamayla, bu konseptte dayalı olarak Tataristan Cumhuriyeti için ulusal politika uygulama programları yapılmaktadır (Sergey, 2020). Ancak etno kültürel bağlamda tüm Tataristan geneli için henüz geliştirilmemiş-

tir. Konsept uygulama programı aslında şehir düzeyinde geliştirilmiştir. Bu husus Tataristan'da etnokültürel politikaların uygulanması görevinin yerel düzeye devredildiği şeklinde ifade edilebilir. Bir çok etnik grubun bir arada yaşadığı koşullarda bu yaklaşım işe yaramaktadır. Tataristan Cumhuriyeti'nde etnokültürel politikalar için hukuki çerçevenin aslında yakın zamanda geliştirildiğini de belirtmek gerekir. Ancak bu alandaki bölgesel düzenlemelerin dağınık olduğuna da dikkat çekmek gerekir. Halihazırda Tataristan Cumhuriyeti'nin, aslında benzer bir federal tüzüğün kopyalanıp eyalet düzeyinde uyarlanması niteliğinde olan "Tataristan Cumhuriyeti'nde ulusal ve kültürel özerkliğe ilişkin" bir yasası vardır. Bu yasadan hareketle Cumhuriyette; kültürel-ulusal özerklik, ulusal kimliklerin korunması, yerel dilleri ve ulusal kültürü geliştirmek için gerekli olan Tataristan devlet yetkililerinin ve yerel özyönetim organlarının desteğini alma gibi haklar yürürlüktedir. Ayrıca etnik grupların ulusal ve kültürel özerklik faaliyetlerinin finansmanı için cumhuriyet bütçesinden pay ayrılması da planlanmaktadır (Zubarevich, 2018).

Diğer normatif düzenlemeler arasından, Tataristan Anayasası'nın 5. Maddesinden hareketle oluşturulan "Eğitim Yasası" ndan da bahsetmekte yarar vardır. Bu ulusal eğitim alma hakkını kapsayan ancak eğitimin içeriğinin detaylandırılmadığı bir yasadır. Burada önemli olan bu yasanın ana dilde eğitim alma olasılığını düzenlemekte oluşudur. Ancak iki ulusal dile, yani Tatarca ve Rusçaya özel statü verildiğini de belirtmek gerekir (Dolzhevikova & Moseykina, 2020). Bu bağlamda Rus "Kültür Üzerine" adlı yasa ve cumhuriyetin kültürel görevlerinden biri olarak, Tatar ulusal kültürünün ve çok uluslu Tataristan Cumhuriyeti halk kültürünün gelişmesini, dünya kültürüyle bütünleşmesini teşvik etmek gibi hususlardan bahsedilebilir (Belyaev, 2007). Bu tutum, Rusya Federasyonu Anayasasında da yer alan tüm milletlerin eşitliği ilkesini göz

ardı eden ve Tatar toplumu ile ilgili öncelikler üzerinde duran bir yaklaşımın ifadesidir. 2015-2019 Tataristan Cumhuriyeti Kültürel Gelişim programının hedefi, Rusya ve Baltık ülkeleri topraklarında cumhuriyet dışında yaşayan Tatar halkının desteğini sağlayabilmektir (Sergey, 2020). Bu, cumhuriyetin etnokültürel politikasının karakteristik bir özelliğidir. Benzer şekilde 2015-2020 Tataristan Cumhuriyeti Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programının görevleri arasında; millî eğitimin geliştirilmesi, geleneksel halk kültürünün desteklenmesi ve ulusun kültürel özerkliğinin sağlanması gibi hususlara da yer verilmiştir (Ilinskaya, 2018).

Ek olarak, Tataristan Cumhuriyeti yasalarında, benzer federal yasaları kopyalayan vicdan özgürlüğü ve dinî dernekler hakkındaki yasal düzenlemeler de söz konusudur (Farida vd, 2020). Hemen belirtilmelidir ki Tataristan Cumhuriyeti kanununda, İslam'ın bölgedeki öncelikli konumunu gösteren vakıf varlıkları ile ilgili hükümler dikkat çekicidir. Diller alanında da federal yasaların kısmen tekrarı vardır. Böylece, Tataristan Cumhuriyeti devletinin diline ve Tataristan Cumhuriyeti'nin diğer dillerine ilişkin yasa, Rusya Federasyonu halkının Rusya Federasyonu halkının diline ilişkin yasaların kopyası (uyarlaması) şeklindedir (Kuznetsov, 2020). Aynı zamanda, cumhuriyet yasaları, Rusya Federasyonu halkına ve Anayasası'nın 69. Maddesinin 2. Kısmı uyarınca Tatar dilinin ikinci devlet dili statüsünü de teminat altına almış durumdadır. 2004-2019 yılları için Tataristan Cumhuriyeti devletinin dilinin ve Tataristan Cumhuriyeti'nin diğer dillerinin korunması, incelenmesi ve geliştirilmesine yönelik Tataristan Cumhuriyeti Devlet Programı kullanılmıştır (Sergey, 2020).

6. Dil Destek Politikası

Tataristan Cumhuriyeti'nin dil politikası, tüm etnokültürel politikaların temeli konumundadır. Tataristan Cumhuriyeti-

ti'nin Tataristan Cumhuriyeti devlet diline ilişkin yasası şöyledir:

“Tataristan Cumhuriyeti’ndeki devletlerin dili Tatarca ve Rusçadır”.

Tataristan Cumhuriyeti’nde yasaların ve diğer yasal düzenlemelerin çıkarılmasına ilişkin seçim ve referandum düzenlemeleri Devlet Konseyi, Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanlığı Ofisi tarafından eşgüdüm ile yapılmaktadır (Zubarevich, 2018). “Tataristan Cumhuriyeti halkının diline ilişkin” Cumhuriyet yasasının 7. maddesi uyarınca, diller için bir devlet destek programı kabul edilmiştir. Bu bölgenin etnokültürel politikasının özü, program hedeflerinin başlıcasının formüle edilmesiyle açık bir şekilde somutlaştırılabilir. Şöyle ki Tataristan Cumhuriyeti’nin dili olarak Tatar dili ve Rusça’nın gerçek eşitliğini sağlamak için koşullar yaratılacağına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, program uygulaması için özel mekanizmalar da belirlenmiştir. Desteklenen dillerin listesi ilk önce Tatarca (korunması ve geliştirilmesi için en fazla önlem alınan), ardından Rusça (biraz daha az sayıda) ve son olarak Tataristan Cumhuriyeti’nde yaşayan diğer insanların temsili dilleri (daha az) olarak belirlenmiştir (Oversloot ve Verheul, 2006). Bölgesel etnokültürel politikaların ayırt edici özelliği, dış yönelimlidir. Dolayısıyla aynı programda Tatar Türkçesini Tataristan Cumhuriyeti dışında koruma ve geliştirmek için de tedbirler yer almaktadır (Sergey, 2020).

Sadece Rus haritalarında değil, Orta Asya’daki Türk dilli haritalarda da değiştirilmiş bir biçimde yazılan Kiril Alfabeti yoğun tartışmalara konu olmaktadır. Bu noktada Tataristan’ın, Rus egemenliği tarihinden kopmak ve kendisini Batı ve Türkiye ile daha yakından ilişkilendirmek amacıyla Latin Alfabetini tanıdığını belirtmek gerekir (Kuznetsov, 2020). Bu sorunun hukuk, tarih, dil, ekonomi, sosyo-kültür ve eğitim gibi birçok yönü vardır. Tataristan Cumhuriyeti’nde konsey

üyesi olan Saidov Valery'ye göre Latin alfabesine geçişin nedeni, aşağıdakileri içeren dış politika boyutunda yatmaktadır:

“Latin Alfabesine geçilmeye çalışılmasının birinci nedeni Tatarların Orta Asya ve Azerbaycan’da yaşaması, Tatar ve Özbek dillerinin kelime dağarcığının %70-80’e eşit olmasıdır (çünkü sürekli bir grafikten diğerine geçmeye gerek yoktur) ve bu da Tatarların asimilasyonunu tehdit etmiştir. Ayrıca gençler Latin Alfabesine uyarlanmış elektronik iletişim araçları kullanmaktadır. Türkiye ve Müslümanlar Modern Tataristan ticari pazarının malları keşfedilmesi yaygın olarak kabul görmemektedir. Bir yere tutunmak için en büyük fırsat, Orta, Güneydoğu Asya’da pazarlar geliştirmektir ve müslüman dünyasına uyum sağlamaktır.”

Alfabe sorununun siyasallaşması asıl olarak dilbilimcilerin Kiril Alfabesine imlayı basitleştirecek üç eksik harf ekleme önerisiyle başlamıştır. Ancak kamuoyu artık bu alanda daha radikal kararlar almaya odaklanmış durumdadır. Sonuç olarak, dil reformunun çeşitli yönleri ortaya çıkmıştır:

1. Dilbilimciler Kiril Alfabesini değiştirmekte ısrar etmektedir,
2. 1927-1939’da kullanılan Latin çizelgelerine dayanan Tatar Alfabesi “Yanalif” i restore etme ihtiyacından bahsedilmektedir.
3. Müslüman bilginlerin temsilcileri, Arap Alfabesinin eski haline getirilmesini önermektedir.
4. 1991’de Türk dili konuşan ülkeler İstanbul Konferansı’nda onaylanan birleşik bir Türk Alfabesinin kabul edilmesi önerilmektedir.
5. Bilgi çağının modern gereksinimleri dikkate alınarak Latin alfabesinin kullanılması önerilmektedir (bilgisayarlarda çalışmak için Latince “İnalif” alfabesini benimsemek) (Kuznetsov, 2020).

7. Ulusal Kültürel Kamu Dernekleri ile Destek ve Etkileşim

Tataristan Cumhuriyeti'nde Cumhuriyet Ulusal Kültür Derneğinin yanı sıra 50'den fazla etnisiteye dair dil ve kültür toplum merkezi bulunmaktadır (Golosov, 2014). Etnokültürel gelişimi desteklemek için Halkın Dostluk Evi adında özel bir eğitim ve kültür kurumu da açılmıştır (Siregar vd, 2020). Dernek, faaliyetlerinin başlangıcından itibaren kendisini yetkili ve bağımsız bir kamu kuruluşu olarak ilan etmiştir. Son birkaç yılda, yasal statüleri ulusal ve kültürel özerk toplum haline gelen birçok grup etnokültürel örgütlerin oluşumunda büyük rol oynamaktadır (Dolzhikova ve Moseykina 2020). Bu çok uluslu hareket kültürel hayatta giderek önem kazanmakta ve etkili olmaktadır. Şu anda ulusal kültür derneği, 35 etnik ve kültürel kuruluşu içermektedir. Dernek bünyesinde Göçmenler Sosyal ve Adli Yardım Merkezi faaliyet göstermekte, folklor sanatı gelişmekte ve halkın kültürel kimliği zenginleştirilmektedir. Bu kuruluşun Tataristan'daki en etkili sivil toplum kuruluşlarından biri haline geldiği söylenebilir (Sergey, 2020).

2007 yılında Tataristan Halkının İkinci Kongresinde, Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Kültür Derneklerini, Tataristan Halk Meclisine dönüştürme kararı alınmıştır. Bu meclisin amacı, bölgede yaşayan halkların temsilcilerinin ulusal ve kültürel gelişimini desteklemek, etnokültürel kimliklerini korumak, etnik ve dinler arası barış ve uyumu güçlendirmektir. Meclisin başlıca görevleri; Tataristan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan bütün halkların dil, kültür, millî eğitim, etnik yaşam biçimi ve geleneksel el sanatlarının korunması ve geliştirilmesi şeklinde ifade edilmiştir. Kültürel çeşitliliği geliştirmek adına kültürel, eğitici ve bilgilendirici faaliyetlerde bulunmak ve farklı milletlerden, dinlerden ve inançlardan insanlar arasında uyum sağlama faaliyetleri de meclisin çalışmaları kapsamındadır. Bunun dışında etnik köken bazında çatışma

önleyici faaliyetler yürütme de bu meclis tarafından yapılmaktadır (Izmailov, 2018).

Tataristan Cumhuriyeti, bu kurumun işlevinin yüksek olması için makro ve mikro düzeyde kültürel özerkliğin geliştirilmesine büyük önem vermektedir. “Tataristan Cumhuriyeti’nde Ulusal ve Kültürel Özerklik Üzerine” cumhuriyetin yasasına göre, bu dernekler ana dillerini ve ulusal kimliklerini geliştirmek için ilgili devlet yetkililerinin ve yerel yönetim organlarının desteğini alma hakkına sahiptir. Bu yasa kapsamında cumhuriyetçi ve yerel kitleler oluşturmak, ana dilde bilgi almak ve dağıtmak, ulusal gelenek ve görenekleri takip etmek, halk el sanatlarını ve zanaatlarını canlandırmak ve geliştirmek, eğitim, bilim ve kültür kurumları oluşturmak ve işleyişini sağlamak gibi hak ve amaçlardan da bahsedilmektedir. Ayrıca, ulusal ve kültürel özerklik faaliyetlerinin cumhuriyetin bütçesinden finanse edilmesi de düzenlenmiştir (Sergey, 2020).

Tataristan Cumhuriyetinin sosyo-ekonomik kalkınma programı, kültürel-ulusal özerklik faaliyetlerinin desteklenmesi, kültürel-ulusal özerklik eğitim faaliyetlerinin modernizasyonu, kültürel-ulusal toplum ve özerklik ilişkilerinin daha da geliştirilmesini ve düzenlenmesini içermektedir. Yine bu programa göre cumhuriyet dışında yaşayan Tatar halkı için ulusal ve kültürel özerklik haklarından faydalanma için federal ve cumhuriyet düzeyinde düzenlemeler yapılabilir (Zubarevich, 2018). Toplamda, Tataristan’da 16’sı bölgesel olmak üzere yaklaşık 40 ulusal ve kültürel özerklik yaklaşımına tabi halk vardır: Alman, Çuvaş, Azerbaycan, Kazak, Tacik, Özbek, Yunan, Kırgız, Yahudi, Asur, Udmurt, Başkurt, Ukrayna, Çeçen, Ermeni, Mordovya (Sergey, 2020).

8. Sonuç

Etnik gruplar arası ilişkilerde uyumun kaybolması bölgedeki mevcut çok kültürlülük bağlamında en çok Tatar top-

luluğunu destekleyen etnosentrik politika modelinin sona erdiğinin bir işareti olarak ele alınabilir. Bu arada uygulanan politikalardan her iki taraftan da memnun olmayanlar vardır. Bu arada yapılan düzenlemelerde bölgedeki diğer etnik grupların çıkarlarının pek dikkate alınmadığı da söylenebilir. Bu da Çuvaş, Mordovya, Mari, Ermeni vb. bu etnik grupların radikalleşmesine yol açabilecek bir durumdur. Bu bağlamda, etnik gruplar ve çıkar grupları arasındaki çatışmaları önlemek için ulusal konularda federal düzeyde ciddi tartışmalar yapılması da gerekmektedir. Tataristan Cumhuriyeti hükümeti etnik meseleleri ciddiye almazsa ve etnik gruplardan biri ile ilgili uygun politikalar yapmazsa, kaçınılması mümkün olmayan anlaşmazlıklar ve bölünmeler meydana gelebilir. Özellikle bölgesel dilleri koruma politikası iyi yürütülmelidir. Rusya, her bölgesel hükümet tarafından kültürel politika düzenleme özerkliği olan bir federasyondur. Bu nedenle Tataristan Cumhuriyeti hükümetinin etnik grupların, özellikle de Tatar etnik grubunun kaderine daha fazla dikkat etmesi son derece normaldir ve gelecekte de yüksek ihtimalle bu durum sürecektir.

Öneriler olarak, Tataristan Cumhuriyeti hükümeti, etnik gruplara yönelik yaptığı politikalarla sorunların çözümünün ve çeşitliliğin yüksek olduğu bir ülkedir. Bu sebeplerden ötürü başta etnik grupların sorunları olmak üzere toplumun sorunlarına kulak veren bir politikayı kurumsallaştırmalıdır. Buna ek olarak, Hükümet ayrıca Tataristan Cumhuriyeti'ndeki genç neslin yerel dili sevebilmesi ve yerel kültürü koruyabilmeleri için kapsamlı bir eğitim politikası geliştirip uygulamalıdır. Yine bu kapsamda kültürler ve diller arasında hoşgörülü bir tutumun temsilcisi de olmalıdır. Bu tarz politikalar dengeli bir şekilde yürütülmezse Tataristan Cumhuriyeti'ndeki etnik gruplar arasında bölünme ve çatışmalarla karşılaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Andrew, D. (2015). *Languages history for official use*. Ogon press: Republic Mari-El. pp. 26-56.
- Belyaev, V.A. (2007). *Worldview and social behavior of the ruling elite of tatarstan*. Social Sciences and modernity: Kazan.
- Djokic, A. (2020). The perspectives of russia's soft power in the western balkans region. *Rudn journal of political science*, 22(2), 231–244. <https://doi.org/10.22363/2313-1438-2020-22-2-231-244>
- Dolzhevikova, A. V., & Moseykina, m. N. (2020). Institutions and educational and cultural tools of migration policy in modern russia. *Rudn journal of political science*, 22(3), 387–400. <https://doi.org/10.22363/2313-1438-2020-22-3-387-400>
- Farida, I., & Setiawan, R. (2018). Leadership in cope with prostitute in social department of bandar lampung. *Saburai international journal of social sciences and development*, 2(1), 1. <https://doi.org/10.24967/saburajssd.v2i1.325>
- Farida, I., Setiawan, R., Maryatmi, S.A., Juwita, N.M., & Muqsith, A.M. (2020). Outsourcing Policy in Indonesia. *American Research Journal of Humanities & Social Science (ARJHSS)*. Vol. 3 (10). 26-31.
- Farida, I., Setiawan, R., Maryatmi, A.S., & Juwita, M.N. (2020). The Implementation of E-Government in The Industrial Revolution Era 4.0 in Indonesia. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 22(2).
- Gabdrakhmanova, G.F. (2008). *We are they (attitude towards migrants in the republic of Tatarstan)*. Sotsiol: kazan.
- Golosov, G.V. (2014). The territorial genealogies of russia's political parties and the transferability of political machines. *Post-soviet affairs*, 30(6). 464-480. <https://doi.org/10.1080/1060586x.2014.882106>
- Ilinskaya, S. G. (2018). The sea of russian culture (russian identity and the concept of tolerance). *Rudn journal of political science*, 20(4), 496–505. <https://doi.org/10.22363/2313-1438-2018-20-4-496-505>
- Izmailov, I.I. (2018). *History is a factor in national mobilization*. Kazan press: kazan.
- Kuznetsov, I. I. (2020). Great patriotic war in school literature: features of

- political socialization of students. *Rudn journal of political science*, 22(2), 245–261. <https://doi.org/10.22363/2313-1438-2020-22-2-245-261>
- Makarov, G.M. (2016). *Nagaybaki and the history of civilization*. Moscow press: moscow.
- Markov, R. (2016). *Situation of the kryashens (book of the ethnological monitoring and early Warning network)*. Moscow media: moscow.
- Oversloot, H., & Verheul, R. (2006). Managing democracy: political parties and the state in russia. *Journal of communist studies and transition politics*. Vol. 22 (3). 383-405. <https://doi.org/10.1080/13523270600855795>.
- Ross, C. (2011). The rise and fall of political parties in russia's regional assemblies. *Europe-Asia studies*. Vol. 63 (3). 429-448. <https://doi.org/10.1080/09668136.2011.557535>.
- Sergey, S. (2020). The republic of tatarstan: reduced to a common denominator?. *Russian Politics & law*. Vol 56 (36). 222-235. Doi:10.1080/10611940.2019.1784627
- Valeev, R. (2005). *Tatars at home*. Kazan press: kazan.
- Zubarevich, N. (2017). The burden of the regions, what has changed in ten years?. *Journal Russian politics & law*, 55 (2), 61-76. Doi. [org/10.1080/10611940.2017.1393](https://doi.org/10.1080/10611940.2017.1393)

BAĞIMSIZLIĞININ 30. YILDÖNÜMÜNDE ÖZBEKİSTAN

ON THE 30TH ANNIVERSARY OF THE INDEPENDENCE OF UZBEKISTAN

Zahidova Sahovat ABDUQODİROVNA¹

Özet

1991 Özbekistan için unutulmaz bir yıl olmuştur. Bugün, Özbek Halkının 130 yıllık sömürge zincirinden kurtulduğu ve kelimenin tam anlamıyla yasal özgürlüğüne kavuştuğu harika günlerden biridir. Özbek halkı; 1920, 1930, 1937, 1950, 1960 ve 1980 yıllarında çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Güçlü bir devlet olduğunu tüm dünyaya göstermeye çalışan eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) devletinin gerçek gücü sadece 80'li yılların ekonomik krizini aşamamış, makul bir çıkış yolu bulamamıştır. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından 20 Haziran 1990'da Özbek halkının devletçilik tecrübesi, milletin kendi kaderini tayin etmesi, bir kişinin refahı, halkın geleceği, uluslararası hukuk normları ve evrensel değerlere karşı sorumluluğu kabul edilmiştir. Özbekistan bugüne kadar dış politikasında açıklık, güven, iyi komşuluk, karşılıklı çıkarlara saygı ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine dayalı olarak tüm ülkelerle ılımlı bir ilişki sürdürmektedir. Ayrıca ülkemizde yaşayan farklı milletlerden temsilcilerin Özbekistan vatandaşları olarak ülkelerine sadakatle hizmet etmelerine, onu sevmelerine ve onurlandırmalarına ve topraklarında özgürce yaşamalarına ilişkin yasal dayanak güçlendirilmiştir. Dünyanın 180'den fazla ülkesi Özbekistan'ı egemen bir devlet olarak tanımaktadır. Özbekistan, uluslararası ilişkilerin tam te-

1 Doç. Dr., Özbekistan Milli Üniversitesi Tarih Fakültesi, Özbekistan,
sakhovat_2009@mail.ru

Assoc. Prof. Dr., Uzbekistan National University, Faculty of History, Uzbekistan

şekilli bir öznesi olarak bağımsız, tutarlı ve proaktif bir dış politika yürütmektedir. 2009 yılında kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi'ne 2019 yılında üye olmuştur. Konsey, ticaret ve ekonomi, ulaşım, enerji, turizm ve kültürel ve insani alanlarda iş birliği de dahil olmak üzere kardeş ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine, barış ve güvenliğin güçlendirilmesine ve ortak bir dil, din, tarih ve kültürel mirasa sahip ülkelerin kalkınmasına karar vermiştir. 2020 yılında Hive şehri "Türk Dünyası Kültür Başkenti" statüsüne layık görülmüştür. Ayrıca 2021 yılında Hokand şehrinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi turizm bakanları toplantısında "Hokand şehrinin Türk dünyasının ilk turizm başkenti olduğu" açıklanmıştır.

Extended Abstract

This chapter deals with the achievements in the socio-economic, political and cultural life of Uzbekistan in the years after its independence, the path of development that the country has set for itself.

The essence of the processes preceding the independence of Uzbekistan, especially the sad consequences of the policy of repression, was in the form of constant exploitation of the material wealth of the country's population as the only and main raw material base for the USSR. The social situation of the country's population during the Soviet rule, the people, the processes of national intelligence leading to independence, the Declaration of Independence and its essence, the foreign policy of the young independent state of Uzbekistan, its legal foundations were laid. Recognition of Uzbekistan as a sovereign republic by more than 100 countries, mutual cooperation relations, membership in more than 60 international influential regional organizations, the process of becoming an active member of the CIS organization followed independence. The wide-ranging relations over the last 30 years, its role in restoring inter-ethnic harmony, and the special cooperative relations of President Shavkat Mirziyoev are also mentioned.

Former President Karimov, the founder of Uzbekistan's independence, the first President Islam, emphasized the economic and social life of the country, choosing the "unique path of development - the

Uzbek model”, which justified itself in the economy. That is, he pursued policies that would help the country to stand on its own feet, with economic liberalization, privatization of property, state expropriation, entrepreneurship, the formation of private property, the creation of a free and competitive economy as the basis for development. The “Uzbek model” is currently being implemented in new directions by our President Sh.M. Mirziyoev through state programs such as the “Strategy of Action” and the “Development Strategy” in the field of production, the abolition of monopolies, the orientation of every member of society away from dependence and towards free entrepreneurship, the reduction of state control, the reform of state management bodies in the field of public administration and law, the renewal of the activities of the legislative, executive and supervisory bodies.

From the first years of independence, the main issue of our country, the fundamental improvement of the social situation of the population, was determined in the Constitution; it was stated that social protection of the population is a priority in national development in 1994-1996 some housing was privatized, the population was inadequately provided. The needy stratum has always been under the protection and attention of the state; after 2000, this policy was further strengthened, and at the state policy level, funds were allocated from the state budget for the development of the sector. This included providing practical assistance, creating conditions for senior citizens in need of care in “Sakhavat” and “Muruvat” homes, placing them under state protection, providing housing for low-income families unable to make ends meet, receiving state protection until adulthood, being trained by the state at state expense, and giving employment after maturity. Other goals include providing quality and free medical services to various categories of the population in health care, state support for people needing special care, and accessible health care for people with disabilities. Special programs of the state work to integrate citizens needing assistance into society, and medical and social rehabilitation services are provided to psychologically injured people.

It is a fact that in the formation of the history of our country, based on the issue of statehood, as the ancient Turanian country, it took a leading place in the development and development of indivi-

dual states, was the cradle of ancient culture, in the middle and last centuries, a great kingdom and state were established in every period. The uniqueness of the history of dynasties was based on our lands. Every state from ancient times to the middle of the 20th century had a special place in the history of the countries of the world. Still, this history was weakened first during the occupation of the Russian Empire and then during the entire Soviet statehood, trying to turn it into a nation and state without a past. Against the backdrop of the Soviet-era literature of world-famous political, religious, and historical figures and national values, the independent state of Uzbekistan is now in a new national spirit, based on sources, at the heart of realizing national identity and restoring our values, recreating our history, in 1998 our first president Islam Karimov presented specific methodological issues to historians on raising the next generation in the national spirit. Then, in 2008, in a particular work, "High spirituality - indomitable strength!", he addressed the issue of history, spirituality and restoration of national values. Since 2017, the state programs "Strategy of Action" and "Development Strategy" implemented by President Sh. M. Mirziyoev pays special attention to science, education, sports, history, scientific research in the social sphere, and innovation.

Keywords: Independence, Uzbekistan, Turkic World.

1. Giriş

Özbekistan Orta Asya'daki Türk dilli cumhuriyetler arasında jeopolitik manada en yüksek öneme ve ağırlığa sahip ülke olarak gösterilebilir. Tarihsel manada büyük bir birikime sahip olduğu görülen ülke geçmişte son derece güçlü imparatorluklara ve kültürel merkezlere ev sahipliği yapmıştır. Soğuk Savaşın bitiminin ardından 1991 yılında bağımsızlığını tekrar elde eden Özbekistan sahip olduğu güçlü tarihsel geçmişin de katkısıyla 30 yıllık bu yeni dönemde giderek ağırlığını arttırmış ve bölgesindeki başlıca aktörlerden biri haline gelmiştir.

Bu çalışmada Özbekistan'ın 30 yıllık süreçte ekonomi-politik manada yaşadığı evrim üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın akışı; Özbekistan'ın tesisi ettiği genel siyasi duruşun belirlenmesi, ülkedeki ekonomik ve sosyal hayatın görünümü, tarihsel arka plan, manevi miras, bilim ve eğitim politikalarının yakın plana alınması ve 2016'da Shavkat Mirziyoyev'in devlet başkanı olmasıyla birlikte başlayan siyasi manadaki yenilenmenin analizi şeklindedir.

2. Özbekistan Siyaseti ve Dünya Toplumundaki Önemi

1 Eylül 1991 Özbekistan için unutulmaz bir yıl olmuştur. Bugün, halkımızın 130 yıllık sömürge zincirinden “Büyük Rus Efendi” bağımlılığından kurtulduğu ve kelimenin tam anlamıyla yasal özgürlüğüne kavuştuğu harika günlerden biridir. Halkımız, uzun zamandır bugünün hayalini kurmuş ve bugünü gerçekleştirmek için tarihinde birçok ulusal kurtuluş mücadelesi vermiş bu süreçte de diğer ülkeler gibi Sovyet sosyalist devleti Özbekistan'da bunu tamamen yerle bir etmiştir. Dünyanın nazarında kendisine ait olmasına rağmen, 1960'ların ve 80'lerin millî istihbaratı ve onu takip eden insanlar tarafından hala görmezden gelinmektedir. Bitmeyen istiklal arzusu, istiklal ruhu eserlere, şiirlere, kitaplara, siyasi görüşlere, dinî inancımızın ihyasında gizli de olsa surette icra edilen millî

geleneklere yansımış ve bu her zaman olduğu gibi Sovyet rejiminin aktif propaganda örgütleri ve teftiş kurumları tarafından ortaya çıkarılmış ve bunu gerçekleştiren ulusun kişi, grup ve ileri düşünce tabakalarına yönelik daha kanlı baskılarla sonuçlanmışır. Özbek halkı 1920, 1930, 1937, 1950, 1960 ve 1980 yıllarında çeşitli baskılara maruz kalmıştır (Qurbonov, 1992). Güçlü bir devlet olduğunu tüm dünyaya göstermeye çalışan eski SSCB devletin gerçek gücü sadece 80’li yılların ekonomik krizini aşamamış, makul bir çıkış yolu bulamamıştır. Herkesin kabul edebileceği bir politika, demokratik, özel mülkiyet, ifade özgürlüğü, insan onuru ve günlük ihtiyaçlarını karşılayamayan bir ülkenin uyguladığı politikalar nedeniyle çökmekte olduğu gerçeği ve artık Türkiye gibi serbest bir ekonominin oluşturulması gerekmektedir. Dünyanın ileri ülkelerinin kalkınmasına benzer bir şekilde; büyük şovenist politikanın, “tüm mülk devlete aittir”, “devlet halk adına düşünür ve karar verir” politikasının büyük kayıplara yol açtığı bir ortamda hegemonik devletin 1991’de çökmesi kaçınılmazdı.

Ancak bu kötü durum sadece Merkez’in kendisinde değil, bağımlı olduğu 14 bağlı devletin çoğunda, özellikle Özbekistan’daki sosyo-ekonomik durumun ciddiyeti, tüm gıda ürünlerinden ağır ve hafif sanayiye, en gerekli hammadde, güçlü nükleer silahlara sahip bir ülke olmak için gerekli olan ana uranyum maddesi olan değerli metaller, “beyaz altın”- pamuk sağlayan ulusumuz için de son nokta olmuştur (OYT, 2000). 1989-90’da Özbekistan’ın bir dizi şehrinde bağımsızlık düşüncesi partilerin, kuruluşların ve ulusal aydınların teşvikiyle başlayan büyük bir güç haline gelmiş ve sonuç olarak Özbekistan hükümeti çeşitli siyasi ve yasal nedenlerle yönetimini sürdürmeyi gerekli görmemiştir. Özbekistan’ın ilk cumhurbaşkanı İslam Abdugani, bağımsızlık mücadelesini (Levitin, 2001) 1990’da kabul edilen ilk yasal belge olan “Bağımsızlık Bildirgesi”ne dayanarak açıkça başlatmıştır. Evych Karimov’un giri-

şimiyle Yüksek Konsey 31 Ağustos 1991'i "Bağımsızlık Günü" ilan etmiştir.

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından 20 Haziran 1990'da Özbek halkının devletçilik tecrübesine, milletin kendi kaderini tayin etmesine, kişisel refaha, halkın geleceğine, uluslararası hukuk normlarına ve evrensel değerlere karşı sorumluluk kabul edilmiştir.

Bu norm;

1. Devletin kendi topraklarında ve dış ilişkilerinde bağımsızlığı,
2. Ülke topraklarının belirsiz olması, ancak halkın tartışmasına göre değiştirilebilmesi,
3. Devlet gücünün kullanılması,
4. Özbekistan topraklarında SSCB kararları Anayasa'ya dâhil edildikten sonra Yüksek Sovyet'in uygun görmesi halinde yürürlüğe girmesi,
5. Özbekistan'ın iç ve dış politikasında yetkin olduğu,
6. Uluslararası hukuk ilkelerinin Özbekistan tarafından kabul edilmesi,
7. Özbekistan'ın, diğer ülkelerle olan tüm ilişkilerinin anlaşmaya dayalı faaliyetler şeklinde yürütülmesi,
8. Ülkemizin kendi kalkınma yolunu, devlet sembollerini (arması, bayrağı, marşı) belirlemesi,
9. Karakalpakistan'ın bağımsızlığının Anayasa'ya göre sağlandığı ve korunduğu, Özbekistan Kanunu'nun ana kanun olduğu,
10. Özbekistan yasama organının, devletin bağımsızlığının temellerine ilişkin yasalar çıkarma, siyasi ve ekonomik yapıların bileşimini belirleme yetkisine sahip olması,

11. Özbekistan Yüksek Sovyeti tarafından kamuoyu tartışması temelinde yasal bir devletin kurulması ve tüm millîyet ve halkların temsilcilerinin yasal, siyasi, ekonomik, etnik, kültürel haklarının ve ana dillerinin geliştirilmesinin güvence altına alınması,

Bu Bildirge'nin Yeni Anayasa'nın geliştirilmesine temel teşkil ettiği ifade edilmiştir (OMD, 1990).

Bağımsızlık doğrultusundaki küresel gelişmeler, Özbekistan ve Özbeklerin hayatındaki büyük değişikliklerin başlangıcı olmuş ve bir sonraki önemli işler için ilk adım olmuştur. O dönemde ülkemizin bağımsızlığını destekleyen ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti oldu. Yine Orta Asya'daki komşu ülkeler; Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın da bağımsızlığı ilk tanıyan ülkelerdendir. Aynı tarihi, kökeni, dili ve kültürü paylaşan Türk halkları, bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve bilimsel alanlarda geniş kapsamlı iş birliğini hayata geçirme konusunda anlaşmışlardır. 1995 yılında Orta Asya ülkelerinin liderleri "Ortak evimiz Türkistan" sloganıyla Türk Konseyini oluşturmuşlar ve bölgenin simgesi olarak, beş güçlü kralın birleştiği dev bir akçağaç gibi, Türkistan'ın bağlarını yeniden birleştirmişlerdir. Akrabalık, halkların tarihi, geleceği ve gelişimi için çok önemli olmuştur. İslam Karimov'un bu bağlantıyı "Türkistan hissini yeniden canlandıran birleşik büyük bir aile" olarak adlandırması boşuna değildir (Karimov, 1995: 15-16).

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra demokratik ilkeleri politikasının ana kriteri olarak seçmiş, dünya siyasetinde kendine yer edinebilmek için evrensel insani değerleri tercih etmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 17. maddesi dış politikamızın aşağıdaki ilkelerini belirtmektedir:

1. Ulusal devletin çıkarlarını ön planda tutarak, tüm ülkelerle karşılıklı yarar sağlayan iş birliğini geniş çapta

geliştirmek;

2. Eşitlik, karşılıklı çıkar, birbirinin iç işlerine karışmama;
3. İdeolojik görüşleri ne olursa olsun tüm ülkelerle açık politika;
4. Güç kullanmamak, güçle tehdit etmemek, yıldırma-
- mak;
5. Devletlerarası ilişkilerde evrensel değerlere öncelik vererek uluslararası belgelerin tanınması ve bunlara sıkı sıkıya bağlı kalınması;
6. Barış ve uluslararası güvenlik için mücadele etme, çatışmaları barışçıl bir şekilde çözme amacı ve nükleerden arındırılmış bir bölge olarak kalma;
7. Uluslararası insan hakları yasalarına bağlılık ve bunların uygulanması;
8. Tüm ülkelerle tam güvene dayalı ikili ve çok taraflı ilişkiler kurmak ve geliştirmek.

Özbekistan bugüne kadar dış politikasında açıklık, güven, iyi komşuluk, karşılıklı çıkarlara saygı ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine dayalı olarak tüm ülkelerle ılımlı bir ilişki sürdürmektedir. Ayrıca ülkemizde yaşayan farklı milletlerden temsilcilerin Özbekistan vatandaşları olarak ülkelere sadakatle hizmet etmelerine, onu sevmelerine ve onurlandırmalarına ve topraklarında özgürce yaşamalarına ilişkin yasal dayanak güçlendirilmiştir (Murtazaeva, 2010).

Dünyanın 180'den fazla ülkesi Özbekistan'ı egemen bir devlet olarak tanımaktadır. Özbekistan, uluslararası ilişkilerin tam teşekküllü bir öznesi olarak bağımsız, tutarlı ve proaktif bir dış politika yürütmektedir. Özbekistan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) da dahil olmak üzere 60'tan fazla pres-

tijli uluslararası ve bölgesel kuruluşun üyesidir. Özbekistan Cumhuriyeti 131 ülke ile diplomatik ilişki kurmuştur. Dünyanın 46 ülkesinde ülkemizin diplomatik misyonları (elçilikler, konsolosluklar) bulunmaktadır. Taşkent'te ise 60'tan fazla büyükelçilik ve uluslararası kuruluşun temsilcilikleri faaliyet göstermektedir.

Özbekistan ayrıca dünya topluluğunda özel bir yere sahiptir ve bölgesel uluslararası kuruluşlarla Avrupa Birliği, CISG, NATO, ECO, İKÖ, bağlantısız hareket ve diğerleri- etkin bir iş birliği içerisinde. Ülkemiz, NATO'nun "Barış için İş birliği" programı kapsamındadır. Yine Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika, Avusturya, İtalya, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri Japonya, Güney Kore, Çin, Vietnam, Malezya, Hindistan, Endonezya vb. ülkelerle ekonomik, kültürel ve ticari ilişkileri genişlemekte ve güçlenmektedir.

Özbekistan, 2009 yılında kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi'ne (Türk Keneşi) 2019 yılında üye olmuştur. Konsey, ticaret ve ekonomi, ulaşım, enerji, turizm, kültürel ve insani alanlarda iş birliği de dâhil olmak üzere soydaş ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, barış ve güvenliğinin güçlendirilmesi, ortak dil, din, tarih ve kültürel mirasa sahip ülkelerin birlikte kalkınması doğrultusunda faaliyetlerde bulunmaktadır. Özbekistan Cumhurbaşkanı Sh. M. Mirziyoyev tarafından 20'den fazla öneride bulunulan bu Konsey Ekim 2019'da Taşkent'te Türkçe konuşan ülkelerin iş adamlarının katıldığı Yatırım Forumu düzenlemiştir. 2020 yılında Hive şehri "Türk Dünyası Kültür Başkenti" statüsüne layık görülmüştür. Özbekistan'da Türkçe konuşan ülkeler için nakliye ve gümrük işlemleri dijital ortama taşınmıştır. Özbekistan'ın Taşkent, Andijan ve Termiz şehirlerindeki lojistik merkezleri Türk Keneşi bünyesinde "kardeş limanlar" sistemine katılmıştır. Konsey üyesi devletler, koronavirüs pandemisi sırasında bile hastalığa karşı mücadelede karşılıklı destek sağlamışlar ve

epidemiolojik durumun sürekli izlenmesi, analizi ve tahmin edilmesi için bir sistem kurmuşlardır.

Ayrıca 2021 yılında Hokand şehrinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi turizm bakanları toplantısında “ Hokand şehrinin Türk dünyasının ilk turizm başkenti olduğu” açıklanmıştır. “Teberrük Ziyarat” turizmine ve bilim alanında Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Ali Şir Nevai, Musa al-Harezmi’nin mirasına adanmış bir dizi uluslararası bilimsel konferans, tarihi ve kutsal mekanlarımızda düzenlenmiştir (Xalq so’zi, 2021).

3. Ekonomik ve Sosyal Hayat

Özbekistan Cumhurbaşkanı Shavkat Miromonovich Mirziyoev, Âli Meclis Yasama Kamarası ve Senato ortak toplantısında yaptığı konuşmada: “Modern Özbekistan’ın tarihi hakkında yürütülen çok karmaşık ve zorlu bir mücadele olduğunu” ifade etmiştir. İslam Abdug’anievich Kerimov’un ülkemizin gerçek bağımsızlığına giden yolda liderliği, bunun mücadeleler tarihi olduğunu söylemesi de boşuna değildir (Xalq so’zi, 2016).

Aslında Özbekistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında ekonomisi, SSCB’den kurtulan diğer ülkeler gibi perişan durumdaydı. Bunun nedeni, müttefik ülkeleri birleştiren Sovyetler Birliği’nin ekonomisinin karşılıklı bağımlılıklarıydı. Bir ürünü tam olarak üretmeyen ve sadece hammadde tedarik eden tabi bir ülkenin bağımsızlık sonrası ekonomik krizden büyük kayıplar vermeden çıkması zordu. Sovyet döneminde ekonomi devlet tarafından yönetiliyordu, özelleştirmeye veya serbest ekonomik ilişkilere izin verilmediğinden, Özbekistan liderliği için mevcut mesele ülkenin kalkınması olmuştur. Ülkenin ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, o dönemde gelişmekte olan ülkelerin tüm ekonomik modellerini ulusal özelliklerimize, bölgesel konumumuza, ulusal geleneğimize ve devlet yöneti-

mindeki deneyimimize dayanarak, çok sayıda zayıat ve büyük kayıplar vermeden incelemiştir. Özbek halkı için en uygun yol olan ulusal kalkınma yolunun piyasa ekonomisine dayalı kalkınma olduğunu fark etmiş ve “Özbek Kalkınma Modeli”ni geliştirmiştir.

“Özbek Kalkınma Modeli”, toplumumuzun gelişiminin siyasi, sosyal, ekonomik, yasal ve manevi alanlarında reform yapmayı, demokrasinin temellerini tanıtmayı, kamu yaşamını liberalleştirmeyi, devleti ve toplumu yapısal olarak modernleştirmeyi, Özbekistan’ı hızla gelişen, istikrarlı hale getirmeyi amaçlamaktadır. Ekonomik alanda bölgesel bir güç olabilmek ve devlette dönüşümü gerçekleştirebilmek için teorik ve pratik yönler şu şekilde ifade edilebilir:

Sosyo-politik alanda: İdari-komutada otoriter sistemin mekanizma ve yapılarından kurtulmak, demokratik yasa, ilke ve devlet inşası standartlarına geçişi sağlamak ve sivil topluma geçişin temellerini atmak.

Sosyo-ekonomik alanda: İnsanın üretim araçlarından yabancılaştığı planlı dağıtım sisteminden çok sistemli bir ekonomi ve piyasa ilişkilerine geçiş.

Maneviyat alanında: Fanatizm ve son derece siyasallaşmış ideolojinin egemenliğinden kurtulmak, ulusal maneviyatın oluşumu.

Uluslararası ilişkiler alanında: İzolasyonu terk etmek, dünyaya (dışa) açıklığa karşı muhalefeti bırakmak, dünya topluluğuna girmek ve eşit iş birliğinin yolunu açmak.

Özbekistan’da yukarıda bahsedilen ana reform doğrultusundaki yönler; uygulanan değişikliklerin karmaşıklığına ve ölçeğine göre, halkımızın tarihsel deneyimine, bilincine ve zihniyetine ve ayrıca özel koşullarına göre belirlenmiştir (BDU, 2019).

Devlet inşası ve ekonomik reformdaki belirli görevler aşağıdaki gibidir:

1. Ekonomi siyaset üstüdür
2. Devlet baş reformcudur
3. Hukukun üstünlüğü
4. Güçlü sosyal politika
5. Piyasa ekonomisine kademeli geçiş.

Piyasa reformlarının uygulanması programına göre, öncelikli görevler adım adım ele alınmaktadır (Karimov, 1996: 300-301).

Birinci aşamada, totaliter sistemden modern piyasa ilişkilerine geçişte, hukukun üstünlüğünü inşa etmek, ekonomiyi istikrara kavuşturmak ve piyasa ilişkilerinin temelini oluşturmak amacıyla,

- a. Reformların hukuki zemini oluşturulmuştur,
- b. Tarımda yeni üretim biçimleri geliştirilmiştir,
- c. Üretimdeki düşüş durdurulmuştur.

Başlangıçta, ekonomik ilişkilerin yasal dayanağını oluşturan yaklaşık 100 temel yasal belge kabul edilmiştir. Bunlar;

1. *Çok düzeyli bir ekonomi oluşturan mülkiyet ilişkileri ve yasalar:* Bu doğrultuda mülkiyet, mülkün kamulaştırılması ve özelleştirilmesi, arsa, kira, kamu konut stokunun özelleştirilmesi ve diğer kanunlar çıkarılmıştır.
2. *Ekonomik yönetimi düzenleyen yasalar:* Yani özelleştirme, mülkiyet, girişimcilik, işletmeler, çiftlikler, köylü çiftlikleri, kooperatif çiftlikler hakkındaki yasalar kabul edilmiştir. Bankalar ve bankacılık faaliyetleri, para sistemi, girişimcilik, sigortacılık, borsa ve kambyo faaliyetleri, menkul kıymetler ve borsa ile ilgili

kanunlar ile piyasa altyapısını oluşturan ve faaliyetlerini düzenleyen diğer kanunlar kabul edilmiştir. İşletme ile devlet arasındaki, işletmeler arasındaki ilişkileri, vergi kanununu, gümrük kanununu, tekelin sınırlandırılmasını, işletmelerin iflasını düzenleyen kanunlar kabul edilmiştir.

Özbekistan'ın ilk 10 yılında dış ekonomik faaliyetleri tanımlayan yasal normlar oluşturulmuştur. Dış ekonomik faaliyetlere ilişkin kabul edilen kanunlar, uluslararası pakt ve anlaşmalar, bunların Özbekistan tarafından belirlenmesi, ülkemizin dış ilişkilerinin gelişme tarihinde yeni bir sayfa açmıştır.

Sosyal koruma: Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın sosyal korumanın ana konusu olan 39. maddesinden: "Her kişi, yaşlılık, çalışma gücünün kaybı, geçimini sağlayan birinin kaybı ve kanunda öngörülen diğer haller" ibaresi kaldırılmıştır. Engelliler, yetimler, küçük çocuğu olan anneler için aylıklarla sosyal koruma sağlanmış, çeşitli sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler sağlanmıştır.

Nüfusun sosyal korunması: Özbekistan Cumhuriyeti'nin ulusal kalkınmasına yönelik politikada öncelikli görevlerden biri haline gelmiştir. Bu reformlarda insan çıkarlarının en yüksek hedef olduğu dikkate alınmıştır. Piyasa ekonomisine geçişin 4 ilkesi, güçlü sosyal korumaya yönelik politika olmuştur (ORPQ, 2006). Yavaş yavaş, sosyal koruma sistemine tahsis edilen fon miktarı artmış ve 2006 ve 2008 yılında "Sosyal Koruma Yılı" Devlet programı çerçevesinde, bütçe fonlarının% 51,9'u nüfusun sosyal korunmasına tahsis edilmiştir. Daha fazlası "Gençlik Yılı"nda 1,5 trilyon som (%53,8), "Bereketli Nesil Yılı" çerçevesinde 1 trilyon 700 milyar som (%54,6), "Küçük İşletme ve Özel Girişimcilik" yılında ise 2 trilyon som tahsis edilmiştir. 2016'da Sağlıklı Anne Çocuk Yılı'nda, ülkemiz sağlık kurumlarının modern teşhis ve tedavi cihazlarıyla

donatılması için 80 milyon dolar tutarında kredi ve hibe tahsis edilmiş, doğurganlık çağındaki kadın ve çocuklar sağlık kontrolünden geçirilmiştir.

Nüfusun sosyal korunması için 30 milyar som, sağlık, gazlaştırma, su temini ve sosyal alanın diğer tesislerinin inşası için 34 milyar som tahsis edilmiştir. Yıl içinde 6,7 milyon metre-kare konut devreye alınmıştır. 16 yaşından küçük çocukları olan ailelere 9,6 milyar ödenek ödenmiştir. Devletin nüfusun yoksul kesimlerine sağladığı maddi destek sürekli iyileştirilmektedir. Eylül 1997'den bu yana, her yıl 1. sınıf öğrencilerine ücretsiz okul gereçleri ve ders kitapları dağıtılmaya başlanmıştır. Yetimlerin ve düşük gelirli ailelerin sosyal koruma sistemi oldukça iyi yapılandırılmıştır. Dar gelirli ailelere ve çok çocuklu muhtaç ailelere yapılan mali yardım ödemelerinin ana finansman kaynağı Cumhuriyet ve yerel bütçe fonlarıdır. 1998'de dar gelirli ailelere ödenen toplam yardım tutarı 3 milyar dolardı. 16 yaş altı çocukları olan ailelere ödenen meblağ ise 15,6 milyar dolardır.

Engellilere sosyal yardım sistemini güçlendirmek için 7 Aralık 1999 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile bekâr yaşlılar, emekliler ve engellilerin sosyal korumasını güçlendirmeyi amaçlayan bir önlemler programı kabul edilmiştir.

Şu anda Başkan Sh. M. Mirziyoev, engelli kişilerin sosyal korunması için bir dizi önlem uygulamaktadır. Örneğin, yasal dayanağa göre, 150 yataklı Ulusal Engelli Rehabilitasyon ve Protez Merkezi'nin 11. tedavi binası onarılmış ve Semerkand Bölgesi Engelliler Rehabilitasyon Merkezi'ne 75 yataklı yeni bir rehabilitasyon binası inşa edilmiştir. Yaşlı ve engellilerin yaşadığı "Sakhovat" ve "Muruvat" evlerinde yaşlılar ve engelliler için ev benzeri koşullar yaratmak amacıyla 2012 yılında 957 milyon som değerinde inşaat ve onarım işleri yapılmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Koruma Ba-

kanı'nın (2011a) 12. emri uyarınca, sosyal hizmet çalışanları engellilerin evlerine gerekli gıda maddeleri teslim edilmiş, kıyafetleri ve ev eşyaları temizlenmiş ve tıbbi bakım sağlanmıştır. Ancak o yıllarda yetimhane ve yetimhanelere sosyal hizmet veren özel meslek personelinin sayısı sadece 40 kişidir.

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın (2011b) PQ-3480 13 sayılı Kararına göre 22.145 yeni düşük maliyetli konut projesi inşa edilerek ve 2019 yılında toplam 3.000 konut sağlama planına göre engelli ve düşük gelirli kadınlara 1.691 konut tahsis edilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun (ORVE, 2018) 14 sayılı Kararına göre, ocak ayı itibarıyla kamu kadın ve aile desteği fonu aracılığıyla barınmaya muhtaç, zor yaşam koşullarında ve engelli kadınlara toplam 1.207 kadın görevli sağlanmıştır. 2020'de 47,7 milyar ilk ödeme tutarı olan som ödenmiştir. Genel olarak, Özbekistan Cumhuriyeti'nde karmaşık bir sosyal yardım ve sosyal hizmetler sistemi oluşturulmuştur. Genel olarak, Cumhuriyet'te 100.000'den fazla vatandaşa sosyal hizmet sağlamak için her yıl 150 milyar som tutarında fon tahsis edilmektedir. Sadece Sağlık Bakanlığı sisteminde 95.000'den fazla yaşlı ve engelli sosyal yardım almaktadır. Bunların her yıl 30.000'i sağlık ocaklarında, 17.000'i rehabilitasyon merkezlerinde, 16.000'i evde sosyal hizmetlerden, 12.000'i ise protez ve ortopedik ürünlerden yararlanmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde kapsamlı bir sosyal yardım ve sosyal hizmetler sistemi oluşturulmuştur.

2019-2022 yılında 27 sağlık ve sosyal kurumda 267,2 milyar som değerinde inşaat ve yeniden yapım işleri tamamlanmış, modern gereksinimleri karşılayan 1.327 yatak devreye alınmıştır. Sanatoryumlarda tedavi gören yaşlı ve engelli sayısı %20 artarak 43 bine, bakıma muhtaç bekar yaşlı ve engellilere ücretsiz olarak sağlanan temel gıda ve hijyen malzemeleri

sayısı 15'ten 19'a çıkarılmış, engellilere ücretsiz sağlanan protetik-ortopedik malzeme ve teknik rehabilitasyon ekipmanlarının listesi 22'den 27'ye çıkarılmıştır. İnsan ticaretinden etkilenen 1.024 vatandaşa tıbbi ve sosyal rehabilitasyon ve psikolojik destek tedbirleri sağlanmıştır (OMAA, 2022).

4. Tarih, Manevi Miras, Bilim ve Eğitim

Köklü bir geçmişe sahip olan Özbekistan toprakları, eski çağlardan beri Türk halklarının yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Orta Asya, Turan, Maverünnehir, Türkistan gibi isimlerle adlandırılan Orta Asya topraklarının merkezi bugünkü Özbekistan topraklarıdır. Bu topraklar, insan adımlarının başladığı ilk dönem olan Paleolitik çağdan günümüze kadar uzanan tarihi bir mirasa ev sahipliği yapmaktadır.

Bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov, onsuz hiçbir milletin ilerleme kaydedemeyeceği millî devlet gelenekleri, millî kimlik ve tarihi hafızanın insan hayatındaki rolüne önem vermiştir. İşte o dönemde, bağımsızlığın ilanı sayesinde, tarihi kaynaklarımızın bir kısmı yeni bir şekilde yorumlanmış ve birçoğu ilk kez Özbek Türkçesine çevrilerek halkın beğenisine sunulmuştur. Ancak o yıllarda eski Sovyetler Birliği döneminde oluşan tarih yaklaşımının hâkimiyeti sebebiyle bilim adamlarımız, siyasetçilerimiz ve yazarlarımızın ulusal tarihi ele almalarında yeni bir bakış açısı söz konusu olmamıştır. Kaynaklara dayalı millî tarihin vatanseverliğe dayanması gerektiği ve her şeyden önce okulların, eğitim kurumlarının, yüksek öğretim kurumlarının ders kitaplarında bu hususa yer verilmesi ve millî dünyada genç neslin şuurunu oluşturmayı görev edinme zamanla gündeme gelmiş ve uygulamaya geçirilmiştir (ORFA, 1998).

Hatta İslam Kerimov, devlet tarihini, halkımızın şeceresini, tarihten öz farkındalığın başlangıcını, aydınlanmayı ve aydınlanmayı teşvik eden bir aydın olarak bu konuda (Karimov,

1998) “Tarihsel hafıza olmadan gelecek yoktur” adlı 17 eser yayınlamıştır. Maneviyat, kişinin rolü, tarihsel hafızası olan bir kişinin iradeli bir kişi olması, cehalet nedeniyle Rusya’ya bağımlı hale gelmemiz, bilimsel ve kaynak temelli tarihsel araştırmaların oluşturulmaması gibi hususlar sebebiyle Arkeoloji, Tarih ve Doğu Araştırmaları Enstitüsü uzmanları yetiştirmiştir. Kerimov bilimin gelişimini itici bir güç, bir araç olarak kabul etmiştir. Biruni’nin tanımına göre de “bilim, yaşamsal ihtiyaçları karşılama ihtiyacından doğar. Kerimov insanların gerçek tarihi bilmeden kimliğini anlamanın imkânsız olduğunu, bilgisi olmayan kişinin boşlukta olduğunu da ifade etmiştir. Önümüzdeki 20 yıl boyunca bu konular, sosyal bilimler tarih, arkeoloji, kaynak çalışmaları, siyaset bilimi, pedagoji, psikoloji, kamu yönetimi ve hukuk- alanlarında bilimsel teorinin temeli olarak hizmet edecektir.

Ulusal kimliğimizin manevi mirası restore edilmeye başlanmıştır. 1991 yılında Ali Şir Nevai’nin 550. yıl dönümü kutlanmıştır ve 20 ciltlik bir eser koleksiyonu yayınlanmıştır. Ali Şir Nevai’nin adını taşıyan Devlet Ödülü kuruldu ve Pedagoji Üniversitesi, Ali Şir Nevai’nin adını aldı.

1994 yılı Hükümet Kararı ile Uluğbek yılı ilan edilmiş ve Mirza Uluğbek’in 600. doğum yılı sadece Özbekistan’da değil, dünya çapında geniş çapta kutlanmıştır.

Ayrıca Harezmi, Biruni, İbni Sina, Zahiriddin Muhammed Babür Şah, Baba Rahim Meşreb, Ogahi, Furqat, Fıtrat, Çolpan, Abdullah Kadiri gibi şairlerimizin doğum günleri kutlanarak eserleri geniş çapta incelenmiştir. Atalarımızın yaşam yolu ve mirası Özbekçe yeniden basılmış ve tiyatrolarda oyunlar gösterilmeye başlanmıştır.

1993 yılının 24’ünde “Maneviyat ve Aydınlanma” halk merkezi kurulmuş ve bunun altında “Altın Miras” yardım fonu oluşturulmuştur. Vakıf, zengin manevi ve kültürel mi-

rasımızı, doğulu ve evrensel değerlerimizi öne çıkaran fikirleri hayata geçirerek genç yetenekler ve düşünürler için Anavatan'ın kalkınması için bir kanat olmuştur (Usmanov vd., 2006: 226-229).

İslam Kerimov'un araya girmesiyle Emir Temur'un adı yeniden canlandırılmış, 1993 yılında Taşkent'te heykeli dikilmiş ve "Timur Tüzükleri" yayınlanmıştır. 1996 yılı "Emir Temur Yılı" ilan edilmiş ve 660. yıl dönümü büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Sahibgiron'un heykeli UNESCO'nun kararıyla Semarkand, Şehrisabza ve hatta Paris'te dikilmiştir. Dünyanın 50'den fazla ülkesinde Emir Temur'un 660. doğum yıldönümüne adanan etkinlikler büyük ilgi görmüştür.

Nevruz bayramı millî değerlerimizin restorasyonu kapsamında 21 Mart'ta millî bayram olarak kutlanmaktadır. Ayrıca ülkemiz nüfusunun büyük bir bölümünün Müslüman dinine mensup olması ve dinî inançlarını özgürce yaşayabilmesi için 7 Mart 1992 tarihinde İslam dinini ve onun zengin manevi mirasını incelemek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

27 Mart 1992'de "Ramazan Bayramı"na ilişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kabul edilerek millî bayram olmuştur.

İsa et-Tirmizi, Mahmud ez-Zemahşeri, Necmuddin Kubro, Bahauddin Nakşibend, Hoca Ahrar Vali gibi din bilginlerimizin yıldönümleri kutlanmış ve eserleri açık inceleme için dikkatimize sunulmuştur.

Din ve vicdan hürriyeti hukuki zemin kazanmış, yeni cami ve medreseler açılmıştır.

19 Mayıs 1995 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile İslam dinini, tarihini, felsefesini ve kültürel mirasını incelemek üzere Uluslararası İslami Araştırmalar Merkezi kurulmuştur.

Nisan 1998'de "Vicdan Özgürlüğü ve Dinî Örgütler Hak-

kında Kanun” yeni şekliyle Âli Meclis tarafından kabul edilmiştir. İlk defa 300.000 adet Kur’an-ı Kerim basılmış ve halka dağıtılmıştır. Özbekistan Devlet Başkanının Türkiye, İran, Malezya, Pakistan ve Mısır gibi ülkelere ziyaretlerde bulunması ise ülkedeki müslümanların Hac ziyaretlerini kolaylaştırmış ve tekrardan canlandırmıştır.

Özbekistan, İslam’daki hoşgörü bağlamında 1996 yılından itibaren diğer dinlerin temsilcilerinin inançlarını özgürce yaşama çağrılarına destek vermiştir. Özbekistan’da 130’dan fazla milletin temsilcilerinin yaşadığı düşünüldüğünde, Özbekistan’ın bugüne kadar izlediği hoşgörü politikasının önemi anlaşılabilir.

Bilgi ve eğitim sistemi: Özbekistan bağımsızlığının ilk yıllarında ülkenin kalkınması için eğitim ve öğretim sisteminde köklü reformlar yapmaya başlamıştır. Öncelikle ilk derece okullardan yüksek öğretim kurumlarına kadar eğitim sisteminin bütünlüğü korunurken yeni dünya standartlarında eğitim geliştirme çabaları da sürdürülmüştür. Gelişmiş ülkelerin eğitim sistemlerinden Bologna sistemi benimsenmiş ve yasalara dahil edilmiştir. Eğitim sisteminin yükseköğretim kurumlarının programlarında daha fazla teknolojik gelişmeye, kapsamlı yabancı dil çalışmalarına hizmet eden konulara yer vermesi, yasal ve normatif bir temel kazanması bu standarda dayanmaktadır.

1991 yılında ihtisas okullarının sayısı 799 iken 1998 yılında 9143 olmuştur (ORQ, 1997). Bu kapsamda 185 spor salonu ve 292 lise faaliyet göstermektedir. 1999 yılından itibaren meslek yüksekokulları açılmıştır. Okullar için 22 milyondan fazla ders kitabı ve çalışma kılavuzu 77 başlıkta yayınlanmıştır. 2000’li yılların ortalarında okullar, akademik kolejler ve meslek okulları tamamen bilgisayar ortamına geçmiş malzeme ve teknik temeller geliştirilmiştir.

Bağımsızlık yıllarında, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Politeknik Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ekonomi Üniversitesi ve Hukuk Üniversitesi dahil olmak üzere Taşkent Devlet Üniversitesi'nin temeli üzerine bir dizi yeni yüksek öğretim kurumu kurulmuştur. 1999 yılından itibaren ülkedeki yükseköğretim sisteminde dünya standartlarına uygun bir şekilde lisans ve lisansüstü eğitim sistemi olmak üzere iki sistematik aşama oluşturulmuştur.

1918 yılından bu yana faaliyet gösteren ve Özbekistan'ın tarihi yüksek öğretim kurumlarından biri olan Taşkent Devlet Üniversitesi, 2000 yılında "millî" statüsü verilerek Özbekistan Millî Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür.

AKSeLS, AYReKS, SARE, British Council, Tatsis aracılığıyla dünyanın ileri ülkelerinde Özbek öğrencilerin öğrenimi için uluslararası bağlantılar sağlanmış, ABD, İngiltere, Fransa, Danimarka ve Almanya gibi ülkelerle eğitim ve öğretim sisteminde iş birliğine gidilmiş, yetenekli gençlerin yurt dışında eğitim görmeleri için hibe programları oluşturulmuştur (Usmanov vd., 2006: 250-256).

2005-2015 yıllarında bilgi ve eğitim sistemi ağırlıklı olarak ülkenin ulusal kalkınmasına yönelik lider personel yetiştirme politikası söz konusudur. Bu kapsamda iş ve eğitim sisteminin ana aşaması olan lisanstan sonrasına yönelik lisans üstü program ve dereceler devreye sokulmuştur. Bu aşamaları başarı ile tamamlayan gençler, ülkemizin ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarında lider olarak çalışmaktadırlar.

Cumhuriyet'in halk eğitim sistemini geliştirmeye yönelik olarak Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından kararlar alındığı görülmektedir. Bu kapsamda 2030 yılına kadar halk eğitiminin geliştirilmesi (ORPF, 2023), eğitim sistemi içerik güncellemesi, üstün zekâlı çocuklar ve yetenekli gençlerle hedef çalışmalar, öğretim yöntemlerinin iyileştirilmesi,

eğitim hizmetlerinde kalitenin arttırılması, halk eğitimi, tarım alanında modern bilgi ve iletişim teknolojilerinin ve yenilikçi projelerin geliştirilmesi, yolsuzlukla mücadele için etkin bir mekanizmanın oluşturulması, maddi ve teknik altyapının güçlendirilmesi, çalışanların performansına dayalı ücretlerinin ödenmesi ve sosyal koruma düzeyinin kademeli olarak artırılması gibi başlıklar altında iyileştirmeler hedeflenmiştir. Ayrıca Başkanlık okulları, yetenekli ve yaratıcı gençlik okulları ve “Temurbek Okulu” kurulmuştur.

2017 yılından bu yana yükseköğretim sisteminin iyileştirilmesi amacıyla 12 adet Cumhurbaşkanlığı kararnamesi, 65 adet Cumhurbaşkanlığı kararı, 169 adet Bakanlar Kurulu kararı, 66 adet bakanlık belgesi, 1 adet kanun ve toplam 313 adet düzenleyici yasal belge çıkarıldığı görülmektedir.

2019 yılında 99’u yerli 33’ü yurtdışından olmak üzere yükseköğretim kurumu sayısı 132’ye (2016 yılında 77) ulaşmıştır. Yabancı ülkelerle ortak eğitim programları çerçevesinde 64 adet yeni meslek için uzman yetiştirilmeye başlanmıştır. Profesör ve öğretmenlerin maaşlarına ortalama 3,5 kat zam yapılmıştır.

Çalışan nüfusun yüksek öğrenim görmesini kolaylaştırmak için yarı zamanlı 71, ikinci öğretim şeklinde 18 adet yüksek öğretim birimi devreye sokulmuştur. Yükseköğretim kurumlarında okuyan öğrenci sayısı 2016 yılında 268 bin 300 iken 2020 yılında 590 bin100’e ulaşmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti, 2030 yılında Küresel İnovasyon Endeksi (Global Innovation Index) derecelendirmesinde dünyanın 50 gelişmiş ülkesinden biri olma hedefiyle İnovasyon Geliştirme Stratejisini benimsemiştir. Özbekistan bugün bilim ve inovasyonda birçok eksikliğini gidermiş durumdadır ve Küresel İnovasyon Endeksi raporuna göre 131 ülke arasında 93. sırada yer almaktadır (Sharipov ve Xolbekov, 2021).

5. Özbekistan’da Yenilenen Siyaset (Shavkat Mirziyoev Dönemi)

Ağustos 2016’da Özbekistan Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiş ve bağımsızlığımızın 25. yıl dönümü arifesi Özbekistan halkı için zor bir dönem başlamıştır. Ancak Özbek halkı, Başbakan Mirziyoyev Şhavkat Miromonoviç liderliğinde tek ve aynı ruh olmuş, ülkeyi farklı yollara çekmeye çalışan muhalefet güçlerine boyun eğmemiş ve birliğini korumuştur. İslam Kerimov’un atadığı takipçisi Shavkat Mirziyoyev liderliğinde ülke zor durumlardan çıkmayı başarmıştır.

2017’den itibaren Özbekistan için yeni bir dönem başlamıştır. Cumhurbaşkanı Shavkat Miromonovich Mirziyoyev, 2017-2021’de Özbekistan Cumhuriyeti’nin beş öncelikli kalkınma alanına ilişkin Eylem Stratejisini kabul etmiştir (ORPE, 2017).

Ülkemizdeki bu program, “Devlet ve toplum inşasının iyileştirilmesi”, “Hukukun üstünlüğünün sağlanması ve yargı sisteminin daha da reforme edilmesi”, “Ekonominin daha da geliştirilmesi ve liberalleştirilmesi”, “Sosyal alanın geliştirilmesi” ve “Güvenlik, uluslararası uyum ve dinî uyum” gibi beş kategoride sağlanacak ilerlemeyle refah düzeyini arttırmayı ve karşılıklı yarar sağlayan pratik bir dış politika ile uluslararası etkenliği sağlamayı hedeflemektedir.

Özbekistan’da eskiden yürürlükte olan ancak çoğu zaman işlemeyen kararnamelemlerin, kararların ve yasal belgelerin uygulanması şahsen devlet başkanı tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir. Ülkede ekonomik kalkınma, refah, yaşam tarzının iyileştirilmesi, sosyal ihtiyaçların karşılanması amacıyla, demokrasi, insan hak ve özgürlükleri genel kabul görmüş durumdadır. Bu çerçevede halkımıza özgür ve müreffeh bir yaşam yaratmak için yapısal değişiklikler sürmektedir.

Son yıllarda Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyoyev ‘in devlet ve toplum yaşamının her alanında gerçekleştirdiği reformlar nedeniyle “insan hakları ve özgürlükler”, “hukukun üstünlüğü”, “açıklık ve şeffaflık”, “ifade özgürlüğü”, “kamu denetimi”, “cinsiyet eşitliği”, “özel mülkiyetin dokunulmazlığı” ve “ekonomik faaliyet özgürlüğü” gibi kavramlar gerçek hayatta ifade bulmaya başlamıştır.

2017 yılında, “Para politikasını serbestleştirmek için ilk önlemler hakkında” devlet başkanı kararı kabul edilmiştir. 2019-2020 yıllarında Orta Asya’da ilk kez inşa edilerek hizmete giren yer üstü metro hatları Özbekistan’ın başkenti Taşkent’in ilçelerini birbirine bağlayarak binlerce vatandaşın günlük ihtiyacını karşılamaktadır. Ülkedeki turizm faaliyetlerini daha konforlu hale getirmek amacıyla komşu Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Tacikistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu’na toplam 32 adet düzenli dış hat otobüs seferi başlatılmıştır.

İnsanların refahını, yaşam standartlarını her yönden iyileştirmek, yeni işler, gelir kaynakları yaratmak, yoksulluğu azaltmak, köylerimizi ve şehirlerimizi geliştirmek, nüfusa barınma sağlamak, okul öncesi, orta ve yüksek öğrenim imkanlarını sağlamak eğitimde reformları sürekli ve tutarlı kılmak sosyo-ekonomik stratejimizin en önemli yönlerinden biridir.

Ayrıca engellileri, sosyal korumaya muhtaç aileleri, kim-sesiz yaşlıları, sürekli işsiz vatandaşları, karantina nedeniyle işini kaybetmiş vatandaşları, ağır epidemiyolojik bölgelerde, yoksulluk şartlarında bulunan vatandaşları kurtarmak için “demir defter”, “kadın sicili”, “genç kütüğü”, “mahallabay” ve “khonadonbay” gibi yeni çalışma biçimleri oluşturulmuştur. Bu reformlar sonucunda yardıma muhtaç her ailenin, vatandaşların, kadın ve gençlerin sorunları etkin bir şekilde incelenmekte ve çözülmektedir.

Ülkemizde yaşlılara, engellilere, zor durumdakilere, yalnızlara çok yönlü destek sağlama, onlara sevgi ve şefkat gösterme gibi asil gelenekler yeni anlamlar ve pratik eylemlerle zenginleşmektedir. Bu bağlamda “Bereketli köy”, “Bereketli mahalle”, “Beş önemli girişim”, “Her aile girişimcidir”, “Gençler geleceğimizdir” gibi programlar olumlu sonuçlar vermektedir.

2019 yılından itibaren korunmaya muhtaç nüfusun barınma ihtiyacının karşılanması, onlara uygun fiyatlı konutların üretilmesi doğrultusunda önemli adımlar atılmaya başlamıştır. Apartman tarzı konutların arttırılması, bu alandaki yeni mimari ve teknik çözümlerden faydalanarak nüfusun konut ihtiyacını çözme ve hayat standartlarını arttırma önemli hedefler durumundadır. Ayrıca devlet tarafından ihtiyaç sahibi ailelere yönelik maddi ve manevi desteğin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi için de bir dizi önlem uygulanmaktadır.

Bölgesel ve küresel konulardaki yakın iş birliği, sağlanan sosyo-ekonomik kalkınma, dünyada “Orta Asya’nın Ruhu” şeklinde bir ifadenin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Özbekistan ileri görüşlü politikasıyla bölgesinde ve dünyada siyasi süreçlerin aktif bir katılımcısı konumuna gelmiştir. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı, Parlamentolar Arası Birlik, Şangay İş birliği Teşkilatı, Bağımsız Devletler Topluluğu, İslam İş birliği Teşkilatı gibi uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla ilişkileri oldukça gelişmiş bir durumdadır.

Ülkemiz Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi’ne (Türk Devletleri Teşkilatı) üye olmuş, Avrasya Ekonomik İş birliği Birliği’nde gözlemci statüsü almıştır. Özbekistan, tarihinde ilk kez Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi’ne üye olarak seçilmiş ve 22 Şubat 2021’de Cenevre’de video konferans şeklinde gerçekleştirilen 46. oturuma başarıyla katılmıştır. Yine 2021 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu’na ilk

kez başkanlık etmiş ve pandemiye rağmen BDT çerçevesinde planlanan 60'tan fazla uluslararası etkinlik başarıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 70'e yakın önemli belge de kabul edilmiştir (Mahmudov, 2022).

Yabancı basında Özbekistan'a ilişkin şu tanımlamalar görülmektedir: *“Özbekistan, yolunu çok iyi bilen ve değişimlerin yönünü net olarak belirlemiş bir ülkedir”* (*“Newsweek”, ABD*); *“Özbekistan yeni bir ekonomik gelişme çağına giriyor”* (*“Germany Trade & Invest”, Almanya*); *“Özbekistan'da uygulanan değişikliklerin hızı inanılmaz”* (*“El Mundo Financiero.com”, İspanya*).

Hatta yabancı gazetecilerin Özbekistan'ı *“Asya'nın yeni kapları”* olarak nitelendirdiklerini de belirtmek gerekir. 2018 yılında Asyalı Gazeteciler Derneği (AJA), ülkemizdeki bu ilham verici değişimlerin başlatıcısı olan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'i *“Yılın Kişisi”* ilan etmiştir. Ayrıca 2021 yılında Özbekistan ilk kez dünyanın en iyi ülkeleri sıralamasında yer almıştır. Derecelendirme, ABD'nin *“U.S. News & World Report”* dergisinde yayınlanmış ve buna göre Özbekistan, 78 ülke arasında 73. sırada yer almıştır.

Sonuç

Sonuç olarak, belirtmek gerekir ki, Özbekistan bağımsızlığını kazanarak sömürgecilikten kurtulmuş, otuz yıllık süreçte millî kimlik ve devlet inşa sürecini başarıyla gerçekleştirmiş ve geçmişte imparatorluklar kurmuş güçlü bir ülke olarak demokratik ilkelere dayanarak yeni bir yükseliş içine girmiştir. Özbekistan şahsında güçlü siyasi liderliğin, sosyo-ekonomik istikrara sahip yeni bir ülke inşa etmeyi mümkün kıldığı görülmektedir. Özellikle jeostratejik açıdan elverişli konumu, akılcı politikalar sayesinde bugün dünya siyasetinde özel bir yer edinmesine zemin hazırlamaktadır.

KAYNAKÇA

- BDU [Buxoro davlat universiteti] (2019). *Axborot texnologiyalar markazi kutubxonasi materiallari*. Buxoro.
- Karimov, İ. (1995). *Turkiston umumiy uyimiz*. O'zbekiston.
- Karimov, İ. (1996). *O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura*. O'zbekiston.
- Karimov, İ. (1998). *Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q*. Sharq.
- Levitin L. (2001). *O'zbekiston tarixiy burilish pallasida*. O'zbekiston.
- Mahmudov, D. (2022). Yangilanayotgan O'zbekiston mustaqillikning 30 yilligini nishonlash arafasida. *Yangi O'zbekiston onlayn gazetasi*. <https://yuz.uz/news/yangilanayotgan-ozbekiston>
- Murtazaeva R. X. (2010). *Tolerance as an integrating factor in multinational*. Uzbekistan.
- OMAA [O'zbekiston milliy axborot agentligi] (2022). Keksalar va nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, "saxovat" va "muruvvat" internat uylari tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida sayti ma'lumotlari. <https://lex.uz/docs/-5342462>
- OMD [O'zbekiston Mustaqillik Deklaratsiyasi] (1990). O'zbekiston sovet sotsialistik respublikasi oliy sovetining ikkinchi sessiyasi. 1990 yil 20 iyun. Lex-uz online qonunlar to'plami. <https://lex.uz/docs/185391>
- ORFA [O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi] (1998). Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida. Toshkent sh., 1998 yil 27 iyul. Vazirlar Mahkamasining 315-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/-813643>
- ORPF [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni] (2017). O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida o'zbekiston respublikasi prezidentining farmoni. <https://lex.uz/docs/-3107036>.
- ORPF [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni] (2019a). O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida o'zbekiston respublikasi prezidenti farmoni. <https://lex.uz/docs/-4312785>.
- ORPF [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni] (2019b). 2019-2021 yillarda o'zbekiston respublikasini innovatsion rivojlantirish

- strategiyasini tasdiqlash to'g'risida prezident farmoni. <https://lex.uz/docs/-3913188>.
- ORPQ [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori]. (2006). 2007-2010 yillarda yolg'iz keksalar, pensioner va nogironlarni aniq ijtimoiy muhofaza qilish va ularga ijtimoiy xizmat ko'rsatishni yanada kuchaytirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. <https://lex.uz/ru/docs/-1057573>
- ORPQ [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori]. (2011a). O'zgalar parvarishiga muhtoj yolg'iz fuqarolarga uyda ijtimoiy yordam ko'rsatish haqidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-1833066>.
- ORPQ [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori]. (2011b). Ariza beruvchi – uy quruvchining 2017-2021 yillarda qishloq joylarda yangilangan namunaviy loyihalar bo'yicha arzon uy-joylar qurish dasturida ishtirok etishi tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida. <https://lex.uz/acts/-3558731>
- ORQ [O'zbekiston Respublikasi Qonuni] (1997). O'zbekiston Respublikasi Qonuni Oliy Kengashining Axborotnomasi. https://cityeconomy.uz/uz/about/Meyoriy_hujjatlar/qonunlar/ozbekiston-respublikasining-qonuni-2.
- ORVF [O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Farmoni] (2018). Og'ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarga, nogironligi bo'lgan, kam ta'minlangan, farzandlarini to'liqsiz oilada tarbiyalayotgan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj onalarga arzon uy-joylar berish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida. <https://lex.uz/docs/-3682704>
- OYT [O'zbekistonning yangi tarixi] (2000). *Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*. Sharq.
- Qurbonov I. (1992). *Qatag'on qurbonlari*. O'zbekiston.
- Sharipov, J. & Xolbekov, A. (2021). Yangi O'zbekistonni barpo etishda ta'lim va fan taraqqiyoti// Taraqqiyot Strategiyasi markazi ma'lumotlari. <https://strategy.uz/index.php?news=1387>
- Usmanov, Q., Sodikov, M. & Burxonova. S. (2006). *O'zbekiston Tarixi*. <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/Q.Usmonov,%20M.Sodiqov,%20S.Burxonova.%20O%27zbekiston%20tarixi.pdf>
- Xalq So'zi Gazetasi. (9 Sentyabr 2016). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoev Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi nutqi. <https://xs.uz/uz>

Xalq So'zi Gazetasi. (12 noyabr 2021). Islom Abdug'aniyevich Kerimov rahbarligi mamlakatimizning chinakam mustaqilligi yo'lida. <https://xs.uz/uz>

EDİTÖRLER VE YAZARLAR

EDITORS AND AUTHORS

Anar EYYUBOV

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi “Rus İktisat Enstitüsü”nde Doçent olarak görev yapmaktadır. Lisans ve Yüksek Lisans eğitimini Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinde yapan Eyyubov, Doktora öğrenimini “Güney Kafkasya halklarının ulusal özbilinç düzeyine etki faktörü olarak uluslararası ilişkiler (Yirminci yüzyılın başları)” konulu teziyle tamamlamıştır. Yazarın yoğunlaştığı konu başlıkları; uluslararası ilişkilerin güncel sorunları, Rusyanın Kafkas politikası, etnik çatışmalar ve etnik çatışmalara çözüm yolu olarak halk diplomasisi şeklindedir. Hakemli dergilerde yayımlanmış makaleleri, bildirileri ve ders kitapları bulunan yazar, Mevlana Değişim Programı kapsamında Türkiye’de Anadolu, Sakarya, Selçuk ve Erciyes Üniversiteleri’nde derslere katılmış ve seminerler vermiştir.

Working as an Associate Professor at the “Russian Institute of Economics” of the Azerbaijan State University of Economics, Eyyubov completed his undergraduate and graduate education at Baku State University Faculty of History, and he studied “International relations as an effect factor on the national self-consciousness level of the people of the South Caucasus (early 20th century)” as his doctoral thesis. The topics that the author concentrates on are the current problems of international relations, Russia’s Caucasus policy, ethnic conflicts and folk-diplomacy as a solution to ethnic conflicts. The author, who has articles, pa-

pers and textbooks published in peer-reviewed journals, attended lectures and gave seminars at Anatolian, Sakarya, Selçuk and Erciyes Universities in Turkey within the scope of the Mevlana Exchange Program.

Gökçe CANDAN

Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Ekonometri Bölümü'nde Doçent olarak görev yapmaktadır. Lisansını Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümünde, Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Endüstri Mühendisliği Ana Bilim Dalı'nda tamamlamıştır. 2010-2017 yılları arasında uzman olarak görev yaptığı Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakülte'sinde 2017 yılından bu yana öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde müdür yardımcısı olarak da görev yapmakta olan yazarın yoğunlaştığı konu başlıkları; Sürdürülebilir Kalkınma, Yöneylem Araştırması, Bulanık Mantık ve Türk Dünyası şeklindedir.

As an Associate Professor in the Department of Economics, Faculty of Political Sciences, Sakarya University, she completed her undergraduate studies at Sakarya University, Department of Industrial Engineering, and her undergraduate and doctoral studies at Sakarya University, Institute of Science and Technology, Department of Industrial Engineering. She worked as an expert at Sakarya University Faculty of Political Sciences between 2010-2017. She has been working as a faculty member since 2017. The author, who also works as a deputy manager at Sakarya University Turkish World Application and Research Center, focuses on topics like Sustainable Development, Operations Research, Fuzzy Logic and Turkish World.

Hüseyin ÇALIŞKAN

Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümünde Profesör olarak görev yapmaktadır. Yüksek Lisans eğitimini Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği programında, Doktorasını ise Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Ana Bilim Dalı'nda tamamlamıştır. 1998-2010 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda sınıf ve sosyal bilgiler öğretmeni olarak görev yapmıştır. Çalışmalarını; sosyal bilgiler eğitiminde öğrenme-öğretme süreçleri, bilimsel yöntem, değerler eğitimi, ölçme-değerlendirme, ölçme aracı geliştirme gibi alanlarda yoğunlaştırmış olan Çalışkan, yürütücü ve araştırmacı olarak birçok TÜBİTAK projesinde görev almıştır. Çok sayıda akademik yayına sahip olan yazar alanındaki bazı akademik dergilerin editörlüğünü de yürütmektedir.

Working as a professor at Sakarya University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Çalışkan completed his master's degree in the Social Sciences Teaching program of the Social Sciences Institute of Niğde University and his doctorate in the Social Sciences Teaching Department of the Institute of Educational Sciences of Gazi University. Between 1998 and 2010, he worked as a classroom and social studies teacher in schools affiliated to the Ministry of National Education. Çalışkan, who concentrated his studies in areas such as learning-teaching processes, scientific methods, values education, measurement-evaluation, measurement tool development in social studies education, took part in many TÜBİTAK projects as an executive and researcher. The author has many academic publications and is the editor of some academic journals in his field.

Kamil TAŞKIN

Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Bölümünde Doçent olarak görev yapmaktadır Doktorasını üretim yönetimi ve pazarlama alanında tamamlamıştır. Çalıştığı başlıca konular; üretim yönetimi, yalın üretim, tedarik zinciri ve ulaştırma verimliliği şeklindedir. Son zamanlarda endüstri 4,0 ve KOBİ'lerin dijital dönüşümü konularında çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Türk Dünyasına yönelik çok sayıda bilimsel faaliyetin organizasyonunda yer almış olan Taşkın, 2007-2008 öğretim yılında Kırgızistan Celalabat İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi'nde görev yapmıştır.

The author works as an Associate Professor in Sakarya University, Faculty of Business Administration, Department of Business Administration. He completed his doctorate in production management and marketing. The main subjects of his works are production management, lean production, supply chain and transportation efficiency. Recently, he has focused his work on industry 4.0 and the digital transformation of SMEs. Taşkın, who took part in the organization of many scientific activities for the Turkic World, worked at the Kyrgyzstan Jalalabat University of Economics and Entrepreneurship in the 2007-2008 academic year.

Köksal ŞAHİN

Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde Profesör olarak görev yapmaktadır. Doktora tezi küreselleşmenin siyasi boyutu üzerine- dir. Çalışmalarında yoğunlaştığı konu başlıkları olarak; Türk Dünyasındaki jeopolitik gelişmeler, Türk siyasi hayatı, siyasi düşünceler tarihi, millîyetçilik, küreselleşme ve Türk Dünyasında bilimsel iş birliği gösterilebilir. Hâlen Sakarya Üniversi-

tesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin müdürlüğünü yürütmektedir.

As a professor in Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Department of Politics and Public Administration, Şahin has completed his doctoral thesis on the political dimension of globalization. Geopolitical developments in the Turkish World, Turkish political life, the history of political ideas, nationalism, globalization and scientific cooperation in the Turkish World can be shown as the topics that he focuses on. Currently, he is holding the position of director of the Turkish World Application and Research Center at Sakarya University.

Mehmet Töre YILDIRIM

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda Genel Yayın Yönetmeni olarak görev yapmaktadır. Yüksek Lisansını İstanbul Üniversitesi Sosyal Yapı-Sosyal Değişme Ana Bilim Dalı'nda tamamlayan yazar, Doktora öğrenimini Millî Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Çalışmaları Ana Bilim Dalı'nda sürdürmektedir. 2013-2014 öğretim yılında Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İktisat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışan Yıldırım, daha sonra bir süre reklam yazarlığı ve yönetmenliği yapmıştır. Sosyal sermaye, toplumsal eşitsizlik, güvenlik riskleri analizi ve ölçümü yoğunlaştığı konu başlıklarıdır. Yazarın Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinde uygulamalı çalışmaları devam etmektedir.

The author, who works as the Editor-in-Chief of the Turkish World Studies Foundation, completed his master's degree in Istanbul University, Department of Social Structure-Social Change and continues his doctoral studies in the Department of Security Studies of Atatürk Strategic Research Institute. In the 2013-2014

academic year, Yıldırım worked as a lecturer at the Faculty of Economics of the Turkish World at the Azerbaijan State University of Economics, and then worked as an advertising writer and director for a while. Social capital, social inequality, security risks analysis and measurement are the topics that the author concentrates on. The author's practical work continues in various regions of the Turkish World.

Merve CENGİZ TOKLU

Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümünde Doçent olarak görev yapmaktadır. Lisansını Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümünde, Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Endüstri Mühendisliği Ana Bilim Dalı'nda tamamlamıştır. Bulanık mantık ve çok kriterli karar verme yöntemleri başta olmak üzere farklı yöntemler kullanarak somut problemlere çözüm üretme doğrultusunda akademik çalışmalarını yürütmekte olan Toklu, son zamanlarda döngüsel ekonomi, sürdürülebilirlik, araç rotalama problemi, kurumsallaşma ve performans yönetimi gibi konular üzerinde yoğunlaşmış durumdadır. Halen Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü başkan yardımcılığını yürütmektedir.

Working as an Associate Professor in the Department of Industrial Engineering at Sakarya University, the author completed her undergraduate studies at Sakarya University, Department of Industrial Engineering, and her master's and doctoral studies at Sakarya University, Institute of Science, Department of Industrial Engineering. Toklu, who carries out her academic studies in order to produce solutions to concrete problems by using different methods, especially fuzzy logic and multi-criteria decision-making methods, has recently focused on issues such as circular economy,

sustainability, vehicle routing problem, institutionalization and performance management. She is currently the vice president of the Department of Industrial Engineering at Sakarya University.

Mustafa Zafer SOYDAN

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda doktora öğrencisidir. Lisans eğitimini Kastamonu Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde tamamlamıştır. Yüksek lisans öğrenimi için Rusya'ya giden Soydan, Nijni Novgorod şehrinde bir yıl Rusça eğitimi aldıktan sonra Kazan Federal Üniversitesi'nde hazırladığı "Rusya ve Türkiye'deki Siyasi Partilerin Etnik ve Bölgesel Politikalarının Karşılaştırması" adlı tezle yüksek lisansını tamamlamıştır. Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde asistan öğrenci ve araştırmacı statülerinde görevler üstlenen yazarın yayınlanmış çok sayıda analizinin yanı sıra, infografik çeviri, araştırma makalesi, çeviri kitap ve roman türlerinde yayınları bulunmaktadır.

He is a doctoral student at Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Politics and Public Administration. Soydan has completed his undergraduate education in the Department of Political Science and Public Administration at Kastamonu University. Soydan, who has been to Russia for his master's degree, studied Russian for one year in Nizhni Novgorod. He has completed his master's degree with the thesis titled "Comparison of Ethnic and Regional Policies of Political Parties in Russia and Turkey" at Kazan Federal University. The author, who has been an assistant student and researcher at Sakarya University Turkish World Application and Research Center, published numerous analyses. He also has publications in the genres of infographic translation, research articles, translation books and novels.

Refly SETIAWAN

Endonezya Bandar Lampung Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Fakültesi'nde Kamu Yönetimi alanında yüksek lisans yapmıştır. 2018 yılında Rusya Hükümeti'nden aldığı bursla Yoshkar Ola şehrine giderek Rusça eğitimi almış, ardından Kazan Federal Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde ikinci yüksek lisans öğrenimini tamamlamıştır. Rusya'da bulunduğu dönemde etno-politika, kimlik inşası, İslam ve siyaset konuları üzerine çalışmalarda bulunan Setiawan, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde Doktora eğitimine devam etmektedir.

Working as a lecturer at Bandar Lampung University in Indonesia, the author received a master's degree in Public Administration from the Faculty of Social Sciences of the same university. In 2018, he received a scholarship from the Russian Government and went to Yoshkar Ola to study Russian, then completed his second master's degree at Kazan Federal University, Faculty of Social Sciences, Department of Political Science. Setiawan, who worked on ethno-politics, identity building, Islam and politics during his time in Russia, continues his Ph.D. education in Sakarya University Institute of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration.

Samet GÜNER

Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Sayısal Yöntemler Ana Bilim Dalı'nda Doçent olarak görev yapmaktadır. Doktora tezi ilişkisel veri zarflama analizi üzerinedir. Güner'in çalışmalarında yoğunlaştığı konu başlıkları; tedarik zinciri yönetimi, lojistik, sürdürülebilirlik ve ulaştırma sistemleri şeklindedir.

Holding the position of an Associate Professor in Sakarya University, Faculty of Business Administration, Department of Numerical Methods, Güner's Ph.D. thesis is on relational data envelopment analysis. The topics that the author focuses on in his studies are supply chain management, logistics, sustainability and transportation systems.

Selçuk Kürşad KOCA

Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim üyesidir. Aynı zamanda Katar Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Ana Bilim Dalında öğretim elemanı olarak görev yapmaktadır.

2001-2003 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Türkçe öğretmeni olarak çalışmıştır. Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini Türk Dili ve Edebiyatı alanında yapan Koca'nın Doktora tezi, Türk kültüründeki semboller üzerinedir. Ertvöş Lörand (Macaristan) ve Uluslararası Balkan Üniversitesi'nde (Kuzey Makedonya) misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Kuzey Makedonya'da Kalkandelen ve Üsküp Kiril Metodi Üniversitelerinde Yunus Emre Enstitüsü Türkoloji Projesi kapsamında çalışmıştır. Yunus Emre Enstitüsü'nün Tiflis ve Doha'daki Türk Kültür Merkezlerinde Müdür olarak görev yapan Koca, 2019 yılında Katar Üniversitesi'nde Türk Dili Ana Bilim Dalının kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Türk Halkbilimi, Türk Halk Edebiyatı ve Genel Türk Kültürü alanlarında Türkiye ve Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinde çok sayıda bilimsel toplantıya iştirak etmiş olan yazar, birçok bilimsel yayına imza atmış ve çeşitli projelerde yer almıştır.

As a faculty member at Sakarya University, Department of Turkish Language and Literature, the author also works as a lecturer in the Department of Turkish Language at the Department

of Arabic Language and Literature of the University of Qatar.

He worked as a Turkish teacher in the Ministry of National Education between 2001-2003. Doctoral thesis of Koca, who completed his undergraduate, graduate and doctoral studies in the field of Turkish Language and Literature, is on the symbols in Turkish culture. He was a visiting lecturer at Etvöş Löränd (Hungary) and International Balkan University (North Macedonia). He worked within the scope of the Yunus Emre Institute Turkology Project at the Cyrillic Metodi Universities of Tetovo and Skopje in North Macedonia. Working as the Director of Yunus Emre Institute's Turkish Cultural Centers in Tbilisi and Doha, Koca established the Turkish Language Department at Qatar University in 2019. Having participated in many scientific meetings in Turkey and various regions of the Turkish World in the fields of Turkish Folklore, Turkish Folk Literature and General Turkish Culture, the author has published many scientific articles and took part in various projects.

Stanislav Vladimirov MLADENOV

Rusya'da Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Doktora öğrencisidir. Yüksek Lisans eğitimini aynı üniversitenin Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamlamıştır. Rusça, İngilizce, Sırpça, Almanca ve Makedonca bilmekte olan Mladenov, birçok uluslararası bilimsel organizasyon ve seminerde aktif olarak yer almıştır. Rusya-Çin İlişkileri, Avrupa Birliği Politikası ve Tataristan Cumhuriyeti'ndeki politik gelişmeler üzerine araştırma makaleleri bulunan yazar halen Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası Öğrenci Dostluk Teşkilatı başkanlığını yürütmektedir.

He is a PhD student in the Department of International Relations at Kazan Federal University in Russia. He completed his

master's degree in the International Relations department of the same university. Mladenov, who speaks Russian, English, Serbian, German and Macedonian, has actively participated in many international scientific events and seminars. The author, who has research articles on Russia-China Relations, European Union Policy and political developments in the Republic of Tatarstan, currently heads the International Student Friendship Organization of Kazan Federal University.

Suat KOL

Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Doçent olarak görev yapmaktadır. Yurtiçi ve yurtdışında çeşitli üniversitelerde ders vermekte olan yazarın; erken çocukluk eğitiminde teknoloji kullanımı, erken çocukluk döneminde bilgisayar destekli öğretim, kavram gelişiminde teknoloji kullanımı, gelişim psikolojisi, eğitim psikolojisi ve Türk Dünyasında erken çocukluk eğitimi gibi konularda makale, bildiri, proje ve kitapları bulunmaktadır. Türk Dünyasının birçok noktasında çeşitli bilimsel faaliyetlerin organizasyonunda yer almış olan Kol, Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde müdür yardımcılığı görevini de yürütmektedir.

He works as an Associate Professor at Sakarya University Faculty of Education. The author, who teaches at various universities in Turkey and abroad, has articles on the use of technology in early childhood education, computer-assisted education in early childhood, the use of technology in concept development, developmental psychology, educational psychology and early childhood education in the Turkish World. Kol, who took part in the organization of various scientific activities in many parts of the Turkish World, also serves as assistant director at Sakarya University Turkish World Application and Research Center.

Terane ŞİRVANOVA

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde Yardımcı Doçent olarak çalışmaktadır. Doktora öğrenimini Bakü Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde “1828-1917 Yıllarında Rusya’nın Güney-Batı Azerbaycan’da Ermeni Yönlü Politikası” adlı teziyle tamamlamıştır. Lisans ve lisans üstü seviyelerde; uluslararası ilişkiler- küreselleşme ilişkisi, jeopolitik, siyasal sistemler ve millî güvenlik gibi konularda dersler vermektedir. “Uluslararası ilişkilerde küreselleşme sorunları”, “Güney Kafkasya’da güvenlik sorunları ve büyük güçlerin politikası”, “Rusya’nın dış politikası”, “Orta Doğu’da jeopolitik savaş” ve “Ermeni meselesi” çalışmalarını yoğunlaştırdığı konu başlıklarıdır. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanmış makale ve bildirileri bulunan Şirvanova, Mevlana Değişim Programı kapsamında Türkiye’de Sakarya, Anadolu, İstanbul, Selçuk, Süleyman Demirel ve İnönü Üniversiteleri’nde derslere katılmış ve seminerler vermiştir.

Working as an Assistant Professor in the Department of International Relations at Azerbaijan State University of Economics, the author completed her doctoral education in the Department of International Relations of Baku State University with her thesis titled “Russia’s Armenian-Oriented Policy in South-West Azerbaijan in 1828-1917”. She teaches courses at undergraduate and graduate levels on topics such as international relations-globalization relationship, geopolitics, political systems and national security. “Globalization problems in international relations”, “Security problems in the South Caucasus and the policy of great powers”, “Russia’s foreign policy”, “Geopolitical war in the Middle East” and “Armenian issue” are the topics on which she concentrated in her studies. Şirvanova, who has articles and papers published in international peer-reviewed journals, attended lectures and gave seminars at

Sakarya, Anatolia, Istanbul, Selçuk, Süleyman Demirel and İnönü Universities in Turkey within the scope of the Mevlana Exchange Program.

Tuğrul KORKMAZ

Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde Dr. Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda Doktora öğrenimini tamamlamıştır. Doktora tezi Türkiye'de cumhuriyetin kuruluş evresinde millîyetçiliğin gelişimi ve çeşitlenmesi üzerinedir. Çalışmalarında yoğunlaştığı konu başlıkları; Siyasal Sistem, Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri, Millîyetçilik, Türk Siyasi Hayatı ve Demokrasi şeklindedir.

Currently working as a lecturer at Aksaray University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, the author graduated from Dumlupınar University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Gazi University, Institute of Social Sciences, Department of Public Administration, and completed his doctoral studies at Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Public Administration. The doctoral thesis is on the development and diversification of nationalism in the establishment phase of the republic in Turkey. The topics he focuses on in his studies are; Political System, Turkey-Turkish World Relations, Nationalism, Turkish Political Life and Democracy.

Yusuf YILDIRIM

İnegöl Erdem Beyazıt İmam Hatip Ortaokulunda sosyal bilgiler öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Yüksek Lisansını Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Doktora öğrenimini de Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünde tamamlamıştır. Çalışmalarını yoğunlaştırdığı konu başlıkları; öğretmen eğitimi, kapsayıcı eğitim, üstün yetenekliler eğitimi, özel gereksinimli öğrenciler eğitimi, doğa eğitimi, değer eğitimi, sosyal bilgiler öğretimi, vatandaşlık eğitimi ve öğretim programları şeklindedir. Yayınlanmış akademik makaleleri bulunan Yıldırım, TÜBİTAK 4004 kapsamında desteklenen projelerde de yer almıştır.

The author works as a social studies teacher at İnegöl Erdem Beyazıt Imam Hatip Secondary School. He completed his master's degree at Erzincan University Institute of Social Sciences and his doctorate at Sakarya University Institute of Educational Sciences. The subjects on which he concentrated his studies are teacher education, inclusive education, gifted education, education of students with special needs, nature education, value education, social studies education, citizenship education and education programs. Yıldırım, who has published academic journals, has also taken part in projects supported within the scope of TÜBİTAK 4004.

Zahidova Sahovat ABDUQODİROVNA

Özbekistan Millî Üniversitesi Tarih Fakültesi “Kaynak ve Arşiv Çalışmaları” Bölümü’nde Doçent olarak görev yapmaktadır. Lisans öğrenimini Taşkent Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinde yapmıştır. Yüksek lisansını da aynı yerde tamamlayan Abduqodirovna; bu süreçte el yazması-litografik eserler üzerine çalışmalarda bulunmuştur. Taşkent Devlet Üniversi-

tesi Tarih Fakültesi “Özbekistan Tarihi” Ana Bilim dalında Buhara şehir kültürünün gelişimi üzerine yaptığı tezle doktora öğrenimini tamamlamıştır. Özbekistan Bilimler Akademisinde ve çeşitli ulusal ve uluslararası platformlarda bilimsel çalışmalarını sürdüren Zahidova’nın çok sayıda akademik makalesi, monografileri, ders kitapları, eğitim kılavuzları, broşür ve tez çalışması bulunmaktadır. Orta Asya kültürü, Orta Asya tarihi ve felsefesi, Türk kökenli halkların tarihi gibi konularda çalışmalarını yoğunlaştıran yazar Türk Dünyasının birçok üniversitesinde bilimsel etkinliklere katılmıştır.

The author works as an Associate Professor in the Department of “Source and Archive Studies” of the Faculty of History of Uzbekistan National University. She completed her undergraduate education at the Faculty of History of Tashkent State University. Abduqodirovna, who completed her master’s degree in the same place, worked on manuscript-lithographic works in this process. She completed her doctoral education with her thesis on the development of Bukhara city culture in the “History of Uzbekistan” Department of Tashkent State University Faculty of History. Abduqodirovna, who continues her scientific studies in the Uzbekistan Academy of Sciences and on various national and international platforms, has many academic articles, monographs, textbooks, educational guides, brochures and her thesis studies. Concentrating her studies on Central Asian culture, Central Asian history and philosophy, and the history of peoples of Turkish origin, the author has participated in scientific activities in many universities of the Turkish World.

Türk Dünyası çalışmaları bilimsel ilgiyi giderek üzerine çeken bir konu başlığı görünümündedir. Bu ilginin arka planında yer alan başlıca dinamik olarak, Türkçe konuşan ülke ve topluluklar arasında 1991 yılından bugüne; iş birliği, yakınlaşma ve mobilitedeki sürekli artış gösterilebilir. Türk Cumhuriyetlerinin doğal kaynaklar bakımından zengin olması, aynı zamanda enerji ve ulaşım koridorları üzerinde yer almaları, 2020'deki İkinci Karabağ Savaşıyla Kafkasya'daki dengelerin değişmesi ve Türk Konseyi'nin 2021 yılında "Türk Devletleri Teşkilatı" adını alarak bir iş birliği örgütünden devletlerarası teşkilata geçiş süreci içine girmesi gibi gelişmelerde Türk Dünyası çalışmalarına ivme kazandırmaktadır. Bu arada bölgeye olan bilimsel ilgi bağlamında bazı jeopolitik tespit ve öngörülerin popülerleşmesinden de bahsedilebilir. Buna göre sanayi çağında Avrupa'nın yükselişine benzer bir şekilde bilgi çağında da Asya'nın yükselişi söz konusudur. Politik ve ekonomik güç kaynakları Asya jeopolitiğine kaymakta ve bu süreç güçlenerek devam etmektedir. Asya'nın 2050'li yıllarda eski merkezi konumuna tekrar ulaşacağını gündeme taşıyan bu tarz analiz ve öngörüler Orta Asya'ya yönelik akademik ilgiyi de teşvik edici niteliktedir.

Bu kitap bahsedilen arka planın ışığı altında, titiz bir ön çalışma ile belirlenen boşluk doldurucu parametreler ve süreç analizleriyle Türk Dünyasına yönelik özgün bir eser oluşturma hedefinin ürünüdür. Bu doğrultuda; karşılaştırmalı analizlerle ülke kapasitelerini belirleme çabası, Türk Dünyasına sorunlar penceresinden bakma ve yine Türk Dünyasını topluluk, özerk bölge ve ülke kesitlerinden hareketle somutlaştırma gibi üç temel bakış açısı esere hâkimdir. Karşılaştırmalı analizlerle ülke kapasitelerini somutlaştırma; sürdürülebilir kalkınma potansiyeli, ulaşım sistemleri, bilimsel performans, siyasal sistemdeki evrim, eğitim sistemine değerler eğitimi gibi parametreler dâhilinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Türk Dünyasını etkileyen krizler ise; başlıca kriz konumunda olan Karabağ ve güncel kriz olan Rusya-Ukrayna Savaşına yönelik analizlerle ele alınmıştır. Türk Dünyasındaki otuz yıllık sürece topluluk, özerk bölge ve ülke ölçeklerinden hareketle göz atma ise; Gürcistan, Tataristan ve Özbekistan örnekleri üzerinden gerçekleştirilmiştir.

ISBN:978-605-2238-63-9